

University of Groningen

De beul van Amersfoort. Biografie van Josef Kotalla (1908 - 1979)

Hoving, Richard

DOI:
[10.33612/diss.97976051](https://doi.org/10.33612/diss.97976051)

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2019

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Hoving, R. (2019). *De beul van Amersfoort. Biografie van Josef Kotalla (1908 - 1979)*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. Prometheus. <https://doi.org/10.33612/diss.97976051>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De beul van Amersfoort

**rijksuniversiteit
 groningen**

De beul van Amersfoort

Biografie van Josef Kotalla (1908-1979)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan
de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. C. Wijmenga
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op

donderdag 24 oktober 2019 om 14.30 uur

door

Hinderikus Hoving

geboren op 6 februari 1971
te Gieten

Promotor

Prof. dr. J.W. Renders

Copromotor

Dr. H. Piersma

Beoordelingscommissie

Prof. dr. D.F.J. Bosscher

Prof. dr. K. Ribbens

Prof. dr. I. Tames

Inhoud

Proloog. Bis zum verrecken	7
Inleiding	9

Deel I

1 Een mislukte jeugd	23
2 Een gemeen fatje	47
3 De ergste van allemaal	70
4 Aan de andere kant van het prikkeldraad	105

Deel II

5 Het proces	133
6 De laatste kans	163
7 Tussen hoop en vrees	179

Deel III

8 Een leven achter tralies	213
9 Nieuw geluk	233
10 De gebeten hond	253
11 In het oog van de dood	273
Slot	309

Verantwoording	317
Woord van dank	325
Summary	327
Noten	329
Literatuurlijst	375
Bronnen	383
Personenregister	387

Proloog

Bis zum verrecken

Kamp Amersfoort, nieuwjaarsdag 1945, zeven uur in de ochtend. De deur van stenen barak ix in de hoek van het Duitse gevangenenkamp in de Amersfoortse bossen zwaait met een klap open. Een kleine man in een veldgrijs uniform, de pet met doodskopembleem diep over zijn bruine ogen getrokken, stormt gewapend met een houten knuppel vloekend en tierend naar binnen. De eerste gevangene die hij tegenkomt, slaat hij zo hard op het hoofd dat het bloed langs zijn gezicht stroomt. ‘Kotälla’, klinkt het geschrokken in de donkere barak.¹

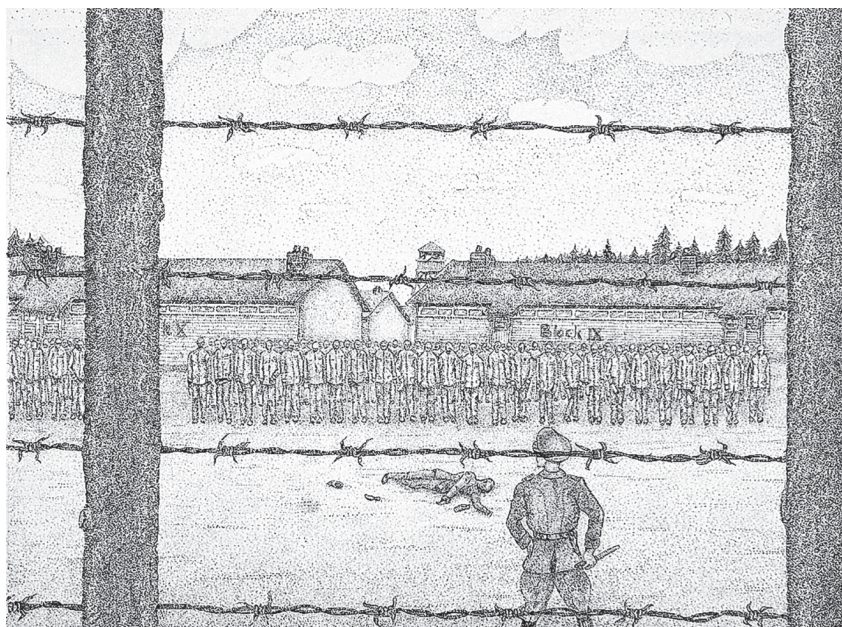
De Duitse ss'er Josef Kotalla, de plaatsvervangend commandant van het kamp, is blind van razernij.² Op oudejaarsavond zijn twee gevangenen ontsnapt. Hoewel de bewakers met honden naar de mannen hebben gezocht, zijn ze een dag later nog altijd spoorloos. De achterblijvers moeten hiervoor boeten. Kotalla, die nog dronken is van het bacchanaal dat hij met zijn kameraden heeft aangericht om de jaarwisseling te vieren, jaagt de gevangenen uit hun stapelbedden. ‘Aufstehen!’ De overrompelde mannen, velen nog maar half aangekleed, schieten wegduikend voor zijn knuppel aan alle kanten langs hem naar buiten, de vrieskou in. Samen met de gevangenen van barak x, die door de jonge Nederlandse ss'ers Willem van der Neut en Hendrik Cornelis Helsdingen naar buiten worden geranseld, gaan ze in de houding staan op de besneeuwde bevroren appelplaats. Lang wachten op wat komen gaat hoeven ze niet.

Kotalla schreeuwt dat de ongeveer duizend mannen moeten gaan liggen, en weer opstaan. ‘Hinlegen, aufstehen!’ Na verloop van tijd laat hij de gevangenen kniebuigingen maken en heen en weer kikkeren. Een regen aan knuppelslagen en trappen met gespijkerde laarzen daalt op de weerloze troep neer. Na een uur besluit Kotalla dat het tijd is voor een pauze. Hij stelt zich op bij de keukenbarak aan de rand van de appelplaats en laat een kop koffie komen. De gevangenen staan ondertussen bezweet in de houding. Een mati-

ge, koude noordwestenwind waait door het kamp. De temperatuur ligt onder het vriespunt.

Als Kotalla de laatste slok van zijn koffie heeft gedronken, doet hij zijn riem af en pakt deze in zijn linkerhand. In zijn rechterhand heeft hij zijn knuppel. Hij gaat voor de gevangenen staan en schreeuwt dat ze voorover op de grond moeten gaan liggen. Om zijn bevel kracht bij te zetten slaat hij links en rechts om zich heen. Als alle mannen op de grond liggen, moeten ze op hun knieën en ellebogen de bevroren appelplaats oversteken. En weer terug. 'Bis zum verrecken.' Kotalla danst met zijn zware laarzen over de ruggen van de gevangenen en slaat er genadeloos op los met zijn riem en knuppel. Zijn twee Nederlandse ss-kameraden Van der Neut en Helsdingen laten zich niet onbetuigd. De sneeuw kleurt rood. Meerdere gevangenen raken bewusteloos.

Na twee uur vindt Kotalla het genoeg en beveelt hij de gevangenen in de houding te gaan staan. Tot na het middaguur laat hij ze zo achter in de kou. Als de mannen het bevel krijgen in te rukken, melden ongeveer honderd van hen zich voor behandeling in de ziekenbarak. Het merendeel van de gewonden heeft hoofdwonden.³ De 30-jarige tapijtwever Antonius Lambertus Smeenk uit Hilversum is zo vaak en hard geslagen dat hij negen dagen later overlijdt aan zijn verwondingen.⁴

Strafappel in Kamp Amersfoort. Gevangenen staan in het gelid voor de barakken IX en X. Voor hen een man liggend op de grond. Op de rug gezien Josef Kotalla. Tekening Jacques Kopinsky/Museum Flehite

Inleiding

Josef Kotalla's gewelddadige optreden op 1 januari 1945 was geen uitzondering. De 1,62 meter lange ss'er stond op de bovenste sport van de geweldsladder in concentratiekamp Amersfoort, waar in de Tweede Wereldoorlog meer dan 35.000 Nederlanders onder erbarmelijke omstandigheden gevangen zaten. Kotalla werd kort na de bevrijding opgepakt en berecht. De voormalige verzetskrant *Het Parool* noemde hem een 'mensch-duivel, die zijn hoogste genot vond in het aanschouwen van in pijn gekromde lichamen en den doodsangst in de oogen van de stervenden; de man, van wien het gerucht van zijn naam al de duizenden kampgevangenen deed huiveren'.¹

Kotalla werd in december 1948 ter dood veroordeeld, maar ontliet de kogel. Hij kreeg gratie. Zijn doodstraf werd omgezet in levenslang. Een tweede gratie en daarmee een terugkeer naar Duitsland was hem niet gegund. Kotalla sleet de rest van zijn leven in gevangenschap. Hij was een van de 'drie van Breda', de laatste Duitse oorlogsmisdadigers van wie de langdurige gevangenschap tot felle politieke en maatschappelijke debatten leidde. Na een lang ziekbed overleed Kotalla op 31 juli 1979 op 71-jarige leeftijd in zijn cel.

Veertig jaar na zijn dood geldt Kotalla nog altijd als de belichaming van het kwaad. Een slechtere Duitser liep er in de oorlog bijna niet rond in Nederland. Hoe uitgesproken het beeld van Kotalla is, zo weinig onderzoek is er naar hem gedaan. In studies over de Tweede Wereldoorlog in Nederland en de nasleep daarvan worden zijn leven en optreden om uiteenlopende redenen beperkt behandeld.

Loe de Jong schetst in deel 8 van *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* aan de hand van processen-verbaal Kotalla's wrede optreden in de Polizeigefängnis in Scheveningen en in Kamp Amersfoort. De Jong stelt dat hij een van de brutaalsten onder de ss'ers was en al sinds zijn jeugd met ernstige psychische problemen kampte. De Jong noemt hem 'gestoord' en 'psychisch niet geheel normaal'.²

Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel houdt het erop dat Kotalla 'psychisch niet in evenwicht' was. Ze beschrijft en verklaart in de eerste volledige

studie over Kamp Amersfoort hoe Kotalla zich ontpopte ‘als iemand die er behagen in leek te scheppen gevangenen te treiteren en te mishandelen’. Kotalla kon volgens Von Frijtag Drabbe Künzel, hoewel hij enige maanden werd opgenomen als psychiatrisch patiënt, uitgroeien tot een potentaat omdat de commandant van het kamp de neiging had de dagelijkse gang van zaken aan hem over te laten.³

Hinke Piersma geeft in haar onderzoek naar de politieke en maatschappelijke discussie over de vrijlating van de laatste drie Duitse oorlogsmisdadigers die in Nederland werden vastgehouden, de meest uitvoerige biografische schets van Kotalla. Piersma beschrijft kort zijn jeugd, optreden in de oorlog, psychische problemen, berechting, jaren in gevangenschap en staat stil bij de laatste dagen van zijn leven. Bij Piersma wordt de ‘mensch-duivel’ Kotalla weer mens, zonder iets af te doen aan zijn gewelddadige optreden in de oorlogsjaren.⁴

Naast de wetenschappelijke studies zijn er ooggetuigenverslagen van Kotalla's optreden. Meerdere oud-gevangenen hebben hun herinneringen aan Kamp Amersfoort op papier gezet. In veel van deze ooggetuigenverslagen wordt aandacht besteed aan Kotalla. Hierbij gaat het zonder uitzondering over de mishandelingen die hij pleegde. Het beeld dat van hem oprijst uit de herinneringen is gitzwart.⁵ Kotalla's collega's waren na de oorlog begrijpelijkerwijs niet scheutig met het delen van hun ervaringen in het kamp. De enige uitzondering hierop vormt Willy Engbrocks. In het portret dat publicist Rik Valkenburg van deze ‘goede Duitser’ schetst, komt ook de rol van Kotalla in Kamp Amersfoort aan de orde. Engbrocks, die een slechte verstandhouding had met zijn landgenoot, ziet Kotalla in zijn herinnering ‘als een onzelfstandig object, die zonder leiding niets is’.⁶

Hoe Kotalla in de koepelgevangenis in Breda leefde en hoe zijn medegevangenen en het personeel tegen hem aan keken, komt naar voren in de herinneringen die voormalig bewaarder Ton Mink in 2005 in eigen beheer uitgaf. Mink put rijkelijk uit zijn ervaringen met Kotalla. Als gevangene was de Duitser volgens de bewaarder ‘een onaangename persoon, moeilijk in de omgang en bij het minste of geringste kwaad’.⁷

Het beeld van Kotalla in de bestaande literatuur is fragmentarisch. De verschillende studies en ooggetuigenverslagen handelen over een beperkt deel van zijn leven, met nadruk op de oorlogsjaren en zijn tijd in gevangenschap. Deze biografie schetst en analyseert voor het eerst gedetailleerd Kotalla's gehele leven; van zijn problematische jeugd in het door Polen en Duitsers betwiste Opper-Silezië tot aan zijn dood in gevangenschap in Nederland.

De beul van Amersfoort is de biografie van een Duitse dader in het bezette

Nederland. Voor deze groep is altijd wel aandacht geweest in de geschiedschrijving over de oorlog, maar de interesse voor de daders ging decennia-lang in de eerste plaats uit naar hun handelingen en niet naar de personen zelf. Volgens Theo Gerritse, biograaf van de *Höherer ss- und Polizeiführer* Hanns Albin Rauter, was met name de belangrijkste geschiedschrijver van Nederland in de Tweede Wereldoorlog, Loe de Jong, ervan overtuigd dat nader onderzoek naar de persoonlijke achtergronden en ontboezemingen van daders en collaborateurs zijn kijk op wat zich had afgespeeld en wat hun rol daarbij was geweest, niet zou veranderen. Deze benadering zien we terug in de biografische schetsen die De Jong in zijn werk geeft. Zijn opvatting werd breed gedeeld en kreeg lange tijd navolging. Gerritse bespeurt een kentering sinds de eeuwwisseling en spreekt van een (voorzichtige) herontdekking van collaborateurs en daders.⁸

Ten aanzien van Nederlandse daders en collaborateurs gaat deze constatering zeker op. De aandacht voor het persoonlijke leven van Duitse daders in Nederland is van recentere datum. De laatste vijf jaar verschenen wetenschappelijk verantwoorde biografieën van Richard Fiebig, de zetbaas van minister van Bewapening Albert Speer in Nederland, rijkscommissaris Arthur Seyss-Inquart en *Höherer ss- und Polizeiführer* Rauter.⁹ Wat de biografieën van Fiebig, Seyss-Inquart en Rauter in meer of mindere mate gemeen hebben is de overtuiging dat onderzoek naar de persoonlijke achtergronden van daders het zicht op de bezettingsjaren en de rol die zij daarin speelden kan verdiepen. Het levensverhaal van de hoofdpersoon is geen doel op zichzelf, maar een methode om het inzicht in en de kennis van het verleden te vergroten. Met het beschrijven van de levens van de Duitsers die de terreurpolitiek ontwierpen en coördineerden tijdens de bezetting van Nederland, is daarmee een begin gemaakt.

Een trede lager in de nazihiërarchie is het aantal biografieën nog altijd beperkt. Een uitzondering op deze leemte vormt *Obersturmführer* Albert Konrad Gemmeker, die van oktober 1942 tot april 1945 commandant was van Kamp Westerbork. Nadat eerder twee biografische schetsen van hem verschenen, publiceerde journalist en historicus Ad van Liempt onlangs een uitgebreide biografie van Gemmeker.¹⁰ Van Liempt rekent af met het beeld van de ‘gentleman-commandant’ en toont aan dat Gemmeker anders dan hij de rechters na de oorlog liet geloven, wist dat de Joden vanuit Westerbork werden afgevoerd naar de vernietigingskampen in het oosten. Van Liempts onderzoek geeft ook een speciale blik op de Duitse deportatiepolitiek en legt Gemmekers opvallende rechtsgang bloot.¹¹

Kotalla stond nog een trede lager dan Albert Gemmeker. Hij behoorde

binnen het bezettingsapparaat tot de uitvoerders van de Duitse terreur, de mannen en vrouwen met bloed aan hun handen. De Nederlanders die tot deze groep veldwerkers kunnen worden gerekend, zijn in een aantal recente studies voor het voetlicht gebracht.¹² De Duitse uitvoerders van het beleid dat Seyss-Inquart en Rauter ontwierpen en coördineerden in het bezette Nederland zijn tot dusverre grotendeels buiten beeld gebleven.¹³ Onderzoek naar deze groep is van grote waarde omdat het inzicht kan geven in hoe de bezetting in de praktijk functioneerde. Het maakt ook duidelijk hoe divers de achtergrond en motivatie waren van de mannen en vrouwen die het dagelijkse werk opknaptten en een onmisbare schakel vormden in het Duitse (kamp)systeem. In Duitsland is een ander beeld te zien dan in Nederland. In de zogenoemde *Täterforschung* (daderonderzoek) is volop aandacht voor de ‘gewone’ mannen en vrouwen die de terreurpolitiek van de nazi’s in praktijk brachten. Deze biografie van Josef Kotalla sluit daarbij aan.

Täterforschung

Als daders van het nationaalsocialisme golden na de oorlog aanvankelijk alleen de nazikopstukken die terechtstonden voor het internationale tribunaal in Neurenberg en een kleine groep sadistische handlangers.¹⁴ Met de verschijning van de autobiografie van commandant Rudolf Höss van vernietigingskamp Auschwitz werd het beeld van de dadergroep eind jaren vijftig gedifferentieerder.¹⁵ In de inleiding bij Höss’ herinneringen omschreef de Duitse historicus Martin Broszat de voormalige kampcommandant als een kleinburgerlijke man die in dienst van welke autoriteit dan ook zijn plicht had gedaan. De massamoord van de nazi’s hoefde volgens Broszat niet noodzakelijk te worden gekoppeld aan persoonlijke wreedheid of een duivels sadisme.¹⁶

Het beeld van lager geplaatste daders als willoze uitvoerders van bevelen werd in de jaren zestig verankerd door Hannah Arendts beschrijving van het proces tegen Adolf Eichmann, de architect van de Endlösung. De Duits-Amerikaanse filosoof muntte de term ‘de banaliteit van het kwaad’. Eichmann was in de ogen van Arendt niets anders dan een ambtenaar die nauwgezet en kritiekloos bevelen van hogerhand uitvoerde.¹⁷ Arendts invloed was groot. In de decennia die volgden werd het overgrote deel van de daders niet als onafhankelijke actoren gezien, maar als kleine radertjes in een groter geheel. Ze voerden uit hoofde van hun functie bevelen uit en handelden zoals zij dachten dat van hen werd verwacht.¹⁸

Onder invloed van twee Amerikaanse historici kwamen begin jaren ne-

gentig stevige barsten in het bestaande daderbeeld en ving een nieuwe fase in de Täterforschung aan. In 1992 verscheen Christopher Brownings onderzoek naar het Reserve Politiebataljon 101, dat mede verantwoordelijk was voor de massa-executies van Joden in Oost-Europa. Browning betoogde dat de leden van het bataljon die meededen aan de slachtpartij doodgewone mannen waren. Volgens Browning waren het geen fanatieke nazi's, maar gewone mannen die moordden uit gehoorzaamheid en onder groepsdruk. En hoewel de bevelvoerder van het bataljon de leden de mogelijkheid bood zich te onttrekken aan de moorddadige opdracht, trokken zich nog geen vijftien van de vijfhonderd mannen terug.¹⁹

De Amerikaanse historicus Daniel Jonah Goldhagen bestudeerde een paar jaar later hetzelfde bronnenmateriaal als Browning. Hij was het op veel punten eens met Browning, maar stelde dat de leden van het politiebataljon geen gewone mannen, maar gewone Duitsers waren. Volgens Goldhagen kon de massamoord op de Joden alleen in Duitsland plaatshebben omdat de Duitsers bezeten waren van een bloeddorstig antisemitisme.²⁰ Goldhagen kreeg veel kritiek op zijn these van een exclusief Duits eliminatie-antisemitisme dat in de Duitse geschiedenis vanaf de negentiende eeuw domineerde. Historici verwierpen de rechte lijn die hij zag tussen deze veronderstelde dominantie van het eliminatie-antisemitisme en de door de Duitsers uitgevoerde Holocaust als een 'onaanvaardbare versimpeling'.²¹

De onderzoeken van Browning en Goldhagen leidden volgens historicus Gerhard Paul tot een paradigmawissel in de Täterforschung. Paul spreekt van 'die Rückgewinnung der Dimension des Subjekts und die Öffnung des Blicks auf die kognitive und mentale Struktur der in der Vernichtungsmaschinerie handelnden "gewöhnlichen Deutschen"'.²² Eva Lettermann voegt daaraan toe dat historici vandaag de dag in het onderzoek naar daders de vraag stellen 'wie Dispositionen und Situationen zusammenwirkten und welche Handlungsfreiheit und -möglichkeiten existierten'.²³ Oftewel hoe de persoonlijke aanleg van daders en de omstandigheden waaronder ze optraden op elkaar ingrepen en welke vrijheid en mogelijkheden ze hadden om te handelen. Het is deze vraag die ons werkelijk inzicht geeft in de motieven en beweegredenen van de daders.

In de hedendaagse Täterforschung wordt een complex aan biografische gegevens verzameld aan de hand waarvan naar een verklaring voor het handelen van daders wordt gezocht. Het biografisch onderzoek dat hieraan ten grondslag ligt, is breed. Afkomst en sociale achtergrond alleen zijn onvoldoende als verklaring voor het handelen van daders. Net als groepsdwang en uitvoeren van bevelen dat ook zijn.²⁴ Belangrijke Duitse katalysatoren in het

daderonderzoek waren Karin Orth, die een standaardwerk schreef over de concentratiekampen van de ss, en Michael Wildt met een studie naar de leiding van het *Reichssicherheitshauptamtes* (RSHA), de overkoepelende organisatie van de *Geheime Staatspolizei*, *Kriminalpolizei* en *Sicherheitsdienst*.

Orth onderzocht meer dan tweehonderd commandanten en Abteilungsleiter van concentratiekampen. Ze laat zien dat het mannen waren die behoorden tot de middenklasse en in de Weimarrepubliek het zwaarst werden getroffen door de politieke, economische en sociale crisis. Velen van hen sloten zich al voor de machtsovername van de nazi's in januari 1933 aan bij de NSDAP en ss. Tijdens hun opleiding leerden de mannen dat geweld tegen gevangenen tot hun alledaagse werk behoorde. In de afgesloten gemeenschap die een concentratiekamp was, vond volgens Orth een verandering van het geweten ('Umbau des Gewissens') plaats. De kamp-ss'ers zagen na verloop van tijd geen kwaad in hun gewelddadige optreden terwijl dat buiten hun wereld nog altijd als barbaars werd gezien.²⁵

Wildt reconstrueerde de levensloop van het hogere kader van het Reichssicherheitshauptamtes dat een wezenlijk aandeel had in de systematische massamoord die door de nazi's werd gepleegd. De leden van het *Führungskorps* behoorden veelal tot de *Kriegsjugendgeneration*, de generatie die te jong was om te vechten in de oorlog van '14-'18, maar oud genoeg was om de chaotische nasleep van de oorlog te ervaren. Ze hingen een radicale wereldbeschouwing aan waarin leiderschap, daadkracht en verandering centraal stonden. Binnen het RSHA werd deze radicaliteit volgens Wildt verder gestimuleerd doordat er geen grenzen aan hun politiewerk werden gesteld.²⁶

Met de wisseling van het perspectief in de Täterforschung – 'weg van amorphen Strukturen hin zu handelnden Subjekten' – ontstond de behoefte tot een indeling te komen van daders in verschillende categorieën.²⁷ Dit heeft geleid tot verschillende modellen die de daders en hun optreden in een context plaatsen.²⁸ Voor deze biografie wordt aansluiting gezocht bij de indeling die de socioloog Michael Mann beschrijft in zijn kwantitatieve onderzoek naar de biografische gegevens van 1500 nazimisdadigers. Mann onderscheidt twee hoofdgroepen van daders, die hij onderverdeelt in zeven categorieën. De hoofdgroepen worden gevormd door 'real Nazis' en 'ordinary men'. De 'real Nazis' noemt hij de Duitsers die tussen 1933 en 1941 radicaliseerden en overtuigd raakten dat de massamoord op Joden en andere groepen noodzakelijk was in het streven naar een zuiver arisch ras. 'Leaders and militants were committed Nazis, murdering supposed "enemies" for what they thought were "idealistic" reasons.' Binnen de 'real Nazis' onderscheidt Mann ideologisch gedreven daders en gestoorde moordenaars.

De tweede hoofdgroep van daders wordt gevormd door de mannen en vrouwen die hij aanduidt als ‘min of meer mensen zoals jij en ik, alleen geplaatst in andere omstandigheden’.²⁹ Deze groep is voor deze biografie van belang, aangezien Josef Kotalla tot hen kan worden gerekend. In het vervolg zal blijken dat Kotalla geen fanatiek door ideologie gedreven nazi was of een gestoorde moordenaar. De ‘ordinary people’ vormden geen homogene groep. Ze handelden uit verschillende motieven. Mann somt vijf categorieën op. Een eerste categorie gewone Duitsers werd, zonder dat daar veel druk van de nazi’s voor nodig was, gedreven door een zeer sterke afkeer van de Joden. Hun antisemitisme was de drijfveer om te moorden. Andere gewone mannen ontpopten zich tot nietsontziende moordenaars toen ze eenmaal deel uitmaakten van een eenheid die op pad was gestuurd om in het kielzog van de oprukkende *Wehrmacht* in het Oosten politieke en ideologische tegenstanders uit te schakelen. Als lid van een groep waarin kameraadschap en angst om bevelen te weigeren de boventoon voerden, ontwikkelden deze gewone mannen zich tot moordenaars. Voor Mann vallen ze in de tweede en derde categorie: ‘angstige moordenaars’ en ‘meegaande moordenaars’.

Verder onderscheidt Mann daders die hij aanduidt als ‘bureaucratische moordenaars’. Deze handelden niet uit ideologische overtuiging of onder sociale druk, maar omdat ze niet anders gewend waren dan te doen wat ze werd opgedragen. De vijfde en laatste categorie omvat geweldplegers die door geldelijk gewin of carrièrekansen werden gedreven. Ze hadden een goed-betaalde baan in een tijd dat veel landgenoten moeite hadden om in hun onderhoud te voorzien en zagen zo nu en dan ook nog kans zich te verrijken ten koste van hun slachtoffers.³⁰

De beul

In deze biografie wordt om te beginnen geprobeerd de vraag te beantwoorden hoe Josef Kotalla’s gewelddadige optreden in de oorlog is te verklaren. Wat maakte hem tot ‘de beul van Amersfoort’? Kotalla lijkt op voorhand te moeten worden gerekend tot de ‘angstige’ of ‘meegaande’ moordenaars die Mann onderscheidt. Maar door hem in een categorie in te delen, is het antwoord op de vraag hoe hij zich ontpopte van een gewone Duitser tot een gewelddadige dader nog niet gegeven. Daarvoor moeten we kijken naar de omstandigheden waaronder Kotalla zijn misdaden pleegde (situationele benadering) en de invloed van zijn persoonlijkheid op zijn gewelddadig handelen (dispositionele benadering).

Een fervent pleitbezorger van de situationele benadering is de Ameri-

kaanse psycholoog Philip Zimbardo. Hij is ervan overtuigd dat omstandigheden bepalend zijn of mensen zich laten verleiden tot 'het kwaad'. Onder bepaalde omstandigheden zijn volgens Zimbardo doodgewone mensen tot de meest gruwelijke dingen in staat.³¹ Zimbardo's inzicht gaat terug op het Stanford Prison Experiment dat hij in 1971 uitvoerde. In de kelder van de Stanford University bouwde hij een gevangenis na. Hij sloot twaalf willekeurige studenten op als gevangenen en liet ze bewaken door twaalf andere studenten. Al vanaf de eerste dag ging het mis. Bewakers ontpopten zich tot wreedaards die hun macht misbruikten door perverse spelletjes met hun gevangenen te spelen.

Een belangrijke voorwaarde waaronder goede mensen tot slechte dingen in staat zijn is volgens Zimbardo het toegewezen krijgen van een rol waarin ze de mogelijkheid of zelfs de plicht hebben de vrijheid van anderen in te perken. Regels zijn hierbij belangrijk. 'Hun werkzaamheid bestaat in het externaliseren van voorschriften, door vast te stellen wat noodzakelijk en acceptabel is en dus beloond moet worden, en wat onacceptabel is en daarom bestraft wordt.'³²

Het afschuiven van de persoonlijke verantwoordelijkheid naar een hogere autoriteit of groep waar iemand onderdeel van uitmaakt ('Ik volgde alleen maar bevelen op') is een andere belangrijke factor om tot wreed gedrag te vervallen.³³ Als diegenen wier vrijheid wordt ingeperkt door een groep als minderwaardig worden beschouwd en ontmenselijkt neemt de wrede en destructieve bejegening van hen verder toe, aldus Zimbardo.³⁴ In deze biografie wordt onderzocht onder welke omstandigheden Kotalla zijn misdaden pleegde en in welke mate de omgevingskrachten die volgens Zimbardo sterk bepalend zijn om tot 'het kwaad' te vervallen, aanwezig waren.³⁵

In zijn overzicht van de grootste massamoorden in de twintigste eeuw wijst de socioloog Abram de Swaan er nadrukkelijk op dat sommige mensen onder dezelfde omstandigheden bereid zijn verder te gaan dan anderen. Anders dan Zimbardo meent De Swaan niet dat omstandigheden allesbepalend zijn. 'Er zijn nog steeds verschillende aanpassingsstrategieën, sommige daders moorden met tegenzin, andere onverschillig, en weer anderen gretig: waar de omstandigheden voor allemaal min of meer hetzelfde zijn, is de mate van volgzzaamheid een kwestie van persoonlijke dispositie.'

Volgens De Swaan zijn sommige mensen geschikter dan anderen voor een rol als massamoordenaar. 'Jonge mannen met een beperkt moreel bewustzijn, een geringe mate van inzicht in hun eigen aandeel in hun levensloop (agency) en verminderde empathie hebben een grotere kans genocidaires te worden dan hun tegenpolen.'³⁶ Dit werpt de vraag op welke factoren in

Kotalla's leven en karakter bepalend waren voor zijn handelen. Wat was zijn eigen aandeel in zijn levensloop?

In het eerste deel van deze biografie staat Kotalla's ontwikkeling tot de beul van Amersfoort centraal. Door onderzoek te doen naar de plaatsvervangend commandant wordt een niet eerder gehanteerd deelnemersperspectief geboden op het beruchte Duitse concentratiekamp in Amersfoort. De geschiedenis van het kamp is tot dusverre verteld vanuit het perspectief van de gevangenen en hulpverleners (medewerkers van het Rode Kruis die in de loop van de oorlog in het kamp actief werden).³⁷ De enige uitzondering hierop vormt het portret van voormalig kampbewaker Engbrocks.³⁸ Door de geschiedenis van Kamp Amersfoort vanuit het perspectief van Kotalla te vertellen, wordt de kennis over het kamp verdiept. Bestaande opvattingen worden gerelativeerd, bevestigd of tegengesproken.

In het tweede deel komt zijn naoorlogse rechtsgang aan bod. Kotalla heeft zich tot het eind van zijn leven fel verzet tegen zijn veroordeling. Hij stelde geen eerlijk proces te hebben gehad. Hij was van mening strenger te zijn gestraft dan landgenoten die hogere en machtigere posities hadden bekleed binnen het bezettingsapparaat in Nederland. Door zijn proces nauwgezet te volgen wordt niet alleen duidelijk wat de rechtsgang voor Kotalla's leven betekende, maar wordt ook nader licht geworpen op de naoorlogse rechtspleging.

Zijn veroordeling in december 1948 vormde vanzelfsprekend een cesuur in Kotalla's leven. Beroofd van zijn macht en vrijheid moest hij een nieuw leven opbouwen, achter tralies. In het derde deel wordt beschreven hoe dit bestaan eruitzag en wordt stilgestaan bij de vraag wat de invloed van Kotalla's gevangenschap was op zijn denken over zijn rol in de oorlog. Ontstond er in de jaren van gevangenschap berouw bij Kotalla? Het debat in de politiek en de samenleving over de vrijlating van de laatste Duitse oorlogsmisdadigers die in Nederland gevangenzaten, is uitvoerig onderzocht.³⁹ Deze biografie voegt aan de bestaande literatuur het perspectief van Kotalla toe. Wat was zijn positie in het verhitte politieke en maatschappelijke debat en hoe ging hij om met de voortdurende onzekerheid over zijn lot? Tot aan zijn dood zat Kotalla opgesloten in de Koepel in Breda. Hoewel hij stervende was, mocht hij in de zomer van 1979 niet naar huis. Een reconstructie van zijn laatste weken, dagen en uren moet duidelijk maken waarom Kotalla in gevangenschap moest sterven en welke rol het voormalig verzet en de oorlogsslachtoffers hierin speelden.

Valkuilen

Een biografie moet voordat hij het levensverhaal van zijn protagonist aan het papier toevertrouwt, de vraag stellen of kennis van het persoonlijke leven van deze persoon iets toevoegt aan het begrijpen van zijn publieke wapenfeiten.⁴⁰ In het geval van Kotalla lijkt daar op voorhand geen twijfel over. Zijn wrede optreden in Kamp Amersfoort is – indachtig De Swaan – deels te verklaren door onderzoek te doen naar zijn persoonlijke leven.

Niemand wordt geboren als beul, ook Josef Kotalla niet. Hij bewandelde in zijn leven niet een rechte lijn naar ‘het kwaad’. Net als bij ieder mens kent zijn levensgeschiedenis onvoorziene breuken en wendingen.⁴¹ In deze biografie wordt onderzocht op welke momenten in Kotalla’s persoonlijke leven zich belangrijke gebeurtenissen voordeden die hem een stap dichterbij ‘het kwaad’ brachten. Voor het in kaart brengen en onderzoeken van de momenten waarop het leven van een persoon een nieuwe wending neemt, is de biografie de meest geëigende methode, omdat het daarin gaat om de wisselwerking tussen het persoonlijke en openbare leven.⁴²

De valkuilen voor een biografie die zich verdiept in het leven van een beruchte oorlogsmisdadiger zijn talrijk. Historicus Robert Gerwarth somt in zijn biografie van Hitlers beul Reinhard Heydrich een aantal ‘bijzondere uitdagingen’ op. Gerwarths uitdagingen variëren van de omvangrijke en almaar uitbreidende hoeveelheid literatuur over Hitler-Duitsland die hij de baas moest zien te worden, tot ‘het eigenaardige probleem om door te dringen in de geest van iemand wiens mentaliteit en ideologische wereld afstotelijk en merkwaardig vreemd lijken, zelfs al kwam de nazidictatuur nog geen zeventig jaar geleden tot een einde’.⁴³

Maar Gerwarths voornaamste probleem ligt elders. Volgens de historicus is bij elke vorm van een levensbeschrijving een zekere mate van empathie vereist met het onderwerp, zelfs als dat onderwerp Reinhard Heydrich heet. Gerwarth kiest voor een benadering die hij ‘koele empathie’ noemt en omschrijft als ‘een poging Heydrichs leven kritisch afstandelijk te reconstrueren, maar zonder de geschiedenis achterstevoren te willen lezen, of voor de verleiding te bezwijken om de rol van de historicus te verwarren met die van een openbare aanklager in een proces tegen oorlogsmisdadigers’.⁴⁴

De aanpak die Gerwarth voorstaat, komt overeen met de kritische en interpretatieve benadering in deze biografie. Ik heb in mijn onderzoek Josef Kotalla zo objectief mogelijk benaderd. Sympathie of antipathie voor hem klinkt zo min mogelijk door in zijn levensverhaal. Ik heb geen begrip voor Kotalla’s handelen, maar probeer te begrijpen en te verklaren waarom hij op

bepaalde momenten in zijn leven optrad zoals hij deed. Bewust van zijn reputatie heb ik gewaakt voor een bevooroordeeld uitgangspunt bij dit onderzoek. Het louter bevestigen van iemands (slechte) reputatie vergroot onze kennis over hem niet.⁴⁵ Op basis van uitvoerig bronnenonderzoek heb ik een eigen beeld gevormd.

Een van de centrale vragen in deze biografie is hoe Kotalla's gewelddadige optreden in de oorlog is te verklaren. Wat bewoog hem? De Duitse historicus Volker R. Berghahn noemt het antwoord op deze vraag de grootste en meest risicovolle uitdaging voor de biograaf van een nazi of schrijftafelmoordenaar.⁴⁶ Berghahn haalt twee geruchtmakende voorbeelden aan om te laten zien hoe een biograaf van een oorlogsmisdadiger de fout in kan gaan. De Oostenrijks-Britse historicus en journalist Gitta Sereny sprak meer dan honderd uur met de tot levenslang veroordeelde Franz Stangl, de beruchte commandant van het vernietigingskamp Treblinka. In het laatste gesprek dat ze met Stangl had op 29 juni 1971, bekende hij schuld en toonde hij berouw, claimde Sereny. Stangl zei volgens haar: 'Ik heb zelf nooit iemand opzettelijk kwaad gedaan. Maar ik was er. Dus ja, in feite ben ik ook schuldig.' Na ruim een minuut te hebben gezwegen, vervolgde hij met doffe stem: 'Mijn schuld is dat ik hier nog steeds ben. Dat is mijn schuld.'⁴⁷ Negentien uur nadat de twee afscheid hadden genomen, stierf Franz Stangl op 63-jarige leeftijd aan een hartinfarct. Berghahn en andere critici hechtten weinig waarde aan de spijtbetuiging van de voormalige kampcommandant. Stangl zou een loopje met zijn biograaf hebben genomen.⁴⁸ Sereny erkende dat de schuldbekentenis kort was, slechts een paar seconden, maar in haar ogen was dat genoeg. 'Volgens mij stierf hij doordat hij ten slotte – hoe kort ook – oog in oog met zichzelf had gestaan en de waarheid had gezegd. Het was een reusachtige toer geweest om het vluchtige moment te bereiken dat hij de mens werd die hij had moeten zijn.'⁴⁹

Het tweede voorbeeld waarin een biograaf de fout in gaat betreft de gerenommeerde Duitse historicus Joachim Fest, die uitvoerig sprak met de tot twintig jaar gevangenisstraf veroordeelde Albert Speer, Hitlers vertrouweling en minister van Bewapening. Fest hielp Speer na zijn vrijlating bij het schrijven van zijn memoires en schreef later een biografie over hem die deels was gebaseerd op de gesprekken die hij met hem voerde. Speer bagatelliseerde in zijn memoires en tegenover Fest zijn rol in het Derde Rijk.⁵⁰ Na zijn dood, maar ruim voordat Fests biografie verscheen, rekenden onderzoekers af met het beeld van Speer als de 'goede nazi'.⁵¹ In een recente biografie van Speer wordt ook onomwonden duidelijk dat hij – anders dan hij altijd beweerde – wist van de Holocaust.⁵²

In deze biografie neem ik de lezing van Kotalla, zijn advocaten of oud-gevangenen niet voor waarheid aan. Ik verricht uitvoerig archiefonderzoek en vergelijk de uitkomsten met wat betrokkenen beweerden en verklaarden. Waar de beschrijving van biografische feiten overgaat in interpretatie en analyse geef ik dat duidelijk aan. 'De biografie zal altijd een subjectief genre blijven, maar de biograaf kan wel een wetenschappelijke houding aannemen ten aanzien van zijn bronnen,' stelde Hans Renders in zijn verantwoording bij de biografie van Jan Hanlo.⁵³ Hoewel ik mij tijdens mijn onderzoek zo objectief mogelijk probeer op te stellen, is de biografie van Kotalla mijn beschrijving van zijn leven.

Deel I

1 Een mislukte jeugd

Op de tweede dag van Josef Kotalla's proces op zaterdag 20 november 1948 wilde de president van het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam J.A. van Hamel het zeker weten. Hij vroeg de verdachte die voor hem stond of hij een Duitser was. Kotalla antwoordde volmondig 'ja'. 'Ich bin als Deutscher geboren, und meine Eltern sind Deutschen.'¹

De vraag van president Van Hamel was niet zo vreemd. Over de nationaliteit van Kotalla bestond het nodige misverstand. Gevangenen in het concentratiekamp Amersfoort dachten dat hij een Pool in Duitse dienst was. Een krant zou na de oorlog hebben geschreven dat Kotalla in het Poolse nationale voetbalteam had gespeeld.² De verwarring werd in de hand gewerkt door de geschiedenis van zijn geboortestreek Silezië en het dialect dat hij sprak.

Silezië was eeuwenlang speelbal geweest van vorstenhuizen in Midden-Europa. Het gebied dat zich aan weerszijden van de rivier de Oder uitstreckte, behoorde tot de twaalfde eeuw toe aan het Poolse vorstenhuis der Piasten. Nadat het Poolse koningshuis uiteenviel, werd Silezië verdeeld over een dozijn kleine vorstendommen. Het versnipperde gebied kwam aan het begin van de veertiende eeuw stapsgewijs onder controle van het koninkrijk Bohemen. Het Boheemse vorstenhuis maakte in de zestiende eeuw plaats voor de Oostenrijkse Habsburgers, die op hun beurt in 1742 werden verdreven door Frederik II van Pruisen. Na de Duitse eenwording van 1871 vormde Silezië een provincie in het Duitse keizerrijk onder Wilhelm I.³

Onder de Poolse Piasten vestigden de eerste boeren uit de Duitse landen zich in Silezië. Later volgden handelaren en mijnwerkers die de ogenschijnlijk onuitputtelijke grondstoffen uit de Silezische bodem moesten halen. Door de opeenvolging van de verschillende vorstenhuizen bestond de provincie Silezië uit een bonte mengeling van volken met ieder hun eigen taal, cultuur en gewoonten. De Polen en de Duitsers vormden de twee grootste groepen. Het zwaartepunt van de kolonisatie, die tot de ontwikkeling van dorpen en steden leidde, lag ten zuiden van de Oder, in het gebied dat werd

aangeduid als Neder-Silezië. De ontwikkeling van Opper-Silezië, het gebied ten noorden van de Oder, kwam pas goed op gang onder het Pruisische bewind in de negentiende eeuw.⁴ Na de Eerste Wereldoorlog raakte Duitsland onder druk van de geallieerde overwinnaars grote delen van Silezië kwijt aan Polen, waaronder Kotalla's geboorteplaats.

De smelterij

Josef Johann Kotalla werd op 14 juli 1908 geboren in Bismarckhütte, in het zuidoosten van Opper-Silezië.⁵ Hij was de tweede zoon van Josef Kotalla en Agnes Pyrczyk.⁶ Op 30 april 1907 was hun eerste kind Alfred Josef ter wereld gekomen.⁷ Kotalla's ouders weerspiegelden de geschiedenis van zijn geboortestreek. Vader Josef was een Duitser. Moeder Agnes had Poolse wortels.

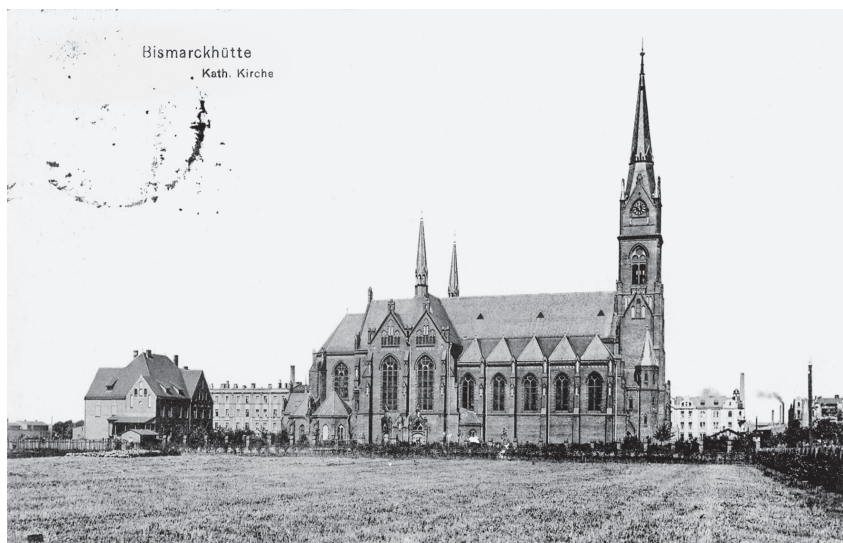
Josef Kotalla sr. zag in 1881 het levenslicht in Beneschau in het Hultschiner Ländchen, het zuidelijkste puntje van Silezië, dat in 1742 door Pruisen op de Oostenrijkse Habsburgers was veroverd. Hij groeide op in een gezin van vijf kinderen. Zijn vader Johann werkte als arbeider. Josef sr. verliet het ouderlijk huis toen hij 16 jaar oud was om honderd kilometer noordelijker te gaan werken in de ijzersmelterij de Bismarckhütte.⁸ De smelterij (*Hütte*) was in september 1872 opgericht door een aantal vermogende Duitse ondernemers uit Kattowitz onder de naam Kattowitzer Aktiengesellschaft für Eisenhüttenbetrieb. De naam werd hetzelfde jaar nog veranderd in Bismarckhütte, een eerbetoon aan de toen machtige Duitse staatsman Otto von Bismarck. Als logo ging de smelterij de letter B met daarboven een kroon voeren. De eerste jaren richtte de Bismarckhütte zich op puddelwerk. In vijftien liggende vlamovens (puddelovens) werd ruw ijzer verhit door een vlam die eroverheen streek. De deegachtige massa die hierdoor ontstond, werd vervolgens gesmeed.⁹

De smelterij lag aanvankelijk in Oberheiduk, dat niet meer dan een paar boerderijen telde. De investeerders uit Kattowitz hadden hun oog op het gehucht laten vallen omdat het dicht bij Schwientochlowitz lag, dat via het spoor met de stad Kattowitz was verbonden. Op 1 april 1903 werden Oberheiduk en het aangrenzende Nederheiduk door een decreet van de Duitse keizer Wilhelm II samengevoegd. Het nieuwe dorp werd vernoemd naar de smelterij, die door de rokende schoorstenen van verre was te zien en te ruiken.¹⁰ De Bismarckhütte groeide en breidde het aantal activiteiten uit. De smelterij telde in het jaar 1876-1877 ongeveer vijfhonderd medewerkers en had een omzet van 1,5 miljoen mark. In 1888-1889 was het aantal arbeiders gegroeid naar 850. De omzet steeg naar 2,4 miljoen mark.¹¹

De directie van de Bismarckhütte had niet alleen oog voor de productie van staal en ijzer, maar ook voor het welzijn van het personeel. Voor de ongetrouwde arbeiders bouwde de smelterij in 1905 een *Arbeiterheim*. In het gebouw, dat 250 bedden telde, kregen de werknemers niet alleen onderdak, maar hadden ze ook toegang tot een omvangrijke bibliotheek met leeszaal en een grote tuin met muziekpaviljoen en kegelbaan. Voor getrouwde arbeiders en administratief medewerkers werden rondom het uitdijende fabriekscomplex huizen gebouwd. Voor het wassen van kleding konden de vrouwen van arbeiders een beroep doen op een stoomwasserij. Voor kinderen tussen 3 en 6 jaar oud zette de Bismarckhütte een bewaarschool op. Voor de ziekenzorg werd het *Bismarckhospital* met 65 bedden ingericht.¹²

De bloeiende smelterij Bismarckhütte trok andere industrieën aan. De Berlijnse ondernemer Rudolf Rutgers richtte een fabriek op waarin koolteer werd verwerkt tot waardevolle producten als teerolie en creosoot. Deze koolteerdestilleerderij bood in 1900 aan vijfhonderd man werk.¹³ De industrialisering leidde tot een forse toename van de bevolking. Tussen 1885 en 1905 groeiden Ober- en Nederheiduk samen van 522 naar 18.388 inwoners.¹⁴ Het overgrote deel van de inwoners was rooms-katholiek. Voor de zondagse mis moest tien kilometer worden gelopen naar het stadje Beuthen. Naarmate Ober- en Nederheiduk groeiden, werd de roep om een eigen parochie en daarbij horende kerk luider. In 1898 werd begonnen met de bouw van een rooms-katholieke kerk voor een eigen parochie. De Silezische kerkarchitect Ludwig Schneider ontwierp een neogotische kerk van geglazuurde bakstenen met als absolute blikvanger een bijna 75 meter hoge toren. De kerk moest plaats bieden aan vijfduizend gelovigen. De Bismarckhütte onderstreepte haar verbondenheid met de gemeenschap door 30.000 mark bij te dragen aan de bouwkosten. De koolteerdestilleerderij van Rutgers doneerde 10.000 mark. De bouw duurde bijna drie jaar.

Op 15 september 1901 werd de kerk van de Hemelvaart van de Heilige Maagd Maria ingewijd door de Duitse kardinaal Georg Kopp. Tijdens de inwijding kwamen de voortdurend onderhuids aanwezige spanningen tussen Polen en Duitsers aan de oppervlakte. Toen de kardinaal voor de deur van de kerk in het Pools werd verwelkomd en toegesproken, lieten de Duitse arbeiders van de nabijgelegen Bismarckhütte daar hun afkeur over blijken door luid op de ovens en machines van de fabriek te slaan.¹⁵ Een kleine zes jaar na de inwijding trouwden de 25-jarige Josef Kotalla en de 21-jarige Agnes Pyrczyk op 6 februari 1907 in de Maria Hemelvaartkerk.¹⁶

De kerk van de Hemelvaart van de Heilige Maagd Maria die in 1901 werd ingewijd. *Muzeum Chorzów*

Agnes Pyczyk groeide op in een gezin van elf kinderen in de buurt van Beuthen in Opper-Silezië. Haar vader Johann werkte als fabrieksarbeider. In het gezin waren veel problemen. Zowel Agnes' vader als moeder was verslaafd aan de drank. Haar moeder had een nerveus karakter. Ze was heerszuchtig en jaloers en stond bekend als lastig en agressief. Agnes' vader overleed al voor haar huwelijk met Josef op 48-jarige leeftijd aan de gevolgen van een ongeval.¹⁷

Na hun huwelijk kregen Josef en Agnes Kotalla woonruimte aangeboden in een van de zes familiehuizen die de Bismarckhütte rond 1900 aan de Lenzstrasse, net buiten het fabrieksterrein, had laten bouwen. In elk van de gebouwen woonden zes gezinnen. De smelterij bezat verspreid over Bismarckhütte ongeveer 150 woonblokken voor arbeiders en hun families.¹⁸ Het jonge gezin Kotalla bleef rampspoed niet bespaard. Op 9 januari 1909 overleed de oudste zoon Alfred, nog geen twee jaar oud. Familieleden verklaarden jaren later dat hij het slachtoffer was geworden van een vechtpartij tussen Agnes en haar moeder.¹⁹ De overlijdensakte van Alfred Kotalla vermeldde als doodsoorzaak slechts 'Gehirn', het Duitse woord voor hersenen.²⁰ Josef en Agnes bleven achter met de zes maanden oude Josef Johann. Een kleine anderhalf jaar na de dood van Alfred schonk Agnes opnieuw het leven aan een jongetje. Op 14 juni 1910 werd Paul Peter geboren.²¹ In 1912 volgde Alfred Alois Eduard.²² Een vijfde zoon, Ewald Johann, kwam in 1915 ter wereld.²³

Vormende jaren

Josef Kotalla was drie jaar toen hij naar de *Kleinkinderschule* ging, de bewaarschool van de Bismarckhütte. Drie jaar later volgde de rooms-katholieke *Volksschule* (lagere school). Hij had ernaar uitgekeken naar school te gaan, verklaarde Kotalla toen hij op volwassen leeftijd terugkeek op zijn jeugd. Zijn enthousiasme sloeg echter om toen hij merkte dat hij niet zo goed kon leren als zijn klasgenootjes. Josefs tegenzin om naar school te gaan was zo groot dat zijn moeder hem moest brengen. Tot in de tweede klas plaste hij dikwijls onder de les zomaar in zijn broek. In de derde klas presteerde Josef dusdanig slecht, dat hij bleef zitten. Zijn moeder legde zich niet neer bij de slechte schoolprestaties van haar oudste zoon en zette hem onder druk beter zijn best te doen. Hij kreeg bijles, maar zijn prestaties verbeterden niet. De inspanningen van zijn moeder werkten averechts. In plaats van dat hij hogere cijfers ging halen, werd hij gespannen en angstig en ging nog slechter presteren.

Het enige wat hij prettig vond op school was gymnastiekles, herinnerde Kotalla zich later. Zingen deed hij met veel plezier, totdat er noten moesten worden geleerd. Het lukte hem niet die onder de knie te krijgen. Medeleerlingen pestten hem met zijn slechte rapporten en lachten hem uit. Josef voelde zich in de hoek gedrukt en had niet of nauwelijks contact met klasgenootjes. Na schooltijd was hij vaak thuis, waar zijn moeder hem allerlei huishoudelijke karweitjes opdroeg. Hij nam stof af of deed de vaat, terwijl zijn broertjes gingen spelen met schoolkameraadjes.²⁴

Josef bleef in alles achter bij Paul, Alfred en Ewald. Zijn broertjes konden niet alleen beter meekomen op school, maar waren ook fysiek en sportief hun oudere broer de baas. De drie lieten niet na hun grote broer te laten merken dat hij thuis de kleinste en zwakste was.²⁵ De afstand tot leeftijdsgenootjes en zijn broertjes werd nog groter toen hij op 9-jarige leeftijd een zwaar hersentrauma opliep. Op een dag dat zijn moeder niet thuis was en Josef als gewoonlijk huishoudelijke karweitjes opknapte, kreeg hij bij het schoonmaken een kroonluchter tegen zijn hoofd. Zijn moeder trof hem bij thuiskomst bewusteloos aan op de grond met een bebloed hoofd. Hij werd in allerijl naar het ziekenhuis gebracht. Door de klap tegen zijn hoofd had hij een forse hersenbeschadiging opgelopen.

Josef moest bijna anderhalf jaar worden verpleegd. Eenmaal weer thuis kon hij zich geweldig opwinden als zijn broers niet deden wat hij zei. Dat uitte zich, tot grote hilariteit van zijn broers, in overmatige ordelijkheid en precisie. Hij was voortdurend bezig met het opruimen van het huis. Hij

veegde de vloeren aan, legde alles netjes in kasten en nam stof af. Als zijn broers hem hierom uitlachten, reageerde hij geprikkeld en opvliegend. Het maakte weinig indruk op Paul, Alfred en Ewald. Als hun broer weer eens een scène maakte, zeiden zij tegen elkaar: ‘Ach, die ist ja der Kronleuchter auf den Kopf gefallen.’ Zijn langdurig verblijf in het ziekenhuis had ertoe geleid dat Josef voor een tweede keer was blijven zitten op school. Omdat hij slecht kon leren, mocht hij ook later naar catechisatie dan andere kinderen. Hij deed pas op zijn 13de jaar zijn eerste communie terwijl zijn broers dat al op hun 7de of 8ste deden.²⁶

Kotalla's vader nam in de jaren twintig een vooraanstaande positie in binnen de Duitse gemeenschap in Bismarckhütte. In de smelterij was hij van arbeider opgeklommen tot een positie net onder de ingenieur die leiding gaf aan het productieproces. Zijn carrière binnen de Bismarckhütte leverde hem maatschappelijk aanzien op. Hij werd bestuurslid van verschillende katholieke verenigingen, die samenkwamen in het Huis van de Katholieke Unie, dat in 1919 op initiatief van priester Maksymilian Ksolla was gebouwd.²⁷

Door zijn werk en nevenactiviteiten was Kotalla sr. weinig thuis. Met de opvoeding van zijn vier zoons bemoeide hij zich nauwelijks. De zorg voor de kinderen was volledig in handen van moeder Agnes. Josef had, anders dan zijn drie jongere broers, geen goede band met zijn vader. De relatie tussen de twee was complex. De driftige Kotalla sr. was streng voor zijn oudste zoon en gunde hem weinig vrijheid. De twee botsten geregeld hevig, bijvoorbeeld als hij weigerde mee te gaan naar de kerk.²⁸ Kotalla voelde zich in zijn jeugd door zijn vader achtergesteld ten opzichte van zijn broers. Als verklaring hiervoor droeg hij aan dat hij een buitenechtelijk kind was. Kotalla beweerde dit als 14-jarige opgevangen te hebben tijdens een ruzie tussen zijn vader en moeder.²⁹ Andere familieleden hebben hier nooit iets over verklaard. Of hij wel of geen buitenechtelijk kind was, blijft dan ook onduidelijk.

Toen Josef de zes klassen van de Volksschule in 1922 had doorlopen, was hij 14 jaar oud. Zijn schooltijd was een lijdensweg geweest. Ondanks al de moeite die hij zich had getroost, schoot hij voortdurend tekort. Thuis legde hij het af tegen zijn jongere broers. Zijn vader had geen oog voor de opgroeiende Josef. Kotalla's vormende jaren brachten hem alles overziend een wankelende basis voor zijn volwassen leven.

Nieuwe grenzen

Kotalla's uiterst moeizame jeugd viel in een periode van tegenspoed in Silezië. Hoewel de regio niet of nauwelijks strijdtonel was tijdens de Eerste

Wereldoorlog waren de gevolgen van de oorlog goed merkbaar in het industriële gebied. De productie liep terug door een gebrek aan grondstoffen. Naarmate de oorlog voortduurde en steeds meer mannen werden opgeroepen voor militaire dienst, nam het personeelstekort in de mijnen en fabrieken toe. Net als elders in het Duitse keizerrijk werd voedsel schaars. Aardappelen en brood stonden dagelijks op het menu. Maar vlees, melk, boter en eieren werden in de loop van de oorlog een zeldzaamheid omdat de veestapel flink was ingekrompen.³⁰

Niet alle industrieën kampten met problemen tussen 1914 en 1918. De Bismarckhütte floreerde tijdens de Eerste Wereldoorlog. De smelterij stond er goed voor toen de oorlog uitbrak. De Bismarckhütte was door de overname van de *Falvahütte* in Schwientochlowitz en de uitbreiding van de eigen buizenwalserij flink doorgegroeid. In 1914 werd met de oprichting van een benzeenfabriek ingespeeld op de toenemende vraag naar deze grondstof voor de chemische industrie. Aan de vooravond van de oorlog telde de Bismarckhütte 7500 medewerkers. Naar het hoogwaardige staal van de fabriek was in de oorlogsjaren veel vraag.³¹ Daarnaast wist de smelterij haar vleugels verder uit te slaan. In 1917 werd de noodlijdende staalfabriek Westfälische Stahlwerke in Bochum overgenomen. De overname leidde tot een forse groei van de omzet en het personeelsbestand. De aandeelhouders profiteerden volop. De Bismarckhütte keerde in het jaar 1919-1920 maar liefst 28 procent dividend uit. In 1913-1914 was de dividenduitkering 9 procent geweest.³²

De smelterij Bismarckhütte. Muzeum Chorzów

Na de Eerste Wereldoorlog werden de grenzen in Midden-Europa opnieuw getrokken. De Poolse staat, die in 1795 was verdeeld tussen Rusland, Pruisen en Oostenrijk, keerde terug op de kaart. Bij de Vrede van Versailles, die op 29 juni 1919 werd ondertekend, moest Duitsland de provincies Posen en West-Pruisen grotendeels afstaan aan de heropgerichte republiek Polen. Tot woede van de Duitsers maakten de Polen ook aanspraken op delen van Oost-Pruisen en Opper-Silezië. In het vredesverdrag werd vastgelegd dat volksraadplegingen in deze gebieden uitkomst moesten bieden. Uit onvrede met dit besluit van de geallieerden brak in augustus 1919 een opstand uit onder de Polen in Opper-Silezië. Het kostte de Duitsers weinig moeite deze te onderdrukken. Een paar maanden later trokken Franse, Italiaanse en Britse troepen Opper-Silezië binnen. Onder leiding van de Franse generaal Henri Le Rond werd een intergeallieerde commissie geïnstalleerd die het gebied tijdelijk ging besturen en die werd belast met de uitvoering van de volksraadpleging. Het eerste referendum vond in Oost-Pruisen (Ermland en Mazurië) plaats op 11 juli 1920. De overgrote meerderheid van de bevolking (97,8 procent) koos voor Duitsland. De uitkomst leidde in Opper-Silezië tot nieuwe onrust en een tweede Poolse opstand in augustus 1920. Een inderhaast gesloten overeenkomst (*Beuthener Abkommen*) tussen de Polen en Duitsers maakte binnen een week een einde aan de schermutselingen.³³

De voorbereidingen voor de volksraadpleging in Opper-Silezië zoals afgesproken in Versailles, gingen ondertussen door. In de dorpen en steden werden comités met Duitse en Poolse vertegenwoordigers opgericht om de stembusgang voor te bereiden. De Duitse voorzitter van het Gemengd Comité in Bismarckhütte was Kotalla's vader.³⁴ Deze belangrijke functie was een bevestiging van zijn vooraanstaande rol binnen de Duitse gemeenschap. In de aanloop naar de volksraadpleging werd door het Duitse kamp volop campagne gevoerd. Met posters en advertenties in kranten werden zowel Duitse als Poolse kiezers angst aangejaagd voor inlijving bij Polen. Hun welvaart liep gevaar. 'Schlesier seid auf der hut! Der Tod Eures Wohlstandes naht sich,' luidde de tekst op een poster onder de afbeelding van een geraamte (de dood) die gewapend met een Poolse vlag een dorp binnenstapt.³⁵

Duitse werkgevers riepen hun arbeiders op tegen inlijving bij Polen te stemmen. In een paginagrote verklaring in de *Bismarckhütter Zeitung* schetsen ze een toekomst van werkeloosheid, nood en ellende als Opper-Silezië niet Duits zou blijven.³⁶ De volksraadpleging op zondag 20 maart 1921 liep uit op een overwinning voor het Duitse kamp, met bijna zestig procent van de stemmen. In 664 Silezische gemeenten was er een meerderheid voor Duitsland. In 597 gemeenten lag de voorkeur bij Polen.³⁷ In Bismarckhütte

Duitse poster in de aanloop naar de volksraadpleging: 'Sileziërs wees op u hoede. De dood van uw welzijn komt nader'. *Deutsches Historisches Museum/I. Desnica*

Het stemadvies van de *Bismarckhütter Zeitung* op de verkiezingsdag was duidelijk: Heimattreu! *Silesian Digital Library*

koos bijna zestig procent van de stemgerechtigden voor Duitsland. Van de 13.088 uitgebrachte stemmen waren 8341 voor Duitsland en 4654 voor Polen. 93 stemmen waren ongeldig.³⁸

De uitslag in Opper-Silezië was een bittere teleurstelling voor de Polen. Met 65 procent van de bevolking waren ze in de meerderheid in het gebied in Opper-Silezië waar de volksraadpleging had plaatsgevonden. Het verlies werd geweten aan de bepaling in het vredesverdrag van Versailles dat iedereen die in Silezië was geboren zijn stem mocht uitbrengen. Bijna tweehonderdduizend Sileziërs die elders woonden, konden zodoende hun stem uitbrengen. De Polen hadden bij het opstellen van de regels voor de volksstemming aangedrongen de Sileziërs in het buitenland mee te laten stemmen, omdat de meeste emigranten Poolssprekenden waren. Wat ze over het hoofd hadden gezien, was dat deze Poolse emigranten verduitsd waren en het Duitse kamp een flinke duw in de rug gaven. Verspreid over Duitsland werden gratis treinen geregeld om deze groep naar Silezië te brengen.³⁹ Maar ook zonder de buitenlandse stemmers was er nog altijd een kleine meerderheid die voor aansluiting bij Duitsland koos, 53,8 procent. Doorslaggevend was dat ongeveer 40 procent van de Poolssprekende Opper-Sileziërs bij Duitsland wilde horen. Duitsland stond er in de jaren twintig economisch

gezien aanmerkelijk beter voor dan Polen. Het land kende een goed onderwijsstelsel en een uitgebreid sociaal vangnet. Poolssprekende Opper-Sileziërs die tot de middenklasse behoorden, identificeerden zich politiek gezien met Duitsland.⁴⁰

Volgens het Duitse kamp kon de uitslag van de volkstelling maar op één manier worden uitgelegd: Silezië moest bij Duitsland blijven. De Polen reageerden met een nieuwe opstand.⁴¹ De Derde Silezische Opstand brak uit op 3 mei 1921, een Poolse feestdag ter ere van de grondwet van 1791. De opstandelingen waren goed voorbereid en werden door Poolse soldaten van buiten de regio gesteund. Binnen een paar dagen hadden ze een groot deel van Opper-Silezië bezet.⁴² Bismarckhütte werd ook ingenomen door de Poolse opstandelingen. Het werk in de smelterij kwam als gevolg van de opstand stil te liggen.⁴³ Het kwam tot bloedige gevechten tussen de opstandelingen en de inderhaast opgerichte Duitse *Selbstschutzes Oberschlesien*, die werd gesteund door vrijkorpsen uit Duitsland. Geallieerde troepen probeerden tussenbeide te komen, maar konden niet voorkomen dat het op 21 mei tot een bloedige veldslag rond de Sint Annaberg kwam. De Duitsers wisten de opstandelingen van de berg te verdrijven. Het was het begin van de Poolse terugtocht.⁴⁴

Begin juli slaagden Britse troepen van de intergeallieerde commissie erin de rust grotendeels te herstellen in Opper-Silezië. De vraag was nu wat er met het gebied moest gebeuren nu de uitslag van de volksraadpleging op zo veel weerstand stuitte. De kwestie werd in handen gelegd van de Volkenbond, de voorloper van de Verenigde Naties. Die stelde een commissie samen met vertegenwoordigers uit vier landen die geen rol speelden in het Silezische conflict: België, China, Brazilië en Spanje. Deze commissie stelde voor een derde van Opper-Silezië, ruim drieduizend vierkante kilometer van het betwiste gebied, bij Polen te voegen. Het voorstel werd op 19 oktober 1921 door de Volkenbond overgenomen. De deling was uiterst nadelig voor Duitsland. Het aan Polen toegewezen gebied was het industriële hart van Opper-Silezië met plaatsen als Kattowitz, Königshütte, Mysłowitz, Schweinichowitz en Bismarckhütte. Van de 67 steenkoolmijnen in Opper-Silezië kwamen 53 in Poolse handen. Het merendeel van de grote industrieën ging voor de Duitsers verloren. De regering van de Duitse Weimar Republiek tekende protest aan, maar vond geen gehoor bij de geallieerden. In het verdrag van Genève van mei 1922 dat de deling van Opper-Silezië definitief maakte, werden nog wel afspraken gemaakt om de Duitse minderheid in het Poolse deel van Opper-Silezië te beschermen.⁴⁵

De jonge Kotalla ondervond in de nasleep van de Silezische opstand hoe de

nieuwe machtsverhoudingen lagen in Bismarckhütte. De macht en invloed van de Duitsers waren tanende. Op een avond in de eerste helft van 1922 stormden gewapende Polen de woning van de familie Kotalla binnen, op zoek naar zijn vader. De overvallers waren uit op wraak omdat Kotalla sr. zich openlijk had verzet tegen de inlijving van Opper-Silezië door Polen. De mannen mishandelden Kotalla's vader en wilden hem meenemen. Toen Josef zijn vader wilde beschermen, zetten de opstandelingen de 13-jarige jongen tegen de muur en dreigden hem dood te schieten. Inderhaast gewaarschuwde geallieerde troepen wisten hem te ontzetten. Josef was zo geschrokken van de Polen die hun wapens op hem hadden gericht, dat hij buiten zinnen raakte. Zijn moeder wist hem met behulp van burens te kalmeren. Na het traumatische incident gebeurde het vaker dat Josef soms enkele minuten helemaal weg was en niets wist of hoorde. Hij kreeg in het ziekenhuis injecties en pillen om deze verschijnselen te onderdrukken en werd enige tijd opgenomen in een zenuwinrichting.⁴⁶

In Bismarckhütte merkten de Duitsers na het vertrek van de geallieerde troepen uit Opper-Silezië in mei 1922 aan alle kanten dat de Polen het voor het zeggen hadden. In de zomer van 1922 moest priester Ksoll Hajduk van de Maria Hemelvaartkerk het veld ruimen. Zijn pro-Duitse houding tijdens de volksraadpleging een jaar eerder werd hem zwaar aangerekend. Hij werd vervangen door priester Józef Czempiel, bij wie het Poolse patriottisme hand in hand ging met het geloof. Kerkelijke documenten in Silezië moesten voortaan in het Pools worden geschreven.⁴⁷ De naam Bismarckhütte werd per 1 januari 1923 veranderd in Wielkie Hajduki.⁴⁸ Kotalla's geboorteplaats was een door en door Pools stadje geworden. De droom van het '*Deutschtum*' was uiteengespat.

In de nazomer van 1922 kwam het tot een gewelddadige uitbarsting in Bismarckhütte. Op dinsdagmiddag 12 september trokken duizenden arbeiders van de smelterij op naar de villa van de Duitse directeur Claus Kallenborn. Ze waren woedend omdat ze voortaan in Pools geld kregen uitbetaald, dat nog minder waard was dan de Duitse papiermark. Kallenborn werd door de menigte uit zijn villa gehaald en door de straten van Bismarckhütte gesleept. Via het gemeentehuis ging het naar het hoofdkantoor van de smelterij. Daar werd hij net zo lang geslagen totdat hij het bewustzijn verloor. Toegesnelde politieagenten die Kallenborn wilden ontzetten, werden door de arbeiders ontwapend. Een detachement van het Poolse leger uit het naburige Königshütte moest eraan te pas komen om de orde te herstellen. De soldaten openden het vuur op de arbeiders, waarna ze uiteenstoven. Toen de rust was teruggekeerd, waren er negen doden en vele gewonden. De directie van de

Bismarckhütte was woedend over de aanval op Kallenborn en ontsloeg het voltallige personeel. Na tussenkomst van de Poolse minister van Arbeid Ludwik Darowski werd het massaontslag teruggedraaid en de smelterij weer in bedrijf genomen.⁴⁹

Kotalla's vader had na de inlijving van Opper-Silezië bij Polen niets van zijn voorliefde voor Duitsland verloren. Hij zette zich onverminderd in voor de Duitse minderheid in Wielkie Hajduki. Op 14 november 1926 werd hij in de gemeenteraad gekozen. Hij was een van de veertien Duitsers in de nieuwe raad. Net als bij de volksraadpleging koos een groot aantal Polen in Bismarckhütte de kant van de Duitsers. Het pro-Poolse kamp moest genoeg nemen met tien zetels.⁵⁰ Aan het hoofd van de gemeente stond wel een Pool, Karol Grzesik, die zich had doen laten gelden tijdens de Derde Silezische Opstand.⁵¹

Vier jaar later werd Kotalla sr. herkozen in de gemeenteraad. Hij maakte nu deel uit van de Deutsche *Wahlgemeinschaft*, een los samenwerkingsverband van de Deutsche Partei en de Katholische Volkspartei.⁵² De conservatieve nationalistische Deutsche Partei en de Katholische Volkspartei, die een middenpositie innam, zochten elkaar op in een gezamenlijk Duits front tegen de Poolse partijen.⁵³ Bij de verkiezingen van 1930 veroverde de Deutsche *Wahlgemeinschaft* zes van de 22 zetels in de gemeenteraad van Wielkie Hajduki. De *Wahlgemeinschaft* was hiermee de tweede partij, na de Poolse Nationaal-Christelijke Arbeidersvereniging (NChZP).⁵⁴

Aan het werk

Toen Josef Kotalla op zijn veertiende van de Volksschule kwam, moest hij aan het werk. Er waren weinig mogelijkheden voor de matig intelligente schoolverlater, die ook nog niet hersteld was van zijn zenuwinzinking als gevolg van de dreigende executie door Poolse opstandelingen. Op aandringen van zijn moeder bezorgde zijn vader hem een baantje als administratief leerling op zijn afdeling in de Bismarckhütte. Kotalla sr. had weinig vertrouwen in de capaciteiten van zijn zoon en had hem als arbeider willen laten beginnen.

Hoewel hij op school slecht was geweest in rekenen deed Kotalla naar eigen zeggen zijn kantoorwerk nauwkeurig en ordelijk. Na een paar jaar werd hij overgeplaatst naar de hoofdadministratie van de smelterij, die zetelde in een imposant hoofdkantoor met een hoog zadeldak en een opvallend torentje.⁵⁵ De hoofdadministratie was te hoog gegrepen voor Kotalla. Hij kwam terecht op de expeditieafdeling. Het werk op deze afdeling viel hem

zwaar. Hij was vaak afwezig en maakte fouten. Hoogstwaarschijnlijk door bemiddeling van zijn vader kreeg hij opnieuw administratief werk. Zijn vader kon echter niet voorkomen dat Josef in 1936 of 1937 zijn nieuwe baan verloor doordat er minder werk was in de smelterij. Hij kon als arbeider in de fabriek aan de slag. Dit was van korte duur. De fysiek zwakke Kotalla was niet geschikt voor dit zware werk en werd in 1937 ontslagen.⁵⁶

De smelterij in bedrijf. *Muzeum Chorzów*

Nadat hij een jaar thuis had gezeten, restte hem niets anders dan werken in een van de mijnen in de omgeving van Wielkie Hajduki. Het was tegen beter weten in. Net als het werk in de fabriek, was ook dit te zwaar voor hem. Hij kreeg builen onder zijn armen waarvoor hij moest worden behandeld in het ziekenhuis. Toen Kotalla eenmaal hersteld was, werkte hij enige tijd als tuinarbeider. In deze periode kreeg hij een zenuwinzinking die vergelijkbaar was met de psychische problemen waarmee hij in 1922 kampte na de aanval van gewapende Polen op het huis van de familie Kotalla. Hij werd voor de tweede keer opgenomen in een zenuwinrichting. Toen Kotalla begin 1939 weer thuis was, mocht hij het opnieuw proberen op de administratie van de smelterij.⁵⁷

De crisis van de jaren dertig in Europa ging niet voorbij aan Pools Opper-Silezië. Net als in de rest van het land groeide de werkeloosheid snel. De

Bismarckhütte hield redelijk stand, maar de directie zag zich genoodzaakt de lonen te verlagen. De onzekerheid over de toekomst onder de arbeiders leidde tussen 1930 en 1933 tot dertig stakingen in de smelterij. Ondanks de afspraken die bij de deling van Opper-Silezië in 1922 waren gemaakt, kwam de Duitse minderheid in het gebied in de jaren dertig steeds verder in het gedrang. Duitstalige kranten die het schenden van de rechten van de Duitse minderheid aan de orde stelden, werden geregeld in beslag genomen. De Poolse overheid deed er ook alles aan om te voorkomen dat kinderen naar een Duitstalige school gingen. Duitse kinderen die de Poolse taal machtig waren, moesten verplicht naar een Poolse school.⁵⁸ Een aantal vooraanstaande leden van een organisatie van de Duitse minderheid, de Deutschen Volksbundes, werd opgepakt en veroordeeld voor spionage.⁵⁹ Kotalla's vader werd vervolgd voor belediging van de Poolse staat. Hij zou hiervoor tot een jaar gevangenisstraf zijn veroordeeld.⁶⁰

De Bismarckhütte ontkwam niet aan de 'polonisering'. De smelterij moest in 1933 een nieuwe, Poolse naam krijgen. Het belangrijkste doel bij het zoeken naar een nieuwe naam was het behouden van het bedrijfslogo. Het logo dat de smelterij sinds de oprichting voerde – een B met daarboven een kroon – was te waardevol om te laten vallen. De nieuwe naamgever werd gevonden in de zestiende-eeuwse Poolse koning Stefan Batory. De Bismarckhütte werd op 20 november 1933 omgedoopt tot Huty Batory.⁶¹

De Poolse repressie dreef veel Duitsers in Silezië in de armen van Adolf Hitler, die in januari 1933 in Duitsland aan de macht was gekomen. Hitlers belofte de Duitse gebieden die verloren waren gegaan bij de Vrede van Versailles 'Heim ins Reich' te brengen, viel in vruchtbare aarde.⁶² Duitse nationaalsocialisten in Opper-Silezië vonden elkaar in de Jungdeutsche Partei in Polen (JDP). De JDP was in 1921 opgericht als de Deutscher Nationalsozialistischer Verein für Poland. Tien jaar later werd de naam gewijzigd. Josef Kotalla sloot zich in de loop van de jaren dertig bij de JDP aan.⁶³ De partij had als doel alle Duitsers in Polen te verenigen, maar zette zich tegelijkertijd af tegen de gevestigde partijen in Opper-Silezië, die ze verweet meer oog te hebben voor de economische belangen van hun achterban dan voor de noden van de gewone Duitsers in Polen. Het is niet te achterhalen of Kotalla een actieve rol speelde binnen de JDP. Als partijlid werd hij in elk geval aangemoedigd de antisemitische krant *Der Stürmer* te lezen. Nadat Polen in 1935 het verschijningsverbod had opgeheven, konden JDP-leden Hitlers *Mein Kampf* tegen een gereduceerde prijs kopen.⁶⁴

Ondanks zijn herhaalde beloftes ze 'Heim ins Reich' te brengen, had Hitler de eerste jaren na zijn machtsovername weinig belangstelling voor de

Duitse minderheid in Polen. Hij richtte zich op de binnenlandse politiek en begon met de vervolging van iedereen die in zijn ogen tegenstander was van de nationaalsocialisten. Hitler verzekerde zich van rust aan de oostgrens door op 26 januari 1934 een niet-aanvalsverdrag met Polen te sluiten.⁶⁵ Na de aansluiting van Oostenrijk bij Duitsland en de inlijving van Sudetenland voerde Hitler in 1938 de druk op Polen op. Hij wilde het land losweken van Rusland en voorkomen dat het een alliantie met Frankrijk zou sluiten. Daarnaast wilde hij onderhandelen over de vrijstad Danzig en de Poolse Corridor. Bij de Vrede van Versailles had Duitsland een strook grond aan Polen moeten afstaan (Poolse Corridor), waardoor dat land toegang tot de Oostzee kreeg. De Duitse havenstad Danzig, die in dit gebied lag, werd tot een vrije stad verklaard, onder bescherming van de Volkenbond. De Polen reageerden afhoudend op elk voorstel van Duitse kant.⁶⁶

Voor Hitler stond vast dat de Polen niet zonder gevecht zouden toegeven aan zijn eisen. Op 28 april 1939 zegde hij het niet-aanvalsverdrag met Polen op. Tegen een aantal hoge Duitse militaire leiders zette Hitler een maand later uiteen dat het hem niet om Danzig ging. Het was hem te doen om uitbreiding van de Duitse *Lebensraum*. Dunbevolkte gebieden in het oosten moesten worden veroverd voor voedselproductie. Een aanval op Polen was uit strategisch oogpunt noodzakelijk. Het land zou volgens Hitler altijd de zijde van Duitslands vijanden kiezen. Voordat hij Polen aanviel sloot Hitler een niet-aanvalsverdrag met Rusland. In het Molotov-Ribbentroppact spraken Duitsland en Rusland ook af elkaar niet aan te vallen als een van beide door een derde land zou worden aangevallen. Dat laatste was voor Hitler van belang omdat een oorlog met Groot-Brittannië reëel was aangezien dat land de neutraliteit van Polen garandeerde. In een geheim deel van het pact maakten Duitsland en Rusland afspraken over de verdeling van Polen. Het lot van de Poolse republiek was hiermee op 23 augustus 1939 bezegeld.⁶⁷

De oplopende spanning tussen Duitsland en Polen leidde tot een toename van onderdrukkende maatregelen en geweld tegen de Duitse minderheid in de Poolse gebieden. De voormannen van deze groep kwamen onder verscherpt toezicht te staan. Ze kregen geregeld te maken met huiszoeking in hun huizen en kantoren. De paspoorten van de leiders werden ingetrokken zodat ze niet meer legaal naar Duitsland konden reizen. Verschillende afdelingen van minderheidsorganisaties zoals de JDP werden verboden. Duitse clubs, ontmoetingscentra en hotels moesten om uiteenlopende redenen de deuren sluiten. Het aantal gewelddadige incidenten gericht tegen Duitsers nam sterk toe. In Katowice (voorheen Kattowitz) werd nauwelijks meer Duits gesproken op straat uit angst voor een afstraffing door Poolse nationalisten.⁶⁸

In Wielkie Hajduki eisten de Poolse autoriteiten dat priester Czempiel de mis in de Maria Hemelvaartkerk niet langer in het Duits opdroeg. Czempiel maakte hier tegen bezwaar. Hij stelde dat zijn Duitse parochianen niet verantwoordelijk konden worden gehouden voor de problemen tussen beide landen. De priester gaf deels toe, maar hield de traditionele Duitse mis op zondagochtend om 8 uur in ere. De mis werd met ongeveer 1400 gelovigen druk bezocht. Ondanks zijn Poolse overtuiging liet Czempiel zijn Duitse parochianen niet in de steek.⁶⁹

In de Huty Batory was weinig clementie met Duitse werknemers toen de spanningen tussen Hitler en de Poolse regering hoog opliepen. In april 1939 kreeg Kotalla's vader na ruim veertig jaar ontslag, omdat hij een Duitser was.⁷⁰ Kotalla en zijn broers Paul, Alfred en Ewald hadden een maand eerder Wielkie Hajduki verlaten. Ze hadden een oproep gekregen voor het Poolse leger, dat een grootschalige mobilisatie had afgekondigd. Om de dienstplicht te ontlopen, vluchtten de broers naar Duitsland. Josef streek neer in de industriestad Hindenburg net over de Pools-Duitse grens. Na enige omzwervingen kwam hij terecht in het stadje Strehlen. Daar sloot hij zich in mei 1939 aan bij een organisatie die bemiddelde tussen arbeidskrachten en boeren.⁷¹

Oorlog

Op 1 september 1939 viel de Wehrmacht Polen binnen, na een door de Duitsers gefingeerde aanslag op het Duitse radiostation in de Silezische grensplaats Gleiwitz. ss'ers in Poolse uniformen voerden de aanval uit. Een aantal gevangenen uit Duitse concentratiekampen dat om het leven was gebracht met injecties, werd achtergelaten als bewijs voor de 'Poolse' aanslag.⁷² Nadat de oorlog was uitgebroken arresteerden de Polen Duitsers die een vooraanstaande rol speelden in de Silezische samenleving. Kotalla's vader werd met tientallen andere prominente Duitsers uit het voormalige Königshütte en Bismarckhütte opgepakt en mishandeld. De mannen en een handvol vrouwen verdwenen in de gevangenis in het twintig kilometer verderop gelegen Myslowitz.⁷³ Door de snelle verovering van Opper-Silezië bleef de Duitse minderheid in het gebied grotendeels ongedeerd. Elders in Polen werden Duitsers uit hun huizen verjaagd of vermoord. Naar schatting tussen de vier en vijfduizend Duitsers kwamen in de eerste dagen van de oorlog om het leven.⁷⁴

De slecht uitgeruste Poolse troepen waren geen partij voor de Duitsers. De inwoners van Wielkie Hajduki zagen in de ochtend van 3 september de laatste Poolse soldaten met de trein een goed heenkomen zoeken. Een dag

later trokken de Duitse troepen het stadje binnen en keerden de gevangengenomen Duitsers onder wie Kotalla's vader te voet terug uit Myslowitz.⁷⁵ In de tweede week van de oorlog stonden de Duitse troepen in de buitenwijken van Warschau. Nadat de Russen op 17 september vanuit het oosten Polen binnentrokken stortte de Poolse verdediging als een kaartenhuis ineen. Op 17 september trokken de Duitse troepen Danzig binnen. Tien dagen later capituleerde Warschau. Op 6 oktober was de strijd ten einde. Polen bestond niet langer. De voormalige Poolse gebieden Oost-Pruisen en Silezië werden ingelijfd bij het Duitse Rijk. De namen van dorpen en steden werden verduitsd. Wielkie Hajduki heette weer Bismarckhütte.⁷⁶ De bezette Poolse districten Krakau, Radom, Warschau en Lublin werden samengevoegd tot een rompstaat, het *Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*. De Russen bezetten het oostelijke deel van Polen.

In het kielzog van de Duitse Wehrmacht trokken *Einsatzgruppen* van de ss Polen binnen. De Einsatzgruppen hadden een vrijbrief iedereen neer te schieten die enig verzet bood of zich vijandig toonde ten opzichte van Duitsland. De Einsatzgruppen maakten naar schatting 60.000 slachtoffers.⁷⁷ In Opper-Silezië nam de terreur een minder grote vlucht dan in de andere veroverde Poolse gebieden, maar bij 58 executies kwamen tussen de 1400 en 1500 Polen om.⁷⁸ De Poolse priester Czempiel van de Maria Hemelvaartkerk ontkwam aan de eerste terreurgolf omdat hij begin september buiten Bismarckhütte verbleef. Een paar maanden na zijn terugkeer werd hij op 13 april 1940 in zijn kerk gearresteerd. Een aantal Duitse families sprong voor hem in de bres, maar kon niet voorkomen dat de priester op transport werd gesteld naar concentratiekamp Dachau, waar hij begin mei 1942 werd vermoord.⁷⁹

Josef Kotalla was op 5 september 1939 terug in Bismarckhütte, net op tijd voor de feestelijkheden die een dag later in het aangrenzende Königshütte werden gehouden ter ere van de 'bevrijding'.⁸⁰ Volgens een door de nazi's opgesteld verslag van de dag stonden de inwoners – mannen, vrouwen en kinderen – rijen dik langs de straten toen de Duitse soldaten met wapperende hakenkruisvlaggen de stad binnentrokken onder de tonen van de militaire mars 'Alte Kameraden'. Het publiek verwelkomde de troepen met luid gejubel en hief spreekkoren aan: 'Ein Volk, ein Reich, ein Führer!'⁸¹ Het zal Kotalla als muziek in de oren hebben geklonken. De vernedering door de Poolse minderheid was voorbij. De familie Kotalla profiteerde direct van de Duitse inlijving. In de geannexeerde gebieden werden tijdelijke besturen geïnstalleerd. In Bismarckhütte werd Kotalla's vader als beloning voor zijn jarenlange inzet voor de Duitse cultuur benoemd tot waarnemend burgemeester.⁸² Een tijdgenoot prees na de oorlog zijn optreden:

Ich entsinne mich noch, dass er in der ersten unruhigen Zeit des Kriegsbeginns sich in Königshütte und Bismarckhütte sehr für die Aufrechterhaltung der Ruhe und Ordnung eingesetzt hat und sich allgemeiner Hochschätzung erfreute.⁸³

ss-Anwärter

In de loop van september 1939 kon Kotalla opnieuw in dienst komen bij de ijzersmelterij, die de naam Bismarckhütte weer had aangenomen. Zijn dienstverband op de administratie duurde deze keer nog geen drie maanden. Een nieuwe toekomst diende zich aan. Op 27 november 1939 moest hij zich melden bij het *Wehrbezirkskommando* (legerdistrictsbureau) in Kattowitz om zijn dienstplicht te vervullen. De 31-jarige Kotalla werd als *ss-Anwärter* (kandidaat-lid) ingedeeld bij de 6de compagnie van de 8ste *ss-TotenkopfStandarte*, die was gevestigd in Lublin in het Generalgouvernement.⁸⁴ Hij kwam in een geheel nieuwe wereld terecht, met eigen regels en wetten. Voor Kotalla, die sinds zijn jeugd houvast had proberen te zoeken in orde-lijkheid en precisie, was het een omgeving waarin hij zich thuis voelde. Het was ook een omgeving waarin hij voor het eerst van zijn leven vooruitkwam.

De *ss-Totenkopfstandarten* (regimenten) waren voortgekomen uit de *ss-Totenkopfverbände*. Deze bewapende *ss*-eenheid was in 1934 opgericht en was belast met de bewaking van de concentratiekampen in het Derde Rijk. De manschappen van de *Totenkopfverbände* beperkten zich niet tot hun bewakingstaken. Samen met de *ss-Verfügungstruppe* namen ze deel aan de bezetting van Oostenrijk, Sudetenland en Tsjecho-Slowakije.⁸⁵ In mei 1939 had Hitler bepaald dat in geval van oorlog de militair getrainde manschappen van de *Totenkopfverbände* aan het front konden worden ingezet als reservetroepen voor de *ss-Verfügungstruppen*. De bewaking in de kampen moest dan worden overgenomen door oudere mannen die niet geschikt waren in de *ss* te dienen. In de weken na de inval in Polen verliet een groot deel van de geharde bewakers de concentratiekampen Dachau, Sachsenhausen en Buchenwald en trok richting het strijdtoneel. De drie regimenten kregen 'politie- en veiligheidstaken' achter het oprukkende Duitse leger. Ze terroriseerden de Poolse bevolking door op grote schaal te plunderen en te moorden.⁸⁶

Na het einde van de strijd in Polen werden de *Totenkopfverbände* en de *Verfügungstruppe*, die samen de *Waffen-ss* vormden, gereorganiseerd. Een groot deel van de bewakers van de concentratiekampen ging deel uitmaken

van de *ss-Totenkopfdivision*. De overgebleven leden van de Totenkopfverbände vormden samen met reservisten van de Verfügungstruppe het kader van de nieuw opgezette *ss-Standarten*. Deze regimenten werden over het algemeen niet ingezet voor kampbewaking, maar dienden om de bevolking van veroverde landen in bedwang te houden. De Standarten werden aangevuld met reservisten van de Algemene-ss. Met alleen deze reservisten waren de nieuwe regimenten nog niet op sterkte. Verse manschappen werden gerekruteerd onder de grote groep *Volksduitsers* uit de voormalige Poolse gebieden.⁸⁷ Kotalla was een van deze nieuwe rekruten.

Aan leden van de ss, die gold als de elite-eenheid van de nazi's, werden aanvankelijk strenge eisen gesteld. ss'ers moesten fit en fysiek sterk zijn. Ze moesten minimaal 1,72 meter lang zijn, geen bril dragen en niet ouder zijn dan 23 jaar. Door een stamboom te overleggen die terugging tot 1800, moest worden vastgesteld of nieuwkomers in de ogen van nazi's 'raszuiver' waren en geen Joodse voorouders hadden. Naarmate de vraag naar manschappen toenam, werden de toelatingseisen voor de ss versoepeld. Al voor de oorlog verschoof de leeftijd van ss'ers die tot het kader behoorden in een concentratiekamp naar boven de dertig jaar. In 1938 werden brildragers toegelaten tot de ss. De minimumlengte werd een paar keer verlaagd en uiteindelijk vastgesteld op 1,62 meter.⁸⁸

Josef Kotalla voldeed geenszins aan het ideaalbeeld dat *Reichsführer-ss* Heinrich Himmler voor ogen had van de ss. Hij was fysiek niet sterk en voldeed nipt aan de minimale lengte-eis voor een ss'er. Over zijn psychische problemen zal Kotalla hebben gezwegen bij het Wehrbezirkskommando. Hoewel de vraag naar rekruten groot was, is niet voor te stellen dat hij toegelaten zou zijn tot de ss als hij open kaart had gespeeld over zijn psychische gesteldheid. Kotalla was er ongetwijfeld veel aan gelegen niet afgekeurd te worden voor de ss. Zijn loopbaan bij de Bismarckhütte, waar hij af en aan had gewerkt, verliep moeizaam. Een dienstverband bij de ss bood een nieuw toekomstperspectief.

ss-Anwärter Kotalla bleef een paar weken in de kazerne in Lublin. Voor zijn opleiding tot volwaardig lid van de ss werd hij op 10 december 1939 overgeplaatst naar de 10de ss-Totenkopf Standarte, die was gelegerd in concentratiekamp Buchenwald.⁸⁹ De manschappen van de Totenkopf Standarte waren belast met de buitenbewaking van het kamp dat in 1937 op de Ettersberg nabij de stad Weimar was opgericht. Kotalla werd ondergebracht in een van de zestien kazernes die in een halve cirkel ten zuiden van het gevangenenkamp lagen. Het kazernecomplex, met een ziekenhuis, schiet- en exercitieterrein, wapenarsenaal, garages, benzineopslag en een

eet- en ontspanningsgebouw, was een van de belangrijkste trainingscentra van de ss.⁹⁰

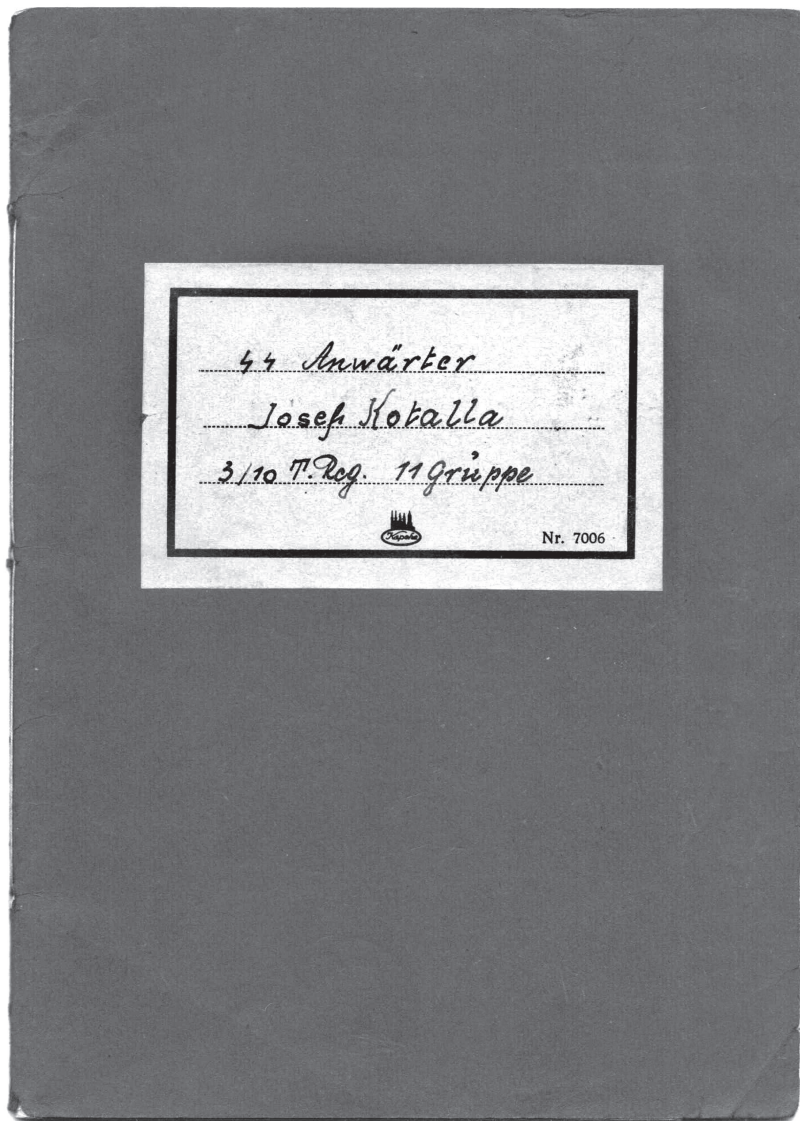
In Buchenwald werd Kotalla geschoold in de nazi-ideologie. De leden van de gewapende onderdelen van de ss moesten niet alleen militaire strijd voeren. Ze waren ook Hitlers politieke soldaten, de voorvechters van het nazisme. Hoofdthema's tijdens hun scholing waren de rassenleer, trouw en offerbereidheid jegens Adolf Hitler en de ss als elitaire orde.⁹¹

Als ss'er in opleiding draaide Kotalla ook diensten in het concentratiekamp en kwam zodoende voor het eerst in aanraking met gevangenen en het meedogenloze kampsysteem van de nazi's. De rekruten werd in Buchenwald ingeprent dat ze 'gewelddadig' en 'gevoelloos' moesten optreden tegen de inferieure gevangenen.⁹²

De eerste massa-executie in kamp Buchenwald vond een maand voor Kotalla's aankomst plaats. Als vergelding voor de mislukte aanslag op Hitler in de *Bürgerbräukeller* in München werden op 9 november 1939 op klaarlichte dag in een steengroeve buiten het kamp 21 Joodse gevangenen door de kamp-ss doodgeschoten.⁹³ Eind 1939 telde Buchenwald 11.807 gevangenen. Het dodental stond als gevolg van de erbarmelijke leefomstandigheden, gedwongen arbeid, mishandelingen en executies aan het eind van het jaar op 1378. Onder de doden was een grote groep Polen die na de Duitse inval was opgepakt.⁹⁴ Kotalla heeft zich nooit uitgelaten over zijn tijd in Buchenwald. Maar de invloed van deze periode op zijn latere leven moet niet worden onderschat. In concentratiekamp Buchenwald ervoer hij dat de macht van bewakers tegenover gevangenen onbegrensd was. Het kampsysteem gaf bewakers een vrijbrief om gevangenen te mishandelen, te martelen en te doden.

Naast de ideologische scholing en de opleiding in het concentratiekamp kreeg Kotalla in Buchenwald een militaire training. Als aspirant-ss'er kreeg hij onderricht in de verschillende soorten wapens waarmee de ss was uitgerust. Kotalla leek een ijverige leerling. In een ruitjesschrift noteerde hij nauwgezet de kenmerken van de wapens. Het eerste wat hij beschreef, was 'das Gewehr 98', het standaardwapen voor Duitse militaire eenheden. Het wapen was in 1898 ingevoerd in het Duitse leger en behoorde tot de lichtere infanteriewapens.⁹⁵ Het Gewehr 98 waar Kotalla onderricht in kreeg, was hoogstwaarschijnlijk de moderne versie van het wapen dat in 1935 in productie was genomen.⁹⁶ 'Das Gewehr 98 ist Verteidigungswaffe des Soldaten und ist daher sorgfältig zu behandeln,' schreef de ss-Anwärter. Op zeven dichtbeschreven pagina's vatte hij de zeven hoofdonderdelen van het Gewehr 98 samen. Na het verdedigingswapen volgden beschrijvin-

gen van een pistool, handgranaat en machinegeweer. De aantekeningen sloten af met de verschillende soorten patronen die voor de wapens werden gebruikt. Kotalla was gehecht aan het schriftje. Hij bewaarde het zorgvuldig tijdens de oorlog. Dit onderstreepte het belang dat hij aan zijn opleiding als ss'er hechtte.⁹⁷

Het schriftje van ss-Anwärter Josef Kotalla. Collectie Richard Hoving

In Buchenwald bereikte Kotalla het bericht dat zijn vader was overleden. Hij was op 29 december 1939 gestorven aan maagkanker.⁹⁸ De *Kattowitzer Zeitung* noemde de 58-jarige Josef Kotalla in een kort in memoriam een voorvechter ‘des Deutschtums’. De krant betreurde het dat hij slechts enkele maanden nadat een eind was gekomen aan de Poolse knechtschap, was gestorven.⁹⁹ De smelterij Bismarckhütte herinnerde de voormalige *Obermeister* van de buizenwalserij in een rouwadvertentie als een trouwe medewerker gedurende zijn veertigjarig dienstverband.¹⁰⁰

De vraag is hoe zwaar het verlies van zijn vader op zijn zoon Josef drukte. Het leven van Kotalla sr. had gedraaid om de smelterij, de rooms-katholieke kerk en het streven Opper-Silezië terug te laten keren in de Duitse moederschoot. Naar zijn vier kinderen had hij niet of nauwelijks omgekeken. Toen Josef volwassen was, werd de band met zijn vader niet beter. Anders dan zijn broer Paul sprak hij op latere leeftijd met weinig liefde over hem. De voor-aanstaande positie van Kotalla sr. stond in schril contrast met de carrière van zijn oudste zoon. Met het klimmen van de jaren werd de afstand tussen beiden alleen maar groter. Zijn vader steeg hoog op de maatschappelijke ladder, terwijl Josef onderaan bleef steken. Er waren weinig mannen tegenover wie hij zijn tekortkomingen zo goed voelde als bij zijn vader, die zich had opgewerkt van arbeider tot waarnemend burgemeester en alom werd geprezen en gewaardeerd.¹⁰¹

Op nieuwjaarsdag 1940 werd Kotalla's vader onder grote belangstelling en in aanwezigheid van vertegenwoordigers van de Duitse autoriteiten en van het lokale bedrijfsleven naar zijn laatste rustplaats gebracht op de katholieke begraafplaats in Bismarckhütte.¹⁰² In de rouwstoet liepen uit eerbetoon de leden van de *Kameradschaft Generalfeldmarschall Hermann Göring* mee.¹⁰³

Naar Polen

Kotalla's opleiding in Buchenwald duurde enkele maanden. Naast wapentraining, ideologische scholing en diensten draaien in het gevangenenkamp was er in deze tijd ook volop ruimte voor ontspanning. De ss'ers die in Buchenwald waren gelegerd, namen volop deel aan het maatschappelijk leven in Weimar. Een aantal ss'ers woonde met hun gezinnen in Weimar, waar hun kinderen naar school gingen. De mannen die in het kamp gevangenen treiterden, folterden en doodden, leidden in hun vrije tijd een ‘gewoon’ leven. De drie bioscopen en het theater in de stad werden geregeld bezocht. De leden van de ‘*ss-Sportgemeinschaft Weimar-Buchenwald*’ deden – niet on-

verdienstelijk – mee aan verschillende sportevenementen. ss'ers speelden onder de naam 'ss Weimar' in de regionale voetbalcompetitie. In de zomer van 1939 hield de ss net buiten het kampterrein een festival met dans en muziek voor de inwoners van Weimar. Op het grote festivalterrein waren drie grote podia, schiettenten en worstenkramen.¹⁰⁴

Het is niet te achterhalen hoe actief Kotalla deelnam aan het sociale leven in Weimar, maar hij hield zich in elk geval niet afzijdig. In de korte periode dat hij in Buchenwald verbleef, ontmoette Kotalla een vrouw met wie hij wilde trouwen. Op 26 januari 1940 diende hij daartoe een verzoek in bij het *Rasse und Siedlungshauptamt* (RUSHA) van de ss in Berlijn, dat toezicht hield op de raszuiverheid van de manschappen van de ss en hun toekomstige vrouwen. Toen hij een maand later nog geen reactie had gekregen vroeg Kotalla in een brief om een snelle beslissing. Het RUSHA liet hem een paar dagen later weten dat hij een aantal aanvullende formulieren moest invullen die eerder naar zijn adres in Bismarckhütte waren gestuurd. Wie zijn aanstaande bruid was, wordt niet duidelijk uit het raszuiverheidsdossier. Na de brief van het RUSHA over de aanvullende formulieren stokte de correspondentie over zijn trouwverzoek.¹⁰⁵ Naar de reden is het gissen. Mogelijk was de liefde bij een van beiden over of twijfelde hij aan de raszuiverheid van zijn toekomstige vrouw. Het was in zoverre is na te gaan de eerste serieuze relatie van de 31-jarige Kotalla.

In het voorjaar van 1940 was Kotalla's opleiding afgerond en was hij terug in het bezette Polen, als ss-Anwärter bij de 11de Totenkopf Standarte.¹⁰⁶ Bij het regiment, dat met bataljons in Radom, Warschau en Lublin was gelegerd, zette Kotalla een volgende stap op de geweldsladder. De manschappen van de 11de Standarte hadden een uiterst slechte reputatie. Toen de Duitse legergeneraal Johannes Blaskowitz op 15 februari 1940 een memorandum schreef aan opperbevelhebber Walther von Brauchitsch over het in zijn ogen walgelijke optreden van de ss in Polen, richtte hij zijn pijlen met name op de mannen van de 11de Totenkopf Standarte. Zij maakten zich volgens Blaskowitz als geen ander schuldig aan brute executies, verkrachtingen, plunderingen en openbare dronkenschap. Blaskowitz' protest haalde niets uit. De 11de Standarte en andere regimenten konden met goedkeuring van hogerhand hun misdadige optreden voortzetten tegen de Poolse bevolking.¹⁰⁷

Gezien de grote schaal waarop de misdrijven door de 11de Totenkopf Standarte werden gepleegd, is het moeilijk voor te stellen dat Kotalla zich als Anwärter afzijdig hield. Na de oorlog zweeg hij over zijn tijd bij de 11de Standarte in Polen. De bevestiging dat Kotalla deelnam aan gruwelijkheden, leverde zijn advocaat tijdens zijn naoorlogse proces. De raadsman liet zich

tijdens een van de zittingen ontvallen dat Kotalla ‘verhard’ was door de moordpartijen van de ss in Polen. Zijn cliënt, die achter hem zat, ontkende het niet.¹⁰⁸

In juni 1940 reisde Kotalla met het 11de regiment van het Poolse Lublin bijna duizend kilometer westwaarts naar het Duitse Braunschweig. Hij had zijn opleiding met goed gevolg doorlopen en was van Anwärter bevorderd tot ss-Mann. Hij voelde zich op zijn gemak in zijn nieuwe omgeving. Na een moeizame jeugd en een mislukte burgercarrière had hij een nieuw thuis gevonden binnen de elite-eenheid van de nazi's. De voldoening die dit gaf, maakte hem ontvankelijk voor het harde optreden dat van hem werd geëist als ss'er. Kotalla wilde erbij horen, ook als dat ten koste ging van anderen.¹⁰⁹ In Braunschweig wachtte Kotalla met zijn eenheid totdat kwartiermakers een geschikte locatie hadden gevonden om ze te legeren in Nederland, dat een maand eerder door de Duitsers was bezet.¹¹⁰

2 Een gemeen fatje

In de vroege ochtend van vrijdag 10 mei 1940 viel het Duitse leger Nederland binnen. De aanval was onderdeel van een groter strategisch plan (*Fall Gelb*), dat zich primair richtte op het verslaan van Frankrijk. Het was een ongelijke strijd. De Duitse troepen waren niet alleen zwaarder bewapend en beter getraind, maar waren het Nederlandse leger ook psychologisch, tactisch en organisatorisch de baas. De gevechtshandelingen duurden slechts vijf dagen. Nadat de Duitsers op 14 mei een bombardement op Rotterdam uitvoerden, capituleerde het Nederlandse leger. Op 15 mei ondertekende generaal Winkelman – koningin en kabinet waren twee dagen eerder naar Engeland gevlucht – de overgave in een lagere school in het dorpje Rijsoord ten zuiden van Rotterdam, waar het stafkwartier van het Duitse xxxix. Armeekorps was gevestigd.¹

Aan het hoofd van het bestuur in het bezette Nederland stelde Hitler een militair, generaal Alexander von Falkenhausen. Het militair bestuur was echter van tijdelijke aard. Tot verrassing van de legerleiding en tegen eerdere toezeggingen in, veranderde Hitler na een paar dagen van mening en koos hij, in navolging van het bezette Noorwegen, voor het installeren van een burgerbestuur in Nederland. Door burgers in plaats van militairen aan het hoofd van het Duitse bewind te plaatsen hoopte hij de Nederlanders ‘als Freunde zu gewinnen’.² Von Falkenhausen werd na negen dagen afgelost door de Oostenrijkse bestuurder Arthur Seyss-Inquart. De 47-jarige Seyss-Inquart had in het voorjaar van 1938 als minister van Binnenlandse Zaken en Openbare Veiligheid een sleutelrol gespeeld bij de *Anschluss* van Oostenrijk bij nazi-Duitsland. In oktober 1939 was hij achter Hans Frank als tweede man aangesteld in het *Generaalgouvernement*, de Poolse rompstaat die was overgebleven nadat grote delen van Polen bij het Duitse Rijk waren ingelijfd.³

Seyss-Inquart kreeg in zijn nieuwe functie in Nederland de titel *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete*. Hij vroeg een aantal bekenden uit zijn Weense tijd de hoogste bestuurlijke posten (*General-*

kommissar) te bekleden. Met Friederich Wimmer en Hans Fishböck had hij niet alleen samengewerkt, maar was hij ook bevriend. Over de keuze voor de hoogste ambtenaar op het gebied van veiligheidszaken had de rijkscommissaris niets te zeggen. Deze benoeming was het exclusieve domein van Hitler en Reichsführer-ss Himmler. Zij schoven *ss-Brigadeführer* Hanns Albin Rauter naar voren als *Generalkommissar für das Sicherheitswesen*. Rauter kreeg als Höherer ss- und Polizeiführer het gezag over alle Duitse politie- en ss-eenheden in het bezette gebied en het toezicht op de Nederlandse politie.⁴

In het kielzog van het Duitse leger trok een Einsatzgruppe van de *Sicherheitspolizei* (politieke recherche) en de Sicherheitsdienst (geheime inlichtingendienst) Nederland binnen. De Sicherheitspolizei (Sipo) en Sicherheitsdienst (SD) waren belast met de opsporing en arrestatie van tegenstanders van het naziregime en het vergaren van informatie op politiek, economisch, sociaal en geestelijk gebied die voor de bezetter van nut kon zijn. Het hoofdkwartier van de Sipo/SD onder leiding van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in den Niederlanden* (Bds) werd ondergebracht aan het Binnenhof in Den Haag. De vier *Einsatzkommandos* waaruit de Einsatzgruppe bestond, vestigden zich in de steden Groningen, Arnhem, 's-Hertogenbosch en Amsterdam. De Einsatzkommandos werden in het najaar van 1940 ontmanteld en vervangen door zes vooruitgeschoven posten van de Sipo en SD (*Aussenstellen*) verspreid over het land.⁵

Himmler zorgde dat Rauter, nog voordat Seyss-Inquart was geïnstalleerd, de beschikking kreeg over een militair apparaat. De eerste eenheid die naar Nederland werd gestuurd, was de 4de ss-Totenkopf Standarte. Het ongeveer 2500 man sterke regiment kreeg als taak op te treden tegen vijandelijke aanvallen, luchtlandingen en sabotage, waarmee de Duitsers in 1940 ernstig rekening hielden. Daarnaast werd de ss-eenheid voor politionele acties ingezet. De 4de ss-Totenkopf Standarte sloeg in 1941 samen met de *Ordnungspolizei* de Februaristaking in Amsterdam neer.⁶ Half juni 1940 kreeg het 4de regiment versterking van de 11de ss-Totenkopf Standarte met de 31-jarige Josef Kotalla in de gelederen.

Arnhem

De drie bataljons van de 11de ss-Totenkopf Standarte werden over verschillende steden verdeeld. Het 3de bataljon waar Kotalla bij was ingedeeld, werd in de Saksen Weimarkazerne aan de rand van Arnhem gelegerd.⁷ Kotalla en zijn kameraden waren de eerste bewoners. De kazerne, vernoemd naar prin-

ses Amalia van Saksen Weimar (1830-1872), de eerste echtgenote van prins Hendrik, was nog in aanbouw toen de Duitsers Nederland binnenvielen.⁸

De Saksen Weimarkazerne was een van de 24 nieuwe legerplaatsen die in Nederland waren gebouwd nadat in 1938 het contingent dienstplichtigen was uitgebreid van 19.500 tot 32.000 en de duur van de eerste oefening was verlengd van vijfenhalve maand tot elf maanden. Behoudens de nieuwbouw werden vijftien bestaande kazernes gerenoveerd om de extra dienstplichtigen onder te kunnen brengen.⁹ Het merendeel van de nieuwe legeringsplaatsen, ontworpen door kapitein der genie A.G. Boost, werd vanwege de ontwikkelingen in Duitsland in het oosten van het land gebouwd.¹⁰ De eerste steen voor de Saksen Weimarkazerne werd op 29 maart 1939 gelegd door de Arnhemse burgemeester H.P.J. Bloemers.¹¹ De kazerne was aan de voorzijde afgesloten met een poortgebouw. Ontwerper Boost onderstreepte hiermee de beslotenheid van het gebouw en gaf het een afwerend karakter. In het U-vormige poortgebouw waren onder meer de kantine voor de soldaten, een gymnastieklokaal en een ziekenzaal ondergebracht. Achter het poortgebouw lagen rondom het exercitieterrein drie manschappenverblijven, leslokalen en een keukengebouw. De legeringsgebouwen telden één verdieping. Met het oog op brandgevaar waren de vloeren van beton.¹²

In de Saksen Weimar-kazerne leidde Kotalla voor soldatenbegrippen een luxe leventje. Hij sliep niet samen met andere mannen in een grote ruimte zoals hij was gewend in Buchenwald en Lublin, maar op een eenpersoonskamer. Hij had een onbezorgde tijd in Arnhem. Veel werk was er niet voor zijn bataljon. Tegen de verveling bezochten de ss'ers parken en musea. De dag werd doorgaans afgesloten in de Rotonde, de uitbouw van het concertgebouw Musis Sacrum aan het Velperplein, dat was ingericht als *Wehrmacht-heim*. In de Rotonde trad geregeld een zangeres op. Telkens als zij de populaire schlager 'Si, si, si, schenkst du mir nur einen Pfennig' zong, vlogen haar van alle kanten de muntstukken om de oren.¹³

Aan Kotalla's legering in Nederland kwam na drie maanden een eind. In september 1940 werd hij met groot verlof gestuurd.¹⁴ Na de overwinning op Frankrijk had Hitler een demobilisatiebevel uitgevaardigd. Das Heer, de landmacht binnen het Duitse leger, liet reservisten gaan die ouder dan 32 jaren waren. De Waffen-ss sloot hierbij aan door de manschappen van boven de 30 jaar waar mogelijk te vervangen door jongere rekruten.¹⁵ Kotalla – inmiddels 32 jaar – behoorde tot de ouderen binnen zijn regiment en kwam in aanmerking voor groot verlof. Twee maanden later, in november 1940, vertrok de gehele 11de ss-Totenkopf Standarte uit Nederland. De eenheid werd vervangen door de 14de ss-Totenkopf Standarte.¹⁶

Kotalla keerde terug naar Königshütte-Bismarckhütte. De twee plaatsen waren kort voor de Duitse inval door het Poolse bestuur samengevoegd. Naar alle waarschijnlijkheid ging hij bij zijn moeder wonen in de Szczepo-nikstrasse, tegenover de Maria Hemelvaartkerk, die tijdens zijn jeugd zo'n centrale plaats had ingenomen in het gezinsleven. Kotalla's terugkeer naar de 'verduitsste' stad moet als een warm bad hebben gevoeld. Nog maar weinig herinnerde aan de door hem verafschuwde Poolse tijd. In het openbare en politieke leven gaven de Duitse inwoners de toon aan. Poolse straatnamen waren vervangen door Duitse namen; het stadhuis stond voortaan aan de Adolf Hitler Platz. Het door Polen verwoeste monument van Friedrich Wilhelm Graf von Reden (1752-1815), pionier op het gebied van mijnbouw en voormalig minister van Pruisen, was opnieuw opgericht. De Polen die voor september 1939 een rol speelden in de lokale politiek, tot de intelligentsia behoorden of in het onderwijs werkten, waren vermoord of opgesloten in concentratiekampen.¹⁷ De ruim tweeduizend Joden die voor de oorlog in Königshütte-Bismarckhütte woonden, waren in de loop van 1940 nagenoeg allemaal afgevoerd naar de regio Olkusz in het Generaalgouvernement. In dit bezette deel van Polen moesten de Joden onder onmenselijke omstandigheden dwangarbeid verrichten.¹⁸

De nieuwe Duitse naziburgemeester Ernst Schröder stelde dat zijn stad na jaren van Pools bestuur opnieuw moest worden opgebouwd. De laatste decennia was het aantal inwoners van Königshütte-Bismarckhütte door de ontwikkeling van de industrie in snel tempo toegenomen. Königshütte groeide tussen 1922 en 1939 van 73.238 naar ongeveer 110.000 inwoners. Na de samenvoeging met Bismarckhütte telde de stad rond de 138.000 inwoners.¹⁹ De leef- en woonomstandigheden waren achtergebleven bij de sterke bevolkingsgroei. Grote groepen mijnwerkers en fabrieksarbeiders woonden met hun gezinnen in woonkazernes of noodwoningen. Schröder wilde deze afbreken en vervangen door 15.000 nieuwe woningen die aan de 'Duitse standaard' moesten voldoen.²⁰

De ambitieuze woningbouwplannen waren voor de lange termijn. Eerst investeerde het Duitse stadsbestuur in de vuilophalddienst en in de lokale economie door de verwaarloosde Markthal op te knappen en het gemeentelijke slachthuis opnieuw in te richten. De ziekenhuizen werden gemoderniseerd en van elders uit Duitsland werden artsen en chirurgen naar Königshütte-Bismarckhütte gehaald. Schoolgebouwen werden opgeknapt en het onderwijs op Duitse leest geschoeid. Het culturele leven kreeg ook een impuls. In samenwerking met de nabijgelegen stad Kattowitz werd een theater geëxploiteerd en een symfonieorkest gevormd.²¹

In het najaar van 1940 was er volop vertier in Königshütte-Bismarckhütte. Alleen al in het stadsdeel Bismarckhütte waren twee bioscopen, met meerdere filmvoorstellingen per dag.²² De voetbalcompetitie in Opper-Silezië draaide op volle toeren. In oktober 1941 zagen drieduizend toeschouwers Bismarckhütte sv met 4-1 winnen van Germania Königshütte. Drie maanden later nam Germania revanche door in eigen stadion voor achtduizend toeschouwers Bismarckhütte met 3-2 te verslaan. Een paar competitieronden later mocht Germania Königshütte zich kampioen van Opper-Silezië noemen. Bismarckhütte sv werd tweede.²³

Bismarckhütte 1939-1945. Muzeum Chorzów

Aan Kotalla's groot verlof kwam begin januari 1941 een eind. Hij moest terug naar het bezette Nederland.²⁴ De exploitatie van de Nederlandse economie ten behoeve van de Duitse oorlogvoering en de nazificatie van de bevolking vereisten rust en orde. Om dat te bewerkstelligen waren extra manschappen nodig.²⁵ Voordat Kotalla afreisde naar het land dat hij vier maanden eerder had verlaten, werd hij voor een verkorte opleiding naar Pretzsch an der Elbe gestuurd. In een zestiende-eeuws kasteel in het stadje aan de Elbe was sinds 1937 de *Grenzpolizeischule* van de ss ondergebracht.²⁶ Begin jaren veertig beperkte de scholing in Pretzsch zich niet alleen meer tot toekomstige medewerkers van de grenspolitie. Kotalla volgde met tientallen andere reservisten een opleiding van enkele weken, die de mannen klaarstoomde voor een baantje bij de Sipo/SD in een van de bezette landen.²⁷ Begin februari was de

opleiding afgelopen en werd hij met dertig collega-ss'ers naar Nederland gestuurd, en aangesteld als *Wachtmeister* (gevangenbewaarder) in de Polizeigefängnis in Scheveningen. De Sipo/sd in Nederland, die de gevangenis beheerde, kampte met een chronisch tekort aan personeel. Alle mankracht was welkom.²⁸

Oranjestad

Een van de eerste zaken waar rijkscommissaris Seyss-Inquart zich na zijn komst naar Nederland over boog, was de strafrechtspleging. Met het binnentrekken van de Duitse troepen waren de krijgsraden in Nederland neergestreken. De drie Wehrmachtonderdelen (*Heer, Kriegsmarine, Luftwaffe*) hadden elk hun eigen *Feldgericht*. De bevoegdheid van deze militaire organen werd door Seyss-Inquart aan banden gelegd. De krijgsraden mochten alleen zaken tegen niet-Duitse burgers behandelen als het ging om feiten die direct tegen de belangen van de Wehrmacht waren gericht of gepleegd in gebouwen van het leger. De Duitse civiele strafrechtspraak kwam in handen van twee instanties, het *Landesgericht* en het *Obergericht*. De twee gerechten hadden een gezamenlijk openbaar ministerie, het *Generalstaatsanwaltschaft*. De bevoegdheden van het Landesgericht en het Obergericht reikten zo ver, dat ze alle feiten die de stabiliteit van de bezetting mogelijk in gevaar brachten konden berechten. De 'gewone' misdrijven bleven een zaak van de Nederlandse rechtbanken.²⁹ Om verdachten te kunnen opsluiten en veroordeelden hun straf uit te kunnen laten zitten hadden de Duitsers behoefte aan cellen. De Sipo/sd vorderde binnen Nederlandse gevangenissen cellen, die werden omgedoopt tot *Deutsche Abteilungen*. In Scheveningen gingen de Duitsers een stap verder en namen ze kort na de capitulatie het negentiende-eeuwse gevangeniscomplex tussen de Van Alkemadelaan en de Pompstationsweg in zijn geheel over.³⁰

De Scheveningse gevangenis werd verdeeld over drie verschillende instanties. De Duitse justitie nam een deel van het complex in gebruik als *Untersuchungs- und Strafgefängnis*. Nederlanders en Duitsers die door het Landesgericht of Obergericht waren veroordeeld voor anti-Duitse daden werden in dit gedeelte opgesloten. In de *Kriegswehrmachtgefängnis* zaten Duitse militairen en Nederlanders die schuldig waren bevonden door een krijgsraad.³¹ De Sipo/sd kreeg als derde instantie een deel van het gevangeniscomplex onder beheer om politieke tegenstanders op te sluiten in een Polizeigefängnis.³²

De eerste weken na de Duitse inval werden ongeveer twintig politieke ge-

vangenen opgesloten in Scheveningen. Een van hen was burgemeester Karel Frederik Otto James van Gouda. James had in de meidagen een Duitse parachutist die krijgsgevangen was gemaakt 'beledigd'. Het kwam hem op een jaar gevangenisstraf te staan.³³ De gevangenen hadden aanvankelijk veel vrijheden. Ze mochten brieven schrijven, bezoek ontvangen en werden geregeld gelucht. De gevangenen werden, net als in de Deutsche Abteilungen in de Nederlandse civiele gevangenis, bewaakt door Nederlanders en Duitsers. De eerste Duitse bewaarders waren soldaten van de Wehrmacht. Later werden leden van de *Grüne Polizei* aan de bewaking toegevoegd. 'Het was toen erg gemoedelijk. Zij gaven soms sigaretten aan de gevangenen,' schreef de bibliothecaris van het Scheveningse gevangeniscomplex, Jentinus ter Heide. Vrouwelijke gevangenen werden na verloop van tijd onder een Duitse bewaakster geplaatst. De bibliothecaris noemde haar een 'humaan mensch'. 'Zij gaf van haar eigen brood en melk aan de gevangenen.'³⁴ Het regime stond in schril contrast met de verhoren die de Sipo/SD afnam in de gevangenis. Daarbij werden de gevangenen veelal ernstig mishandeld.³⁵

Het aantal gevangenen in Deutsche Abteilungen en de Polizeigefängnis in Scheveningen groeide gestaag. Het beleid van de Sipo/SD werd repressiever. Aanleiding hiervoor waren incidenten gericht tegen leden van de NSB, feestelijkheden rondom de verjaardag van prins Bernhard op 29 juni 1940 en stakingen aan de Leidse universiteit en de Technische Hogeschool in Delft. In december 1940 waren al meer dan zeshonderd Nederlanders opgepakt op verdenking van anti-Duitse activiteiten.³⁶

In de Polizeigefängnis in Scheveningen werden drie tot vier man op één cel geplaatst om de toestroom van gevangenen het hoofd te kunnen bieden.³⁷ In de volksmond werd de gevangenis vanwege de Oranjegezinde gevangenen al gauw het 'Oranjehotel' genoemd. Eind 1940 zouden onbekenden hun ongenoegen over de opsluiting van de vele Nederlanders hebben geuit door een rijmpje op de buitenmuur van het gevangeniscomplex te kalken:

In deze bajes
zit geen gajes
maar Hollands glorie
potverdorie!³⁸

Op zoek naar meer cellen en een eigen gevangenis in een apart gebouw verliet de Sipo/SD in november 1940 de Scheveningse strafgevangenis. De Polizeigefängnis verhuisde naar een grote gelijkvloerse barak die naast het hoofdgebouw van de strafgevangenis lag.³⁹ De stenen barak telde 501 cellen

verdeeld over zeven gangen. De gangen waren onderling bereikbaar via twee dwarsgangen. Aan het eind van elke gang was er toegang tot negen zogenoemde wandelplaatsen (luchtplaatsen). De cellenbarak was in 1919 gebouwd als noodgevangenis wegens een nijpend tekort aan celruimte. De cellen, die rug aan rug lagen, waren kleiner dan gangbaar was. De gebruikelijke oppervlakte van een cel was aan het begin van de twintigste eeuw 2,66 bij 4 meter. In de barak was een cel 1,90 bij 3,70 meter. Rondom het noodgebouw was een muur opgetrokken met een poort aan de noordkant.⁴⁰

De noodgevangenis werd in 1922 gesloten, maar ging in november 1923 weer open om dienstweigeraars in op te sluiten. Na anderhalf jaar ging de barak wederom dicht. Vanaf 1929 werd het in gebruik genomen als gevangenis voor kortgestraften en om verdachten in hechtenis te houden. Tussen 10 en 14 mei 1940 sloot het Nederlandse leger NSB'ers, in Nederland wonende Rijksduitsers en krijgsgevangenen op in de cellenbarak.⁴¹ Voordat de Sipo/SD in 1941 het nieuwe onderkomen betrok, werd een verbouwing uitgevoerd. De cellenbarak werd uitgebreid met tien verhoorkamers, een luxe badkamer voor het personeel en een aantal donkere strafcellen met dubbele deuren.⁴²

Josef Kotalla werd in februari 1941 aangesteld als bewaarder in gang A van de cellenbarak.⁴³ Hij kreeg de verantwoordelijkheid over 45 cellen, die aan de binnenzijde van de gang lagen. De buitenzijde van de celgang was de buitenmuur van de cellenbarak. In het midden van gang A was een cel ingericht als verblijfsruimte voor de bewaarder. Voor kleine karweitjes en het schoonhouden van de celgang kon Kotalla een beroep doen op een gevangene die was aangewezen als '*Flurwächter*' (gangloper). Het was een gewild baantje onder de gevangenen omdat het de nodige bewegingsvrijheid bood.⁴⁴

Kotalla's werkdagen in de Polizeigefängnis begonnen om halfzeven 's ochtends als de gevangenen met luid belgerinkel werden gewekt. Hij schoof de grendels van de celdeuren in gang A en draaide ze van het slot. De gangloper opende vervolgens de deuren en vulde de lege waterkruik die de medegevangenen hem aanreikten. Kotalla draaide de celdeuren vervolgens weer op slot. Als de gevangenen hun bed hadden opgemaakt en zich hadden gewassen kregen ze een kop surrogaatkoffie van de gangloper via het luikje in de celdeur. Gevangenen hadden alleen ontbijt als ze iets van hun avondbrood hadden weten over te houden. In de loop van de ochtend begeleidde Kotalla de gevangenen naar de binnenplaats om te luchten. Voordat de mannen naar buiten gingen, moesten ze de tonnen die dienstdeden als toilet op de cellen afgeven bij de stortplaats, waar Joodse gevangenen ze reinigden. Het luchten duurde doorgaans niet langer dan tien minuten. Gevangenen liepen rondjes of deden aan gymnastiek. Kotalla zag erop toe dat er geen onderling contact

was. Tot aan het middageten, rond halftwaalf, doodden de gevangenen hun tijd op cel met lezen, praten, spelletjes spelen en wassen van kleren. Tussen 13.00 en 15.00 uur trok Kotalla zich met de overige bewaarders in de cellenbarak terug uit de gangen voor de middagpauze. Na het avondeten ging rond acht uur het licht uit en schoof Kotalla twee grendels voor elke celdeur. De dagdienst zat erop. Toch waren de Duitsers ook 's avonds en 's nachts niet ver weg. Boven hun hoofden hoorden de gevangenen de wacht op het met grind bedekte dak patrouilleren.⁴⁵

De gevangenen waar Kotalla mee te maken kreeg, waren divers. De gevangenispopulatie van het Oranjehotel was gevarieerd. Het beeld dat het een exclusieve bewaarplaats was voor de harde kern van het verzet, is recent bijgesteld. Ruim dertig procent van de gevangenen was opgepakt voor een economisch delict. Daarnaast was er een grote groep – bijna vijftig procent – die zich schuldig had gemaakt aan een licht vergrijp.⁴⁶

Onder het nieuwe personeel waren veel mannen die net als Kotalla behoorden tot de Duitse minderheid in Opper-Silezië. Oud-gevangene K.W. Prager omschreef de nieuwkomers als 'weinig ontwikkelde *menschen*'.

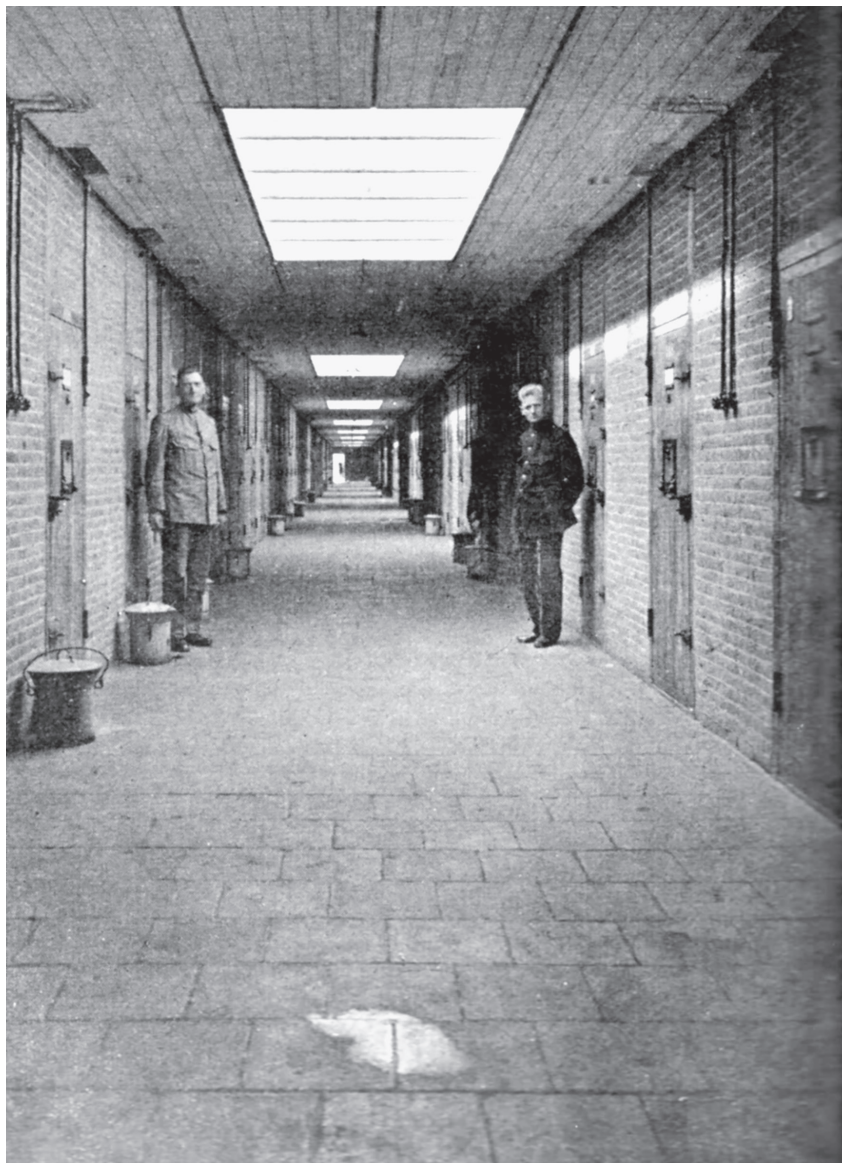
Eenmaal hoorde ik een van deze lieden in hun gebrekkig Duitsch zeggen: *'Diesmal geht es nicht so wie im vorigen Krieg, wo die Deutschen schliesslich alle ihre Eroberungen wieder preisgeben mussten. So dum ist Hitler nicht. Diesmal geht er nicht auf dem Grund. Diesmal geht er durch die Luft.'* Tegen een dergelijke argumentatie was natuurlijk niets opgewassen en dat de lucht niet alleen den Duitschers, maar ook de geallieerden ter beschikking stond, dat was te veel voor het eenvoudige begripsvermogen van dezen *Silezischen* ss-man.

Prager deed na de oorlog verslag hoe bij wijze van appel op gezette tijden een bewaarder met een namenlijst door alle cellen liep. De opgeroepen gevangene moest zich melden met 'hier'. Prager:

Zoo kwam hij ook in onze cel, riep onze beide namen op: 'M. en P.' en toen: 'Wie is hier M?' en toen deze geantwoord had, riep hij: 'En wie is hier P?' Welnu, dat was ik, wat de ss-man zich ook wel had kunnen denken, aangezien er anders niemand was.⁴⁷

Veel van het in 1941 en 1942 aangestelde ss-personeel kwam min of meer door toeval in Scheveningen terecht. Een aantal nieuwkomers was gewond geraakt aan het oostfront en werd na herstel in het ziekenhuis overgeplaatst

naar Scheveningen. Een andere nieuwkomer was vanwege zijn leeftijd afgekeurd voor militaire dienst, maar kon na een zevendaagse cursus op een ss-politieschool in de gevangenis aan de slag. Historicus Bas von Benda-Beckmann stelt dat deze ‘mislukte soldaten’ de bewakersethiek van een professionele Wachtmeister misten en hun geweldservaring van het front meebrachten naar Scheveningen. ‘Hoewel onbekend is of zij daarbij direct

Gang D van de Polizeigeängnis in Scheveningen. E.P. Weber, *Gedenkboek van het Oranjehotel*

betrokken of getuigen waren van massa-executies en andere oorlogsmisdaden, blijkt uit hun gedrag dat zij gehard waren door hun ervaringen in Oost-Europa en hun frontmentaliteit mee naar de Scheveningse gevangenis namen.⁴⁸ Voor Kotalla gold dit evenzeer. Hij had weliswaar niet aan het front gevochten, maar was gehard tijdens zijn opleiding in Buchenwald en gedurende zijn legering in Polen.

Kotalla en de andere bewaarders die van Pretzsch an der Elbe naar de Polizeigefängnis waren gekomen, namen de plaats in van de Nederlandse gevangenbewaarders.⁴⁹ De Duitsers vertrouwden niet meer op het Nederlands bewakingspersoneel. De bewaarders sympathiseerden met de politieke gevangenen en smokkelden soms briefjes naar buiten of voorzagen arrestanten van informatie.⁵⁰ Niet alleen onder de bewaarders vond rond de tijd dat Kotalla in Scheveningen aankwam een wisseling van de wacht plaats. De leiding van de Polizeigefängnis kwam ook in andere handen, met verstrekende gevolgen voor de behandeling van de gevangenen.

Inspektor Harry Harder werd vanaf 15 februari 1941 vervangen door *ss-Oberscharführer* Johann (Hans) Schweiger.⁵¹ Directe aanleiding voor Harders vertrek was de dood van een gevangene. De man werd op een nacht zwaargewond binnengebracht. Hij was elders verhoord en zwaar mishandeld. De volgende dag werd de gevangene dood in zijn cel gevonden. Volgens bibliothecaris Ter Heide kon Harder zich niet verenigen met de brute behandeling van de gevangene en nam ontslag.⁵² Schweigers aanstelling was tijdelijk. Eind april of begin mei 1941 kwam *ss-Untersturmführer* Hans Joch aan het hoofd van de Polizeigefängnis. Schweiger bleef aan als plaatsvervangend hoofd. Joch werd in juni 1942 opgevolgd door *ss-Hauptsturmführer* Willi Boy. De dagelijkse leiding van de gevangenis liet Boy aan Schweiger over.⁵³

Schweiger was uit een ander hout gesneden dan zijn voorganger Harder. Onder zijn invloed verhardde het optreden van de Duitse bewaarders in Scheveningen. De tot elektromonteur opgeleide Schweiger sloot zich in 1932 aan bij de NSDAP van Adolf Hitler. Hij was ervan overtuigd dat de Joden de grootste vijand waren van het nationaalsocialisme. Een jaar later meldde hij zich in München aan bij de ss. Hij koos voor een carrière binnen de ss in de hoop beter te gaan verdienen dan in zijn baan als elektromonteur. Toen hij in 1934 een paar maanden ziek was, werd hij ontslagen bij de ss. Schweiger kwam als bode in dienst bij de Beierse politie in München. Eind jaren dertig werd hij aangesteld als opperwachtmeester in de Polizeigefängnis in München. Na zijn proeftijd werd hij aangenomen.

In 1939 trad Schweiger opnieuw toe tot de ss. In april 1940 werd hij over-

geplaatst naar de gevangenis in Brünn, in het door de Duitsers bezette Tsjecho-Slowakije. Brünn telde een handvol gevangenen van de Sipo/SD met elk zestig tot honderd gevangenen. Toen de gevangenen in oktober werden samengevoegd tot één kamp, werd Schweiger gevraagd daar leiding aan te geven. Hij weigerde omdat hij zichzelf ongeschikt achtte en keerde terug naar München. ‘Daar werd mij medegedeeld, dat ik niet meer op een bevordering moest rekenen en dat ik voor het leger wel ingezet zou worden.’ Schweiger kreeg begin 1941 het bevel zich te melden bij de Sipo/SD in Den Haag om aan de slag te gaan als bewaarder in de Polizeigefängnis in Scheveningen.⁵⁴

Schweiger had ervaring opgedaan in Duitse (civiele) gevangenen, waarin gevangenen systematisch werden mishandeld en tot zware dwangarbeid gedwongen. In de nieuwe gevangenisvoorschriften die in 1934 in nazi-Duitsland werden ingevoerd, waren boetedoening, afschrikking en vergelding het uitgangspunt. De instructie aan het gevangenispersoneel uit 1923 dat gevangenen humaan moesten worden behandeld, werd vervangen door de eis dat vrijheidsstraf een ‘pijnlijk kwaad’ diende te zijn.⁵⁵

De behandeling van politieke gevangenen in de verschillende Duitse gevangenen en Abteilungen in Nederland was sterk afhankelijk van de directie en het gevangenispersoneel. Het Nederlandse personeel werkte loyaal mee aan de insluiting van politieke gevangenen. Eenmaal ingesloten konden de gevangenen echter rekenen op de sympathie van de bewaarders. Ze stelden zich behulpzaam en vriendelijk op.⁵⁶ Nadat het Nederlandse bewakingspersoneel in Scheveningen was vervangen door Duitse bewaarders, konden de gevangenen op minder mededogen rekenen, al verschilde de behandeling wel per bewaarder.

Volgens Engelandvaarder Erik Michielsen ‘brak de hel los’ na de wisseling van de wacht.

Voor alles wat hun niet beviel – schreeuwen, fluiten, overbodig bellen – werd je afgerost. Dat ging óf met een gummiknuppel óf met twee zware sleutelbossen, waarmee je in het gezicht werd gebokst. En de heeren beperkten zich niet tot een terechtwijzend tikken, maar leefden werkelijk al hun sadisme op de gevangenen uit. Tot bloedens toe! Sommigen werden gewoon aan poeier geslagen, drie kwart vermoord! Heel wat bloed heeft er toen door de cellen gestroomd, heel wat tanden zijn er verloren.

Onder het nieuwe regime werd alles geschrapt wat in de ogen van de Duitsers luxe was in de Polizeigefängnis.

Pyama, koffertje, scheergerei werden gewoonweg gestolen, het veertiendaagsch bad werd afgeschaft. Het ergst was, dat ook de boeken en zelfs de Bijbel werden verboden. Daardoor had je den godganschelijk langen dag niets anders te doen dan te turen naar het lichtstreepje dat zoo akelig langzaam verder kroop en te luisteren naar het gekerm der geslagenen.⁵⁷

Begin maart 1941 werden de ter dood veroordeelde leden van de verzetsgroep De Geuzen naar de Polizeigefängnis in Scheveningen overgebracht. Ze zaten opgesloten in gang D, de middelste gang die vanuit de wacht het best was te overzien. De Geuzen verbleven kort in de cellenbarak. Op 13 maart werden vijftien van de verzetsstrijders samen met drie Februaristakers gefusilleerd op de Waalsdorpervlakte.⁵⁸ Een collega-ss'er beweerde na de oorlog dat Kotalla tegenover hem had opgescheept over zijn betrokkenheid bij het doodschieten van de eerste Nederlandse verzetsstrijders in de duinen bij Scheveningen.⁵⁹ Hoewel De Geuzen de eerste groep vormden die door de Duitsers werd gefusilleerd, is het onwaarschijnlijk dat Kotalla deel uitmaakte van het vuurpeloton op 13 maart 1941. Het vonnis werd die dag voltrokken door leden van de Ordnungspolizei.⁶⁰

Onder invloed van Schweiger

Onderdirecteur Schweiger drukte een zwaar stempel op het dagelijks leven in de gevangenis en domineerde de Duitse bewaarders, onder wie Kotalla. Hij was bruut en schroomde niet, hoewel het niet zijn taak was, mee te doen aan de hardhandige verhoren van medewerkers van de Sipo/SD. Schweiger kreeg van de gevangenen de bijnaam 'das Flurschwein', het gangvarken.⁶¹ De gevangengenomen predikant Vellenga noemde de kleine onderdirecteur een 'aterling' (slecht mens).⁶² Gevangene Johannes Jacobus Montfoort stelde na de oorlog dat Schweiger dagelijks opdracht gaf gevangenen over de gang te laten kruipen en kikkersprongen te laten maken.

Ontelbare malen heb ik gezien, dat hij gevangenen uit de cel haalde en deze een kwartier of langer in gehurkte houding voor de cel liet zitten, met een stoel voor zich uithoudend. Wanneer de stoel den grond raakte, werden de gevangenen mishandeld.

Schweiger liet gevangenen op één been staan. Wie dat niet lang genoeg volhield, werd mishandeld. Montfoort:

Wanneer de gevangenen gelucht werden dan bespioneerde hij deze en wanneer hij dan constateerde dat er gevangenen met elkaar spraken, haalde hij deze weer binnen en dan mochten deze menschen minstens in geen maand meer gelucht worden.⁶³

Kotalla verklaarde in een naoorlogs verhoor dat Schweiger, hoewel hij niet de hoogste in rang was, de dienst uitmaakte in Scheveningen. Hij oordeelde negatief over de onderdirecteur. Volgens hem maakte Schweiger veel ruzie met het overige personeel. Bijna alle bewaarders zouden vrijwillig overplaatsing hebben gevraagd omdat zij het niet met hem konden vinden.⁶⁴ Kotalla's naoorlogse afkeer van zijn meerdere stond haaks op verklaringen van oud-gevangenen en leek ingegeven om zijn eigen rol in de mishandelingen kleiner te maken.

Kotalla mishandelde geregeld samen met Schweiger gevangenen. Zo liet hij zich niet onbetuigd toen de onderdirecteur in de strenge winter van '41-'42 een wreed spel speelde met Joodse gevangenen. Schweiger liet de binnenplaats van de gevangenis met water bespuiten. Op de spiegelgladde ijsvlakte werden Joodse gevangenen gedwongen te zaklopen naar een berg steenkool. Met stukken steenkool in de zak moesten ze, terwijl ze door Schweiger en Kotalla werden geschopt en geslagen, terug huppelen. Vervolgens kregen de Joden ieder een stok in de hand en moesten ze elkaar slaan. Medegevangenen konden Schweiger en Kotalla horen lachen en schreeuwen. De Joodse gevangenen kwamen na de urenlange marteling met opgezwollen gezichten en hevige bloedende terug in hun cellen. Op medische verzorging hoefden ze niet te rekenen. Een verpleger werd hun geweigerd. Verbandmiddelen werden hun niet gegeven.⁶⁵

Kotalla trad niet alleen in het bijzijn van Schweiger wreed op. Hij ging ook op eigen houtje tekeer. Hij schreeuwde en schold tegen de gevangenen in zijn gang en sloeg ze geregeld. Voornamelijk Joodse gevangenen moesten het ontgelden. Als een van hen klaar was met het dweilen van de vloer, gooide Kotalla de emmer om en kon hij opnieuw beginnen. 'Dat dweilen moest natuurlijk bij voorkeur op blote voeten gebeuren en onder het opjagend geroep van "tempo, tempo",' herinnerde een oud-gevangene zich.⁶⁶ De Leidse hoogleraar Rudolph Cleveringa, die was opgepakt na het uitspreken van een protestrede tegen de schorsing van zijn collega-hoogleraar en leermeester Eduard Meijers en andere Joodse medewerkers van de universiteit, herinnerde zich Kotalla als 'een klein, vals kereltje, een gemeen fatje, dat mij niet veel deed, maar kennelijk gaarne op strafbaar "onraad" uit was'.⁶⁷

De Arnhemse koopman Jacobus Anton van Dijk deelde een cel met een Joodse gevangene. Toen Kotalla Van Dijk op een dag betrapte toen hij tegen de regels in eten afstond aan zijn Joodse celgenoot, strafte hij hem. Van Dijk:

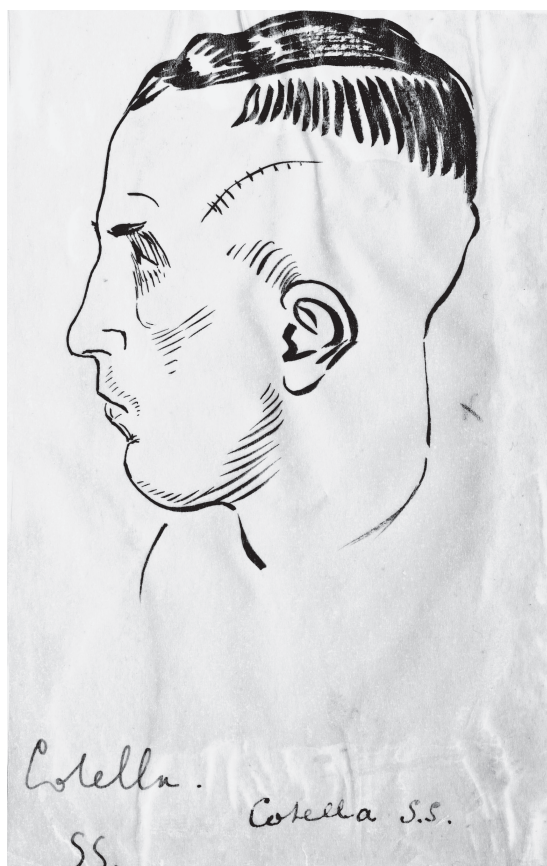
Hij sommeerde mij de cel uit te komen, waarna ik voor straf de plm. 60 meter langen gang met een gevangenis stoeltje gestrekt voor mij uit, op mijn hurken, heen en weer moest springen. Na ongeveer een halfuur met mij dit spelletje te hebben gespeeld, liet hij mij 50 diepe kniebuiingen maken. Hierna werd ik in een aparte cel opgesloten. Kotalla deelde mij mede, dat ik acht dagen lang op water en brood moest leven. Inderdaad heb ik deze straf ondergaan en werd elke middag tijdens het uitdelen van warm eten door Kotalla uit de cel gehaald om getuige te zijn van de uitreiking van het eten aan de andere gevangenen. Telkenmale werd ik door Kotalla ingesloten met de mededeling: *‘Also Jodenfreund, jetzt esse Sie mahr nicht! [sic]’*.⁶⁸

Volgens een van de twee Nederlandse gevangenisartsen in het Scheveningse gevangeniscomplex, B.R.H. Portheine, vertikte Kotalla het zieke gevangenen in zijn gang door te sturen voor medische zorg. ‘Ook werkte hij de verplegers tegen.’⁶⁹ Kotalla’s opstelling kwam overeen met de praktijk in de nazigevangenis in Duitsland, waar de medische zorg zich kenmerkte door verwaarlozing, gebrek aan hulpmiddelen en wreedheid.⁷⁰

Het oordeel dat oud-gevangenen na de oorlog over Josef Kotalla’s optreden in de Polizeigefängnis velden, was uitgesproken negatief. Hij schopte, sloeg en treiterde gevangenen voortdurend. Kotalla had het in het bijzonder gemunt op de Joden die in zijn gang zaten opgesloten. Het harde gevangensklimaat dat Schweiger na zijn komst naar Scheveningen begin 1941 had geschapen, was een stimulans voor Kotalla’s wrede optreden. Kotalla was niet de enige bewaarder die zich schuldig maakte aan mishandelingen. De lijst van personeel van het Oranjehotel waarover gevangenen zich na de oorlog beklaagden, telde ruim vijftig namen. Onder hen waren niet alleen Duitse bewaarders, maar ook Nederlanders die in de Polizeigefängnis mochten blijven werken omdat ze overtuigd en openlijk Duitsgezind waren.⁷¹ Op grond van verklaringen van oud-gevangenen kon Kotalla gerekend worden tot de ergste categorie van bewaarders. Hij behoorde tot het ‘groepje hardliners’. Niet zelden onder invloed van alcohol botvierde deze harde kern van bewakers hun afkeer van Joden en communisten en hun frustratie of woede over tegenvallende resultaten van de Wehrmacht op gevangenen.⁷²

Erna en Annerose

De eerste vijf of zes weken dat Kotalla in Scheveningen werkte, sliep hij in de gevangenis.⁷³ Daarna werd hij ingekwartierd in de buurt.⁷⁴ Foto's van Kotalla in zijn Scheveningse tijd zijn niet gemaakt of zijn niet bewaard gebleven. Er is wel een getekend portret van hem, dat dateert van eind 1941. De tekening is van de hand van tekenaar Henri Pieck, die was opgepakt voor het stencilen van het illegale communistische blad *De Vonk*.⁷⁵ Pieck tekende het Duitse personeel één voor één in zijn cel als voorstudie van een grote tekening waarop de bewaarders met z'n allen aan een feestdis zaten. Een foto van de groepstekening kreeg het personeel met Kerstmis cadeau van directeur Joch.⁷⁶ Pieck tekende het linker zijaanzicht van Kotalla met een opvallend litteken op zijn slaap, de herinnering aan het ongeluk dat hem als jongen tijdens het schoonmaken van de ouderlijke woning in Bismarckhütte was overkomen.⁷⁷

'Cotella' getekend door Henri Pieck in 1941 met het litteken uit zijn jeugd boven zijn linkeroor. IISG/Eryen Pieck

Buiten zijn werk had Kotalla veel contact met zijn collega's. Hij kwam bij ze thuis over de vloer en werd uitgenodigd voor feestjes.⁷⁸ Een enkele oud-gevangene verklaarde na de oorlog dat Kotalla in Scheveningen niet goed overweg kon met de andere bewaarders. In zijn herinneringen schreef hij dat toen Kotalla op een dag in bad lag zijn collega's met een schroevendraaier de badkamerdeur openmaakten en de brandslang op hem richtten. Hij kreeg een volle straal koud water over zich heen. 'Ik stond erbij en keer ernaar! En meelachen natuurlijk.'⁷⁹ Het leek hier te gaan om een eenmalig incident. Van spanningen tussen Kotalla en andere bewaarders zijn verder geen aanwijzingen. Hij kon goed overweg met zijn collega's. Een van hen met wie hij een goede band opbouwde, was *Oberwachtmeisterin* Erna Kreikamp, de hoofdbewaakster van de vrouwenafdeling.

Kotalla en Kreikamp werkten niet ver bij elkaar vandaan in de gevangenis. De vrouwencellen bevonden zich in een afgesloten gedeelte halverwege de celgangen A en B.⁸⁰ De gescheiden vrouw uit Kleve, net over de grens bij Nijmegen, was eind augustus 1940 in Scheveningen komen werken. Haar twee kinderen, dochter Annerose (17) en zoon Winfrid (12), had ze in Kleve bij haar ouders achtergelaten.

Erna Kreikamp was overtuigd nationaalsocialist. Ze was op 1 december 1932 lid geworden van de NSDAP, een paar maanden voordat Hitler de macht overnam in Duitsland. Kreikamp was plichtsgetrouwd en werkte hard in Scheveningen. In het eerste jaar dat ze in Nederland was gestationeerd, had ze minder dan een week vrij.⁸¹ Door haar driftige manier van lopen kreeg ze van de gevangenen de bijnaam 'Dribbel'.⁸² Over het optreden van Oberwachtmeisterin Kreikamp werd mild geoordeeld. De vrouwen op haar afdeling kregen meer vrijheid na haar komst. 'Ik geloof dat ze maar één ding in het oog hield,' schreef gevangene Riet Hoogland in haar dagboek. 'En dat was: Als ze maar niet wegglopen, is het allang goed!' Kreikamp was volgens Hoogland ook minder achterdochtig en wantrouwig dan haar voorganger:

Als je iets zei of vroeg, deed ze het, vroeg verder geen opheldering en liep je nooit op je vingers te kijken. Gevolg, dat we ons vrijer voelden en vrijer werkten. Ja, dat was weer een heele verbetering. Deze hield geen preeken over de verboden van het huis.⁸³

Met Pasen 1941 kwamen Erna's kinderen bij haar op bezoek in Scheveningen. Een gevangene beschreef in haar dagboek de aankomst van Annerose en Winfrid en de reactie van 'Dribbel':

Zij heeft haar volwassen kinderen over, een jongen en een meisje, die haar telkens in de gevangenis komen bezoeken. Wanneer we over de gang een schel en hard ‘Moettie Moettie’ horen, dan weten we al, hoe laat het is. Dribbel heeft slechts één gedachte: gauw, gauw en dan vrij en met haar kinderen uit.⁸⁴

Dribbel, de Oberwachmeisterin.

Erna ‘Dribbel’ Kreikamp getekend door Maria (Riet) Hoogland, die van januari tot juli 1941 verbleef in het Oranjehotel in Scheveningen. *Riet Hoogland/NIOD*

Tijdens dit bezoek maakte Kotalla waarschijnlijk voor de eerste keer kennis met Erna's dochter. De vonk sloeg over tussen de vijftien jaar jongere Annerose en Josef. De twee hielden contact nadat zij was teruggekeerd naar Kleve en kregen een relatie. Annerose Kreikamp was een eenvoudig meisje. Ze was slank en was met 1,66 meter een paar centimeter groter dan Kotalla. Het nationaalsocialistische gedachtegoed van haar moeder ging niet aan haar voorbij. Op haar twaalfde werd ze lid van de Hitlerjugend. Het lidmaatschap van de nationaalsocialistische jeugdbeweging was toen nog niet verplicht. Toen Annerose in de zomer van 1938 op 15-jarige leeftijd de Volks-

schule in Kleve verliet, meldde ze zich voor haar *Pflichtjahr*.⁸⁵

Om het tekort aan arbeidskrachten in de landbouw en huishoudelijke beroepen op te vangen, moesten ongetrouwde vrouwen onder de 25 vanaf 1938 twaalf maanden betaald werk verrichten op een boerenbedrijf of in een (groot) gezin. Gescheiden vrouwen en weduwen waren vrijgesteld van een *Pflichtjahr*. Jaarlijks vervulden ongeveer 300.000 meisjes en jonge vrouwen hun 'plicht'.⁸⁶ Annerose werd ingedeeld bij de Landdienst en ging op het platteland aan de slag. De dagen waren lang. In de winter werkte ze 54 uur in de week. In de zomer zestig uur. Eén middag in de week werkte ze niet op de boerderij of op het land. Dan was het tijd voor scholing of sport. Eén zondag in de maand was ze vrij. Een paar keer per jaar mocht ze met vakantie naar haar moeder in Kleve.⁸⁷

Toen haar *Pflichtjahr* was afgelopen bleef Annerose nog een aantal maanden voor de Landdienst werken. In het voorjaar van 1940 volgde zij op aandringen van haar moeder een zes maanden durende opleiding op een huishoudschool. Het werk op het platteland bleef echter trekken. Toen ze haar opleiding had afgerond, keerde ze vrijwillig terug naar het platteland. Na een zware verkoudheid kwam abrupt een einde aan haar plattelandswerk. Ze moest het op doktersadvies rustiger aan gaan doen en verliet de Landdienst. Annerose volgde een cursus huishoudelijke zorg en ging werken als hulp in de huishouding.⁸⁸

Erna Kreikamp met zoon Winfrid en dochter Annerose. *Bundesarchiv Berlin*

Een nieuwe standplaats

Het werk in de Polizeigefängnis stond Kotalla tegen. Hij vond het bewaken van gevangenen geen taak voor een gezonde soldaat. Het werk kon volgens hem worden verricht door mannen die in de strijd gewond of invalide waren geraakt. Een psychiater die Kotalla na de oorlog onderzocht, noemde zijn aanstelling in Scheveningen een toespeling op zijn lichamelijke inferioriteit. In plaats van gevangenen bewaken wilde Kotalla naar het front, om te vechten voor Duitsland.⁸⁹

Nadat Hitler in juni 1941 Rusland de oorlog had verklaard, deed Kotalla herhaaldelijk pogingen als soldaat overgeplaatst te worden naar het oostfront. Hij meende als Sileziër recht te hebben op een aandeel in de strijd tegen de Russen omdat hij het oorlogsterrein en de mentaliteit van de vijand kende. Hoewel in de archieven geen overplaatsingsverzoeken zijn terug te vinden, is er geen reden te twijfelen aan Kotalla's wens aan het front te strijden. Hij sprak zowel met Annerose als zijn broer Paul herhaaldelijk hierover. Annerose nam het hem kwalijk dat hij steeds probeerde weg te komen. Zij zag liever dat Josef veilig in Nederland bleef.⁹⁰

Kotalla's vurige wens als soldaat te mogen dienen voor Hitler-Duitsland werd niet vervuld. Zijn verzoeken om overplaatsing werden om onduidelijke redenen afgewezen. Mogelijk dat het tekort aan personeel bij de Sipo/sd een rol speelde. In de zomer van 1942 kreeg hij wel te horen dat hij de Polizeigefängnis in Scheveningen moest verlaten. Zijn nieuwe standplaats werd het *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort*. In het gevangenenkamp net buiten Amersfoort moest hij aan de slag als medewerker op de postafdeling.⁹¹

Kotalla's overplaatsing naar Amersfoort was een straf. Hoewel geweld tegenover gevangenen werd toegestaan in de cellenbarak, was hij te ver gegaan. Hij had een gevangene in zijn cel mishandeld.⁹² Deze mishandeling werd dusdanig hoog opgenomen dat Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des sd (bds) dr. Wilhelm Harster zich over de zaak boog. Kotalla kreeg een gevangenisstraf opgelegd en werd gedwongen overgeplaatst naar Amersfoort.⁹³ Het is onduidelijk of en waar hij zijn straf uitzat. Kotalla gaf in een naoorlogs verhoor een opmerkelijke andere reden voor zijn overplaatsing. Hij zou daartoe een verzoek hebben ingediend om in een gezondere omgeving te kunnen werken.⁹⁴ Gezien zijn wens aan het front te strijden, moet aan deze verklaring geen geloof worden gehecht.

De straf en de overplaatsing waren een zware teleurstelling voor Kotalla. Niet het oostfront, maar een doorgangskamp ver achter het strijdtoneel was

zijn volgende bestemming. Toen Kotalla begreep dat bezwaar maken tegen zijn nieuwe post geen zin had, nam hij een dramatisch besluit. Hij schoot zich bij het schoonmaken van zijn pistool 'per ongeluk' door zijn linkerbovenbeen. Door zich te verwonden hoopte hij tijd te winnen. In de periode dat hij herstelde van zijn verwonding, zou een ander naar Amersfoort worden gestuurd, hoopte Kotalla. Als zijn beenwond eenmaal was genezen zou hij een nieuwe poging kunnen doen naar het oostfront te worden overgeplaatst.⁹⁵

De gevangenen in de Polizeigefängnis vernamen van het ongeluk van Kotalla. Ze hoorden het met vreugde en leedvermaak aan. Zij wisten niet dat hij zich met opzet in zijn been had geschoten.⁹⁶ De zelfverminking kon zijn gedwongen vertrek naar Amersfoort niet voorkomen. Toen zijn beenwond na ongeveer twee maanden voldoende was genezen, werd hij alsnog overgeplaatst naar de postafdeling van Kamp Amersfoort. Op 1 september 1942 begon Josef Kotalla aan zijn tweede, in zijn ogen onbetekenende, baantje als beambte.⁹⁷

.. zijn revolver te poetsen...

RH

De gevangenen in Scheveningen hoorden van de verwonding van Kotalla. De juiste toedracht kenden ze niet. *Riet Hoogland/NIOD*

.... Plets een knal...!

82.

3 De ergste van allemaal

Kamp Amersfoort draaide een jaar toen Kotalla aankwam. Na de capitulatie in mei 1940 was het provisorische barakkenkamp van het Nederlandse leger door de Duitse Wehrmacht gebruikt om soldaten die in België en Frankrijk hadden gevochten op adem te laten komen.¹ In het voorjaar van 1941 liet de leiding van de Sipo/SD het oog vallen op het kamp.² Door de toenemende repressie raakten de Duitse afdelingen in de Nederlandse huizen van bewaring en gevangenschappen overvol. In de cellenbarak van de Polizeigefängnis in Scheveningen zaten noodgedwongen vier of meer gevangenen op een eenpersoonscel.³

Het Amersfoortse kamp moest niet alleen de bestaande gevangenschappen en huizen van bewaring ontlasten, maar diende ook ter vervanging van het reeds bestaande Duitse gevangenenkamp in de duinen van Schoorl. De Sipo/SD wilde om meerdere redenen af van Kamp Schoorl. Het kamp was te klein en door de ligging tussen de duinen was uitbreiding niet mogelijk. Het gevangenenkamp was lastig te bereiken. Het spoor liep tot Alkmaar, waardoor gevangenen de laatste tien kilometer met bussen of vrachtwagens moesten afleggen. Schoorl lag niet centraal genoeg. De afstand waarover gevangenen vanuit het zuiden of oosten moesten worden vervoerd, was voor de Duitsers te groot. In militair-strategisch opzicht was het kamp niet gunstig gesitueerd. Het lag te dicht bij de Noordzeekust, die de westgrens van het Derde Rijk vormde.⁴

De Sipo/SD nam in de vroege zomer van 1941 het beheer van het barakkenkamp aan de Appelweg in Amersfoort over. Voor het inrichten en bewaken van het kamp deed de bezetter een beroep op ongeveer honderd Duitsers die veelal al jaren in Nederland woonden. Deze Rijksduitsers kregen een oproep dienst te nemen in de Waffen-ss en zich te melden in Amersfoort. De opleiding van de mannen, die als betrouwbaar werden ingeschat omdat ze Duitse staatsburgers waren, duurde zes weken. Ze kregen onderricht in wapenkunde, marcheren, exerceren en leerden schieten op de nabijgelegen Leusderheide. Om het gehele negen hectare grote kampterrein spanden de

ss'ers in opleiding prikkeldraad. Rond vijf houten barakken werd een tweede prikkeldraadomheining aangebracht, het eigenlijke gevangenenkamp (*Schutzhaftlager*).⁵ Het aangrenzende bewakingskamp telde een aantal barakken die waren ingericht als slaap- en woonvertrek, werkplaats, kantoor, magazijn, kantine en keuken voor het bewakingspersoneel. In de grootste (T-vormige) barak waren een autowerkplaats, twintig cellen en de kampadministratie ondergebracht.⁶

Begin augustus 1941 meldde de leiding van het nieuwe gevangenenkamp zich in Amersfoort. Bevelhebber van de Sipo/SD Wilhelm Harster had Obersturmführer Walther Heinrich aangesteld als kampcommandant (*Lagerführer*). De twee kenden elkaar persoonlijk. Harster gaf na de oorlog hoog op van Heinrich. Hij noemde hem een capabel bestuurder en een 'zuverlässig, ruhig und gewissenhaft' persoon. Heinrich, die voor de oorlog als politiefunctionaris werkte, kreeg de algehele leiding over het nieuwe gevangenenkamp dat officieel Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort heette. De voormalige commandant van Kamp Schoorl, Johann Friedrich (Hans) Stöver, werd als *Schutzhaftlagerführer* belast met het toezicht op de gevangenen. Het merendeel van de Rijksduitsers werd ingedeeld bij het *Wachkommando*. Ze hielden

Een arbeidscommando verlaat Kamp Amersfoort, 1941-1945. Archief Eemland

de wacht aan de poort van het kamp, stonden op de uitkijktorens en liepen overdag en 's nachts rondes langs de prikkeldraadomheining. Met de gevangenen hadden de leden van het Wachkommando alleen te maken als deze het kamp verlieten om in de omgeving te gaan werken. Met elk arbeidscommando ging een aantal bewakers mee. Tussen de tien en twintig Rijksduitsers vormden de kamp-ss, die dagelijks met gevangenen te maken hadden.⁷

De groep kamp-ss'ers vormde een bont gezelschap. Onder hen bevonden zich overtuigde nazi's, maar ook mannen die tegen hun zin waren ingelijfd bij de Waffen-ss. Ze hadden geen van allen ervaring in het gevangeniswezen. De ss'ers waren werkman, groenteboer, zakenman, schilder of vertegenwoordiger van beroep. Waarom in Amersfoort geen gekwalificeerde bewakers werden aangesteld, is niet met zekerheid te zeggen. Een mogelijke verklaring is dat de Duitsers ervoor kozen ervaren ss'ers in te zetten in de strijd tegen de Sovjet-Unie die in juni 1941 was losgebarsten.

Twee gelouterde kampbewakers die uit Duitsland waren overgekomen, brachten de onervaren kamp-ss'ers bij hoe ze om moesten gaan met de 'levensgevaarlijke elementen' die in het kamp zouden worden opgesloten. De eerste gevangenen uit Schoorl kwamen op 18 augustus 1941 aan in Amersfoort. De 195 gevangenen werden hardhandig ontvangen. Ze waren nauwelijks aangekomen of de twee Duitse bewakers beukten op ze in. Een aantal kamp-ss'ers volgde hun voorbeeld. Opvallend was dat Schutzhaftlagerführer Stöver, die zich in Schoorl nog correct had gedragen tegenover de gevangenen, meedeed aan de mishandelingen. De gevangenen waren verbijsterd door de gedaanteverwisseling van Stöver. Mogelijk had kampcommandant Heinrich hem geïnstrueerd dat in Amersfoort een ander bewind moest worden gevoerd dan in Schoorl. Het ruwe optreden van de bewakers uit Duitsland zou zijn veranderende opstelling tegenover de gevangenen ongetwijfeld ook in de hand hebben gewerkt.⁸

Een eenvoudig baantje

Kotalla's strafoverplaatsing naar Kamp Amersfoort was een degradatie. Als medewerker van de postafdeling (Poststelle) stond hij onderaan in de hiërarchie. Van de macht die hij had als bewaarder op vleugel A van de Polizeigefängnis in Scheveningen was in zijn nieuwe betrekking weinig meer over. In Amersfoort moest hij de in- en uitgaande post sorteren en censureren, een eenvoudig baantje dat ver af stond van het door hem vurig gewenste soldatenleven.⁹

ss-Mann Josef Kotalla in 1942-1943. *Beeldbankwo2/NIOD*

Gevangenen in Kamp Amersfoort mochten één keer per maand, op de eerste zondag van de maand, een brief naar huis schrijven op een voorgedrukt quarto vel, dat aan twee kanten mocht worden beschreven. Ze waren allerm minst vrij in wat ze mochten vertellen. Nadelige mededelingen over het kamp waren niet toegestaan. Opmerkingen over het gedwongen werk dat ze moesten verrichten of de haveloze kleding die ze droegen, kwamen niet door de censuur. Het ontvangen van brieven was eveneens beperkt tot één keer per maand.¹⁰

Wie vaker post wilde versturen of ontvangen, was afhankelijk van goedwillende bewakers die brieven het kamp in of uit smokkelden. De Rijksduitsers Willy Engbrocks, die korte tijd op de postafdeling werkte, was de gevangenen nog wel eens ter wille. Hij liet ze foto's zien die hun families hadden gestuurd. Volgens de censuurregels mochten geen foto's worden ontvangen.¹¹ De gevangenen kregen ook hulp van buitenaf. De Leusdense boer Evert Reemst, die dagelijks met paard-en-wagen het keukenafval in het kamp kwam ophalen, zette zijn jonge zoon Jan veelvuldig in als koerier.¹² Gezien zijn aard is het niet waarschijnlijk dat Kotalla de gevangenen tegemoetkwam door soepel om te gaan met de postregels. Hij hield zich nauwgezet aan zijn opgedragen taak.

Op de postafdeling werkte Kotalla samen met de Nederlander Johan van Hemmen. Met zijn nieuwe collega had hij veel minder aansluiting dan met zijn landgenoten waarmee hij in Scheveningen had gewerkt. De voormalige Amersfoortse magazijnbediende Van Hemmen was lid van de NSB en had de kaderschool van de Weerbaarheidsafdeling (WA) van de partij in Oud-Leusden doorlopen. Als WA-man werkte hij enige tijd op het NSB-hoofdkwartier aan de Maliebaan in Utrecht. Van Hemmen verrichtte koeriersdiensten, serveerde koffie en thee en werd geregeld ingezet om het hoofdkwartier 's nachts te bewaken. Toen hij overbodig werd aan de Maliebaan kwam hij in april 1942 via het Arbeidsbureau op de postafdeling terecht. Voor Van Hemmen was de nieuwe baan financieel aantrekkelijk. Hij verdiende 150 gulden per maand, 60 gulden meer dan op het hoofdkwartier van de NSB.¹³ Het werk dat Kotalla voor straf deed, was voor de Nederlander een buitenkans.

Kotalla kwam als medewerker van de postafdeling niet met gevangenen in aanraking. Hij werkte en sliep in het bewakingskamp. In het aangrenzende gevangenenkamp mocht hij als postmedewerker niet komen. Desondanks was Kotalla vanaf het begin van zijn tijd in Amersfoort op de hoogte van wat er zich voor gruwelijkheden afspeelden achter de dubbele prikkeldraadomheining. Toen hij ongeveer een maand in Amersfoort werkte, werd op een avond zijn aandacht getrokken door rumoer van bewakers. Toen Kotalla

nieuwsgierig richting de ingang van het Schutzhaftlager liep, zag hij de bewakers twee mannen het kamp binnenslepen. Het waren Joodse gevangenen die eerder op de dag waren ontsnapt. De volgende dag hoorde Kotalla van een Nederlander die voor de Duitsers in het kamp werkte dat de mannen waren overleden.¹⁴ Het bleef niet bij deze ene keer, verklaarde Kotalla na de oorlog:

Spoedig werd mij duidelijk, dat in het kamp door de s.d. bewaking vele mishandelingen werden gepleegd op de gevangenen, o.a. heb ik de toenmalige Oberscharführer Berg eens een gevangene met een spade zien afranselen. Ook bij de werkzaamheden, welke de gevangenen uitvoerde in de omgeving van het kamp, heb ik gezien, dat de gevangenen vanaf de wachttorens door leden van het ss-wachtbataljon zijn doodgeschoten. Men sleepte dan het slachtoffer naar het prikkeldraad om de indruk te wekken dat hij getracht had te vluchten.¹⁵

De mishandelingen konden Kotalla niet hebben verbaasd of verontrust. Tijdens zijn opleiding als ss-Anwärter in Buchenwald had hij geleerd dat tegen gevangenen 'gewelddadig' en 'gevoelloos' moest worden opgetreden en dat op vluchtpogingen de doodstraf stond.

Op Duitse leest geschoeid

Het opsluiten van tegenstanders in kampen kende een lange voorgeschiedenis in nazi-Duitsland. Na de benoeming van Hitler tot rijkskanselier op 30 januari 1933 stonden de nationaalsocialisten klaar om af te rekenen met politieke tegenstanders. Iedereen die de eenheid van Duitsland onder de Nationaalsocialistische Duitse Arbeiderspartij (NSDAP) in de weg stond, moest wijken. De eerste arrestatiegolf liet niet lang op zich wachten. Toen op 28 februari in Berlijn de Rijksdag in brand werd gestoken, werden tal van voor-aanstaande linkse politici opgepakt.¹⁶ Na de verkiezing voor de Rijksdag op 5 maart, die uitmondde in een grote winst voor Hitlers NSDAP, gingen de arrestaties onverminderd voort. Niet alleen communisten, maar ook schrijvers, kunstenaars, advocaten, vakbondsleden en sociaaldemocraten werden opgepakt. De gevangenen werden voor onbepaalde tijd in preventieve hechtenis (*Schutzhaft*) genomen. In maart en april 1933 werden ongeveer 45.000 tegenstanders van het naziregime als *Schutzhäftlinge* opgesloten.¹⁷

De massale arrestaties leidden tot overvolle gevangenissen en werkhuizen. Om alle gevangenen op te kunnen sluiten, werden verspreid over Duits-

land gevangenenkampen in allerlei soorten en maten ingericht. De kampen werden bijvoorbeeld ondergebracht in fabriekshallen, vervallen hotels, Sturm-lokalen van de SA en sportcomplexen. De hoofdstad Berlijn telde in 1933 alleen al 170 kampen.¹⁸ In de kampen werd uiterst gewelddadig opgetreden tegen gevangenen. Dat begon al direct bij aankomst. Nieuwkomers werden geslagen, geschopt en uitgescholden door bewakers. De mannen die de bewaking vormden, waren veelal leden van de SA en SS. Het gewelddadige optreden was voor de SA'ers en SS'ers onderdeel van de jarenlange strijd die ze voerden tegen de linkse politici.¹⁹

In de zomer van 1934 gaf SS-leider Heinrich Himmler opdracht het kampwezen te reorganiseren. Belangrijkste pion in dit streven was Theodor Eicke, die werd benoemd tot *Inspekteur der Konzentrationslager*. Eicke was commandant van concentratiekamp Dachau. Dit kamp bij München was in de ogen van Himmler een modelkamp en diende als voorbeeld voor nieuw op te richten kampen. Het zogenoemde Dachauer Modell was een blauwdruk voor zowel het te voeren beleid als de organisatie van het concentratiekamp.²⁰ Het concentratiekampstelsel was gericht op het breken van gevangenen en afpakken van hun waardigheid. De tegenstanders van het nazi-regime moesten worden ontdaan van hun individualiteit en veranderen in een volgzaam massa. De depersonalisering begon al direct bij aankomst. Nieuwkomers moesten hun kleding en bezittingen inleveren. Nadat ze waren gedoucht en kaalgeschoren kregen ze kampkleding uitgereikt en een gevangenennummer toebedeeld. Geweld was een vast onderdeel van het dagelijks leven in de kampen. Gevangenen konden elk moment van de dag zonder enige aanleiding door bewakers worden mishandeld, vernederd en geïntimideerd.²¹

Het kamp in de bossen bij Amersfoort was op dezelfde leest geschoeid als de Duitse concentratiekampen. De gevangenen ondergingen bij aankomst eenzelfde vernedering als hun lotgenoten in Duitsland. Voor de kampkleding moest worden geïmproviseerd in Amersfoort. De gestreepte boevenpakken ('pyjama's') die in Duitse kampen werden gebruikt, waren niet voorhanden. Om de afbraak van de individualiteit te bevorderen werden gevangenen in oude Nederlandse legeruniformen gestoken. Een genummerd lapje katoen dat ze op hun kampkleding moesten dragen, was de naam waaronder de gevangenen voortaan zouden leven.²²

Net als in de Duitse concentratiekampen was fysiek geweld in Amersfoort aan de orde van de dag. Gevangenen werden zonder aanleiding geschopt, geslagen en collectief gestraft door ze urenlang zonder eten of drinken op appel te laten staan. Een veelvoorkomende straf in Kamp Amersfoort was

‘am Tor’ staan waarbij een of meerdere gevangenen uren achtereen in de houding moesten staan in de zogenoemde rozentuin, een met prikkeldraad afgezetten strafplaats.²³

De dagen in het kamp vulden gevangenen met dwangarbeid. Gedwongen werken was een essentieel onderdeel van het concentratiekampstelsel. Dwangarbeid hield de gevangenen in de eerste plaats bezig. Hoewel het ook een onderstreping was van de absolute macht die de bewakers over de gevangenen hadden, diende dwangarbeid ook een economisch doel. Gevangenen waren goedkope arbeidskrachten voor de (oorlogs)industrie.²⁴ In Amersfoort werd aanvankelijk alleen binnen en in de omgeving van het kamp gewerkt. In het kamp waren werkplaatsen, zoals een kleermakerij, meubelmakerij, schilderwerkplaats en een slotenmakerij. Buiten het kamp werden gevangenen ingezet bij de aanleg van een schietbaan en gebouwen.²⁵

Een nieuwe baan

Het aantal gevangenen in Kamp Amersfoort nam na de komst van de 195 mannen uit Schoorl gestaag toe. Binnen een maand was de populatie gegroeid tot 573 gevangenen. Tot de zomer van 1942 bleef het aantal schommelen tussen de vijfhonderd en de duizend. Met de bouw van extra barakken eind 1942 nam de capaciteit fors toe. Op piekdagen zaten dat jaar 2600 gevangenen vast in Amersfoort. Ze werden opgesloten in afwachting van transport naar een concentratiekamp elders in het Derde Rijk. De grootste groep gevangenen was om politieke redenen opgepakt door de Duitsers. Het ging om Nederlanders die zich anti-Duits hadden getoond. Tot deze categorie behoorden ook rooms-katholieke en protestantse geestelijken die tegen de Duitse bezettingsspolitiek hadden geprotesteerd. Kamp Amersfoort was ook het tussenstation voor leden van verzetsgroepen die door de Duitsers werden opgerold. Naast deze politieke gevangenen bevolkten Joden, Jhova's getuigen en zwarthandelaren het kamp.²⁶

Door de groei van het kamp kwam er na twee maanden een einde aan Kotalla's onbetekenende baantje op de postafdeling. Hij was elders in het kamp nodig. Op 1 november 1942 deelde commandant Heinrich hem in bij *Abteilung III*, het administratieve hart van het kamp. Door de groei van het aantal gevangenen was het werk op de kampadministratie flink toegenomen. Kotalla was een van drie nieuwe krachten.²⁷ Zijn nieuwe werkplek betekende een stevige promotie. Door de vele taken gold *Abteilung III* in elk Duits concentratiekamp als het machtscentrum.²⁸ Op deze afdeling werden

de nieuwe gevangenen ingeschreven en kregen ze hun nummer uitgereikt en eventueel een merkteken dat ze op hun kleding moesten dragen. De financiële boekhouding van het kamp was er eveneens ondergebracht. Voor het vele kantoorwerk werden gevangenen en Nederlandse secretaresses ingezet.²⁹

Het werk op Abteilung III viel Kotalla zwaar. De afdeling werkte chaotisch en stond onder grote druk van commandant Heinrich. Kotalla voelde zich voortdurend door hem opgejaagd. Zijn dwangmatige en overprecieze plichtsbetrachting speelde hem parten. Kotalla voelde zich verantwoordelijk voor alles wat moest worden gedaan op Abteilung III. Hij raakte al snel overwerkt en werd steeds prikkelbaarder en onverdraagzamer.

Na een maand was Kotalla de uitputting nabij en raadpleegde hij kamparts Jan Hendrik Klomp. De arts verwees hem door naar de Amersfoortse zenuwarts J. Hardon, die hem onderzocht en medicijnen voorschreef.³⁰ De hulp van de zenuwarts mocht niet baten. Toen Kotalla op een ochtend in december 1942 wakker werd, waren de spieren van zijn linkergezichtshelft uitgevallen. Zijn mondhoek hing scheef en zijn linkeroog ging niet meer dicht.³¹

Kotalla werd in allerijl opgenomen in het Wester Gasthuis in Amsterdam. Een deel van het ziekenhuis, dat voor de oorlog Wilhelmina Gasthuis heette, was ingericht als Luftwaffe Lazaret. Het Lazaret (Paviljoen I) telde ongeveer achthonderd bedden en had Duitse artsen en verpleegkundigen.³² In het ziekenhuis bleek meer aan de hand dan een uitgevallen aangezichtszenuw. De Duitse militaire arts die Kotalla behandelde stelde symptomen van een psychose vast. Kotalla werd opgenomen in de psychiatrische kliniek (Paviljoen III) van het Wester Gasthuis. Hij was wekenlang onrustig en werd daarom geïsoleerd verpleegd. Toen Kotalla tot rust was gekomen en de gezichtsverlamming deels was genezen, kreeg hij een elektro-encephalografie (EEG). Met elektroden op zijn hoofd werd de elektrische activiteit van zijn hersenen gemeten om zodoende eventuele stoornissen te kunnen vaststellen.³³ Wat de uitkomst van dit onderzoek was, is niet te achterhalen. Het ziekenhuisdossier van Kotalla is niet bewaard gebleven.³⁴ Na een klein halfjaar, waarin hij onder meer bezoek kreeg van zijn superieur Stöver, was Kotalla volgens de artsen voldoende hersteld. Hij mocht nog even kort met verlof en moest zich vervolgens in het voorjaar van 1943 weer in Amersfoort melden.³⁵

In de maanden dat Kotalla in Amsterdam werd verpleegd was de opzet van Kamp Amersfoort grondig gewijzigd. Met de bouw van een nieuw concentratiekamp in Vught kwam tijdelijk een einde aan Kamp Amersfoort.

Het kamp stroomde leeg. In december 1942 gingen zeshonderd gevangenen op transport naar Duitsland. Begin 1943 vertrokken de achtergebleven 2850 gevangenen groepsgeleids naar Vught.³⁶ In de loop van mei ging Kamp Amersfoort na een grondige verbouwing weer open. Het kamp bleef een vergaarbak van gevangenen, maar de grootste groep bestond nu uit mannen die aan de Arbeitseinsatz in Duitsland hadden proberen te ontkomen. Zij werden een paar weken opgesloten en vervolgens alsnog tewerkgesteld in Duitsland. De naam van het kamp veranderde van Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort in Erweitertes Polizeigefängnis. Het kamp werd nu beschouwd als een dependance van de Polizeigefängnis in Scheveningen, zonder dat de twee gevangenis hun zelfstandigheid verloren.³⁷

Kampcommandant Heinrich en zijn plaatsvervanger Stöver keerden niet terug in het heropende kamp. Beiden kregen een andere functie binnen het Duitse bezettingsapparaat.³⁸ De 36-jarige Karl Peter Berg werd benoemd tot nieuwe kampcommandant. De voormalige politiemann, die eerder in Schoorl had gewerkt, was in maart 1942 naar Amersfoort gekomen als assistent van Stöver.³⁹

Kamp Amersfoort met in de achtergrond de appelploeg, 1943-1945. *Archief Eemland*

Voor Kotalla was na zijn terugkeer in Amersfoort een nieuwe, belangrijke rol in het kamp weggelegd. Hij kreeg de leiding van Abteilung III. Het was een opvallende promotie, zo kort na zijn psychische problemen. Historicus Loe de Jong heeft het tekenend voor het Duitse systeem genoemd dat Kotal-

la 'hoe gestoord hij ook was, onmiddellijk na zijn ontslag uit de bedoelde afdeling (van een werkelijke genezing was natuurlijk geen sprake geweest), weer aan de ss-staf van Amersfoort toegevoegd werd'.⁴⁰ Deze verklaring past in De Jongs diabolische beeld van de ss en Kotalla, maar gaat voorbij aan Kotalla's inzet tijdens zijn werk en de moeite die het de Duitsers kostte geschikt kamppersoneel te vinden.

In de paar maanden dat Kotalla op de administratie had gewerkt, had hij laten zien hard te kunnen werken en zich verantwoordelijk te voelen. Dit werd door de kampleiding gewaardeerd en beloond. Met een ontslagbewijs van de psychiatrische kliniek op zak was er voor commandant Berg geen beletsel de loyale Kotalla op een belangrijke post te benoemen. Veel keuze was er ook niet. De Duitsers hadden grote moeite personeel te vinden voor Kamp Amersfoort. De oorlog tegen de Sovjet-Unie trok een zware wissel op de Waffen-ss.⁴¹ Een baantje ver achter het oostfront stond ook niet in hoog aanzien binnen de ss-gelederen.

Kotalla kon na twee jaar in Nederland niet ontevreden zijn over zijn loopbaan. De strafoverplaatsing naar Amersfoort had zijn carrière geen kwaad gedaan. Zijn inzinking en maandenlange verpleging in het Wester Gasthuis waren een grote teleurstelling, die hem waarschijnlijk deden terugdenken aan zijn psychische problemen waarmee hij in zijn jeugd kampte. Toch stond de opname zijn promotie niet in de weg. Voor het eerst in zijn leven leek hij vooruit te komen.

Kwelgeest voor de gevangenen

In mei 1943 werkten tussen de tien en twintig Duitse ss'ers in wisselende samenstelling in Kamp Amersfoort.⁴² Onder hen waren meerdere mannen die net als Kotalla de nodige problemen achter de rug hadden. Zo was daar de 47-jarige Heinrich Anton Dohmen, die in de zomer van 1942 van concentratiekamp Buchenwald werd overgeplaatst naar Amersfoort. In de Eerste Wereldoorlog had Dohmen gevochten in Oost-Afrika. De Duitse nederlaag zette een streep door zijn droom een leven op te bouwen in een Duitse kolonie. Het drama was voor hem compleet toen hij ook nog eens zijn vrouw en kind verloor. Terug in Duitsland pakte hij zijn oude beroep van havenmeester weer op.⁴³ In Amersfoort werd hij aangesteld als *Arbeitsdienstführer* en bepaalde zodoende de indeling van de gevangenen in de werkploegen (Kommandos). Dohmen mishandelde gevangenen met name in zijn functie als *Arbeitsdienstführer*, maar ging ook op beestachtige wijze tekeer tegen Joden in het kamp. Een gevangene verklaarde over Dohmens optreden in Amersfoort:

Ik heb alstoen aldaar meermalen meegemaakt dat verdachte rustig met mij stond te praten en dan plotseling, wanneer een Joods gevangene ons voorbij kwam, als van de duivel bezeten op deze gevangene afvloog en die dan met slagen en trappen mishandelde.⁴⁴

Edmund Brahm sloot zich in oktober 1932 bij de NSDAP aan. Door zijn partijlidmaatschap kreeg deze werkloze bouwvakker een baantje op het raadhuis in zijn geboortedorp Miltenberg in Beieren. In augustus 1939 meldde Brahm zich vrijwillig bij de Wehrmacht. Een jaar later werd hij wegens gezondheidsproblemen ontslagen uit het leger. In het najaar van 1941, toen de oorlog in het oosten steeds meer manschappen vroeg, werd hij opnieuw opgeroepen. Hij moest zich melden in Düsseldorf en werd in het voorjaar van 1943 ingedeeld bij het *ss-Wachbataillon* in Amersfoort. In een groep van ruim vijftig Duitsers reisde hij naar Nederland. Na acht dagen voegde commandant Heinrich de 46-jarige Brahm toe aan de kamp-ss. Brahm kwam op de telefooncentrale te werken. In deze functie had hij geen contact met gevangenen. Twee jaar later veranderde dat. In november 1943 kreeg hij de leiding over de *Bekleidungskammer*, de afdeling die de bezittingen en kleding van nieuwe gevangenen innam en ze voorzag van kampkleding en kampgerei. Brahm was vaak onder invloed van drank en knuppelde er dan zonder enige aanleiding op los.⁴⁵

Joseph Oberle was met 52 jaar een van de oudsten. Deze schaapherder en veteraan uit de Eerste Wereldoorlog uit Würzburg meldde zich in februari 1941 als vrijwilliger bij de Waffen-ss. Het duurde tot half november voordat hij werd opgeroepen. Oberle reisde van Düsseldorf naar Amersfoort, waar hij werd ingedeeld bij het Wachbataillon. Na een korte militaire opleiding ging hij in december in de rang van *ss-Rottenführer* wachtdiensten draaien in het gijzelaarskamp in het Brabantse Haaren. In mei 1943 kwam hij een rang hoger – als *Unterscharführer* – terug naar Amersfoort, waar hij werd aangesteld als *Blockführer*. In deze functie hield hij toezicht op gevangenen die binnen en buiten het kamp tewerk werden gesteld. Oberle had de gewoonte zich tijdens de werkzaamheden verdeckt op te stellen. Als hij zag dat een gevangene stilstond, kwam hij tevoorschijn en strafte deze met een serie stokslagen.⁴⁶

Als leider van Abteilung III was Kotalla een ware kwelgeest voor de gevangenen, met wie hij nu dagelijks te maken had. De Zwolse koopman Herman Melkman maakte in juni 1943 kennis met zijn wreedheid toen hij op de administratie ontboden werd. Kotalla verdacht Melkman van het schrijven van een illegale brief.

Bij mijn binnentreden smeed hij met geweld een glazen inktpot naar het hoofd, hetwelk mij boven het linkeroog trof en een gat veroorzaakte waar rijkelijk bloed uitvloeide. [...] Ik ontkende op alle vragen [...] waarna hij een ijzeren liniaal opnam en mij hiermede midden in het gelaat sloeg als mede mijn lichaam. Ik kreeg een bloeditstorting in mijn lip en geruimen tijd bleef Kotalla doorgaan met mishandelen, onder toezicht van twee andere bewakers.

Toen Kotalla de brief tevoorschijn haalde, had ontkennen niet langer zin.

Hij sloeg mij opnieuw met de ijzeren liniaal en pakte een bamboe stok waarmee hij de mishandeling voortzette. Een der aanwezigen richtte bij wijze van angstaanjaging zijn revolver op mijn borst en dreigde mij dood te schieten als ik niet verklaarde wie ik de brief had meegegeven. Terwijl het bloed mij langs het gelaat stroomde bleef ik weigeren de naam te noemen en sloeg Kotalla mij met de kolf van de revolver op het hoofd.

Nadat Kotalla Melkman in een hoek had getrapt ging hij in een aangrenzende kamer verder met het verhoren van andere gevangenen. Melkman hoorde Kotalla schreeuwen en de gevangenen luid kreunen. Toen Kotalla na verloop van tijd terugkeerde moest de Zwolse koopman een uur met zijn hoofd tegen de muur gaan staan. Vervolgens moest hij met twee andere gevangenen voor straf in de rozentuin staan. 'Het was ongeveer 16 uur, het weer was slecht en er stroomde onophoudelijk regen.' In de rozentuin werd Melkman mishandeld door de Nederlandse ss'er Willem van der Neut. 's Nachts kwam een aangeschoten Kotalla hem van de strafplaats halen en smeed hem in een bunkercel. Kotalla liet de bunkerwacht weten dat Melkman en de andere gevangenen in de cellen geen eten mochten krijgen. 'In de cel kwam ik na enigen tijd bewusteloos hebben gelegen bij en lag ten dele met verscheurde kleding in een bloedplas. Ik bloedde hevig en voelde mij uitermate zwak.'

De volgende dag werd Melkman nog twee keer door Kotalla verhoord en mishandeld. Aan het einde van het laatste verhoor zei hij tegen Melkman dat hij op het punt stond met verlof te gaan. Zodra hij terug was zou hij hem te grazen nemen, waarschuwde hij. Een paar dagen voordat Kotalla terugkeerde van verlof werd Melkman op transport gesteld naar een ander kamp.⁴⁷

De vijftiger Josephus Driessen, die was opgepakt op verdenking van sabotage op vliegveld Eindhoven, kwam rond dezelfde periode als Melkman in aanraking met Kotalla. Driessen stond tijdens een uren durend appel op de

achterste rij. Met een aantal mannen naast hem waagde hij het te plassen. Kotalla zag de gevangenen wateren en liep op hen af. Hij schopte Driessen hard tegen zijn stuitbeentje. De andere vijf duwde hij met hun gezicht op de grond in de urine. 'Zodanig dat het bloed uit hun gezichten vloeide,' getuigde Driessen na de oorlog.⁴⁸

De verklaringen van gevangenen over mishandelingen die Kotalla pleegde na zijn terugkeer in Kamp Amersfoort zijn talrijk. De gevangengenomen pater Jos Govaert noemde Kotalla 'de gevaarlijkste van allen' die hij had meegemaakt in het kamp. Govaert:

Klein van stuk, maar uiterst vlug en kwiek, was hij de kwade geest van het kamp. Op de meest onverwachte ogenblikken zag je hem plots in je midden opduiken en terstond grijpen naar gummiknuppel of pistool. Dan weer fietste hij geruisloos door het kamp om eensklaps om de hoek van een barak 'n paar 'drukkers' te snappen en meteen maar af te rossen ofwel naar de rozentuin te rossen.⁴⁹

Kotalla stond niet alleen in zijn wrede optreden. Duitse kamp-ss'ers als Oberle, Brahm en Dohmen hadden ook weinig reden nodig om gevangenen te mishandelen. Maar Kotalla ging een stap verder dan de andere kamp-ss'ers. Hij ontwikkelde zijn eigen methode om te kwellen en te mishandelen. Zo had hij de gewoonte gevangenen hard tegen hun geslachtsdeel te trappen, waardoor hun testikels opzwellen en ze dagenlang pijn hadden. De 'Kotalla-trap' was niet alleen uiterst pijnlijk, maar ook vernederend.⁵⁰ Joden waren net als in het Oranjehotel bij uitstek het slachtoffer van Kotalla's gewelddadigheden. Ook had hij het speciaal voorzien op katholieke geestelijken in Kamp Amersfoort. Geheel in lijn met wat van hem werd verwacht, had hij als ss'er in 1939 het geloof afgezworen. Katholieke geestelijken waren in de ogen van Kotalla profiteurs. Tegenover pater Govaert liet hij zich ontvallen dat pastoors en Joden slechts bestonden 'om te vreten en te zuipen'.⁵¹ Wat waarschijnlijk meespeelde bij Kotalla's haat jegens katholieke geestelijken, was de houding van de katholieke kerk tegenover de Duitse minderheid in zijn geboorteplaats Bismarckhütte in de jaren twintig. Direct nadat Opper-Silezië aan Polen was toegewezen, moest de Duitsgezinde priester van de Maria Hemelvaartkerk in Bismarckhütte plaatsmaken voor een Poolse patriot en was de vooraanstaande rol van Kotalla's vader in de kerk uitgespeeld.

Niet iedere gevangene kreeg te maken met het gewelddadige optreden van Kotalla of een van de andere kamp-ss'ers, maar de dreiging van geweld was voortdurend aanwezig in Kamp Amersfoort. In de loop van de oorlog

verbeterden de omstandigheden in het kamp enigszins door de komst van medewerkers van het Rode Kruis. Na een moeizaam begin in de nazomer van 1943 slaagde Rode Kruis-medewerkster Loes van Overeem er vanaf september 1944 in een permanente post in het kamp in te richten. Negen medewerkers voegden zich in de loop van de tijd bij haar. Met de komst van de Rode Kruis-medewerkers kwam er geen eind aan de mishandelingen in het kamp, maar de hulpverleners slaagden er wel in de hygiëne in het kamp en de medische zorg voor de gevangenen te verbeteren. Van Overeem, die door gevangenen de 'Witte Engel' werd genoemd, kreeg van de kampleiding ook gedaan dat er filmvoorstellingen in het kamp werden gehouden.⁵²

Kampcommandant Berg had na zijn aantreden geen Schutzhaftlagerführer benoemd, die tevens als zijn plaatsvervanger zou kunnen optreden. Door officieel niemand aan te wijzen ontstond een strijd om deze machtige positie. Kotalla had de beste papieren. Als hoofd van Abteilung III bemoeide hij zich nadrukkelijk met de gevangenen en trad hij in de praktijk op als commandant van het gevangenenkamp. Zowel de ss'ers als de gevangenen zagen hem als tweede man in het kamp.⁵³ Maar Kotalla was niet de enige die zijn zinnen had gezet op de functie van plaatsvervangend kampcommandant.

Na de heropening van het kamp in mei 1943 nam het aantal Nederlanders onder het kamppersoneel toe. Onder hen was de 37-jarige Berend Johan Westerveld, die voor de oorlog werkte als rijwielhersteller op station Zutphen. Hij had een mislukte militaire loopbaan in Nederlands-Indië achter de rug en een leven dat zich kenmerkte door tegenslagen. Hij lag langdurig ziek in bed als gevolg van een apenbeet, kreeg een ernstige zenuwinstorting en kende twee gestrande huwelijken. Begin 1941 meldde hij zich vrijwillig aan bij de Waffen-ss. Na een opleiding in Berlijn keerde hij terug naar Nederland en werkte voor de Sipo/SD in Arnhem en Enschede. Westerveld, die opgeklommen was tot ss-Unterscharführer, werd in juni 1943 overgeplaatst naar Amersfoort. Hij was in de veronderstelling dat hij in het kamp als tweede man aan de slag ging.

Toen Westerveld aankwam in Amersfoort was Berg een paar dagen afwezig. Hij werd ontvangen door Kotalla. De twee kregen direct hooglopende ruzie. Volgens Westerveld, die hoger in rang was, stond de kleine Duitser hem geringschattend te woord omdat hij een Nederlander was. Toen Berg twee dagen later terug was in het kamp en Westerveld zich bij hem meldde als plaatsvervangend commandant, kreeg hij nul op het rekest. Berg gaf hem te verstaan dat hij niet op een plaatsvervanger zat te wachten. Westerveld werd aangesteld als Blockführer. Tot zijn ergernis bleef Kotalla zich ondertussen met goedkeuring van Berg als plaatsvervangend commandant gedragen.⁵⁴

Ruim een jaar na zijn gedwongen overplaatsing van Scheveningen naar Amersfoort was Kotalla opgeklommen in de hiërarchie binnen Kamp Amersfoort. Hij werkte onveranderd hard, maar commandant Berg zat hem minder op zijn huid dan zijn voorganger Heinrich. Kotalla voelde zich daardoor minder opgejaagd. Voor zijn geprikkeldheid, die desondanks geregeld bleef opspelen, had hij een wrange uitlaatklep: het mishandelen van gevangenen. Kotalla:

Kort na de aankomst der Joden kwamen meerdere transporten en was ik door de vele werkzaamheden, welke de inschrijving vereiste, veelal in prikkelbare stemming.⁵⁵ Geregeld ging ik mijzelf dan te buiten aan mishandelingen wanneer iets mij tegenliep.⁵⁶

Door zijn harde werken en wrede optreden stond hij in een goed blaadje bij kampcommandant Berg. De leiding van de Sipo/SD beloonde hem op 1 november 1943 met een bevordering van ss-Mann tot Unterscharführer. Kotalla was de *Mannschaftsdienstgrade* ontstegen en trad toe tot het korps van ss-onderofficieren. Voortaan mocht hij herkenningstekens op zijn uniformkraag dragen. Op zijn rechterkraag prijkte de dubbele bliksemschicht van de ss. Het teken van zijn nieuwe rang droeg hij op zijn linkerkraag, een zilverkleurig vierkant dat gepositioneerd was als een rechtopstaande ruit.⁵⁷

Josef en Annerose

Uiterekend in de periode dat hij zich een positie had verworven in Kamp Amersfoort deed Kotalla een nieuwe poging te worden overgeplaatst naar het front. De drang om zich in de strijd te bewijzen, was onverminderd aanwezig.⁵⁸ De Nederlandse ss'er Westerveld hechtte weinig geloof aan zijn wens naar Rusland te gaan. Hij zei na de oorlog dat Kotalla voortdurend schermde met overplaatsing naar het front. 'Maar in werkelijkheid drukte hij zich op allerlei manieren.'⁵⁹ Toch was voor Kotalla een overplaatsing naar het front wel degelijk aanstaande in het najaar van 1943. Begin oktober diende hij samen met Annerose een verzoek in bij het Rasse und Siedlungshauptamt van de ss om te mogen trouwen. Kotalla gaf aan dat hij graag zo snel mogelijk met Annerose in het huwelijk wilde treden omdat hij begin november naar Rusland zou worden overgeplaatst. Een datum was al vastgesteld, 4 november.⁶⁰ Naast de eerdergenoemde verklaringen van Annerose en zijn broer Paul is het huwelijksverzoek opnieuw een bewijs dat Kotalla's wens zich in de strijd te mengen geen naoorlogs verzinsel was.

Wat opvalt in het RUSHA-dossier is dat nergens met een woord wordt

gerept over Kotalla's psychische problemen. Zowel in zijn korte levensbeschrijving alsmede in zijn gezondheidsverklaring kwamen zijn gedwongen opnames niet voor. Het weerhield kampcommandant Berg, die hem net als Stöver had bezocht toen hij in het Wester Gasthuis in Amsterdam werd verpleegd, er niet van een ondersteunende handtekening te zetten onder Kotalla's huwelijksverzoek.⁶¹ Mogelijk dat Berg Kotalla de overplaatsing gunde en daarom meewerkte aan het verzwijgen van zijn psychische problemen.

Het instemmende antwoord van het RUSHA liet niet lang op zich wachten. Op 1 november 1943 verloofden Josef Kotalla en Annerose Kreikamp zich. Ruim twee weken later, op 16 november, werd het huwelijk gesloten op het gemeentehuis van Kleve.⁶² Annerose's moeder Erna, die was overgeplaatst van de Polizeigefängnis in Scheveningen naar de Untersuchungs- und Strafgefängnis aan het Wolvenplein in Utrecht, kreeg drie dagen bijzonder verlof om het huwelijk bij te kunnen wonen.⁶³ De twee getuigen tijdens de huwelijksvoltrekking waren Annerose's aangetrouwde oom Heinrich Offermans en Kotalla's jongere broer Alfred.⁶⁴ Na de plechtigheid kreeg het bruidspaar ongetwijfeld, zoals sinds 1936 bij elk nationaalsocialistisch huwelijk gebruik was, een huwelijksuitgave van Hitlers *Mein Kampf* cadeau: 'mit den besten Wünschen für eine glückliche Ehe'. Het huwelijksfeest werd bij de familie Kreikamp in de Frankenstrasse in Kleve gevierd. Het huis stroomde vol met mannen in uniform. Een aantal jonge ss'ers bracht na afloop van het feest de nacht door bij de burens van de Kreikamps. De uitgelaten ss'ers bruuskeerden deze vrome katholieke familie door een crucifix op zijn kop te hangen.⁶⁵

Kotalla keerde kort na zijn huwelijk terug naar Amersfoort. Zijn overplaatsing naar het oostfront was om onduidelijke reden niet doorgegaan. Mogelijk dat hij niet kon worden gemist in het kamp. De twee weken huwelijksverlof waar hij recht op had, stelde hij uit tot eind december om de feestdagen bij zijn vrouw door te kunnen brengen. Op kerstavond 1943 was Kotalla terug bij haar in Kleve. De twee brachten bezoekjes aan familie en vrienden.⁶⁶ Op tweede kerstdag gingen ze op bezoek bij een vriendin van Annerose die vijf maanden eerder was bevallen van een zoon. Kotalla nam als cadeau een wandelwagen mee. Het kostbare geschenk van 'Sepp', zoals iedereen in Kleve hem kende, maakte grote indruk op de moeder en de grootmoeder van de baby.⁶⁷

Josef en Annerose verbleven sinds ze elkaar leerden kennen in Scheveningen nooit langer dan een paar weken bij elkaar. Als ze samen waren, was dat meestal bij de familie Kreikamp in de Frankenstrasse. Toen Kotalla na zijn

Sefirand

Annerose in november 1943 aan de vooravond van haar huwelijk met Josef. *Bundesarchiv Berlin*

verpleging in het Wester Gasthuis terugkeerde naar Amersfoort, verbleef Annerose korte tijd bij hem in Amersfoort.⁶⁸ Samen met Kotalla's collega's maakten ze uitstapjes. Zo werd er bij mooi weer met een groepje gezwommen in de omgeving.⁶⁹ In deze periode merkte Annerose ook dat de in haar ogen goedgeefse en zorgzame Kotalla veranderd was:

Seite 20

Josef in november 1943 aan de vooravond van zijn huwelijk met Annerose. *Bundesarchiv Berlin*

Wel kon hij in Amersfoort, als er iets niet gebeurde zoals hij dat wilde of als iemand bijv. de stukken, die hij in orde had gemaakt in de war had gegoooid, nog veel erger te keer gaan dan in Scheveningen, omdat hij over 't algemeen nerveuzer was, maar deze driftbuien gingen toch gauw weer over.

Annerose weet Kotalla's veranderde gedrag mede aan het uitblijven van zijn overplaatsing naar het front. Mannen die wel hadden gevochten, plaagden hem daarmee. Volgens Annerose greefde dat haar man en werd hij hoe langer hoe nerveuzer.⁷⁰

Als ze samen waren bemoeide Kotalla zich intensief met Annerose en het huishouden. Net als in zijn werk als bewaker was hij ook privé angstvallig nauwgezet en precies. De enige ruzies die ze in hun huwelijk hadden gingen over de netheid van het huishouden. Kotalla schoot om het minste of geringste uit zijn slof. Als Annerose op een zomerse dag in haar badpak in de tuin in de zon had gelegen, moest ze niet het hart hebben binnen op een stoel te gaan zitten. Hij stond erop dat zijn vrouw zich dan eerst ging verkleeden.

Annerose was prima in staat het huishouden in goede banen te leiden, maar Kotalla stelde speciale eisen waar hij star aan vasthield. Om aan te geven in welk formaat handdoeken, overhemden, slopen en lakens moesten worden opgevouwen in de kledingkast, sneed hij stukken karton van verschillende grootte. Toen Annerose weigerde deze te gebruiken ontstond een felle discussie. Ze gaf niet toe en stelde dat Kotalla dan maar zelf de was moest opvouwen. Hij deed dat vervolgens met de grootst mogelijke nauwkeurigheid met behulp van de stukken karton die hij had gesneden.⁷¹

Hoewel hij getrouwd was met Annerose hield Kotalla er in Amersfoort meerdere minnaressen op na. Onder de kamp-ss'ers was dat een publiek geheim.⁷² In de *Illustrierte Bierzeitung*, een feestgids die in mei 1944 verscheen ter gelegenheid van een *Kameradschaftsabend* van de kamp-ss, werd met een tekening en een rijmpje licht de spot gedreven met Kotalla en zijn vriendinnen. Op de tekening, gemaakt door gevangene Kornelis Mulder, kijkt Kotalla, die door zijn kameraden Jupp werd genoemd, beteuterd als hij een bos bloemen moet afrekenen voor een vrouw die in de achtergrond is getekend. De vrouw, die met haar hoofd schuilgaat achter een grote bos bloemen, roept 'Ich liebe dich'. De jongen die Kotalla de rekening voor het boeket voorhoudt in de spotprent, wordt door een hond in zijn broekspijp gebeten. De dame heeft niet alleen zijn hart, maar ook zijn portemonnee veroverd, dicht de anonieme tekstschrijver.

Sie ging einmal was Blumen kaufen,
Und kaufte sich noch manches mehr,
Die Rechnung kam zu ihm ins Lager,
Der kleine Spass bezahlte er!!

Kein Wunder dass der Jupp hier oben
Nicht all zu guter Launen ist!
Dass kommt davon, wenn eine Frau dich,
Dein Börse und dein Herz erwischt!

Doch gleich am nächsten Tag ist er
Zur Stelle auf Abteilung III,
Und sagt in tadellosem Hollandsch:
Leg alies auf die Tafel!!

Er spricht die Sprache ohne Fehler,
Es weiss was 'Ouwe Taaie' ist,
'De Doos', Pirone und 'hier teeknen',
Sind Sachen, die er nie vergisst.⁷³

Spotprent van Kotalla in de *Illustrierte Bierzeitung*, mei 1944. Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort

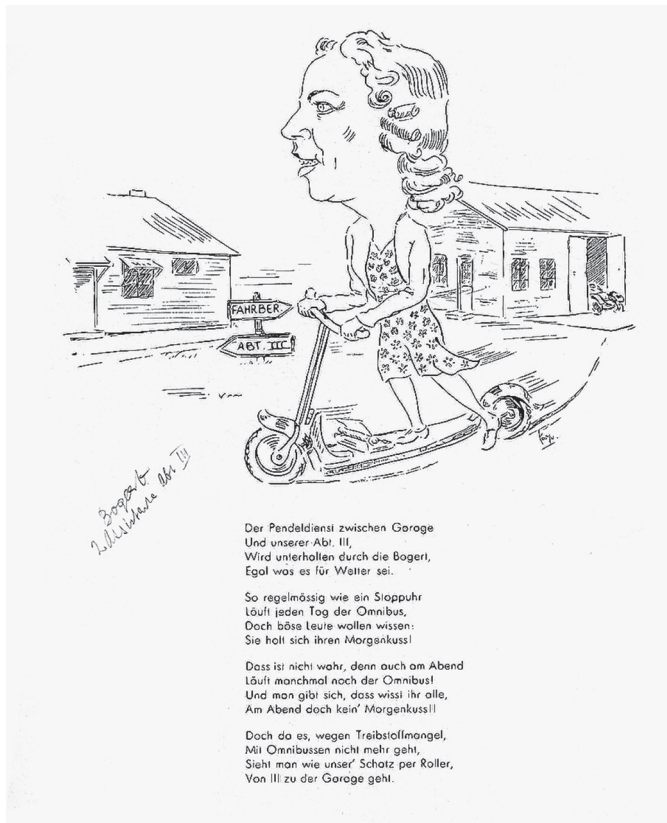
In de loop van 1944 kreeg Kotalla een relatie met een van de Nederlandse typistes die op Abteilung III werkte, de 21-jarige Louisa Johanna (Loes) van den Bogert. De Amersfoortse winkelbediende was in december 1943 via de Arbeidsbeurs op de administratie van het kamp komen werken. De twee gingen samen uit in Amersfoort.⁷⁴ Het amusementsleven bloeide op in de stad tijdens de oorlog. Het verbod op kermissen en circussen dat sinds 1919 bestond, werd opgeheven. Muziek- en toneeluitvoeringen trokken volle zalen. Aan bioscoopstoelen was geen gebrek. Amersfoort telde tijdens de bezetting drie bioscopen, die hoewel er alleen Duitse en enkele vooroorlogse Nederlandse films waren te zien, goed werden bezocht.⁷⁵ Kotalla zocht Van den Bogert ook thuis op. Hij fietste dan nog geen twee kilometer van het kamp naar het huis van haar ouders in de Van Campenstraat.⁷⁶

Op de avonden dat hij uitging zag Kotalla er onberispelijk uit. Zijn laarzen waren gepoetst en hij droeg zijn mooiste uniform. Volgens oud-gevangene Willem Wittkampf namen de gevangenen in de kleermakerij de ijdele Kotalla een keer te pakken toen hij zijn uniformjasje afgaf omdat er een naad was losgesprongen. De gevangenen zochten hun kleding af naar luizen en stopten deze in Kotalla's jasje op plekken 'corresponderend met lichaamsdeelen waar het slecht jeuken is'. Wittkampf beschreef na de oorlog in een kort verhaal hoe Kotalla nietsvermoedend zijn herstelde uniformjasje aanschoot en het avondappel afnam.

Zie hem vief stappen met zijn mooie uniform en zijn keurige laarsjes. Roerloos staat het heele kamp als hij langs de gelederen dribbelt. 'Abzählen!...' Een! Twee! Drie! Vier! Vijf!... Het is vlug afgelopen vanavond, want Kothälla heeft haast. Hij gaat immers uit. De gevangenen staan nog steeds in de houding. Op de eerste rij staan de jongens van de Schneiderei en fixeeren in uiterste spanning de onberispelijk getailleurden rug van den gevreesden kleinen man... Hij loopt op de poort toe, hij staat even stil, hij draait zich om en werpt nog een minachtende blik op het stomme vee voor de barakken. Dan gaat hij de poort door en krabt.⁷⁷

Als medewerkster van Abteilung III onderhield Kotalla's minnares Van den Bogert het contact met de garage in het kampgedeelte waar de ss'ers waren gelegerd. In de *Illustrierte Bierzeitung* werd ze daarom op een step uitgebeeld, heen en weer pendelend tussen de kampadministratie en de garage. In de tekst bij de spotprent werd zonder twijfel verwezen naar haar relatie met Kotalla.

So regelmässig wie ein Stoppuhr
 Läuft jeden Tag der Omnibus,
 Doch böse Leute wollen wissen:
 Sie holt sich ihren Morgenkuss!⁷⁸

Spotprent van de minnares van Kotalla in de *Illustrierte Bierzeitung*, mei 1944. Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort

De relatie met Van den Bogert hield tot het eind van de oorlog stand. Als medewerkster van Abteilung III kende ze als geen ander de reputatie van Kotalla in het kamp. 'Ik wist wie hij was. Ik wist hoe hij was. Ik heb gezien hoe hij gevangenen beulde.'⁷⁹ Kotalla was niet de enige in het kamp die een relatie aanknoopte met een medewerkster van de kampadministratie. De Nederlandse telefoniste van Abteilung III was het liefje van commandant Berg.⁸⁰ De getrouwde kamp-ss'er Willem van der Neut werd verliefd op een van Kotalla's typistes, Erika Lüschen.⁸¹ Berend Johan Westerveld begon een verhouding met Gerrie IJzebaart. De in het Zeeuwse Axel geboren IJzebaart was in 1937 op haar

zeventiende in een Amersfoortse kapperszaak gaan werken. Ze kwam tijdens de oorlog geregeld naar het kamp om het haar van de vrouwelijke medewerkers te knippen. Westerveld en IJzebaart verloofden zich in september 1944.⁸²

Nieuwjaarsappel

Na zijn huwelijksverlof in Kleve meldde Kotalla zich op 3 januari 1944 weer in Amersfoort. In het nieuwe jaar ging hij op de oude voet verder in het kamp. Kotalla sloeg gevangenen in de barakken, tijdens het appel of als ze aan het werk waren, met een knuppel, gummistok of de kolf van zijn revolver tot bloedens toe. De appels die hij afnam duurden uren, verklaarde gevangene Paul Rombout na de oorlog. ‘Wanneer gevangenen als gevolg hiervan ineenzakten, sloeg en schopte Kotalla ze net zo lang, tot zij zich weer moeizaam oprichtten.’⁸³

Kotalla's stemming werd ongetwijfeld negatief beïnvloed door het verloop van de oorlog. In Noord-Afrika en Rusland was de Wehrmacht in het defensief gedrongen. In het westen van het Derde Rijk hield Hitler terdege rekening met een inval van de geallieerden. Zijn belofte dat na de oorlog prachtige nieuwe steden uit de puinhopen zouden verrijzen, vond bij steeds minder Duitsers gehoor.⁸⁴

In de loop van 1944 schafte Kotalla zich een herdershond aan. Hij was niet de eerste ss'er in het kamp met een hond. Commandant Berg liet zich al langer vergezellen van twee herdershonden, Celle en Karo.⁸⁵ Kotalla zag in zijn hond Rittij een nieuw geweldsinstrument. De hond was door hem getraind om te bijten. Om gevangenen tijdens het inrukken na afloop van een appel tot spoed te manen, hitste hij Rittij tegen ze op. Wie niet snel genoeg was, werd door het beest gebeten. De Bilthovense notaris Felix Marie la Chapelle, die slecht ter been was, kwam het op een bloedende wond in zijn linkerkuits te staan. Een gevangengenomen arts behandelde La Chapelle aan zijn wond.

Naderhand hoorde ik van een medegevangene, dat Kotalla op het moment, dat de hond mij in het been beet, uitgeroepen had: ‘*Ah jetzt hat er der Alte.*’ Gelukkig is er bij de wond geen infectie gekomen en heb ik verder geen hinder van de wond ondervonden.⁸⁶

De verzorging van zijn hond – sommige gevangenen spraken over meerdere honden – liet Kotalla aan gevangenen over. De Amsterdamse volkszanger Cornelis Pieters was een van de verzorgers. Pieters voerde Rittij brood, waar

hij eerst zo lang mogelijk zelf op zoog. De zanger nam zijn taak, die anderhalve week duurde, uiterst serieus. Kotalla had hem te verstaan gegeven dat hij eraan ging als zijn hond iets zou overkomen.⁸⁷

Kotalla's gewelddadige gedrag kende in 1944 nauwelijks grenzen. Begin oktober was de 18-jarige Jannes Priem het slachtoffer. Priem werd in de middag van 2 oktober in een groep van 660 mannen het kamp binnengebracht. De mannen kwamen uit Putten en waren opgepakt als vergelding voor een aanslag op een auto met Duitse militairen in de nacht van zaterdag 30 september op zondag 1 oktober tussen Putten en Nijkerk. De Puttenaren bleven maar elf dagen in Kamp Amersfoort, maar Kotalla maakte voor Priem deze korte tijd tot een hel.⁸⁸ Kotalla ontdekte dat Priem tijdens het aardappelrooien drie aardappels in zijn zak had gestoken. Hij sloeg de jonge Puttenaar in elkaar en sloot hem drie dagen op in de rozentuin. Kotalla kwam een paar keer per dag langs en dwong Priem naar hem toe te kruipen. Hij liet hem meerdere malen zeggen 'Ik zal nooit geen aardappels meer pikken' en deelde elke keer als Priem de zin had uitgesproken klappen uit.⁸⁹

Naast zijn werk op Abteilung III en de mishandelingen die hij op eigen initiatief en gezag pleegde, knapte Kotalla de 'onaangenaamste karweitjes' voor commandant Berg op in het gevangenenkamp. Het beruchte nieuwjaarsappel dat Kotalla op 1 januari 1945 afnam was een opdracht van Berg. De aanleiding voor het strafappel was de ontsnapping van twee gevangenen op oudejaarsavond, terwijl de Duitsers zich opmaakten voor een met drank overgoten viering van het nieuwe jaar. Het was rond acht uur 's avonds toen Berg op de hoogte werd gebracht van de vluchtpoging. Hij besloot dat het feest door moest gaan. Het appel dat doorgaans volgde op een ontsnapping om te zien wie er ontbrak, stelde hij uit tot de volgende ochtend. Kotalla kreeg van Berg het bevel de gevangenen in alle vroegte aan te laten treden. De commandant voegde hem ook toe hoe het appel eruit moest zien. Over de door Berg gebruikte woorden zijn gevangenen het niet eens. Volgens een aantal van hen zei de kampcommandant: 'Die Häftlinge bleiben als Strafe stehen, bis zum umfallen.' Anderen stelden dat de commandant zei dat de gevangenen moesten 'hinlegen und aufstehen bis zum verrecken'.⁹⁰

Toen Kotalla zich op nieuwjaarsdag samen met twee Nederlandse ss'ers rond 7 uur 's ochtends richting het gevangenenkamp begaf, was hij nog zwaar onder invloed. Hij ontstak in blinde razernij toen hij zag dat de gevangenen nog niet waren aangetreden voor het ochtendappel. Kotalla klopte op de deur van het slaapvertrek van de commandant in het ss-kamp en vroeg wat hij moest doen. Berg, die tot 5 uur met zijn manschappen had gezopen, riep door de dichte deur 'Strafexerzieren'.⁹¹

Kotalla werkte als een bezetene. Om op de been te blijven, nam hij zijn toevlucht tot sterke koffie en de drug pervitine, de voorloper van het huidige crystal meth.⁹² Pervitinepillen waren sinds de jaren dertig in Duitsland op de markt en waren uiterst populair binnen de Wehrmacht. De Berlijnse Temmler-fabriek had de pillen, met als werkzame stof methamfetamine, ontwikkeld als middel voor problemen met de bloedsomloop en tegen lusteloosheid en depressie. Duitse soldaten grepen massaal naar het oranje-blauwe Pervitinebuisje omdat de pillen ook werkten tegen vermoeidheid, de slaap verdreven en euforisch maakten.⁹³ Een aantal van de bijwerkingen die methamfetamine had als het eenmaal was uitgewerkt – lusteloosheid, depressie, vreugdeloosheid en cognitieve storingen – waren bij Kotalla waar te nemen.⁹⁴

Commandant Berg en de leiding van de Sipo/SD in Den Haag waren onveranderd tevreden over de hardwerkende en loyale Kotalla. In 1944 werd hij tot twee keer toe bevorderd, zodat hij in november de strepen van een Oberscharführer mocht dragen.⁹⁵ Kotalla kreeg niet alleen een hogere rang, maar ook een nieuwe taak. In de loop van 1944 begon hij actief deel te nemen aan de executies die de Duitsers in Amersfoort uitvoerden. Een opdracht die hem nog een sport hoger bracht op de geweldsladder in het kamp.

Legt an. Feuer

De omgeving van Kamp Amersfoort was tot aan het eind van de oorlog een fusilladeplaats voor terdoodveroordeelden en een plek voor Duitse represaillemoorden. Verzetsstrijders en politieke tegenstanders werden doodgeschoten op de schietbaan van het kamp, op de nabijgelegen Leusderheide en in de bossen rondom het kamp. De bijna vierhonderd slachtoffers zaten lang niet altijd gevangen in het concentratiekamp. Een groot deel van hen werd uit gevangenen of huizen van bewaring elders uit het land overgebracht naar Amersfoort om te worden doodgeschoten.⁹⁶ De eerste gevangenen uit het kamp die op de nabijgelegen Leusderheide werden gefusilleerd, waren 77 Russen. Ze maakten deel uit van een groep van 101 Russische krijgsgevangenen die op 27 september 1941 na een dagenlange treinreis op station Amersfoort waren aangekomen. Bij aankomst bleek een van de gevangenen te zijn overleden. De overgebleven honderd gingen te voet naar het kamp. De Russen werden beestachtig mishandeld. Ze kregen niet of nauwelijks te eten, werden voortdurend geslagen en moesten het zwaarste werk doen. Van medische zorg voor zieke Russische gevangenen was geen sprake. Tientallen van hen stierven aan de ontberingen. Op 9 april 1942 werden 77 Russen die nog in leven waren in alle vroegte op vrachtwagens geladen en op de Leusderheide doodgeschoten.⁹⁷

Tot de zomer van 1944 werd bij het terechtstellen van de gevangenen – met uitzondering van de groep Russen – geen beroep gedaan op de kamp-ss. Dat veranderde toen het aantal executies rondom het kampterrein toenam. Met het keren van de Duitse oorlogskansen werd het optreden van de bezetter harder. In de zomer van 1944 werd de Duitse rechtspraak opgeheven. De Aussenstellen van de Sipo/sd kregen de vrije hand. Op heterdaad betrapte verzetslieden werden zonder vorm van proces neergeschoten. Op acties van het verzet volgden bijna steevast represailles door de Duitsers in de vorm van het doodschieten van ‘Todeskandidaten’, arrestanten waarvan de Sipo/sd al had geoordeeld dat ze de doodstraf moesten krijgen.⁹⁸

De eerste executie waarbij Kotalla was betrokken, vond plaats op 17 juli 1944. Op deze dag meldde de leider van de *Aussenstelle* van de Sipo/sd in Rotterdam, ss-Obersturmführer Herbert Johannes Wölk, zich bij kampcommandant Berg. Wölk eiste dat zes ambtenaren van de gemeente Rotterdam die twaalf dagen eerder waren opgepakt voor het verspreiden van illegale lectuur en naar Amersfoort waren overgebracht, zouden worden doodgeschoten. Het was een represaillemaatregel voor het liquideren van NSB'er en verrader van onderduikers Johannes Franciscus van Dalen door het verzet in Rotterdam. Kotalla moest van Berg het transport van de zes gevangenen begeleiden naar het schiet- en oefenterrein op de Leusderheide. Kotalla beval ss'er Brahm voor twee handdoeken te zorgen waarmee de slachtoffers konden worden geblinddoekt. Brahm moest samen met twee andere ss'ers eveneens mee als begeleider.

De executieplaats op de Leusderheide kende Kotalla niet. Voordat het transport op weg ging, informeerde hij bij de commandant van het ss-Wachbataillon Nord-West Paul Helle waar hij moest zijn op de heide. Helle stuurde een van zijn mannen mee om Kotalla de executieplaats te wijzen. Kotalla stapte voor in de vrachtwagen met de zes gevangenen. Een tweede vrachtwagen met daarin het vuurpeloton, dat bestond uit twaalf mannen van het Wachbataillon, reed achter het transport aan. Kotalla volgde de executie van dichtbij. Hij hoorde Wölk de terdoodveroordeelden kort toespreken. Toen het laatste verzoek van twee mannen te mogen bidden was ingewilligd, gaf de Nederlandse ss-Untersturmführer Johannes Bronkhorst het commando te schieten. Op aanwijzing van een ss-dokter van het Wachbataillon kregen twee gefusilleerden die ondanks de kogelregen nog een teken van leven vertoonden een nekshot.⁹⁹ Vier dagen later kreeg Kotalla opnieuw opdracht van Berg een executie te begeleiden. Negen Nijmeegse verzetslieden moesten op bevel van de Sipo/sd in Arnhem dood worden geschoten ter vergelding van twee aanslagen kort na elkaar op Duitse militairen in Nijmegen.¹⁰⁰

Bij de twee executies in juli 1944 was Kotalla's rol beperkt tot het wijzen van de plek op de Leusderheide waar het vonnis moest worden voltrokken. Twee maanden later, op 8 september, wees kampcommandant Berg hem aan een vuurpeloton te leiden. De slachtoffers waren drie mannen die ter dood waren veroordeeld wegens illegaal werk. Ze waren eerder met een transport van 89 gevangenen uit Utrecht gekomen. Tegen de avond stelde Kotalla een vuurpeloton samen dat bestond uit kamp-ss'ers. De gevangenen werden met een vrachtwagen naar het begin van de schietbaan op de Leusderheide gebracht. Het laatste stuk naar het einde van de schietbaan moesten ze lopen. Kotalla beval de drie naast elkaar te gaan staan en gaf het vuurpeloton bevel te schieten: 'Fertig machen. Legt an. Feuer.'

Ruim twee weken later op 24 september kreeg Kotalla voor de tweede keer het commando over een vuurpeloton. Deze keer moest hij negen gevangenen die ter dood waren veroordeeld voor verzetswerk doodschieten. Om onrust in het kamp te voorkomen stelde Berg een list voor. De gevangenen werden ontboden op de administratie, waar Kotalla ze hun ontslagpapieren overhandigde en de waardevolle bezittingen die bij binnenkomst in het kamp waren ingenomen, teruggaf. Toen de mannen de tweede slagboom van het kamp waren gepasseerd, dook Kotalla met een tiental manschappen op uit de struiken en arresteerde ze opnieuw. Hij sommeerde de mannen de ontslagpapieren in te leveren en dwong ze in een vrachtauto te stappen, die ze naar de Leusderheide bracht. Nadat de gevangenen op een rij waren gezet, werden ze gefouilleerd en hun waardevolle bezittingen afgenomen.¹⁰¹

De negen werden in twee groepen geëxecuteerd. Toen de eerste groep van vijf werd opgesteld probeerde een van de gevangenen te vluchten. Hij werd neergeschoten door een lid van het vuurpeloton. De man werd vervolgens door Kotalla van dichtbij doodgeschoten. Toen de schoten van het vuurpeloton waren verstomd gaf Kotalla meerdere slachtoffers met zijn revolver een genadeschot. Terug in het kamp kreeg hij een berisping van Berg. De commandant was woedend en vroeg hoe hij zo stom kon zijn om een gevangene de kans te geven te ontsnappen. De mappen met waardevolle bezittingen stopte Kotalla in de kluis op de kampadministratie. De ontslagpapieren vernietigde hij.¹⁰² Toen 's avonds bleek dat een van de doodgeschoten mannen niet op de lijst van gefusilleerden stond, maar een gevangene met dezelfde achternaam, volgde een tiende executie.¹⁰³

Kotalla trad niet alleen op bevel van Berg aan om gevangenen dood te schieten. Toen op 18 november 1944 *ss-Sturmchef* Paul Fröhlich van de Sipo/SD in Utrecht zich in het kamp meldde met de mededeling dat vier gevangenen moesten worden gefusilleerd, was Berg niet in het kamp. Voor

Kotalla was dat geen beletsel. Hij formeerde een vuurpeloton. Waarom de mannen moesten worden doodgeschoten, werd hem niet medegedeeld door Fröhlich. Onder de vier slachtoffers waren de Amersfoortse broers Klaas (22) en Frans Rijper (18). Ze waren twee dagen eerder samen met hun vader dominee Sjouke Rijper, moeder, zes broers en zussen en een onderduiker opgepakt. Het gezin Rijper zat tot over de oren in het verzet.¹⁰⁴ Vlak voordat de mannen voor de kogelvanger van de schietbaan werden opgesteld om doodgeschoten te worden, gebeurde iets opmerkelijks dat indruk op Kotalla maakte. Een van de terdoodveroordeelden beet hem cynisch toe dat hij het IJzeren Kruis – een hoge Duitse militaire onderscheiding – verdiende voor het doodschieten van de vier weerloze mannen.¹⁰⁵

Tien dagen later op 28 november 1944 was ss-Sturmscharführer Paul Fröhlich terug in Amersfoort. Deze keer was commandant Berg wel in het kamp. Fröhlich had hem eerder op de dag vanuit Utrecht laten weten dat negen gevangenen moesten worden doodgeschoten. Acht van hen waren actief in het verzet in Zwolle en omgeving. Het negende slachtoffer was de zestigjarige Sjouke Rijper.¹⁰⁶ De Amersfoortse dominee was in de ochtend nog in de veronderstelling dat hij zou worden vrijgelaten omdat hij ziek was. Hij nam dan ook 'goedsmoeds' afscheid van zijn vrouw Anna, die nog vastzat in een bunker van het kamp. De mededeling dat Rijper naar huis mocht, zou een afleidingsmanoeuvre kunnen zijn geweest zoals Berg en Kotalla op 24 september toepasten bij negen terdoodveroordeelden. Er is een getuige die na de oorlog de weduwe van Rijper vertelde dat Kotalla haar man eigenhandig toevoegde aan de groep ter dood veroordeelde verzetsmannen. Toen hij de acht mannen uit de bunker haalde, zou hij een blik op Rijper hebben geworpen en hebben gezegd: 'Nehmen Sie den alten Kerl auch mit. Er ist ja doch krank...'¹⁰⁷

De gevangenen werden in twee groepen, van vier en vijf, doodgeschoten achter de boerderij 600 meter ten zuiden van het gevangenenkamp. Toen de eerste groep onder leiding van Brahm werd gedood, stond Kotalla met de andere vijf terdoodveroordeelden op twintig meter afstand. Hij sommeerde de mannen hun horloges en ringen af te geven en met het gezicht op de grond te gaan liggen. Toen het salvo van het eerste vuurpeloton was verstomd, liet Kotalla de vijf opstellen. Volgens de overlevering wilde dominee Rijper staand op de rand van zijn graf nog iets uit zijn zakbijbel lezen. Kotalla verbood dat, pakte het bijbeltje af en gooide het in het gat. Hij zou ook Rijpers wandelstok hebben gebroken en deze in de kuil hebben gegooid voordat de executie werd voltrokken.¹⁰⁸ Toen Rijpers lichaam na de oorlog werd opgegraven zat het zakbijbeltje in de binnenzak van zijn jas en lag een zwarte wandelstok met een zilveren gebogen handgreep ongebroken naast hem.¹⁰⁹

Het bleef op 28 november niet bij één executie. Later op de dag stelde Kotalla een tweede vuurpeloton samen. Op bevel van de Aussenstelle van de Sipo/SD in Zwolle moesten nog eens drie verzetsstrijders worden doodgeschoten. Kotalla verklaarde na de oorlog dat de mannen werden opgesteld bij een granaattrechter in het midden van de schietbaan tegenover het kamp. Na het salvo gaf hij de leden van het vuurpeloton opdracht een graf te graven. Toen het werk na ongeveer een halfuur klaar was, verzekerde Kotalla zich ervan dat de dood was ingetreden bij de drie geëxecuteerde mannen. 'Dit moest ik zelf doen omdat er geen dokter aanwezig was. Ik heb de oogleden opgelicht, waarna ik kon zien, dat zij overleden waren.'¹¹⁰

De laatste executie waarbij Kotalla was betrokken, vond op 8 maart 1945 plaats. Aan het eind van de 320 meter lange schietbaan van het kamp werden 49 gevangenen geëxecuteerd als vergelding voor de aanslag op Hanns Albin Rauter. De hoogste vertegenwoordiger van de ss in Nederland raakte op 6 maart 1945 ter hoogte van de Woeste Hoeve bij Apeldoorn in een vuurgevecht met verzetsstrijders.¹¹¹ Kotalla las in de vroege ochtend de 49 namen op die kampcommandant Berg had doorgekregen van de Sipo/SD in Den Haag.¹¹² Een van de slachtoffers zat al langer in het kamp. De andere 48 waren met ruim tweehonderd anderen op 6 en 7 maart vanuit Scheveningen en Amsterdam naar Amersfoort overgebracht.¹¹³ Berg, die het commando over het vuurpeloton voerde, sprak de gevangenen toe voordat ze werden terechtgesteld. De kampcommandant deelde hun mee dat ze werden doodgeschoten als represaille voor de aanslag op Rauter. De gevangenen werden in groepen, van 5 maal 8 en 1 maal 9, gefusilleerd. Kotalla maakte deel uit van het vuurpeloton. Het begraven van de slachtoffers was een karwei voor bewakers van het kamp. De leden van het vuurpeloton gingen terug naar het kamp en kregen schnaps.¹¹⁴

Na de executie van 49 gevangenen en de borrel zat de werkdag er voor Kotalla nog niet op. Hij liet de gevangenen aantreden omdat er 10 gulden was gestolen uit de kantine van het kamp. Onder gevangenen was geld in omloop omdat ze één keer per maand maximaal twintig gulden van het thuisfront mochten ontvangen.¹¹⁵ Kotalla hield de gevangenen voor dat ze een collectieve straf konden ontlopen als ze voor het eind van de dag 4000 gulden bij elkaar wisten te brengen. In de namiddag hadden de gevangenen 4900 gulden opgehaald. Vierduizend gulden stak Kotalla in eigen zak. Van de resterende 900 gulden liet hij orchideeën kopen. De omvangrijke bosbloemen overhandigde hij aan Berg, die twee jaar kampcommandant was.¹¹⁶

Oud-gevangene Jan van den Hoek verklaarde na de oorlog dat Kotalla met een zekere gretigheid deelnam aan het doodschieten van gevangenen.

Hij zou hem hebben horen zeggen: ‘Liever schiet ik ze allemaal kapot, dan heb ik er tenminste geen omkijken meer naar.’¹¹⁷ De getuigenissen van Van den Hoek over Kotalla – zo zal later nog blijken – waren onbetrouwbaar. Maar uit Kotalla’s eigen verklaringen is wel op te maken dat hij geen aarzelingen had bij het uitvoeren van executies. Een bevel van hogerhand was voldoende voor hem om een vuurpeloton te vormen. Waarom een gevangene moest worden doodgeschoten, werd hem meestal niet verteld, maar hij vroeg er ook niet naar.¹¹⁸

Naderend einde

In de loop van maart 1945 kreeg Kotalla veertien dagen verlof om Annerose te bezoeken in het Duitse Zwickau. Zijn vrouw was daar gaan werken in de huishouding. Kotalla was gewaarschuwd door de burgemeester van het stadje ruim honderd kilometer ten zuiden van Dresden, dat Annerose gewond was geraakt bij een luchtaanval.¹¹⁹ Zwickau werd in de oorlog tien keer gebombardeerd. Op 19 maart kreeg het stadje de zwaarste luchtaanval te verduren. Rond 13 uur lieten Amerikaanse bommenwerpers hun dodelijke lading los. Toen het lawaai van de vliegtuigmotoren was verstomd, waren 441 inwoners om het leven gekomen en 208 personen gewond geraakt.¹²⁰ Annerose was een van de gewonden.

In de kleine twee weken dat ze samen waren, verheugden Kotalla en Annerose zich op het einde van de oorlog. Ze prezen zich gelukkig dat ze hun jonge huwelijksleven binnenkort onder een beter gesternte konden voortzetten. De twee dachten aan kinderen. De afspraak geen kinderen te verwekken zolang de oorlog voortduurde, die ze na hun huwelijk hadden gemaakt, behoorde binnenkort tot het verleden. Hoewel Annerose bij hem aandrong in Duitsland te blijven, wachtte Kotalla de ineenstorting van het Derde Rijk niet af in Zwickau. Toen zijn verlof ten einde liep nam hij op het station van Zwickau afscheid van zijn vrouw en keerde hij terug naar Amersfoort. De terugreis was niet eenvoudig en legde hij deels per vliegtuig af.¹²¹ Het zal niet in Kotalla zijn opgekomen zich aan zijn plicht te onttrekken. Daarvoor was zijn plichtsbesef te groot.

Terug in het kamp naderde het einde van de oorlog snel voor Kotalla. Half april 1945 rukten Engelse en Canadese troepen op in de richting van Amersfoort. Op de vlucht voor de geallieerden stroomde de stad vol Duitse soldaten. De militairen werden ondergebracht in een van de drie kazernes in de stad of ingekwartierd bij burgers.¹²² Met het naderen van de geallieerden die over de Veluwe naar het westen van Nederland wilden trekken, besloten

de Duitsers Kamp Amersfoort te ontruimen. Op 19 april droeg bevelhebber van de Sipo/SD Karl Eberhard Schöngarth het kamp met ruim vierhonderd gevangenen officieel over aan Rode Kruis-medewerkster Van Overeem.¹²³ Doordrongen van het einde van het Duitse tijdperk in Amersfoort begon Kotalla al vroeg in de ochtend aan de voorbereidingen voor het vertrek. Hij pakte twee kisten (60 cm lang, 60 cm breed, 80 cm hoog) vol. In de eerste kist verdwenen waardevolle bezittingen zoals ringen en horloges die waren afgenomen van gevangenen. In de tweede kist stopte hij een deel van de kampadministratie. Dit belastende materiaal moest uit handen van de bevrijders blijven, was de gedachte. Voordat Kotalla opdracht gaf de kisten per auto naar de Polizeigefängnis in Scheveningen te brengen, liet hij deze dichtspijkeren en van ijzerbeslag voorzien.¹²⁴

Op 20 april, de verjaardag van Hitler, verlieten de Duitsers om negen uur 's avonds Kamp Amersfoort. Als onderpand namen ze zeventien gevangenen mee en dertien gijzelaars die eerder uit Sint-Michielsgestel waren gekomen.¹²⁵ Kotalla was half beschonken toen hij zich samen met zijn minnares Loes van den Bogert aansloot bij het transport richting Scheveningen.¹²⁶ Nadat de nacht was doorgebracht in Woerden kwam de groep de volgende dag aan in de Polizeigefängnis. De gevangenen werden ieder in een aparte cel ondergebracht.¹²⁷ Kotalla spoedde zich bij aankomst naar cel 750 in vleugel F, waar de kisten met waardevolle bezittingen en de kampadministratie een dag eerder waren opgeslagen. De kisten waren ongeschonden aangekomen.¹²⁸

Na het vertrek van de Duitsers stroomde Kamp Amersfoort niet leeg. Door het aanhoudende oorlogsgeweld in de omgeving konden de ruim vierhonderd gevangenen nog niet naar huis.¹²⁹ De omstandigheden voor de achterblijvers verbeterden aanzienlijk. Ze kregen beter eten, mochten douchen en vervuilden hun kampkleding voor burgerkleding.¹³⁰ Op 5 mei om 8 uur 's ochtends liet Loes van Overeem de gevangenen aantreden op de appelplaats. De Rode Kruis-leidster klom op een stoel en maakte bekend dat de Duitse troepen in Nederland zich hadden overgegeven. Onder het hijsen van de Nederlandse vlag klonk het Wilhelmus. Twee dagen later reden de eerste Canadese soldaten het kamp binnen en konden de gevangenen naar huis.¹³¹

Voor Kotalla was de oorlog op 7 mei 1945 ook voorbij. Het Luftwaffe-onderdeel waar hij een paar dagen eerder bij was ingedeeld, werd door de Canadezen bij het Noord-Hollandse Aerdenhout krijgsgevangen gemaakt.¹³² Kotalla droeg het uniform van een onderhoudsman van de Duitse luchtmacht. Een soldatenboekje (*Soldbuch*) of andere identiteitspapieren had hij niet bij zich. Als een anonieme, onbeduidende soldaat hoopte hij zo snel mogelijk te worden teruggestuurd naar Duitsland. Kotalla had alle redenen

om zijn ware identiteit niet prijs te geven. Al tijdens de oorlog was zijn slechte reputatie buiten het kamp bekend. Hij beseftte ongetwijfeld dat hij zich bij ontdekking voor zijn optreden moest verantwoorden.

Ondanks pogingen van de Duitsers het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort – letterlijk – af te schermen van de buitenwereld, sijpelden verhalen over de slechte levensomstandigheden en mishandelingen in het kamp kort na de opening in augustus 1941 al door. Gevangenen wisten met behulp van onder meer schillenboer Evert Reemst briefjes naar buiten te smokkelen.¹³³ De stroom overlijdensberichten die uit het kamp kwam, liet ook geen misverstand bestaan over het slechte leefklimaat achter het prikkeldraad.¹³⁴ Het illegale communistische blaadje *De Vonk* deed in november 1942 uitvoerig verslag over het Amersfoortse concentratiekamp. Er werd bericht over de aankomst en afranseling van Russische krijgsgevangenen, de gruwelijke mishandeling van Joden en de slechte voedselsituatie in het kamp.¹³⁵ De Limburgse kapelaan Jean Slots zette in september 1944 als een van de eerste oudgevangenen zijn ervaringen in Kamp Amersfoort op papier. Slots was ook de eerste die de naam van Kotalla noemde.

Volgens de kapelaan legden de meeste Duitse bewakers sadistische neigingen aan de dag, maar was ‘Coteller’ de beul bij uitstek. Een groter beestmens kon de rooms-katholieke geestelijke zich niet voorstellen.

Hij sloeg met de knuppel, gooide met stenen en trapte tegen het onderlijf en was hoogst voldaan als hij bloed zag vloeien. Werkelijk, wat deze man aan wreedheid heeft bedreven, is met geen pen te beschrijven. Morele ontarding had in hem haar hoogtepunt bereikt; het was een geïncarneerde duivel.

Slots noemde de beheerder van het kledingmagazijn Edmund Brahm ‘sadist nummer twee’. Hoewel Brahm er volgens Slots vrij onschuldig uitzag, maakte nagenoeg iedere nieuweling die gevangeniskleding bij hem moest uitzoeken kennis met zijn knuppel. Kampcommandant Berg was door zijn veelvuldige afwezigheid veel minder gevaarlijk voor de gevangenen, stelde Slots. Berg deed wel zware straffen uit, maar sloeg en schopte volgens de kapelaan zelden.¹³⁶

Begin 1945 dook Kotalla’s naam een paar keer op in illegale verzetsbladen die in het nog bezette deel van Nederland werden verspreid. Het sociaaldemocratische *Paraat* schreef op 1 maart 1945 over de mishandeling van gevangenen op nieuwjaarsdag in Amersfoort door ‘Kotalla met nog enige stomdronken Duitsers’.¹³⁷ Het blad *Mededeelingen*, dat in Den Haag werd verspreid, meldde

begin mei dat 'Kotella' Amersfoort had verlaten en samen met 'Schweiger' de leiding had over de gevangenis in Scheveningen. De toestand in de gevangenis leek volgens het illegale blaadje 'den laatsten tijd dragelijker te zijn'. 'Over het algemeen laat men diegenen vrij, waartegen niet voldoende apert bewijsmateriaal aanwezig is, met de mededeling, dat ze voortaan hun activiteiten moeten staken.'¹³⁸

De beul

De wreedheden die in de publicaties aan Kotalla werden toegeschreven, waren een kleine greep uit de gewelddadigheden die hij had gepleegd. Tussen november 1942 en april 1945 had hij zich ontpopt tot de beul van Kamp Amersfoort. Het harde optreden tegen gevangenen waarmee hij in Buchenwald voor het eerst kennis had gemaakt en waar hij zich in Scheveningen herhaaldelijk schuldig aan maakte, was in Amersfoort vast onderdeel van het kampregime.

Sinds de aankomst van de eerste gevangenen uit Schoorl heerste er een gewelddadig en op Duitse leest geschoeid regime in Amersfoort. Fysiek geweld was aan de orde van de dag. Bewakers mishandelden gevangenen niet alleen als straf- of tuchtigingsmaatregel. Het kwam veel vaker voor dat ze zonder reden de meest gruwelijke mishandelingen pleegden. Historicus Von Frijtag Drabbe Künzel heeft opgemerkt dat in de geweldplegingen geen systeem zat. 'Mishandelingen leken welhaast vanzelfsprekend, als in een reflex te worden begaan.'¹³⁹ De omstandigheden waaronder Kotalla zijn werk deed, hadden grote invloed op zijn gedrag. Van de Amersfoortse kampleiding ging geen enkele remming uit. Commandant Berg trad in het bijzijn van zijn manschappen zelf geregeld meedogenloos op tegen gevangenen. Door zijn optreden legitimeerde hij het geweld van zijn ondergeschikten. Volgens ss'er Willy Engbrocks waren de meeste bewakers in Amersfoort 'een knots' in de handen van de kampcommandant. 'Zij wisten dat Berg er prijs op stelde, dat zij de gevangenen ruw en wreed behandelden. Om bij hem in de gunst te blijven, handelden zij zo bruut.'¹⁴⁰

Voor een verklaring voor Kotalla's gedrag is de invloed van Berg alleen onvoldoende. Hoewel hij sterk onder druk stond van zijn commandant om hard op te treden tegen gevangenen en niet door hem werd afgeremd, ging hij veel verder dan van hem werd verlangd. Hij was een 'angstige' en 'mee-gaande' geweldpleger, zoals door de socioloog Mann omschreven, maar er waren andere factoren die de geweldsspiraal bij Kotalla voedden. Geweld was voor hem een middel om carrière te maken in Amersfoort. Door zijn

wrede optreden verwierf hij macht en aanzien. Hij was als plaatsvervangend commandant de meerdere van zijn collega's. Door de gevangenen werd hij gevreesd. Wat hem in zijn burgerbestaan niet was gelukt, kreeg hij in Kamp Amersfoort wel voor elkaar. Hij ging vooruit. Voor het eerst in zijn leven kon hij zich niet alleen meten met de mensen om hem heen, maar ook boven hen uitsteken.

Hoewel hij door de Duitse artsen in het Wester Gasthuis genezen was verklaard, bleven zijn psychische problemen hem parten spelen. Deze waren een belangrijke katalysator voor zijn gewelddadige optreden. Hij reageerde zijn overmatige geprikkeldheid af op de gevangenen. Commandant Berg beloofde Kotalla voor zijn brute optreden door hem op te laten treden als plaatsvervangend commandant, zonder hem officieel te benoemen. Deze positie was te hoog gegrepen voor Kotalla. Hij liep op de toppen van zijn kunnen, op de been gehouden door sterke koffie en de drug pervitine. Om aan zijn macht en aanzien vast te houden greep hij naar nog meer geweld.

4 Aan de andere kant van het prikkeldraad

Nadat hij bij Aerdenhout gevangen was genomen, werd Kotalla met zijn Luftwaffe-onderdeel overgebracht naar IJmuiden, waar de Canadezen in de duinen een groot krijgsgevangenenkamp hadden ingericht.¹ In het kamp onderwierp de Canadian Field Security Service de ongeveer negenhonderd Duitse gevangenen aan een onderzoek, voordat ze op een schip terug naar Duitsland werden gestuurd.² Het opsporen van oorlogsmisdadigers was niet de eerste prioriteit van de inlichtingendienst van het Canadese leger. De Field Security Service verzamelde informatie over pro-Duitse personen die voor onrust zouden kunnen zorgen in het bevrijde Nederland.³

De Canadezen beschikten over een kaartstelsel waarin namen van ss'ers stonden die een leidinggevende positie hadden bekleed in de oorlog. Deze groep gold als een risico. Het stelsel bleek in de praktijk weinig behulpzaam te zijn bij de opsporing. De meeste krijgsgevangenen hadden net als Kotalla geen identiteitspapieren op zak of bedienden zich van een valse naam. De Canadezen waren het onderzoek naar de ss'ers snel beu en besloten de troep voordat iedereen was gecontroleerd, te laten gaan.⁴

Ondanks de gebrekkige controle mocht Kotalla niet vertrekken. Toen eind mei 1945 een schip vol Duitse krijgsgevangenen de haven van IJmuiden verliet, zat hij opgesloten in een cel in het Huis van Bewaring II aan de Havenstraat in Amsterdam.⁵ Waarom de Canadezen Kotalla niet lieten gaan, is niet met zekerheid te zeggen. De meest voor de hand liggende verklaring is dat de inlichtingendienst had ontdekt dat hij geen onderhoudsman was van de Luftwaffe, maar een ss'er met een hogere rang. In afwachting van nader onderzoek brachten ze hem daarom over naar Amsterdam.

Kotalla verklaarde later dat hij om een andere reden was tegengehouden. Volgens hem hadden de Canadezen een dag voordat de Duitse gevangenen zouden vertrekken een laatste oproep gedaan aan alle ss'ers om zich te melden. Hij gaf daaraan gehoor. Toen zijn naam niet in het kaartstelsel van de Field Security Service bleek voor te komen, wilde de inlichtingendienst hem alsnog laten gaan. Kotalla zou daarop hebben aangegeven dat hij de graven

van in Kamp Amersfoort geëxecuteerde gevangenen kon aanwijzen. Hij werd daarop aangehouden en overgebracht naar Amsterdam.⁶

Kotalla's verhaal is ongeloofwaardig en lijkt na de oorlog bedacht om zijn blazen op te poetsen. Hij zou net als zijn honderden lotgenoten in het krijtsgevangenenkamp niets liever hebben gewild dan terug naar Duitsland gaan. Hij had niets te winnen door zichzelf aan te geven. In het Huis van Bewaring II gaf Kotalla zijn ware identiteit ook niet prijs. Hij liet zich inschrijven onder de naam 'Wolff', hopen dat hij zich niet voor zijn optreden in Kamp Amersfoort zou hoeven te verantwoorden. Niemand in de gevangenis had in de gaten wie de kleine Duitser in het Luftwaffe-uniform werkelijk was. Kotalla waande zich veilig en hoopte alsnog snel terug te kunnen naar Duitsland.⁷ Het liep anders.

Nazi butcheries

Voor de geallieerden stond reeds in de eerste jaren van de oorlog vast dat Duitsers die zich schuldig hadden gemaakt aan oorlogsmisdrijven, moesten worden berecht. De Engelse premier Winston Churchill noemde op 25 oktober 1941 de vergelding van de 'nazi butcheries' en 'atrocities' een van de voornaamste doelstellingen van de oorlog.⁸ De regeringen van negen bezette landen die in ballingschap verbleven in Londen, sloten op 13 januari 1942 het verdrag van St. James, waarbij zij overeenkwamen elkaar na afloop van de oorlog te helpen bij het opsporen en berechten van Duitse oorlogsmisdadigers.⁹

Op 20 oktober 1943 richtten alle geallieerden gezamenlijk de United Nations War Crimes Commission (UNWCC) op. De UNWCC moest de internationale opsporing en berechting van oorlogsmisdadigers coördineren.¹⁰ Duitsers die zich aan wreedheden, massamoorden en executies hadden schuldig gemaakt, moesten worden berecht in de landen waar zij hun misdaden hadden gepleegd. 'Major war criminals whose offenses have no particular geographical location' moesten worden vervolgd en bestraft door een internationaal tribunaal.¹¹

De regeringen in ballingschap kregen de opdracht ieder een nationale commissie in te stellen die bewijs moest verzamelen tegen verdachte Duitsers. De Nederlandse regering richtte daartoe in maart 1944 de Nederlandse Commissie inzake Oorlogsmisdrijven op. Onder deze commissie, waarvan de oprichting bij Koninklijk Besluit van 29 mei 1945 officieel werd bevestigd, vielen het Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven (BOOM) en een Nederlandse missie in Duitsland. De hoofdvestiging van BOOM werd na de bevrijding van Nederland ondergebracht in het hoofdbureau van de Am-

sterdamse politie aan de Elandsgracht. Verspreid over het land werden der-tien subcommissies ingesteld. Als de verdachten die BOOM aandroeg zich niet in Nederland bevonden, en dat gold in veel dossiers, moest de missie in Duitsland ze opsporen en de UNWCC om uitlevering vragen.¹²

Het onderzoek naar de misdrijven die in Kamp Amersfoort waren ge-pleegd, werd aanvankelijk verricht door de Politieke Opsporingsdienst (POD), die in februari 1945 was opgericht. Na de bevrijding van het zuiden van Ne-derland in september 1944 ontbrandde er een maandenlange strijd tussen het Militair Gezag en het voormalig verzet dat was verenigd in de Binnenlandse Strijdkrachten, over het arresteren van landverraders en collaborateurs. Hoe-wel het Militair Gezag, dat in opdracht van de regering het machtsvacuüm in bevrijd Nederland opvulde, de exclusieve bevoegdheid had arrestaties te ver-richten, trok het voormalig verzet zich hier niets van aan. Leden van de Bin-nenlandse Strijdkrachten, die in de oorlog al lijsten hadden opgesteld van te arresteren personen, pakten in het zuiden duizenden mannen en hun gezin-nen op. De massale arrestaties leidden tot chaotische toestanden. Met de op-richting van de Politieke Opsporingsdienst, die onder het Militair Gezag viel, werd de machtsstrijd over de arrestatiebevoegdheid beëindigd. Leden van de Binnenlandse Strijdkrachten mochten toetreden tot de POD, waardoor het aandeel van oud-verzetssrijders in de opsporingsdienst groot was. Dit laatste werd ook in de hand gewerkt doordat veel politieagenten in afwachting van de zuivering niet mochten meewerken aan het opsporen, arresteren en ver-horen van politieke delinquenten.¹³

Verspreid over het land telde de POD kort na de bevrijding tachtig distric-ten. Het district Utrecht-Oost begon kort na de bevrijding op eigen houtje met het onderzoek naar Kamp Amersfoort.¹⁴ De lijken van omgekomen ge-vangenen moesten zo snel mogelijk worden opgegraven en geïdentificeerd om nabestaanden uitsluitel te kunnen geven. Daarnaast wilde de POD de voormalige Duitse en Nederlandse bewakers opsporen en verhoren over hun aandeel bij de gruwelijkheden in het kamp.¹⁵ De twee POD'ers die het onderzoek oppakten, waren Roel Wolthuis en Gerrit Kleinveld. Beiden ken-den het concentratiekamp van binnenuit. Ze hadden korte tijd gevangenge-zeten in Amersfoort en hadden een aantal Duitse en Nederlandse ss'ers van dichtbij meegemaakt. Dat laatste werd Kotalla fataal. Voor hun onderzoek haalden de POD'ers een aantal ss'ers die elders in Nederland gevangenzaten terug naar Amersfoort. Toen Wolthuis hiervoor in de loop van juli 1945 een bezoek bracht aan het Huis van Bewaring II in Amsterdam herkende hij Ko-talla meteen. Zijn valse naam en uniform van de Luftwaffe waren onvol-doende om de oud-gevangene om de tuin te leiden.¹⁶

Op 24 juli werd Kotalla door Wolthuis en Kleinveld opgehaald in Amsterdam. De overdracht verliep volgens Kotalla hardhandig. Nog voordat hij in de auto zat, werd hij door Wolthuis tot bloedens toe geslagen en geschopt. In de auto werden de tressen van zijn Luftwaffe-uniform getrokken en werd hij zo hard met een moersleutel in zijn gezicht geslagen dat hij een open wond opliep.¹⁷ Wolthuis en Kleinveld namen ook kamp-ss'er Joseph Oberle mee, die net als Kotalla door de Canadezen was tegengehouden in het krijgsgevangenenkamp in IJmuiden.¹⁸

Eenmaal in Amersfoort reden Wolthuis en Kleinveld met de twee Duitsers naar fotograaf W. Plasmeijer in de Bergstraat. Buiten op straat lieten ze zich samen met hun trofeeën, die met handboeien aan elkaar vastzaten, fotograferen. Kotalla, de armen straks langs zijn lichaam, staart op de foto met een uitdrukkingloze blik voor zich uit. Alles was verloren. Van de gapende hoofdwond die hem door Wolthuis zou zijn toegebracht, is niets te zien.¹⁹

Terug in Amersfoort gingen de *POD*'ers op de foto met hun gevangenen. Vlnr.: Chauffeur Freek Nagelmakers, *POD*'er Gerrit Kleinveld, Joseph Oberle, Josef Kotalla en *POD*'er Roel Wolthuis. W. Plasmeijer/Archief Eemland

Om 18.15 uur werden Kotalla en Oberle afgeleverd op het politiebureau aan de Torenstraat. Kotalla was een zenuwinzinking nabij. De spanning rond het transport naar Amersfoort en de angst voor wat komen ging, waren hem te groot geworden. Brigadier Monkhorst, die de twee *ss*'ers overnam van de *POD*'ers, sloot niet uit dat hij zichzelf iets wilde aandoen. Monkhorst bracht hem daarom zekerheidshalve onder in de 'krankzinnigen cel'.²⁰ Kotalla en Oberle waren niet de enige Amersfoortse kamp-*ss*'ers in het souterrain van het politiebureau. In cel 5 en 6 zaten respectievelijk kampcommandant Berg

en de Nederlander Westerveld al enige tijd opgesloten.²¹ *Het Parool* berichtte een paar dagen later opgetogen over de arrestatie van Kotalla. Volgens de krant was ‘wellicht de beruchtste aller beruchte “beulen van Amersfoort”’ gearresteerd.²²

Het Amersfoortse politiebureau waarin Kotalla werd opgesloten. W. Plasmeijer/Archief Eemland

Een monster-van-duivelsgebroed

De kwalificatie die *Het Parool* aan Kotalla gaf, stond niet op zichzelf. Na de bevrijding van Nederland verschenen in korte tijd meerdere publicaties van oud-gevangenen over de ss'er. Het waren aangrijpende verhalen die weinig

ruimte openlieten voor twijfel. Kotalla was het slechtste wat gevangenen in Kamp Amersfoort kon overkomen.

Schrijver en dichter Theun de Vries deed in juni 1945 in *De Vrije Katheder* uitgebreid verslag van het strafappell dat hij op nieuwjaarsdag 1945 als gevangene had meegemaakt. Onder de titel 'Kotalla wenst ons nieuwjaar' gaf hij een huiveringwekkende beschrijving van de mishandelingen die ongeveer duizend gevangenen moesten ondergaan onder leiding van Kotalla. De Vries beschreef hoe hij met zijn laarzen over de gevangenen danste, die op de besneeuwde grond lagen. Toen het dansen ineens ophield, keek De Vries naar Kotalla:

Er hangt een waas over zijn gezicht. Het is geen kou, het is de walm van een vreugdeloze, sombere extase; de extase van geslacht en de dood, die elkaar in de schuilhol van de menselijke dierlijkheid gevonden hebben.²³

In dezelfde periode dat De Vries zijn verhaal publiceerde, verscheen een brochure waarin J.P. van der Bel verslag deed van zijn gevangenschap. Van der Bel werd in december 1943 opgepakt omdat hij dienst had geweigerd als politieagent. Via Kamp Erika in de bossen bij Ommen kwam hij in Amersfoort terecht. Van der Bel deed uit de doeken hoe hij in een groep van achttien mannen in Amersfoort werd ontvangen door 'Katella'.

De man, wiens naam we later zoo vaak met angst en vreeze zouden uitspreken. Een klein mannetje, met een paar gouden tanden in z'n mond en een gummistok in z'n rechterhand, waarmee hij iedere kans die hij kreeg rake klappen uitdeelde. Hij schreeuwde ons iets toe in een raar Duitsch taaltje en de man die vooraan stond, had zonder vorm van proces al een houw met de gummistok te pakken, omdat hij hem niet direct begreep. '*Du Schweinhunde*', voegde hij eraan toe en ging weer naar binnen.²⁴

Van der Bel ging uitvoerig in op de mishandelingen die door de kampbewakers 'zonder eenige gemoedsbeweging' werden gepleegd. 'Behalve lijfstraffen, die ons dan persoonlijk troffen, hadden zij ook methodes om het heele kamp tegelijk te straffen.' Opvallend is dat Kotalla de enige van de ss-beulen is die door Van der Bel bij naam werd genoemd. Het kan zijn dat hij de namen van de andere bewakers niet kende, maar het is waarschijnlijker dat hij Kotalla bij naam noemde omdat deze er door zijn misdadige gedrag boven uitsprong. Van der Bel:

Vaak gebeurde het, dat Katella met zijn gummistok iemand zoo'n ongenadige klap op het achterhoofd gaf, dat 't slachtoffer als een blok neerviel. Dan kreeg hij nog enkele trappen toe en dit alles gebeurde zonder de minste aanleiding.²⁵

In de zomer van 1945 verscheen eveneens de bundel *Mijn kamp* van de Groningse dichter en caféhouder Anton van der Hoef, die in 1944 in Kamp Amersfoort terecht was gekomen. Van der Hoef was volgens zijn medegevangenen 'een kerel uit één stuk'. 'Van 't soort waar j'op kunt bouwen'.²⁶ Op stukjes toiletpapier en snippers van Duitse kranten schreef hij heimelijk gedichten. Zijn bontgekleurde versjes boden vermaak in het concentratiekamp.²⁷ Van der Hoef dichtte over straf staan in de rozentuin, de werkcommando's, zijn medegevangenen en het organiseren van kleding en voedsel in het kamp om te overleven. Kotalla ontkwam ook niet aan zijn bijtende spot. Van der Hoef zette hem neer als:

Een miezerig ventje van ruim dertig jaar,
Een krielhaantje onder de mannen,
Maar 'n boef en een ploert en een schurk en een beul
Voor ons die hierheen zijn verbannen.

De straffen die Kotalla uitdeelde waren volgens Van der Hoef 'sadistisch geraffineerd' en schonken hem zichtbaar behagen.

Bevredigt is hij, als zijn slachtoffer dan
Al kermende weg wordt gedragen.

De trap die Kotalla hem tegen zijn geslachtsdelen had gegeven, was haast niet te verdragen geweest. Van der Hoef vroeg zich af of hij tegenover een mens of een monster had gestaan:

Kotella, Kotella, omhulsel als mensch
Maar zielloos, geen grein van geweten,
Kotella, Kotella, heb jij wel een hart?
En leef je van drinken en eten?
Of ben je een monster-van-duivelsgebroed,
Dan hoor je niet thuis op aarde,
Dan pas j' in de hel – daar schatten ze wel
Een monster als jij naar zijn waarde.²⁸

De oplage en het bereik van de eerste ooggetuigenverslagen over Kotalla's optreden waren beperkt. Maar ze zetten in navolging van de berichten die tijdens de oorlog in illegale blaadjes over hem waren verschenen wel de toon in de beeldvorming over Kotalla. De kleine ss'er was een duivel en een monster zonder een greintje medemenselijkheid. Veel kranten putten in de maanden en jaren die volgden uit de verhalen die voormalige gevangenen publiceerden, waardoor het beeld van een 'mensch-duivel' stevig werd verankerd.

Hardhandig verhoord

De eerste verhoren van Kotalla werden afgenomen door POD'ers Wolthuis en Kleinveld. Op 1 augustus werd een derde rechercheur, Cornelis van den Beukel, toegevoegd aan het onderzoek. Alle drie hadden ze hun sporen verdiend in het verzet. De 29-jarige Van den Beukel was de enige die ervaring had met politietaken. Van den Beukel werkte als brood- en banketbakker in Zutphen toen de oorlog op 10 mei 1940 uitbrak. Kort na de Duitse inval kwam hij zonder werk te zitten en dreigde tewerkstelling in Duitsland. Hij wist hieraan te ontkomen door in de kwekerij van zijn zwager in Empe, tussen Voorst en Zutphen, te gaan werken. Hier kwam Van den Beukel in contact met een drukker uit Deventer die medewerker was van het illegale blad *Trouw*. Toen hij aangaf zich verdienstelijk te willen maken in het verzet, spoorde de verzetsman hem aan dienst te nemen bij de politie. Van den Beukel meldde zich bij het Politie Opleidings Bataljon in het dorpje Schalkhaar bij Deventer.²⁹ Het doorlopen van de opleiding in de Westenbergkazerne in Schalkhaar was sinds mei 1941 de enige manier om politieagent te kunnen worden. In Schalkhaar werden de aspiranten in nationaalsocialistische geest en naar Duits model geschoold.³⁰

Na het afleggen van een 'onbetekenend' examen en een medische keuring kon Van den Beukel op 1 maart 1942 beginnen met zijn politieopleiding.³¹ De voormalige brood- en banketbakker was niet de enige betrouwbare aspirant die het verzet liet opleiden in Schalkhaar. In november 1942 had kruideniersbediende Hilbrand Baar uit Nunspeet zich na overleg met de ondergrondse gemeld bij het opleidingsbataljon.³²

Na acht maanden ging Van den Beukel in de rang van wachtmeester aan de slag bij de Amersfoortse gemeentepolitie. In de eerste maanden in Amersfoort verrichtte hij individueel verzetswerk. Van den Beukel verspreidde illegale blaadjes, waaronder *Vrij Nederland*, en waarschuwde burgers als arrestaties of huiszoeken dreigden. Begin 1943 kreeg de wachtmeester contacten

met een aantal Amersfoortse verzetsstrijders en raakte hij betrokken bij tal van illegale activiteiten. Van den Beukel vervoerde wapens en munitie die elders in het land waren gedropt naar Amersfoort, regelde adressen voor onderduikers en pleegde roofovervallen om deze te kunnen voorzien van geld en distributiebonnen. De mannen met wie Van den Beukel samenwerkte vielen ten prooi aan verraad. Hij wist aan arrestatie te ontkomen en dook onder. Vanaf verschillende onderduikadressen in Amersfoort zette Van den Beukel zijn verzetswerk voort. Eind 1944 ontstonden er wrijvingen binnen de nieuwe verzetsgroep waarin hij actief was over het plegen van aanslagen. Van den Beukel vertrok naar Zutphen, waar hij samen met zijn verloofde het verzetswerk voortzette.³³ Na de bevrijding keerde hij terug naar Amersfoort. De wachtmeester kwam zonder problemen door de politiezuivering en kreeg net als een aantal andere collega's van het ongeveer zeventig man sterke Amersfoortse korps een rol bij het oppakken en verhoren van collaborateurs en landverraders.³⁴

De 30-jarige Gerrit Kleinveld en de 28-jarige Roel Wolthuis waren op grond van hun verzetsverleden in dienst gekomen van de POD district Utrecht-Oost. De Woudenbergse boerenzoon Kleinveld werkte als bouwkundig tekenaar bij een aannemer in Doorn toen de Duitsers in mei 1940 Nederland binnenvielen. Hij was begonnen als timmerman, maar wist zich door zelfstudie op te werken. Kleinveld was sinds 1937 lid van de gemeenteraad van Woudenberg voor de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Daarnaast was hij bestuurslid van de lokale afdeling van de vakbond nvv. Toen zijn werkgever in het voorjaar van 1941 bouwopdrachten van de Duitsers ging aannemen, nam hij ontslag. Kleinveld was toen al actief in het verzet. Samen met zijn zwager Evert Voorthuizen pleegde hij kleine sabotagegedaden. De twee staken dorsmachines in de omgeving van Woudenberg en op de Veluwe in de brand om te voorkomen dat er graan gedorst kon worden voor de Duitsers. Kleinveld verspreidde ook het illegale blaadje *De Oranjekrant*. Via *De Oranjekrant* leerde hij Theo Dobbe kennen, die zwaar in het verzet zat. De verzetsgroep rond Dobbe pleegde op 14 oktober 1942 in het Friese Joure de eerste overval op een distributiekantoor in Nederland.³⁵

Kleinveld werd op 17 december 1942 in Amersfoort gearresteerd toen hij op het punt stond een stapel exemplaren van het illegale *Vrij Nederland* af te halen. Bij zijn arrestatie had hij twee revolvers op zak. De verzetsman werd opgesloten en door de SD verhoord in het hoofdbureau van politie in Utrecht. Binnen een week na zijn arrestatie werd hij overgebracht naar Kamp Amersfoort. Op de *Schreibstube* waar hij werd ingeschreven, sloeg een ss'er hem bewusteloos, waarna hij naar een van de bunkercellen werd gesleept.³⁶

Op 1 maart 1943 wist Kleinveld na maanden van voorbereidingen, waarin hij zijn boeien en een tralie wist los te wrikken, te ontsnappen uit het kamp. Hij dook onder en stortte zich weer in het verzet. De Woudenberger was mede-oprichter van de Raad van Verzet, die de krachten van bestaande verzetsgroepen wilde bundelen.³⁷ Als gevangene was Kleinveld niet in aanraking gekomen met Kotalla omdat deze rond zijn gevangenschap werd verpleegd in het Wester Gasthuis. De reputatie van de ss'er was hem uit verhalen van medegevangenen bekend.³⁸

Hoe de Amsterdammer Roel Wolthuis in het verzet in Amersfoort terecht kwam, is niet duidelijk. De tot huisschilder opgeleide Wolthuis had in elk geval de nodige acties op zijn naam staan toen hij op 11 februari 1944 een verzetsgroep leidde die het distributiekantoor in Amersfoort overviel.³⁹ De overval mislukte. Een van de overvallers werd door de Duitsers doodgeschoten. Een tweede werd opgepakt. Wolthuis wist te ontkomen, maar werd in de zomer van 1944 na een vuurgevecht met een Nederlandse politieman in Soest alsnog aangehouden en uitgeleverd aan de Duitsers. Hij werd opgesloten in Kamp Amersfoort en na korte tijd op transport gesteld naar een concentratiekamp in Duitsland. Daar werd hij door de Russen bevrijd. Wolthuis zat maar kort in Amersfoort gevangen, maar lang genoeg om Kotalla na de oorlog te herkennen.⁴⁰

Nadat Kotalla was overgebracht van het Amsterdamse Huis van Bewaring naar Amersfoort, werd hij bijna dagelijks in wisselende samenstelling verhoord door Van den Beukel, Kleinveld en Wolthuis. Hij werd hiervoor uit zijn cel in het politiebureau gehaald en overgebracht naar het voormalige concentratiekamp.⁴¹ Tijdens de verhoren ging het er niet zachtzinnig aan toe, beweerde Kotalla later. De pod'ers zouden hem geregeld hebben geslagen. 'Elke dag en vaak 's avonds.'⁴² Toen hij tijdens een van de verhoren aangaf van een bepaald graf in de omgeving van het kamp geen weet te hebben, zouden de rechercheurs hebben gedreigd hem dood te schieten.⁴³ Voor zijn ondervragers kon hij weinig respect opbrengen. Het stak hem dat hij niet door 'echte politiemannen werd verhoord maar door "communisten", bakkers, schoenmakers'.⁴⁴

Voor de mishandelingen door de pod'ers is geen ander bewijs dan Kotalla's woord. Toch is het aannemelijk dat hij met name door Wolthuis en Van den Beukel stevig is aangepakt. De twee gebruikten vaker geweld tegenover verdachten. In 1946 werden beiden door de rechtbank in Rotterdam veroordeeld tot een voorwaardelijke gevangenisstraf van twee maanden en een geldboete van 100 gulden omdat ze een gevangene hadden mishandeld. Wolthuis en Van den Beukel hadden de man verhoord in de strafgevangenis

in Rotterdam. Toen hij geen bevredigend antwoord gaf op de gestelde vragen, sloegen en stompten ze hem in zijn gezicht en draaiden zijn arm op zijn rug omhoog. De POB'ers gaven de mishandeling toe. Bij de strafmaat hield de rechter er rekening mee dat ze niet eerder waren veroordeeld voor een misdrijf en zich zeer verdienstelijk hadden gemaakt in de strijd voor de bevrijding van Nederland.⁴⁵ In december 1947 werd door de leiding van het interneringskamp Crailo een rapport opgesteld naar aanleiding van de mishandeling van een gevangene door Wolthuis en Van den Beukel. Tot strafvervolgung van de rechercheurs kwam het deze keer niet.⁴⁶

Dort liegen sie!

Kotalla was een belangrijke bron van informatie in het onderzoek naar de misdaden in Kamp Amersfoort. Hij verklaarde uitvoerig en gedetailleerd over de tientallen executies waar hij bij betrokken was geweest. Het eerste massagraf waarover hij werd verhoord, was kort voor zijn komst naar Amersfoort blootgelegd. Aan het eind van de 320 meter lange schietbaan van het kamp waren de lijken van de 49 mannen opgegraven die op 8 maart 1945 waren geëxecuteerd als vergelding voor de toevallige aanslag op Rauter.

Kotalla werkte actief mee aan het opsporen van de graven. Op een heldere winterochtend eind november 1945 werd in alle vroegte op zijn aanwijzing op de Leusderheide gegraven naar stoffelijke resten van gefusilleerde gevangenen. Een verslaggever van *Het Parool* was getuige. 'Dort liegen sie!' hoorde hij Kotalla zeggen. Medewerkers van de Dienst Identificatie en Berging groeven aanvankelijk met schoppen. Toen ze op menselijke resten stuitten, werden de schoppen aan de kant gelegd en werd het massagraf voorzichtig met de handen blootgelegd. Kotalla stond aan de rand van de kuil en keek onbewogen toe toen schots en scheef over elkaar liggende lichamen tevoorschijn kwamen, stelde de verslaggever vast. 'Het schouwspel schijnt hem niet aan te grijpen. Wel loeren zijn gitzwarte oogen af en toe schichtig naar de bewakers; de oogen van een hond, die weet, dat hij de zweep verdient.'

Toen de lichamen waren geborgen en weggedragen in kisten, werd Kotalla teruggebracht naar de 'bunker', het cellencomplex in het voormalige Duitse kamp. Zijn nerveuze gedrag bij de opgravingen zag de verslaggever terug in zijn cel. Kotalla liep voortdurend op en neer. Hij kauwde zijn vingers kapot. De onrust werd niet ingegeven door vrees voor honger of mishandeling, stelde de journalist. Beide waren volgens hem niet aan de orde. Kotalla was 'bezeten van een alles overheerschende angst voor den dood, waaraan hij niet gelooft te zullen ontsnappen'.

Kotalla in gesprek met rechercheur Cornelis van den Beukel (links) en majoor Siedenburg, hoofd van de Dienst Identificatie en Berging. *Collectie Van den Beukel*

Niets is overgebleven van zijn trots. [...] In deze bunkercel leeft nog slechts een dier in doodsnood, dat zoo spoedig mogelijk, nadat het alle inlichtingen, die het geven kan, gegeven heeft, het genadeschot moet krijgen.⁴⁷

Oud-gevangene Joep Schols, die Kotalla eveneens in zijn cel opzocht, zag dat de 'hoogheid' uit de oorlog geheel was verdwenen. Schols vroeg Kotalla waarom hij zich gevangenen had laten nemen. Tijdens de oorlog had hij herhaaldelijk tegen gevangenen gezegd zichzelf dood te schieten als gevangenschap voor hem zou dreigen. Antwoord kreeg Schols niet.⁴⁸ De waarnemingen van de *Parool*-verslaggever en de oud-gevangene sloten aan bij de zorgen die brigadier Monkhorst had, toen hij Kotalla opsloot in de krankzinnigencel van het Amersfoortse politiebureau. Hij was gebroken en leefde in grote angst voor wat komen ging.

In de verhoren gaf Kotalla zijn aandeel bij de executies toe. Hij erkende dat hij meerdere malen lid was geweest van een vuurpeloton en ook leiding had gegeven aan executies. Een enkele keer weerlegde hij een aantijging van de drie *POD*'ers aan zijn adres. Zo ontkende hij bij de represaille voor de aanslag op Rauter gevangenen die niet onmiddellijk dood waren het genade-

schot te hebben gegeven. Zijn pistool was uitgerekend op die dag ‘onklaar’. Hoewel hij zijn rol toegaf, nam Kotalla niet de verantwoordelijkheid voor de executies op zich. Hij verklaarde keer op keer dat hij opdrachten van kampcommandant Berg had uitgevoerd.⁴⁹ Het was een verdediging die hij nog vele malen zou herhalen.

Kamp Laan 1914

In de loop van oktober 1945 kwam een einde aan Kotalla's verblijf in een cel van het politiebureau. Hij werd overgeplaatst naar zijn oude werkplek Kamp Amersfoort. Daar werd hij opgesloten in een van de bunkercellen. Zijn cel van 2,40 bij 1,20 meter deelde hij met de Nederlandse ss'er Westerveld, die al eerder was overgebracht van het politiebureau naar het kamp.⁵⁰ De omstandigheden waaronder de voormalige leiding en bewakers van het Duitse concentratiekamp werden vastgehouden, waren minder rooskleurig dan de *Parool*-verslaggever na zijn bezoek schetste. In het kamp was aan alles gebrek en het optreden van de bewakers was hardvochtig.

Gevangene nummer 18. *Archief Eemland*

Het voormalige kamp was eind mei 1945 door het Militair Gezag ingericht als bewarings- en verblijfskamp voor collaborateurs en landverraders. Het interneringskamp werd vernoemd naar de weg waar de hoofdtoegang van het kamp aan lag, Laan 1914. De eerste mannen en vrouwen die na de bevrijding in Amersfoort en omgeving waren opgepakt, werden op 30 mei van de Bernhardkazerne in de stad overgebracht naar drie barakken in Kamp Laan 1914.⁵¹ De keuze voor het Duitse kamp als interneringskamp was op zijn

zachtst gezegd ongelukkig. Het Militair Gezag moest het kamp delen met het Rode Kruis, dat Amersfoort had uitgekozen als verzamelplek voor mannen die in Duitse fabrieken en mijnen hadden gewerkt.

Twee dagen na de komst van de gevangenen arriveerden op vrijdag 1 juni 1945 de eerste repatrianten in vrachtauto's in Kamp Laan 1914. De mannen werden warm onthaald door de medewerkers van het Rode Kruis. Boven de kamppoort hing een bord met 'Welkom!'. De barakken waarin ze sliepen waren schoongemaakt door NSB-vrouwen. Aan elk bed hadden de vrouwen een grote oranje strik gehangen. De gegolfde asbestplaten die de drie barakken van het interneringskamp aan het zicht onttrokken, waren versierd met denengroen. De commandant van het interneringskamp, Wil Herpers, klaagde na een week in een brief aan de leiding van het Militair Gezag in het district Utrecht dat het kamp totaal ongeschikt was. Herpers had te weinig barakken om de gevangenen goed te huisvesten. Door het ruimtegebrek zag hij bijvoorbeeld geen kans de verschillende categorieën gevangenen van elkaar te scheiden. Het kamp verkeerde in slechte staat, stelde Herpers. Van de weinige wc's die per barak beschikbaar waren, werkte een aantal niet goed. Het ziekenzaaltje was te klein om alle zieke gevangenen op te kunnen vangen.⁵²

Het naast elkaar bestaan van het internerings- en repatriantenkamp was een voortdurende bron van spanningen. De collaborateurs en landverraders waren het mikpunt van hoon en spot door de repatrianten. Ze werden uitgescholden en met afval bekogeld als ze terugkwamen van werk buiten het

Interneringskamp Laan 1914. *Archief Stichting Hart voor Kamp Amersfoort*

kamp. Na een paar dagen besloot commandant Herpers in te grijpen om verdere incidenten te voorkomen. Hij probeerde de gevangenen en repatrianten zoveel mogelijk van elkaar te scheiden. De gedetineerden die buiten het kamp werkten, werden teruggeroepen en opgesloten voordat zich aan het eind van de middag een nieuwe groep repatrianten meldde bij het Rode Kruis.⁵³

Oud-kampcommandant Berg en de Nederlandse ss'er Westerveld verlaten het interneringskamp. *Sem Presser/Nationaal Archief*

Het Rode Kruis-kamp bleef ruim twee maanden naast het interneringskamp bestaan. Op 6 augustus werd het kamp gesloten. De stroom repatrianten was opgedroogd. Via Amersfoort waren 75.643 Nederlanders teruggekeerd naar huis. De Rode Kruis-medewerkers bleven nog een paar weken in Amersfoort om de administratie af te handelen. Op 1 september 1945 werd het kamp officieel overgedragen aan de commandant van het bewarings- en verblijfskamp. Herpers was toen al een paar maanden weg. Hij was opgevolgd door tabaks-handelaar Cees van Zwol, die een belangrijke rol had gespeeld in het Amersfoortse verzet. Met het vertrek van het Rode Kruis kreeg het Militair Gezag de beschikking over een flink aantal extra barakken. Het kamp groeide gestaag, doordat kleinere interneringskampen in de omgeving van Amersfoort werden opgeheven. In de loop van augustus zaten in het kamp 1983 mannen en 1116 vrouwen gevangen. Laan 1914 zat daarmee nog ruim onder de maximumcapaciteit van vierduizend gevangenen.⁵⁴

Toen Kotalla het kamp werd binnengebracht, was de leiding tijdelijk in handen van Fred Hendriks. De 41-jarige Hendriks was door het Militair Gezag naar voren geschoven na het vertrek van kampcommandant Van Zwol. Hendriks, die een actieve rol in het verzet had gespeeld in Arnhem en omgeving en tot drie keer uit Duitse gevangenschap had weten te ontsnappen, had een slechte reputatie. Hij trad niet op tegen bewakers die zich schuldig maakten aan mishandeling van gevangenen. Daarnaast liet hij zichzelf ook niet onbetuigd.⁵⁵ Kotalla merkte als geen andere gevangene wat de orde en tucht inhield die commandant Hendriks voorstond. Hij was vogelvrij in het kamp. Oud-gevangenen kwamen speciaal voor hem naar Amersfoort. Maar weinig slachtoffers van Kotalla konden zich beheersen, als ze oog in oog stonden met hun voormalige kwelgeest. Ze scholden hem uit en sloegen hem.⁵⁶ Oud-gevangene Herman Melkman en zijn vrouw lieten zich met Kotalla fotograferen.⁵⁷

Oud-gevangene Willem Dam, die na de oorlog gevangenengenomen Nederlandse ss'ers van Duitsland naar Amersfoort bracht, zag Kotalla terug bij de schietbaan van het kamp. Dam:

Daar stond ie. Alle mooie knopen van zijn jas af. De laarzen uit. Op sokken. Hij was helemaal kaalgeplukt. Hij stond er als janlul. Het was gewoon een mormel. Een ventje van niks. Een schriel kereltje.

Dam schold hem uit voor 'vuile, smerige rotzak' en spuugde hem in het gezicht. Kotalla liet het gelaten over zich heen komen. De haat bij de oud-gevangene was zo groot dat hij heel even overwoog Kotalla neer te schieten. 'Ik heb eraan gedacht, maar ik durfde niet.'⁵⁸

Ook de bewakers van Kamp Laan 1914 hadden het voortdurend op Kotalla voorzien. Ze sloegen hem met de vuist of een geweerkolf en dwongen hem in looppas rond de rozentuin te rennen. In dit met prikkeldraad afgezette deel van het kamp dwongen de Duitsers in de oorlog gevangenen urenlang te staan zonder eten of drinken. Nu de rollen waren omgedraaid, ondervond Kotalla de verschrikkingen van de rozentuin. Toen commandant Hendriks begin 1946 een feestje hield in het kamp voor vrienden, was een bezoek aan Kotalla in zijn cel onderdeel van het programma. De mannen en vrouwen in het gezelschap scholden hem uit en spuugden op hem.⁵⁹ Kotalla ervoer de mishandelingen in Kamp Laan 1914 als levensbedreigend. 'Ze hebben daar alles met mij gedaan, wat mij ten laste is gelegd,' verklaarde hij later.⁶⁰

Kotalla was niet de enige voormalige kamp-ss'er die het moest ontgelden in het interneringskamp. Zijn celgenoot Westerveld onderging hetzelfde lot.

Toen de 39-jarige Westerveld op 29 juni 1945 door twee POD'ers interneringskamp Laan 1914 was binnengebracht, werd hij op een open vrachtwagen gezet. Hij moest roepen dat hij de grootste beul van Amersfoort was. En dat hij honderden Nederlanders had doodgeslagen. Toen Westerveld weigerde, werd de sfeer rondom de vrachtwagen grimmig. Hij kreeg een paar flinke klappen en gaf toe. Westerveld riep: 'Ik ben een beul van Amersfoort!'⁶¹ Kotalla's minnares uit de oorlog, Loes van den Bogert, die in het aangrenzende vrouwenkamp Amsvorde vastzat, was eveneens het mikpunt van de bewakers. Met haar zwarte bontjas was de winkelbediende een opvallende verschijning tussen de veelal sjofel geklede NSB-vrouwen en 'moffenhoeren'.⁶²

De behandeling die Kotalla en andere (Nederlandse) gevangenen in Amersfoort ten deel viel, stond niet op zichzelf. Met name in de eerste maanden na de bevrijding was in veel van de ruim honderd interneringskampen sprake van geweld tegen gevangenen. Landverraders en collaborateurs werden persoonlijk verantwoordelijk gehouden voor het leed dat de bevolking was aangedaan tijdens de bezetting. Het gebruik van geweld tegen deze groep was een vorm van genoegdoening.⁶³ Binnen de kampen waren er voortdurend spanningen tussen bewakers en gevangenen. Sommige gevangenen van betere komaf voelden zich verheven boven de leden van de bewaking, die veelal tot een lagere sociale klasse behoorden.⁶⁴ Door geweld te gebruiken dwongen de bewakers hun betwiste gezag af. Het feit dat bewakers en gevangenen elkaar soms persoonlijk kenden, leidde geregeld tot excessen.⁶⁵ Een Amersfoortse landwachter werd bij binnenkomst in Kamp Laan 1914 afgeranseld door een bewaker wiens vrouw en dochter hij had gearresteerd. Hij verklaarde daarover:

Later nam men mij mede naar de wasinrichting. Na ontkleding kreeg ik daar een behoorlijk koude douche, daarna werd een straal uit de waterleiding op mij gericht en wel opzettelijk hoofdzakelijk op mijn geslachtsdeelen.⁶⁶

Er bestonden wel duidelijke verschillen tussen interneringskampen. Niet overall gingen bewakers zich te buiten aan geweld. De gang van zaken in een kamp hing sterk af van de houding van het bewakingspersoneel en de commandant. De kampen waren gesloten instituten die waren onttrokken aan het zicht van politie en justitie. Een berucht kamp was het legerkamp De Harskamp op de Veluwe, waar elf gedetineerden om het leven kwamen toen leden van de Binnenlandse Strijdkrachten in het wilde weg op de barakken schoten.⁶⁷ In het Amersfoortse interneringskamp trad comman-

dant Van Zwol niet of nauwelijks op tegen bewakers die zich te buiten gingen aan geweld. Volgens een medewerkster van het Rode Kruis die in het naastgelegen repatriëringskamp werkte, was Van Zwol wel ‘behoorlijk en flink’, maar greep hij niet snel genoeg in. ‘Wellicht weet en ziet hij de

Een koude douche voor vier gevangenen in het interneringskamp. *Sem Presser/Nationaal Archief*

mishandelingen en misstanden niet.’ Zijn opvolger Hendriks ging een stap verder door zichzelf schuldig te maken aan mishandelingen en vernederingen.⁶⁸

Schuldbekentenis

De dagen in het interneringskamp waren lang en eentonig voor Kotalla en de andere kampbeulen. Ze hadden niet of nauwelijks contact met andere gevangenen, omdat ze afgezonderd in de bunker werden vastgehouden.⁶⁹ Als ze niet werden verhoord of meegenomen om graven aan te wijzen, verbleven ze in hun cel. Van het werk dat gevangenen binnen en buiten het kamp verrichtten, waren ze vrijgesteld.⁷⁰

Politieke delinquenten aan het werk in Kamp Laan 1914. *Archief Stichting Hart voor Kamp Amersfoort*

Hoewel Kotalla grote zorgen had over zijn lot, probeerde hij Annerose middels brieven een hart onder de riem te steken. In een brief van 12 oktober 1945, die door de censuur werd tegengehouden, schreef hij dat het weerzien veel langer op zich liet wachten – zeven maanden al – dan hij had gedacht. Dat ze niet aan het leven konden beginnen waarop ze zich beiden bij hun laatste ontmoeting in Zwickau hadden verheugd, viel hem zwaar.

Nun ist der Krieg zu Ende und wir uns darauf so gefreud haben. Denke noch an Monat März wo Du mir sagtes ich soll civil anzieh'n. Unserer glück sollte es sein das wir unserer junges Eheleben unter einer besseren Herrschaft geniessen sollten Aber meiner liebbling was wir noch nicht gehabt haben können wir noch haben Liebe Anne!

Hij stelde zijn vrouw gerust door voor te rekenen dat er nog 7365 Reichsmark op zijn rekening moest staan. Met zijn gezondheid ging het goed, afgezien van de bekende hoofd- en hartklachten.

Nur mache Dir bestimmt keine Sorgen mir geht es gut, zu Essen haben ich hier auch und ganz gutes Essen.

Over de slechte omstandigheden in het interneringskamp repte hij – gedwongen door de censuur – met geen woord. Kotalla had zelfs goede woorden over voor de Nederlanders, die hij nu naar eigen zeggen beter had leren kennen. Hij vroeg Annerose naar haar gezondheid en informeerde bezorgd naar zijn jonge broer Alfred, die gewond was geraakt in de oorlog. Kotalla wilde weten of zijn been moest worden geamputeerd. Aan het slot van de brief feliciteerde hij Annerose met haar verjaardag (2 juli) en hun trouwdag (16 november). Zijn eigen verjaardag – Kotalla was op 14 juli 37 jaar geworden – had hij in zijn cel in Amsterdam doorgebracht. Dat had hij zich wel anders voorgesteld, schreef hij. Kotalla eindigde zijn brief met een verzoek aan Annerose. Of ze tandpasta wilde sturen.⁷¹

In Kamp Laan 1914 werd Kotalla voor de eerste keer verhoord over de mishandelingen die hij in Kamp Amersfoort had gepleegd. Nadat de onderzoekers Van den Beukel, Wolthuis en Kleinveld de verklaringen van

Kotalla in een bunkercel in het Amersfoortse interneringskamp Laan 1914. *Collectie BeeldbankWO2/NIOD*

zeventien oud-gevangenen hadden aangehoord, verhoorden ze hem. De rechercheurs confronteerden Kotalla met een aantal van de beschuldigten. Hij kreeg geen inzage in alle zeventien verklaringen die tegen hem waren afgelegd. Kotalla bekende volgens zijn verhoorders schuld. In het proces-verbaal noteerden zij uit zijn mond:

Ik ben mij zelf volkomen bewust dat ik mijn gehele dienstdienst in het P.D.A. (concentratiekamp) op de meest willekeurige wijze de gevangenen gesard, geslagen, geschopt en getrapt heb. Meestal bezigde ik bij mishandeling een gummistok of houten knuppel en had veel de gewoonte gevangenen tussen de benen te schoppen. Zeer veel gevangenen zijn door mij de 'Rozentuin' en de 'Bunker' ingestuurd. Ook geef ik toe dat ik er veel gewoonte van maakte, mijn hond op de gevangenen aan te hitsen, waarbij zeer velen gewond zijn geraakt.

Hij erkende volgens het proces-verbaal ook dat hij op 1 januari 1945 samen met de Nederlandse ss'ers Van der Neut en Helsdingen 'op de meest wrede wijze' tegen de gevangenen had opgetreden. Als verklaring voor zijn gedrag gaf hij de prikkelbare stemming waarin hij verkeerde door de vele werkzaamheden op Abteilung III.⁷²

Kotalla's vlotte schuldbekentenis leek te zijn ingegeven door het besef dat hij niets meer had te verliezen. Hoewel hij tegenover Annerose de moed erin probeerde te houden, was hij sinds Kleinveld en Wolhuis hem uit het Huis van Bewaring in Amsterdam hadden opgehaald, ervan overtuigd dat hem de kogel wachtte. Alleen door mee te werken aan het opgraven van de lijken en schuld te bekennen aan mishandelingen bestond nog een kans het onheil af te wenden. Spijt klonk niet door in Kotalla's verklaringen. Het is ook maar zeer de vraag of de POD'ers hem daarnaar vroegen. Hun onderzoek richtte zich op de misstanden die in Kamp Amersfoort hadden plaatsgevonden. In de persoonlijke beweegredenen van de Duitsers die de gruwelijkheden hadden gepleegd, waren ze niet geïnteresseerd.

De omstandigheden in de interneringskampen verbeterden vanaf het najaar van 1945. Dit was in de eerste plaats te danken aan het Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR), dat een deel van de taken en de bevoegdheden van het Militair Gezag ten aanzien van de interneringskampen had overgenomen. In Amersfoort greep het DGBR in door plaatsvervangend commandant Hendriks te ontslaan. Hij werd op 1 december 1945 opgevolgd door een ervaren gevangenenbewaarder, Pieter Soons.⁷³ Onder Soons veranderden de omstandigheden voor de gevangenen aanmerkelijk.

De nieuwe commandant maakte een einde aan de mishandelingen en pesterijen.⁷⁴ Een bezoek van de vaste Kamercommissie voor Privaat- en Strafrecht op 1 maart 1946 gaf weinig aanleiding tot commentaar. De commissie noemde Amersfoort in haar verslag, dat was gewijd aan dertig kampen, slechts twee keer. De Kamercommissie was verrast door het grote aantal zieken en merkte op dat de voormalige beulen van het kamp slechts door één of twee ongewapende bewakers in de gaten werden gehouden.⁷⁵

Kotalla had in Amersfoort weinig contact met de buitenwereld. Een advocaat was hem nog altijd niet toegewezen. Brieven van zijn vrouw of moeder in Duitsland ontving hij de eerste maanden niet. Het bezoek dat hij kreeg bestond uit rechercheurs die hem kwamen verhoren als getuige in onderzoeken tegen andere oorlogsmisdadigers. Op 8 mei diende zich echter een oud-gevangene uit Kamp Amersfoort voor hem aan. Niet om zijn gram te halen, maar uit medemenselijkheid.⁷⁶

Pastoor Johannes Bernardus Henricus Antonius Melchior Tepe was in oktober 1944 op verdenking van illegaal werk opgepakt en opgesloten in Amersfoort. Tepe, die in 1942 om gezondheidsredenen met emeritaat was gegaan als pastoor van het Gelderse Beesd, belandde vrij snel na aankomst in het kamp met hartklachten in de ziekenbarak.⁷⁷ De hernieuwde kennismaking met Kotalla verraste de pastoor. Hij zag een andere man dan in zijn 'geheugen leefde'. Tepe:

Niet kruiperig zoals reeds geschamperd werd, maar flink, schuld bekendkend en bereid tot boete en toch de kritiek niet sparend aan de aanwezige wachtmeesters voor hun hardnekkige weigeren om getuigenissen te zijnen gunste te noteren.⁷⁸

Het bezoek van Tepe moet veel hebben betekend voor Kotalla. Na maandenlang vijandig te zijn bejegend, meldde er zich iemand die met zijn lot was begaan.

Kotalla profiteerde niet lang van het mildere kampregime onder de nieuwe commandant Soons. Op 30 mei 1946, ruim tien maanden nadat hij van Amsterdam naar Amersfoort was overgebracht, werd hij met Berg en Westerveld overgeplaatst naar interneringskamp Fort Honswijk, bij het Utrechtse dorp Schalkwijk.⁷⁹ Volgens rechercheur Van den Beukel moesten de oorlogsmisdadigers vertrekken omdat werd gevreesd voor een ontsnappingspoging. Bij een routinecontrole in de cellen van Kotalla en Berg waren explosieven gevonden.⁸⁰ Meer bewijs dan de verklaring van Van den Beukel is er niet voor deze lezing. Het ligt meer voor de hand dat de Duitsers werden overgebracht naar

Kotalla gefotografeerd in Kamp Laan 1914. *Ad Windig/Stadsarchief Amsterdam*

het streng bewaakte fort dat deel uitmaakte van de Hollandse Waterlinie omdat ze niet meer nodig waren in Amersfoort. De lijken, 459 verspreid over 33 graven, waren opgegraven.⁸¹

Fort Honswijk

Het negentiende-eeuwse verdedigingswerk Fort Honswijk, strategisch gelegen in een bocht van de rivier de Lek, was ingericht als interneringskamp en diende daarnaast als ondervragingskamp voor het Bureau Nationale Veiligheid.⁸² Het was niet de eerste keer dat het fort fungeerde als gevangenenkamp. In maart 1935 wees de regering Honswijk aan als interneringsdepot voor 'ongewenste vreemdelingen'. Het ging om politieke tegenstanders van de nazi's die naar Nederland waren gevlucht. Uit vrees dat deze personen

– veelal communisten – vanaf Nederlands grondgebied activiteiten zouden ontplooiën die het toen nog bevriende Duitsland zouden provoceren, werden ze opgesloten. De groep gedetineerden was niet groot. Er zaten maximaal twintig ongewenste vreemdelingen tegelijk opgesloten in Honswijk. De laatste gevangene vertrok half november 1935.

Na de afkondiging van de mobilisatie in 1939 werden in het fort Nederlandse soldaten gelegerd. De strijd in de meidagen van 1940 ging grotendeels aan hen voorbij. Als onderdeel van het oostelijk front van de Vesting Holland werd de omgeving van Honswijk onder water gezet. Tot gevechten met Duitse troepen kwam het niet. Na de capitulatie gebruikten de Duitsers het verdedigingswerk als verzamelplaats voor munitie van het verslagen Nederlandse leger. De buitgemaakte kogels en granaten werden afgevoerd naar Duitsland om hergebruikt te worden in de oorlogsindustrie. Gedurende de bezetting bleef de Luftwaffe het fort gebruiken voor de opslag van munitie.⁸³

Na de bevrijding namen de Binnenlandse Strijdkrachten Fort Honswijk in gebruik als interneringskamp voor politieke delinquenten. Half juni 1945 zaten 41 gevangenen, onder wie veertien vrouwen, opgesloten in de bomvrije toren, die het hart van het verdedigingswerk vormde. De bewaking bestond uit ongeveer honderd *BS*'ers, die waren gelegerd in drie barakken op het fortterrein. Onder het Militair Gezag, dat Honswijk overnam van de Binnenlandse Strijdkrachten, liep het aantal gevangenen in het najaar van 1945 op tot een paar honderd.

De omstandigheden waaronder de gevangenen in het oude fort verbleven waren primitief. De gedetineerden waren ondergebracht op de begane grond en de verdieping van de bomvrije toren. De imposante bakstenen toren met een diameter van ruim 43 meter telde tientallen lokalen die waren ingericht als cellen. Los stro op de houten vloeren diende als slaapplek. De was- en toiletvoorzieningen waren minimaal.⁸⁴ Een arts die het fort in juni 1945 bezocht, vergeleek het opsluiten van gevangenen in de toren met 'kerkerstraf in de Middeleeuwen'. Hij pleitte er tevergeefs voor de gevangenen onder te brengen in de barakken die op het fortterrein stonden.⁸⁵ In Fort Honswijk zaten 'zware jongens' opgesloten. Het ging om Duitsers die van ernstige misdaden werden verdacht en Nederlanders die dienst hadden genomen bij de *SS*. Volgens het Militair Gezag waren deze gewend aan het militaire leven en konden zij de primitieve omstandigheden aan. Voor 'gewone gedetineerden' was Honswijk niet geschikt, erkende het Militair Gezag.⁸⁶

De omstandigheden in Fort Honswijk waren aanzienlijk slechter dan in Kamp Laan 1914. De gevangenen verbleven in de winter dag en nacht in de donkere en koude slaapverblijven in de bomvrije toren. Kotalla deelde zijn

cel vermoedelijk met Berg, Westerveld en Oberle. Het waren niet de enige bekenden in het fort. Sturmscharführer Fröhlich van de Sipo/SD in Utrecht, die Kotalla op 18 november 1944 opdracht had gegeven vier gevangenen te fusilleren, zat eveneens opgesloten aan de Lek.⁸⁷ Het eten was eentonig. 's Ochtends en 's avonds werden vijf sneden brood uitgedeeld. Het middageten bestond uit vrijwel niets anders dan paardenbonensoep. Gevangenen die in de ogen van de bewaking moesten worden gestraft, werden in het kolenhok in de kelder van de toren opgesloten. Voor klachten van de gevangenen – bijvoorbeeld over het feit dat ze in een ruimte sliepen waar geen daglicht binnenkwam – was de leiding van het interneringskamp niet gevoelig. De stemming tegenover de gevangenen was ronduit vijandig. Luitenant

De bomvrije toren van Fort Honswijk waarin de gevangenen zaten opgesloten. Foto Jaap de Zee

Poortgebouw van Fort Honswijk. Het Utrechts Archief

Manders, de rechterhand van kampcommandant majoor Ording, beet de gevangenen veelvuldig toe: 'Iedereen die jullie minder dan levenslang geeft, wens ik de kanker toe.'⁸⁸

Hoewel de leefomstandigheden slecht waren en het regime hard was, ging het met Kotalla in Honswijk geestelijk beter dan in Amersfoort. In Fort Honswijk was hij niet meer het 'stuurloos, menselijk wrak' dat de *Parool*-verslaggever een halfjaar eerder in de bunkercel in Amersfoort had aangetroffen. Hij maakte zich nog altijd grote zorgen over het proces dat hem wachtte, maar werd niet langer verlamd door een allesoverheersende angst voor de doodstraf. Belangrijk verschil met zijn gevangenschap in Kamp Laan 1914 was dat hij in Fort Honswijk niet meer dagelijks werd geconfronteerd met zijn misdaden. De hardhandige verhoren waren afgelopen en wraakzuchtige oud-gevangenen dienden zich in Honswijk niet aan. Hij kwam tot rust en richtte zich langzaam op.

In zijn koude cel begon Kotalla zich voor te bereiden op zijn verdediging. Op 15 januari 1947 stuurde hij vanuit Honswijk een handgeschreven briefje aan de aanklager bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam. 'Gevangene 538' wilde graag weten wat de aanklacht tegen hem was. Hij was genooddaakt dit verzoek zelf te doen omdat hem nog altijd geen advocaat was toegewezen.⁸⁹ Kotalla had alle reden om zich grondig te willen voorbereiden op zijn proces. De eerste Duitser was al ter dood veroordeeld wegens oorlogsmisdaden.⁹⁰ De mishandelingen en executies waarvan de *POD*'ers Kotalla tijdens de verhoren hadden beschuldigd waren talrijk geweest. Sinds hij gevangen zat had hij ook gemerkt dat de haat jegens hem groot was. Op zijn briefje aan de aanklager kwam geen antwoord. De onzekerheid over wat komen ging, duurde voort. Maar Kotalla was doordrongen van het feit dat hij moest vechten, wilde hij niet eindigen voor het vuurpeloton.

Deel II

5 Het proces

De publieke tribune van de kleine zaal van de Eerste Kamer van het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam was op dinsdagochtend 16 november 1948 tot de laatste stoel bezet. Op de rol stond het proces tegen zeven beulen van Kamp Amersfoort. Buiten voor de ingang van het voormalige kantoorpand van de Nederlandsche Handel-Maatschappij op de hoek van de Herengracht en de Nieuwe Spiegelstraat moesten tientallen belangstellenden worden teleurgesteld. Het geroezemoes op de tribune verstomde toen rond 10 uur Josef Kotalla als eerste van de zeven verdachten de rechtszaal binnenkwam. Kotalla had het Luftwaffe-uniform dat hij bij zijn arrestatie droeg, verruild voor een burgerpak. Zijn rechterpols was geboid aan een parketwachter. In zijn vrije linkerhand had hij een aantekenschrift.

Kotalla werd naar de voorste van drie achter elkaar opgestelde beklaagdenbanken geleid. De parketwachter, een opperwachtmeester van het korps Rijkspolitie, nam naast hem plaats en maakte zijn handboei los. De tweede verdachte die in de voorste beklaagdenbank aanschoof, was kampcommandant Karl Peter Berg, begeleid door een wachtmeester van de Rijkspolitie. Kamp-ss'ers Joseph Oberle en Hugo Hermann Wolf, die als enigen van de verdachten gekleed gingen in een uniform van bij elkaar geraapte kledingstukken, namen op de tweede bank plaats. De achterste rij werd bezet door het voormalige hoofd van de Bekleidungskammer Edmund Brahm en twee Duitsers die waren betrokken bij de mishandeling en het fusilleren van de Russische krijgsgevangenen in Kamp Amersfoort, Erwin Ernst Alscher en Ernst Georg May.¹

Kotalla was zichtbaar gespannen. Zijn strak achterovergekamde zwarte haar plakte op zijn voorhoofd. Hij was niet voor de eerste keer in het gerechtshof in Amsterdam. Bijna twee jaar eerder was hij opgetreden als getuige in de zaak tegen Frans van de Laar, die als *Lagerälteste* (kampoudste) medegevangenen had mishandeld. Aan dat bezoek aan de rechtszaal had Kotalla slechte herinneringen. Toen hij tijdens een schorsing van het proces de zaal werd uitgeleid, zag een man op de publieke tribune kans hem een

De eerste zittingsdag van het Bijzonder Gerechtshof tijdens het proces van de zeven beulen van Amersfoort met in de voorste bank Kotalla (links) en kampcommandant Berg. *ANEFO/Nationaal Archief*

vuistslag in het gezicht te geven. Een halfuur later stond Kotalla volgens een journalist nog met een pijnlijk gezicht over zijn wang te wrijven.²

Bijzondere rechtspleging

Kotalla had drieënhalf jaar op zijn proces moeten wachten. De raderen van de Bijzondere Rechtspleging draaiden langzaam. Het aantal verdachten dat

Kotalla na afloop van het proces tegen Frans van de Laar. *De Spiegel*

moest worden berecht, was veel groter dan het justitieel apparaat aankon. In de zomer van 1945 waren ongeveer 100.000 Nederlanders opgepakt op verdenking van verraad of collaboratie. In afwachting van hun proces zaten ze opgesloten in een van de ruim honderd interneringskampen verspreid over het land. Nadat de regering-Schermerhorn-Drees in oktober 1945 besloot de 'lichte gevallen', verdachten die slechts een foute politieke overtuiging kon worden verweten, onder voorwaarden zonder proces naar huis te sturen, nam de druk op de rechtspleging langzaam af. Vanaf de zomer van 1946 kwam de vrijlating van politieke delinquenten pas echt goed op gang. Op 1 juni 1946 zaten nog 70.740 Nederlanders gevangen in 98 kampen. Rond 1 maart 1947 was dat aantal geslonken tot ongeveer 25.000.³

De berechting van de ruim tweehonderd opgepakte Duitse oorlogsmisdadigers was in juni 1946 nagenoeg stil komen te liggen. De oorzaak hiervan lag in een hiaat in de besluiten die in Londen waren genomen over de naoorlogse rechtspleging. De regering in ballingschap had verzuimd de Nederlandse rechter uitdrukkelijk bevoegd te verklaren oorlogsmisdrijven te berechten die waren gepleegd door Duitsers. Voor zover er Duitsers waren die zouden moeten worden vervolgd, dan golden voor hen dezelfde wettelijke maatstaven als voor Nederlandse verdachten, was de redenering. Deze opvatting hield geen stand. Op 19 juni 1946 veroordeelde het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem de Duitse SD'er August Louis Wilhelm Ahlbrecht ter dood voor het doodschieten van een gevangene. Ahlbrecht kreeg van het hof toestemming in cassatie te gaan tegen deze uitspraak.⁴ De Bijzondere Raad van Cassatie oordeelde vernietigend over zijn veroordeling.

Anders dan de gewone strafrechtspraak kende de bijzondere rechtspleging niet de mogelijkheid in hoger beroep te gaan tegen een vonnis. De enige mogelijkheid om een sententie aan te vechten was een gang naar de Bijzondere Raad van Cassatie (BRVC). De bevoegdheden van de BRVC waren ruimer dan die van de Hoge Raad, de cassatie-instantie in het civiel recht, belastingrecht en strafrecht. De Hoge Raad kon een vonnis vernietigen wegens verzuim van vormen (fouten tijdens het strafproces) en wegens schending van de wet (verkeerd toepassen van de wet). De Bijzondere Raad had als derde mogelijkheid de strafmaat te wijzigen 'welke niet geacht kan worden te beantwoorden aan de ernst van het misdrijf, de omstandigheden, waaronder het is begaan, of de persoon of de persoonlijke omstandigheden van den veroordeelde'.⁵

De BRVC wees de regering nog voordat ze met een arrest kwam in de zaak-Ahlbrecht op de onrechtmatigheid van zijn veroordeling.⁶ Het Bijzonder Gerechtshof miste volgens de Bijzondere Raad de bevoegdheid een oordeel

te vellen over oorlogsmisdrijven gepleegd door een Duitser. De achtergrond van deze uitspraak lag in de opvatting dat leden van een bezettingsmacht niet onder de rechtsmacht van het land vielen waar ze waren binnengekomen, zolang de gepleegde feiten binnen de kring van hun bevoegdheid vielen.⁷ Een Nederlandse rechter kon een Duitse soldaat vervolgen die een vrouw had verkracht of een diefstal had gepleegd. Maar wanneer diezelfde soldaat bij een razzia Joden had mishandeld of bij een vluchtpoging had doodgeschoten, kon een Nederlandse rechter niet over hem oordelen. De soldaat had de regels die binnen het Duitse leger golden met zijn optreden tijdens de razzia niet overtreden.⁸

De BRVC stelde dat misdrijven zoals gepleegd door Ahlbrecht konden worden vervolgd met een beroep op het Handvest dat behoorde bij de Overeenkomst van Londen. Op 8 augustus 1945 hadden de Verenigde Staten, Rusland, Frankrijk en Engeland in Londen afspraken gemaakt over de berechting van oorlogsmisdadigers. De opzet van een internationaal tribunaal en de misdrijven waarover het een oordeel zou vellen, werden vastgelegd in een Handvest. In artikel 6 van het Handvest werden misdrijven tegen de vrede (a), oorlogsmisdrijven (b) en misdrijven tegen de menselijkheid (c) opgenomen en ruim omschreven.⁹

De regering maakte weinig aanstalten tegemoet te komen aan de bezwaren van de BRVC. Toen op 17 februari 1947 het vernietigende arrest van de raad kwam in de zaak-Ahlbrecht was er echter geen weg meer terug. KVP-minister van Justitie J.H. van Maarseveen voegde artikel 27a toe aan het Besluit Buitengewoon Strafrecht, waarin uitdrukkelijk kwam te staan dat de rechtsmacht van de Nederlandse rechter zich uitstreckte over personen die in vijandelijke krijgs-, staats- of publieke dienst de normen van het oorlogsrecht opzettelijk hadden geschonden. Verder wilde de minister niet gaan, maar onder de druk van de Tweede en Eerste Kamer werd uiteindelijk ook de omschrijving van oorlogsmisdrijven (b) en misdrijven tegen de menselijkheid (c) uit artikel 6 van het Londense Handvest opgenomen in het toegevoegde artikel.¹⁰ Bij de aanpassing van het Besluit Buitengewoon Strafrecht werd tevens de mogelijkheid van cassatie verruimd. Om overbelasting van de Bijzondere Raad van Cassatie te voorkomen, was aanvankelijk bepaald dat het Bijzonder Gerechtshof dat het vonnis had gewezen toestemming moest geven aan een verdachte om in cassatie gaan. Vanaf juni 1947 had iedere veroordeelde die de doodstraf of een gevangenisstraf van meer dan zes jaar opgelegd had gekregen, automatisch het recht in cassatie te gaan. Toestemming van een gerechtshof was niet langer noodzakelijk.¹¹

Het eerste grote proces waarin het nieuwe wetsartikel 27a werd toegepast,

begon op 1 april 1948 toen de Höherer ss- und Polizeiführer Hanns Albin Rauter voor het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag verscheen. De hoogste politiefunctionaris in het bezette Nederland werd ter dood veroordeeld voor zijn actieve rol in de Jodenvervolging en zijn verantwoordelijkheid voor de moorden en terreur die door leden van de Sipo en SD waren gepleegd. Rauter ging in cassatie, maar de Bijzondere Raad van Cassatie bevestigde de doodstraf.¹² Het juridische hiaat in het Besluit Buitengewoon Strafrecht was met artikel 27a definitief gedicht. De rechtszaken tegen verdachte Duitsers kwamen weer op gang.¹³

Houvast aan het geloof

Naarmate Kotalla's proces langer op zich liet wachten, begon zijn familie zich te roeren. Ze maakten zich ongerust. Zijn schoonmoeder Erna Kreikamp schakelde de Amsterdamse advocaat Jan de Pont in. Hij wendde zich in april 1947 tot het hoofd van de Politieke Recherche Afdeling (PRA) Utrecht in de veronderstelling dat deze hem kon vertellen waarom Kotalla werd vastgehouden in Fort Honswijk. De Pont werd weinig wijzer. De PRA Utrecht, die in maart 1946 in de plaats van de POD was gekomen, had geen bemoeienis met de zaak.¹⁴

Het dossier Kamp Amersfoort was in november 1946 van de PRA Utrecht overgeheveld naar het Bureau Opsporing Oorlogsmisdadigers in Amsterdam. De PRA-rechercheurs Wolthuis en Van den Beukel waren gedetacheerd bij het opsporingsbureau. Rechercheur Kleinveld bleef betrokken bij het onderzoek, maar maakte niet de overstap van de PRA Utrecht naar BOOM.¹⁵

Op 1 april 1947 schreef Kotalla's vrouw Annerose vanuit de geallieerde bezettingszone in het westen van Duitsland een brief aan BOOM. Ze wist dat het onderzoek naar haar man was afgerond en dat hij gevangenzat in Fort Honswijk. Ze leek zich de ernst van de verdenkingen tegen hem echter niet te realiseren. Annerose stelde voor Josef in afwachting van zijn proces over te plaatsen naar een gevangenenkamp in Duitsland. Ze wilde ook weten of hij zich op een of andere manier kon verdedigen tegen de vele aanklachten die er tegen hem lagen. Annerose twijfelde namelijk niet aan zijn onschuld. 'Ich weiss bestimmt dass er nichts schlechtes getan hat.' Ze vroeg vertwijfeld wat ze voor haar man kon doen.¹⁶

Kotalla kreeg mondjesmaat bezoek in Honswijk. Naast pastoor Tepe, die hem in Amersfoort had bezocht, kwam de moeder van Erika Lüschen een keer langs. De oud-medewerkster van Abteilung III en vriendin van de Nederlandse ss'er Van der Neut zat in afwachting van haar proces nog gevan-

gen in een interneringskamp.¹⁷ Haar zoontje Fokko, die in juni 1945 was geboren, verbleef bij haar ouders in Soest. Tijdens het bezoek aan Kotalla nam Erika's moeder Fokko mee. Kotalla mocht de peuter even in zijn armen houden. De herinnering hieraan koesterde hij.

Ich habe ihn [Fokko] noch gut in Erinnerung, als ich ihn zum ersten Mal sah u. in meine Arme nehmen konnte, als er mit Ihrer so lb. Mutter zu Besuch im Lager Hanswijk war.¹⁸

Het vrolijke jongetje deed hem wellicht terugdenken aan de afspraak die hij met Annerose had gemaakt na de oorlog aan kinderen te beginnen. Het Duitse Rijk was ingestort, maar de kans op een gezinsleven was voor hen verder weg dan ooit.

Kotalla's verblijf in Fort Honswijk duurde ruim een jaar. Op 11 juli 1947 werd Kotalla met elf andere gevangenen, onder wie de ss'ers Westerveld en Oberle, overgebracht naar Kamp Crailo bij Laren. De reden van hun vertrek is onduidelijk. Kotalla's nieuwe onderkomen was een voormalig barakkenkamp van het Nederlandse leger. In 1914 waren de Rode Huzaren in het kamp gelegerd. Later volgden de Gele Rijders. In 1940 namen de Duitsers het kamp in gebruik. Kort na de bevrijding ging het dienstdoen als interneringskamp voor collaborateurs en landverraders.¹⁹ Het verblijf in het bosrijke Crailo was van korte duur. Op 24 september 1947 werden de twaalf gevangenen die uit Honswijk waren gekomen, overgebracht naar een voor Kotalla bekende plek, het Huis van Bewaring II aan de Havenstraat in Amsterdam.²⁰

In Amsterdam bleef pastoor Tepe Kotalla trouw bezoeken. Tepe nam geregeld religieuze boeken voor hem mee. De streng katholiek opgevoede Kotalla had naar eigen zeggen in Fort Honswijk de weg terug naar God gevonden. Geheel in lijn met wat van hem werd verwacht, had hij als ss'er in 1939 het geloof afgezworen. In Honswijk zette aalmoezenier pater Scharf hem weer op het spoor van God. In grote onzekerheid verkerend over zijn lot, vond Kotalla houvast in zijn oude geloof. Nood leerde bidden. 'So will ich mir weiter bei Gott alles erbitten und mit seiner Hilfe nie und nie wieder irre gehn kann und wurde,' schreef hij in een brief aan Tepe.²¹

Kotalla was er in het Huis van Bewaring op gebrand het geloof volgens de regels te belijden. Hij bad dagelijks en bezocht op zondag de mis in de gevangenis. Kotalla verdiepte zich onder meer in de *Bergrede van Jezus*. In een van de bekendste gedeelten van de Bijbel maakt Jezus duidelijk wat hij verwacht van gelovigen en hoe ze zijn leer in de praktijk moeten brengen. In de inleiding bij een nieuwe vertaling schreef theoloog en cultuurfilosoof L.J. van

Holk in 1941 dat de Bergrede haar ‘uitzonderlijke populariteit’ dankte aan ‘de radicaal onderwereldsche moraal, en de strijdbare gestalte van den Christus, die er uit op rijst’. De Bergrede gaf volgens Van Holk een ‘compromislooze, klare moraal: zóó moet gij handelen, om den wil Gods te vervullen; niet het minimum telt, maar het maximum, wanneer gij eenmaal het godsdienstig leven in geboden wilt doen opgaan’.²²

Kotalla vroeg pastoor Tepe in een van zijn brieven om een missaal, waarin de liturgische gebeden voor de mis staan. Hij wilde ook graag de Duitse versie van *Over de navolging van Christus* van Thomas a Kempis. In dit werk legt de middeleeuwse geleerde uit hoe een christen zou moeten handelen in zijn leven. Kotalla schreef Tepe dat God hem kracht gaf zijn lot te aanvaarden:

In nichts kann ich mich so dankbar zeigen als in meine tächlichen Familiengebete und in der Sonntächlichen Messe in aufrichtigen Gebeten zu unserem lieben Herr Gott für Sie um ein gesundes Leben bitten. Sonst geht es mir zu Zeit ganz gut, bin Gesund und in Ordnung. Die heutigen Umständigkeit muss ich als Fügung Gottes annehmen um in der Zeit allem Schlechten in Gedanken nach zu gehen und zu bereuen. Das ich auch schon sehr getan habe, so gebe mir Gott die Kraft und Gesundheit um meine Probe Gottes gut zu erfüllen und zu überstehen.

Kotalla deed niet alleen voor religieuze zaken een beroep op pastoor Tepe. Het contact had ook een praktische reden. Kotalla stond er alleen voor en vroeg de pastoor of hij wilde bemiddelen zodat hij zijn strafdossier kon inzien. ‘Ich weiss mir nähmlich kein Rat mehr und ich hier keinen Menschen habe der für mich aussen was tun kann.’²³

Vanuit het Amsterdamse Huis van Bewaring slaagde Kotalla er nog altijd niet in goed contact te krijgen met zijn vrouw en zijn familie. De censuur dwarsboomde hem geregeld. Eind september 1948 informeerde gevangenis-aalmoezenier Kokkelkoren bij de gevangenisdirectie naar een brief van Kotalla’s moeder. Kotalla had wel een enveloppe gekregen, maar niet de bijbehorende brief. ‘Het was sinds 4 jaar de tweede brief, die hij van zijn moeder ontving,’ stelde de aalmoezenier. Kokkelkoren wees erop dat Kotalla’s moeder uit Opper-Silezië was gevlucht en nu in het door Rusland bezette Saksen verbleef.²⁴ Drie dagen later antwoordde de directie dat er regels waren gesteld aan de correspondentie van gevangenen en dat er geen reden was van deze regels af te wijken. Bovendien was de brief vernietigd. Welke regel was overtreden in het schrijven van Kotalla’s moeder werd niet vermeld.²⁵

In het najaar van 1948 leek Kotalla's proces dan toch aanstaande. Op 26 oktober ontving hij bericht van het Bijzonder Gerechtshof dat de Amsterdamse advocaat Gerardus Nicolaas Hovius hem was toegewezen.²⁶ De 31-jarige Hovius had enige ervaring met het bijstaan van oorlogsmisdadigers voor het Bijzonder Gerechtshof. Hij was eveneens de raadsman van de beruchte verrader Albert Nijland uit Laren. De wa-man werd verdacht van het aangeven van ondergedoken Joden en stemmingmakerij tegen zijn buurman, de schrijver A.M. de Jong. Nadat het verzet een aanslag had gepleegd op Nijland, waarbij hij alleen gewond raakte, werden op 18 oktober 1943 twee represaillemoorden (*Aktion Silbertanne*) gepleegd op bevel van de ss in Amsterdam. Een van de slachtoffers was De Jong. Nijland werd na de oorlog ervan beschuldigd de aanslag op De Jong aangemoedigd te hebben. In zijn verdediging ontkende Hovius niet dat Nijland 'verkeerde dingen had gedaan', maar wees hij er ook op dat de strenge aanpak van zwarthandel door de wa-man de bevolking ten goede was gekomen. De advocaat zette zijn pleidooi kracht bij door te citeren uit Shakespeares *Julius Caesar*. 'Het kwaad dat de mensen doen leeft voort, het goed wordt vaak begraven met hun gebeente.'²⁷

Kotalla was opgelucht dat hij eindelijk een raadsman toegewezen had gekregen. Hovius zocht hem eind oktober voor de eerste keer op in het Huis van Bewaring. Kotalla was uiterst nerveus. Tijdens het gesprek met zijn advocaat liep hij voortdurend heen en weer. Hij zat geen twee minuten op zijn stoel.²⁸ In een brief dankte Kotalla zijn advocaat hartelijk voor het eerste 'wertvollen Besuch'. Hij keek uit naar de volgende ontmoeting. 'Es freut mich Sie in Kürze wieder zu sprechen.' Hovius leek de strategie die hij in de zaak-Nijland hanteerde ook bij zijn nieuwe cliënt te willen volgen. In overleg met Kotalla werkte hij aan een lijst van getuigen à décharge die moesten aantonen dat de ss'er zich in Kamp Amersfoort had bekommerd om de noden van gevangenen.²⁹ Veel tijd om de langverwachte rechtszaak voor te bereiden was er niet. Op 29 oktober om halfelf 's ochtends kreeg Kotalla in zijn cel een dagvaarding uitgereikt. Zijn zaak diende ruim twee weken later.³⁰

Het verzet spreekt recht

Toen het rumoer op de publieke tribune van het Bijzonder Gerechtshof na de binnenkomst van de zeven beulen van Kamp Amersfoort was verstomd, opende president Joost Adriaan van Hamel de zitting. De 68-jarige Van Hamel had geen ervaring als rechter toen hij op 24 juli 1945 werd geïnstalleerd. Hij leerde het vak in de praktijk. Voordat de Amersfoortse beulen voor hem verschenen had hij tientallen (Nederlandse) verdachten veroordeeld. In zijn

eerste zaak legde hij een inwoner van Purmerend de doodstraf op wegens verraad, dat minstens twee landgenoten het leven had gekost.³¹ Voormalig minister-president jonkheer Dirk de Geer werd in oktober 1947 onder voorzitterschap van Van Hamel veroordeeld tot een jaar voorwaardelijke gevangenisstraf wegens opzettelijke benadeling van de staat.³²

Van de vijf presidenten van de Bijzondere Gerechtshoven was Van Hamel de enige niet-rechter. Hij was hoogleraar geweest op de Gemeente Universiteit van Amsterdam en korte tijd Kamerlid voor de Liberale Unie. In 1925 werd hij benoemd tot Hoge Commissaris van de Volkenbond in de Vrijstad Danzig. Na vier jaar keerde Van Hamel terug naar Nederland en bekleedde hij verschillende functies in commissies en verenigingen die zich bezighielden met volkenrechtelijke vraagstukken. Door zijn scherpe formuleringen als auteur en niet zelden flamboyante optreden genoot hij bekendheid in brede kring.³³

Van Hamel had een zwaar persoonlijk verlies geleden in de oorlog. Zijn beide zoons, Gerard en Lodo, waren omgekomen in het verzet tegen de Duitsers. Lodo van Hamel was de eerste agent die vanuit Engeland boven Nederland werd gedropt, met het doel een radioverbinding tot stand te brengen. Hij slaagde in het opzetten van een verbinding, maar werd op 15 oktober 1940 gevangengenomen bij het Tjeukermeer, waar een watervliegtuig hem zou oppikken en terugbrengen naar Engeland.³⁴ Van Hamel bemoeide zich intensief met het proces tegen zijn zoon. Hij gaf Lodo's Duitse advocaat juridische aanwijzingen en adviezen. Het mocht niet baten. Het *Feldkriegsgericht* in Den Haag veroordeelde hem ter dood.³⁵ Een gratieverzoek dat via Van Hamels relaties in Berlijn bij *Reichsmarschall* Hermann Göring op het bureau belandde, haalde niets uit. Lodo werd op 16 juni 1941 gefusilleerd.³⁶ Zijn oudere broer Gerard, die het verzetswerk voortzette, werd in augustus 1942 gearresteerd. Hij overleed in concentratiekamp Natzweiler.³⁷ Van Hamel werd in verband met de arrestatie van zijn oudste zoon samen met zijn vrouw en dochter opgepakt en zat enige tijd gevangen in Scheveningen.³⁸ Hoewel Kotalla in augustus 1942 nog in de strafgevangenis werkte, zijn er geen aanwijzingen dat hij Van Hamel daar heeft getroffen.

De benoeming van Van Hamel tot president van het Bijzonder Gerechtshof Amsterdam paste binnen de chaotische en moeizame selectie van de leden van de zittende en staande magistratuur van de bijzondere rechtspleging. Het aanzoeken van aanklagers en rechters voor de bijzondere rechtspleging was een van de taken van mr. J.C. Tenkink, die was teruggekeerd als secretaris-generaal op het ministerie van Justitie nadat hij in maart 1941 op eigen verzoek door de Duitsers was ontslagen. Samen met de jurist G.E. Langemeijer

stelde Tenkink, zonder dat ze over veel gegevens konden beschikken, met spoed een lijst met kandidaten op. In de praktijk wogen bij de selectie twee (niet wettelijke) criteria zwaar: 'Geen enkel blijk van zwakheid uit vaderlands oogpunt en geen evident lage taxatie van bekwaamheid.'³⁹ Van Hamel voldeed ruimschoots aan beide criteria. Dat het verlies van zijn twee zoons in de oorlog een onafhankelijk oordeel over Duitse oorlogsmisdadigers in de weg zou kunnen staan, was geen reden hem niet te benoemen als president van het hof. Het leed dat hem was overkomen, leek eerder een aanbeveling. Van Hamel was niet de enige rechter binnen de bijzondere rechtspleging die de gevolgen van de Duitse bezetting aan den lijve had ondervonden. Zo werden er meerdere juristen benoemd die – net als Langemeijer, die ze aanzocht – tijdens de bezetting in het gijzelaarskamp Beekvliet in Sint-Michielsgestel hadden gezeten.⁴⁰

Van Hamel zat op 16 november 1948 met twee raadsheren achter een lange groene tafel die op een verhoging stond. Beiden hadden net als de president voor hun benoeming geen ervaring met rechtspreken. Over hun blijk van 'goed vaderlanderschap' tijdens de oorlog was geen twijfel. De raadsheren hadden zich ieder op hun eigen manier verzet tegen de Duitse bezetter. De 63-jarige Amsterdamse notaris mr. Antoon Gerard Lubbers was nauw betrokken geweest bij illegale organisaties, door deze in financiële en organisatorische zin te steunen.⁴¹ In 1947 was hij als bestuurslid van de Amsterdamse ring (afdeling) van de Koninklijke Notariële Broederschap benoemd tot ridder in de orde van de Nederlandse Leeuw. De onderscheiding was een blijk van waardering voor het verzet van de Amsterdamse beroepsorganisatie van notarissen gedurende de bezetting.⁴²

De tweede raadsheer was generaal-majoor Adrianus Rudolphus van den Bent. In Londen was bepaald dat naast juristen van binnen en buiten de rechterlijke macht ook militairen zitting moesten hebben in de Bijzondere Gerechtshoven.⁴³ De 65-jarige Van den Bent had in de meidagen van 1940 het commando gevoerd over het 1vde Legerkorps. Twee maanden later was hij als krijgsgevangene naar Duitsland afgevoerd, omdat hij had geweigerd een verklaring te tekenen waarin stond dat hij op geen enkele manier meer tegen Duitsland zou strijden.⁴⁴

Met president Van Hamel en de raadsheren Lubbers en Van den Bent had het voormalig verzet een bepalende stem in de berechting van Kotalla en de andere Amersfoortse verdachten. Maar niet alleen in de zittende magistratuur wist de illegaliteit zich vertegenwoordigd. De openbaar aanklager, advocaat-fiscaal Bernard Joan Besier, had eveneens een aandeel in het verzet tegen de Duitser geleverd. De 42-jarige aanklager Besier had in de oorlog

voor het Openbaar Ministerie gewerkt als waarnemend substituut-officier van justitie in Middelburg en Haarlem. In zijn laatste standplaats was hij belast met de vervolging van verdachten van economische delicten. In de loop van de oorlog raakte Besier steeds meer betrokken bij het verzet. Na de bevrijding kreeg hij een leidinggevende positie binnen de Politieke Opsporingsdienst district Haarlem. In juli 1945 werd hij benoemd tot aanklager bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam.⁴⁵

Nadat Van Hamel de personalia van de verdachten had opgesomd en ze vermaande goed op te letten, gaf hij het woord aan advocaat-fiscaal Besier. De president vroeg hem voordat hij de tenlastelegging voordroeg een korte samenvatting van de feiten te geven die elk van de verdachten had gepleegd 'om de inhoud van de technisch-juridische zinnen van de dagvaarding voor eenieder duidelijk te maken'.⁴⁶ Alle zeven verdachten hadden zich volgens Besier schuldig gemaakt aan mishandeling en foltering van gevangenen. Ten aanzien van de executies van gevangenen maakte de openbaar aanklager onderscheid tussen de verdachten. Kampcommandant Berg en zijn plaatsvervanger Kotalla waren verantwoordelijk voor de moorden. Brahm, Oberle, May en Alscher werd medewerking aan de moorden verweten. Wolf werd niet verdacht van deelname aan executies.

De tenlastelegging van Kotalla telde vijf punten. Het eerste punt betrof de herhaaldelijke en opzettelijke mishandeling en/of foltering van gevangenen die in verscheidene gevallen de dood van het slachtoffer ten gevolge had. De punten 2 tot en met 5 omvatten de verschillende executies waaraan Kotalla had deelgenomen of leiding aan had gegeven. Bij elkaar opgeteld stond hij terecht voor 77 executies. Besier beschouwde Kotalla 'als de ergste der Duitse beulen' in Kamp Amersfoort. Hij had zich volgens de aanklager schuldig gemaakt aan oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid als bedoeld in artikel 6b en/of 6c van het Handvest behorende bij de Overeenkomst van Londen. Vervolgens somde Besier zeven misdrijven op die Kotalla meermalen had gepleegd en strafbaar waren volgens de Nederlandse wet: 1. Opzettelijk in tijd van oorlog de vijand hulp verlenen; 2. Mishandeling; 3. Mishandeling, zwaar lichamelijk letsel ten gevolge hebbende; 4. Mishandeling, de dood ten gevolge hebbende; 5. Zware mishandeling; 6. Zware mishandeling, de dood ten gevolge hebbende; 7. moord.⁴⁷

Tijdens de eerste zittingsdag op 16 november schetsten de rechercheurs die het onderzoek naar de verdachten en de graven rondom het kamp hadden uitgevoerd een algemeen beeld van het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort. Naast Roel Wolthuis en Gerrit Kleinveld traden de rechercheurs Jacob Knol en Martinus van Gulik op als getuige. De processen-ver-

baal die de rechercheurs hadden opgesteld tijdens hun onderzoek, het *Dienstbuch für Blockführer vom Dienst* en een album met foto's van opgegraven lijken vormden het bewijsmateriaal. Het dienstboek en het fotoalbum lagen samen met een knuppel op de tafel waar het hof achter zetelde. De knuppel was volgens rechercheur Van Gulik van Kotalla geweest. Toen de president hem ernaar vroeg, ontkende Kotalla fel.

Deze knuppel is niet van mij geweest. Ik heb hem afgenomen van een Blockführer en hem in mijn prullenbak gedaan. Ik gebruikte een andere knuppel, een dikkere.⁴⁸

Drie medici die enige tijd gevangenzaten in Amersfoort, de artsen Izak Wessel en Hendrik Popo ten Cate en hoogleraar interne geneeskunde Jacobus Gerardus Gerbrant Borst, deden vervolgens verslag van de 'buitengewoon slechte' omstandigheden in het kamp. 'Alle gevangenen leden aan ondervoeding,' verklaarde Ten Cate. De zittingsdag werd afgesloten met getuigenissen van drie voormalige gevangenen over de leefomstandigheden.⁴⁹

Het kan gebeurd zijn

Na de algemene eerste zittingsdag moesten de zeven verdachten zich individueel verantwoorden voor het Bijzonder Gerechtshof. Kampcommandant Berg was op donderdag 18 november de eerste die voor moest komen. Kotalla volgde op zaterdag 20 november. De publieke tribune liep opnieuw vol. Kotalla was vanaf het moment dat president Van Hamel de zitting opende scherp en alert. De eerste getuige die werd opgeroepen, was Antonius Fitters. De 24-jarige chauffeur Fitters was opgepakt omdat hij had geweigerd in Duitsland te gaan werken. Hij deed uit de doeken hoe Kotalla hem op tweede kerstdag 1943 had gestraft omdat hij hout dat in het kamp werd gezaagd voor de Wehrmacht, achterover had gedrukt om de kachel aan te maken. Volgens Fitters moest hij 22 uur lang met ontbloot bovenlijf in de rozentuin staan met een bord om zijn nek met de tekst 'Benadeelt de buitenwereld'. Fitters verklaarde dat hij in de periode van 22 november 1942 tot en met 10 februari 1944 herhaaldelijk was geslagen door Kotalla, met een gummislang en Spaans riet. Hij had hem een keer over een tafel gelegd – zijn armen en benen door twee anderen vastgehouden – toen hij werd geslagen. De mishandelingen hadden hem enkele tanden gekost. De verdachte had ook over de hoofden van gevangenen geschoten.

Het verhoor van de eerste oud-gevangene maakte meteen Kotalla's ver-

dedigingsstrategie duidelijk. Waar ontkennen geen zin had, gaf hij de beschuldiging schoorvoetend toe. Maar over het algemeen verzette hij zich fel tegen elke aantijging. Kotalla erkende dat hij in het kamp 'enkele malen' gevangenen 'opzettelijk' had geslagen. Maar de beschuldigingen van Fitters raakten volgens hem verder kant noch wal.

Es kann sein dass ich geslagen habe, aber dass ich ihn an den Tafel habe halten lassen, dass ist nicht war. Wenn ich das getan hatte würde ich es ohne weiteres zugeben, aber ich muss den Fall doch wissen wenn ich 2 Mann am Tische halten lasse.

Kotalla ontkende Fitters te hebben gestraft voor de diefstal van hout. Eind 1943 werd in Kamp Amersfoort nog geen hout gezaagd voor de Wehrmacht, stelde hij. Dat gebeurde pas in de loop van 1944. Hij verklaarde ook nooit een gevangene op een tafel te hebben gelegd om vervolgens te slaan. En tanden had hij al helemaal nooit uit iemands mond geslagen. Dat hij herhaaldelijk op gevangenen had geschoten, was volgens hem ook onzin. 'Das ist einmal passiert.'⁵⁰

De verklaring van Fitters was op meerdere punten onbetrouwbaar. Zo beweerde hij van 22 november 1942 tot en met 10 februari 1944 onafgebroken in Amersfoort te hebben gezeten. Dat was niet het geval. Toen het kamp in 1943 leegstroomde voor de verbouwing, bleven slechts elf gevangenen achter. Fitters was daar niet bij.⁵¹ Wat de getuige niet voor de voeten werd geworpen door de verdediging, was dat Kotalla niet in Kamp Amersfoort verbleef toen Fitters werd gestraft voor de houtdiefstal. Op tweede kerstdag 1943 was Kotalla met huwelijksverlof. Waarom Kotalla de verklaring van Fitters op dit punt niet aanvocht, is onduidelijk. Mogelijk werd Kotalla verrast door de getuigenis omdat hij ter voorbereiding van het proces niet alle stukken had kunnen inzien.

De getuigenis van Fitters was weinig betrouwbaar, maar de toon was gezet. Een ontmoeting met Josef Kotalla was het slechtste wat gevangenen in Kamp Amersfoort kon overkomen. De getuigen die op Fitters volgden, onderstreepten zijn relaas. Ze verhaalden van de ene gruweldaad na de andere. Kotalla gaf de beschuldigingen mondjesmaat toe en probeerde waar hij maar kon iets af te dingen op de getuigenissen. Geconfronteerd met het straffappell op 1 januari 1945 gaf hij zijn rol toe, maar voegde er meteen aan toe dat het appell korter duurde dan door een getuige was beweerd.

Bij een aantal getuigen had Kotalla gegronde redenen ze van repliek te dienen. Zo beweerde oud-gevangene Jan van den Hoek dat Kotalla een paar

dagen voordat de Duitsers het kamp verlieten twee mannen had doodgeschoten. Dat zou hij hebben gedaan naast een barak waar Van den Hoek die dag moest schoonmaken. Deze twee moorden waren niet in het onderzoek van de rechercheurs naar voren gekomen en stonden niet op de aanklacht. In de archieven zijn hiervoor ook geen aanwijzingen te vinden. Van den Hoek verklaarde verder dat Kotalla meerdere malen over de hoofden van gevangenen had geschoten, waarna ze in paniek wegvluchtten. Kotalla deed deze getuigenis af als ‘alles Fantasien’ en richtte zijn pijlen op de getuige. Volgens hem had Van den Hoek hem om een baantje gevraagd in het kamp en had hij medegevangenen verraden die het Wilhelmus zongen. Twijfelend aan het waarheidsgehalte van de verklaring van de getuige wendde president Van Hamel zich tot rechercheur Kleinveld. Die zei zich niet ‘ieder feit, waarover getuige spreekt’ te kunnen herinneren uit de processen-verbaal. Maar het beeld dat hij van Kotalla gaf was volgens Kleinveld ‘in grote lijnen juist’.⁵²

Aan de juistheid van de getuigenis van Van den Hoek werd sterk getwijfeld door het hof. Een andere getuigenis was op meerdere punten aantoonbaar onjuist, maar werd desondanks door president Van Hamel betrouwbaar geacht. Johannes Franciscus Kemperman verklaarde dat hij op 7 september 1942 met honderdvijftig gevangenen vanuit Scheveningen naar Amersfoort was overgebracht. Kemperman was opgepakt omdat hij had geweigerd in Duitsland te gaan werken. Bij aankomst in Amersfoort moest de groep op appel staan en kniebuigingen maken. Kotalla zou de gevangenen hierbij hebben geslagen. Kemperman kostte dat twee tanden. Kotalla kon de verklaring eenvoudig weerleggen. Begin september 1942 werkte hij op de postafdeling en had hij geen contact met gevangenen. Kemperman hield Kotalla samen met commandant Berg verantwoordelijk voor de gruwelijke dood van de voormalige Amsterdamse wethouder Monne de Miranda. ‘Ik ben ervan overtuigd, daar heeft Kotalla deel aan genomen met Berg. Dat staat voor mij tenminste vast als een paal boven water.’⁵³ Het zat anders.

De sociaaldemocratische Joodse wethouder De Miranda kwam op 23 oktober 1942 Kamp Amersfoort binnen. Hij werd ingedeeld bij het Jodencommando, dat naast Joden werd gevormd door mensen die Joden hadden laten onderduiken en gestrafte gevangenen. Het Jodencommando, dat meewerkte aan de bouw van nieuwe barakken, was een van de zwaarste werkploegen van het kamp.⁵⁴ Al na zijn tweede werkdag moest De Miranda als gevolg van zware mishandelingen door een aantal ss'ers en gevangenen die in opdracht van de Duitsers de dienst uitmaakten in het kamp, opgenomen worden in de ziekenbarak. Na een paar dagen moest de 67-jarige De Miranda op last van

kamparts en nsb'er Jan Hendrik Klomp weer aan het werk. Op 2 november werd De Miranda opnieuw zwaar mishandeld tijdens het werk buiten het kamp. Hij werd in een bouwput gegooid die gedeeltelijk was volgelopen met water, waarna hij werd bekogeld met bakstenen en zand. Bij het middagappel werd De Miranda bewusteloos en onder het bloed door gevangenen van het Jodencommando op een kruiwagen het kamp binnengereiden. In het washok werd hij met een koude waterstraal schoon gespoten. Meer dood dan levend werd hij naar de 'dodenbarak' gebracht. Voor de ochtend aanbrak, was De Miranda overleden.⁵⁵ Kemperman beweerde dat Kotalla tijdens het middagappel de weerloze De Miranda in zijn buik had geschopt en boven op hem was gaan staan. Kotalla was weliswaar net een dag eerder overgeplaatst naar het gevangenenkamp, maar met de gewelddadige dood van De Miranda had hij niets van doen.

Toen president Van Hamel bij rechercheur Kleinveld informeerde wat hij dacht van de getuigenis van Kemperman, hield deze zich op de vlakte. Kleinveld:

Ik weet heel zeker, dat een deel van die getuigenverklaring waar kan zijn, want dat klopt met zijn eigen [Kotalla's] verklaring. Hij heeft zich inderdaad in de tijd aan mishandeling van Joden schuldig gemaakt. Dat staat in zijn eigen verklaring.

Van Hamel concludeerde aan het eind van Kempermans verhoor: 'Het kan gebeurd zijn.' Kotalla veerde op, zoals hij al vele malen had gedaan tijdens het proces. 'Nein, Herr Präsident, es kann nicht gebeurd zijn.'⁵⁶

Een verklaring waaraan weinig geloof werd gehecht door het Bijzonder Gerechtshof, maar die Kotalla nog lang zou achtervolgen, was afkomstig van Arie Elisa van Eijl. De 23-jarige Van Eijl zat van 10 februari 1945 tot en met 7 april 1945 onder de valse naam Johannes de Haan gevangen in Kamp Amersfoort. Hij was naar eigen zeggen opgepakt toen hij met wapens de Biesbosch probeerde over te steken naar de geallieerden. In Amersfoort werd Van Eijl ingedeeld in het kleinhoutcommando, dat met een cirkelzaag blokken hout moest zagen. Volgens Van Eijl was Kotalla op een dag met de Nederlandse ss'er Westerveld de barak binnengekomen. Kotalla had hem bij zijn middel gepakt en zijn rechterhand in de richting van de snel draaiende zaag bewogen. Van Eijl verloor de topjes van drie vingers. Ziek van de pijn vluchtte hij de barak uit. 'Later die dag heb ik gehoord dat veertig gevangenen door verdachte en Westerveld zijn mishandeld.'

Van Eijl verscheen aanvankelijk niet in eigen persoon in de rechtszaal om

te getuigen. Hij hoefde niet te verschijnen van de advocaat-fiscaal omdat zijn vrouw hoogzwanger was.⁵⁷ Zijn verklaring die hij tegenover twee agenten had afgelegd, werd voorgelezen. De verbalisanten verklaarden in het proces-verbaal dat de getuige daadwerkelijk de topjes van drie vingers miste. Gezien de ernst van de beschuldigingen liet president Van Hamel de getuige Van Eijl later op de dag thuis ophalen en alsnog getuigen voor het Bijzonder Gerechtshof. Kotalla ontkende de beschuldiging van Van Eijl in alle toonaarden. Hij beweerde nooit een voet in de houtbarak te hebben gezet.

Ich kann mir auch nicht entsinnen dass solche Unfälle passiert sind, dass etliche Leute gleich die Finger... das kann ich mir auch nicht entsinnen.⁵⁸

Kotalla's verontwaardiging was terecht. In de tientallen verklaringen die in de aanloop naar het proces waren afgelegd door oud-gevangenen, had niemand het afzagen van vingers ter sprake gebracht. Het verweer van Kotalla overtuigde aanklager Besier en president Van Hamel, zo bleek gaandeweg het proces. Het incident dat Van Eijl beschreef, had zich dan ook nooit voorgedaan. Dat hij in Kamp Amersfoort gewond was geraakt aan zijn handen, was niet gelogen. Op 7 maart 1945 belandde Van Eijl in de ziekenbarak met zaagwonden aan meerdere vingers, maar Kotalla had hier niets mee van doen.⁵⁹ Waarschijnlijk had Van Eijl zichzelf per ongeluk verwond tijdens het werk in de houtbarak. De ongeloofwaardigheid van Van Eijls verklaring weerhield een aantal kranten niet het zaagincident op te nemen in hun berichtgeving van het proces als voorbeeld van de wreedheden die Kotalla had begaan.⁶⁰

De veertien getuigenverhoren en het verweer van de gedaagde waren een mengeling van waarheid en verdistichting geweest. Het belang van Kotalla om zijn aandeel in de mishandelingen in Kamp Amersfoort af te zwakken, was evident. De beweegredenen van oud-gevangenen om valse verklaringen over hem af te leggen, verschilden. Bij de getuigen Fitters en Kemperman leek geen opzet in het spel. Zij verwarde Kotalla met een van de andere Duitsers in het kamp. Bij Van Eijl en Van den Hoek lag dat anders. Van Eijls getuigenis was een verzinsel. Van den Hoek had zijn verhaal op een aantal punten flink aangedikt. Beiden leken uit op wraak voor het leed dat ze in Amersfoort was aangedaan. Volgens pastoor Tepe, die later in het proces werd gehoord, hadden gevangenen al tijdens de oorlog in het kamp met elkaar afgesproken dat ze Kotalla kapot zouden maken.⁶¹ Tepe herhaalde deze beschuldiging na het proces in een brief aan de president van het Bijzonder Gerechtshof. Tepe:

Niets neem ik terug van mijn verklaringen onder ede: 'Kotalla moest eraan' dat was de leus in het kamp, dat was de impuls van het publiek in de zaal. De afgesneden vingers, een brutale en blijkbaar afgesproken leugen, moge een waarschuwing vormen voor allen die hebben te oordelen.⁶²

Oud-gevangene O. Molenaar zei jaren later in een interview dat gevangenen in het kamp elkaar een belofte hadden gedaan: 'Wie dit overleeft zal gerechtigheid uitoefenen.' Volgens Molenaar hield dat in dat een van hen Kotalla zou doodschieten na de bevrijding.⁶³ Zover kwam het niet. In plaats van met wapens namen oud-gevangenen wraak in de rechtszaal met valse verklaringen.

Getuigen à décharge

De zitting van 20 november duurde lang. Pas in de loop van de middag kwam de eerste getuige à décharge aan het woord. Samen met zijn advocaat had Kotalla een lange lijst van getuigen opgesteld die tegenwicht moesten bieden aan de beschuldigingen aan zijn adres. De Duitse sociaal psycholoog Harald Welzer heeft opgemerkt dat elke dader wil doorgaan voor iemand die moreel handelt, ongeacht zijn ontwikkeling, zijn plaats in de hiërarchie of zijn intelligentie. Na de ineenstorting van het Derde Rijk kwamen daders volgens Welzer met verhalen over hoe 'menselijk' ze in onmenselijke omstandigheden hadden gehandeld. 'En dat is slechts ten dele een bewuste leugen. Er zijn aanwijzingen voor dat ze het ook zelf geloofden.' Daders benadrukten hun persoonlijke integriteit door onderscheid te maken tussen hun eigen morele vermogen en het moorddadige werk dan van hen werd geëist.⁶⁴

Dit gold ook voor Kotalla. Hij was ervan overtuigd dat hij binnen de mogelijkheden die hij onder het kampregime had, menselijk had gehandeld. Een van de eerste personen die zijn advocaat benaderde om hierover te getuigen was de Leusdense boer Reemst, die dagelijks met zijn paard-en-waagen het keukenafval in het kamp kwam ophalen. Kotalla was naar eigen zeggen Reemst tot twee keer toe te hulp geschoten. Toen Duitse soldaten onder dwang twee koeien bij hem weghaalden, kreeg hij door tussenkomst van Kotalla daar alsnog geld voor. Toen een ss-eenheid die was gelegerd in een kazerne in Amersfoort een paard van Reemst in beslag nam, bezorgde Kotalla hem niet alleen het beest terug maar regelde ook dat hij nog een tweede paard mocht uitzoeken.⁶⁵

De reactie van Reemst op het verzoek als getuige à décharge op treden,

toonde het gebrek aan inlevingsvermogen bij Kotalla aan. De Leusdense boer had zijn contact met de ss'er geheel anders beleefd. Reemst:

Kotalla heeft ook mij door zijn optreden meermalen in moeilijkheden gebracht en door zeer voorzichtig beleid mijnerzijds ben ik aan zijn greep ontkomen. Ik kan alzo moeilijk als getuige à décharge voor hem optreden, daar mijn getuigenis hem slechts zou kunnen verzwaren. Daar ik uit Uw schrijven opmaak dat het toch de bedoeling is hem te verlichten, en ik hiertoe niet in staat ben, zie ik verder van nadere correspondentie omtrent zijn persoon af. Ik ben van mening dat ook in deze het recht zijn loop dient te hebben.⁶⁶

Reemst was niet de enige die weigerde te getuigen. Van de lange lijst bleven uiteindelijk zes getuigen à décharge over. Het merendeel van de aangezochte personen was volgens Hovius huiverig in het openbaar hun verhaal te doen. President Van Hamel reageerde geprikkeld op de uitleg van de advocaat:

Ja, dat is toch voor het Hof geen aangename boodschap. Ik zit hier om de waarheid en het recht uit te zoeken, en een getuige komt ook alleen maar om de waarheid te zeggen, maar wat hij weet moet hij dan ook zeggen, en dan mag hij niet bang zijn dat te doen.⁶⁷

Advocaat Hovius had de mogelijkheid weigerachtige getuigen te dagvaarden. Hiervoor moest echter 10 gulden per dagvaarding aan het parket worden gestort. Kotalla had wel geld op een bankrekening in Duitsland staan, maar kon daar niet over beschikken. Familie of kennissen in Nederland die het bedrag voor hem konden betalen, had hij niet. Kotalla en Hovius besloten daarom een beperkt aantal getuigen te dagvaarden. De kosten hiervoor schoot de raadsman voor.⁶⁸

Rode Kruis-medewerkster Loes van Overeem was de eerste getuige à décharge die voor het hof verscheen. Van Overeem, die vrijwillig was komen getuigen, verbleef vanaf september 1944 bijna dagelijks in Kamp Amersfoort als hulpverleenster. Volgens de Rode Kruis-medewerkster kon ze niet overweg met Kotalla. De twee mochten elkaar niet. 'Verdachte zette vaak een grote mond op en was vaak grof tegen mij.' Toch kreeg ze wel eens iets gedaan van hem. 'Doch waren dit uitzonderingen en moest ik daar voor bidden en smeken.' In het najaar van 1944 wist ze Kotalla tot twee keer toe te bewegen een paar gevangenen vrij te laten. Onder hen waren drie vrouwen die in een bunkercel zaten opgesloten. Een van de vrouwen, freule Laman

Trip, die werd verdacht van spionage, bevestigde in haar getuigenis de rol van Kotalla bij haar vrijlating. Van Overeem herinnerde zich ook nog dat Kotalla had voorkomen dat een vrachtauto van het Rode Kruis waarmee voedsel en medicamenten werden vervoerd, werd gevorderd. In de verklaring van Van Overeem klonk geen enkele sympathie door voor Kotalla. Kampcommandant Berg was minder gevoelloos dan zijn plaatsvervanger, zei ze aan het eind van haar getuigenis. Bij hem kreeg ze meer gedaan.⁶⁹ Toen president Van Hamel Van Overeem dankte voor haar komst en prees voor het charitatieve werk dat ze had verricht in Kamp Amersfoort klonk applaus van de publieke tribune.⁷⁰

Oud-gevangene Benjamin Wilhelmus Stomps, die half augustus 1944 in Amersfoort werd opgesloten, getuigde dat Kotalla toestond dat zijn vrouw hem een kwartier lang kon bezoeken in de ziekenbarak van het kamp. Van Overeem had hierbij een bemiddelende rol gespeeld. Kotalla was uitermate beleefd tegenover de echtgenote van Stomps. Hij lichtte haar met een zaklantaarn bij op weg naar haar man. Als ze een drempeltje over moest, waar-schuwde Kotalla haar: 'Stufe bitte.' Op 29 januari 1945 liet Kotalla op eigen gezag Stomps vrij.⁷¹

De vierde getuige was een inmiddels goede bekende van Kotalla, pastoor Tepe. De pastoor ontkende niet dat Kotalla 'zwaar tegen de menselijkheid heeft gezondigd', maar noemde hem een 'sportief type' in vergelijking met 'gluiperds' als Berg en Westerveld. Tepe:

Verdachte durfde alles. Hij ging zonder vrees een barak binnen, waarin patiënten lagen met besmettelijke ziektes. De schrik, die in het kamp was voor verdachte is ook wel versterkt door de kampgeruchten.

De verklaring van de pastoor leidde tot grote verontwaardiging op de publieke tribune.⁷² De vraag is of Tepe tijdens zijn gevangenschap een goed beeld van Kotalla had gekregen. Een oud-gevangene stelde twee dagen na zijn getuigenis in een brief aan het Bijzonder Gerechtshof dat de pastoor de minst aangewezen persoon was om iets goeds over Kotalla te zeggen. Hij was direct na binnenkomst in het kamp in de ziekenbarak opgenomen, schreef hij. 'Zieken in de ziekenbarak stonden natuurlijk ongeveer buiten de belevenissen en gruwelen van het kamp.' De briefschrijver verweet de pastoor dat hij zich asociaal had gedragen in het kamp en nooit iets voor medegevangenen had gedaan.⁷³

Oud-gevangene Clemens Joseph Caris was weinig mededeelzaam. Maar zijn getuigenis kwam de verdediging goed van pas. Uit het beeld dat de 41-ja-

rige koopman van Kotalla schetste leek zijn rol in het kamp beperkt. Caris had Kotalla ‘wel eens zien slaan’, maar noemde hem verder een ‘model-soldaatje’. Veel kwaads kon hij zich niet herinneren over Kotalla.⁷⁴ De laatste getuige à décharge was Jan Hendrik Klomp, die in maart 1942 als kamparts in Amersfoort was komen werken. Klomp was in 1934 lid geworden van de NSB. Zijn politieke keuze had zijn huisartspraktijk in Amersfoort geen goed gedaan. Hij vulde zijn inkomen aan met een dagelijks ochtendspreekuur in het Duitse kamp.⁷⁵ Klomp kon zich niet herinneren dat er gevangenen als gevolg van mishandelingen door Kotalla waren overleden. Hij kreeg wel mannen op zijn spreekuur die gewond waren aan hun testikels. Of dat slachtoffers van de Kotalla-trap waren? Volgens de arts werd er zoveel mishandeld in het kamp dat hij meestal niet informeerde wie de dader was.⁷⁶

De driftig aantekeningen makende Kotalla kon niet tevreden zijn over de inbreng van de getuigen à décharge. Meerdere getuigen hadden weliswaar duidelijk gemaakt dat hij niet was gespeend van menselijk gevoel, maar ze hadden daar ook de nodige kanttekeningen bij geplaatst. Bovendien merkte het hof op dat het merendeel van de gevangenen na 5 september 1944 (Dolle Dinsdag) door hem waren vrijgelaten. Kotalla leek iets achter de hand te willen hebben voor als de oorlog was verloren. Drie Duitse getuigen die de verdediging had willen horen, de kampcommandanten Berg en Stöver en beheerder van het kledingmagazijn Brahm, liet Van Hamel niet toe. De president stelde er geen prijs op verdachten over elkaar te laten getuigen.⁷⁷

Moord en sluipmoord

Aan het begin van de avond boog het hof zich over de 77 executies die Kotalla ten laste waren gelegd. Een 78ste executie die Kotalla op 24 september 1944 's avonds had laten uitvoeren omdat eerder op de dag een ‘verkeerde’ gevangene was doodgeschoten, hadden de rechercheurs over het hoofd gezien. ‘Moord en sluipmoord’, noemde president Van Hamel het doodschieten van gevangenen. Ook de twee andere leden van het hof mengden zich ten aanzien van dit punt op de tenlastelegging nadrukkelijk in het verhoor. ‘Misdadig en laag,’ oordeelde raadsheer Lubbers over het optreden van Kotalla. ‘Tegen alle militaire wetten,’ meende militair raadsheer generaal-majoor Van den Bent. ‘Voelde u niet dat het gemeen was, die mensen dood te schieten als honden?’ Kotalla antwoordde niet en keek strak voor zich uit. Van Hamel concludeerde: ‘Een methode, waaraan het gehele Duitse Rijk zich tot schande heeft gemaakt.’⁷⁸

Kotalla erkende de betrokkenheid bij alle 77 executies, maar schoof de verantwoordelijkheid af. De fusillades had hij uitgevoerd in opdracht van

Berg, die op zijn beurt bij Kotalla had aangegeven dat hij bevel van hogere hand uitvoerde. Schriftelijke bevelen voor het doodschieten van gevangenen had Kotalla nooit gezien. Hij had er ook nooit naar gevraagd, maar telkens aangenomen dat 'het goed was' en dat de mannen die voor het vuurpeloton moesten verschijnen, door een rechtbank ter dood waren veroordeeld.

Die Bestätigung habe ich nicht gefragt, das bekam der Lager kommandant, und gibt er mir den Auftrag und ich weiss soviel von ihm dass er die schriftliche Bestätigung von Den Haag, oder von wo er hatte weiss ich nicht.

De eerste keer dat hij deel moest nemen aan een executie had Kotalla naar eigen zeggen geweigerd. 'Ich wollte nicht, weil ich das noch nicht mitgemacht hatte.' Berg zou hem daarop duidelijk hebben gemaakt dat 'jeder Befehl muss ausgeführt werden'. De commandant voegde daaraan toe: 'Ich habe den Befehl von oben und das sinds alles todeswürdige Menschen, die von oben angeordnet sind und ich soll den Befehl ausführen.' Kotalla bleef tijdens zijn verhoor volharden dat hij alleen bevelen had uitgevoerd. 'Ich habe darin gar kein widerrechtliche Streitigkeit als Soldat gesehen.'

Kotalla verdedigde ook de executie van de negen gevangenen die kort voor hun dood ontslagen waren uit het kamp. Eenmaal buiten het kamp waren deze mannen weer opgepakt en naar de fusilladeplaats gebracht. Raadsheer Van den Bent noemde deze handelwijze 'laag', 'niet militair' en 'tegen alle regels in'. Kotalla verweerde zich opnieuw:

Ich habe darüber gesprochen mit dem Kommandanten, er hat das nur gemacht auf dem einfachen Grunde, es ist alles rechtmässig, damit er die Gefangene im Lager nicht in Unruhe bringt, auf dem Grunde hat er das getan.

Het gerechtshof nam geen genoegen met zijn verweer. 'Een dergelijk bevel is een lage daad,' stelde raadsheer Van den Bent nogmaals. 'Dat voelde U toch zeker als mens ook wel. Dat dat gemeen was.' Kotalla herhaalde dat hij er niets onrechtmatig in had gezien, maar voegde daar zekerheidshalve aan toe dat hij geen keuze had gehad.

Und wenn ich den Befehl nicht ausgeführt hätte, dann hätte ich bestimmt Schwierigkeiten auch gehabt. [...] Es waren schwere Strafe, die uns jede Monat, jede drei Monate vergelesen wurde.

Kotalla's voortdurende verweer dat hij met het executeren van gevangenen orders van hogerhand had uitgevoerd, wekte grote ergernis op bij president Van Hamel.

Dit is een manier, waardoor het hele Derde Duitse Rijk, das dritte Reich von kop tot voet een schanddaad heeft gepleegd, waarbij alle drukte die jullie maakten van militaire macht, waar jullie zo trots op was, te grabbelen is gegoooid, waardoor jullie alle eerbied verloren hebt.

Na de tirade van Van Hamel boog Kotalla deemoedig het hoofd. 'Das sehe ich ein, Herr Präsident.' Maar hij bleef staande houden alleen zijn werk als soldaat te hebben gedaan.⁷⁹

Hoewel hij na de commandant de hoogste in rang was, bepaalde Berg volgens Kotalla alles wat hij moest doen in het kamp. Hij gaf toe dat hij Berg wel eens had vervangen en ook wel eens strafappels had afgenomen. Hij was echter niet bevoegd te tekenen. Wanneer de commandant voor enige tijd het kamp verliet, gaf hij Kotalla een aantal ondertekende blanco ontslagpapieren ('Entlassungsscheine'). Kotalla ontkende niet dat hij na Berg de hoogste in rang was ('Es war zwischen Berg und mir keine andere Person.') en dat hij meerdere was over andere kamp-ss'ers, maar dat betekende volgens hem niet dat hij iets te zeggen had over de gang van zaken in het kamp. Berg was de commandant en verder 'hat niemand etwas zu sagen'. Hij was geen 'Unterkommandant' of 'Stellvertreter'. Raadsheer Van den Bent sloot niet uit dat Kotalla in naam geen ondercommandant was van het kamp, maar stelde dat hij dat in de praktijk wel was als meerdere van het overige bewakings- en kampersoneel. Kotalla gaf schoorvoetend toe. Hij kon zich wel voorstellen dat hij in de ogen van de gevangenen de plaatsvervangend commandant was 'weil Berg seine Befehle durch mich gab und ich überall mein Kopf oder mein Mund hereinstecken musste'.⁸⁰

In de loop van zaterdagavond 20 november sloot Van Hamel de zitting. Het was een zware dag geweest voor de president van het hof. Ondanks zijn 'bijna heroïsche vasthoudendheid' had hij geen vat gekregen op Kotalla, concludeerde *De Tijd* in zijn verslag. Van Hamel slaagde er volgens de krant niet in de 'koele correctheid' van Kotalla te breken:

Slechts even, tegen het einde van de afmattende zittingsdag, hebben wij hem wat sneller en verbeterener zien reageren dan wij gewend waren. Enkele ogenblikken lang hebben wij toen in zijn stem iets bespeurd, dat duidde op ontroering. Dat was aan het einde van de zitting. Dat was,

toen hij medeplichtigheid aan 77 executies had moeten toegeven en hij met versmoorde stem begon te spreken over zijn vrouw, van wie hij na een bombardement niets meer had vernomen en over Berg, die hem telkens en telkens weer het vuile werk had laten opknappen, die hem gehaat had gemaakt bij de gevangenen en voor de uitvoering van wiens bevelen hij nu terecht stond. Verder bleef hij echter gesloten, bleef hij een raadsel en een vraagteken.⁸¹

Een week later, op woensdag 27 november, werd het proces tegen de beulen van Amersfoort hervat. Het was een algemene procesdag waarop de verschillende verdachten aan bod kwamen. Kotalla passeerde een aantal keer de revue. Het waren opnieuw getuigenissen van zijn wrede optreden. De 39-jarige bankemployé Piet Claudemans had gezien hoe Kotalla met de steel van een hark een gevangene had afgeranseld. Claudemans vertelde ook dat Kotalla een medegevangene opdracht had gegeven een wandbordje te maken met daarop een pakje boter. Boven het pakje boter was een stralende zon afgebeeld. Onder het pakje stond de tekst 'Nur nicht weich werden'.⁸² Het waarheidsgehalte van deze verklaring was twijfelachtig. Claudemans had het verhaal uit de tweede hand en andere verklaringen die melding maken van het wandbordje, zijn er niet.

Strafeis

Advocaat-fiscaal Besier was zeker van zijn zaak toen hij op vrijdag 29 november begon aan het formuleren van de strafeis tegen de zeven Amersfoortse verdachten. Het bewijsmateriaal tegen hen was overstelpend, hield hij het hof voor. 'U kunt niet anders dan het met mij eens zijn, dat ten aanzien van elk van de verdachten alle punten van beschuldiging volledig bewezen zijn.' Dat niet alle getuigen even betrouwbaar waren, realiseerde de aanklager zich terdege. Hij maakte onderscheid tussen 'meer objectieve en meer gepassioneerde getuigen'. Van de getuigenis van Arie Elisa van Eijl over het zaagincident nam Besier ruimhartig afstand.

Allerlei gemene vormen van mishandeling zijn ter zitting gebleken. Ik moet echter bekennen van één vorm niet overtuigd te zijn, namelijk het door Kotalla en Westerveld opzettelijk met een cirkelzaag afzagen van vingers. Er was één getuige, die dit vertelde, maar verschillende andere getuigen, die in diezelfde tijd in het kleinhoutcommando werkten, spraken het tegen. Dat daar herhaaldelijk zeer ernstige ongevallen

hebben plaatsgevonden, staat ongetwijfeld vast. Ik vermoed, dat beoelde getuige – diep onder de indruk van alle hem overkomen ellende en bovenal van het gemis zijner vingers – zich de juist toedracht niet meer herinnert en zich dus in zijn verklaring vergist heeft.⁸³

In de strafeis waren alle verdachten gelijk voor Besier. De foltering van gevangenen door Hermann Wolf in Amersfoort en Kamp Vught diende even zwaar te worden gestraft als de honderden moorden waar kampcommandant Karl Peter Berg verantwoordelijk voor was. Volgens Besier konden de verdachten zich niet verschuilen achter ‘Befehl ist befehl’. Dat het weigeren van een bevel tot uitvoeren van een executie tijdens de oorlog zwaar werd gestraft, ontkende de advocaat-fiscaal. Hij verwees naar het proces tegen ss'er Otto Ohlendorf, die als commandant van de Einsatzgruppe D in januari 1946 voor het internationale oorlogstribunaal in Neurenberg was verschenen. Uit het proces van de man die verantwoordelijk werd gehouden voor 90.000 executies van Joden en communisten in de Oekraïne, zou zijn gebleken dat Duitsers zich zonder ernstige gevolgen hadden kunnen onttrekken aan misdadige opdrachten. Ohlendorf zou leden van de Einsatzgruppe die weigerden deel te nemen aan executies naar Duitsland hebben overgeplaatst. ‘De mogelijkheid der morele keuzen bestond ook voor deze verdachten en daarmee komt tevens de reden te vervallen, om het feit der gegeven bevelen strafverzachtend te laten werken,’ betoogde de aanklager.⁸⁴

Besiers verwijzing naar het proces-Ohlendorf was onterecht, blijkt bij bestudering van het proces van de commandant van de Einsatzgruppe D. In zijn verhoor gaf Ohlendorf juist aan dat een bevel tot executie niet kon worden geweigerd. Hij had wel eens een lid van de Einsatzgruppe vrijgesteld, die emotioneel gezien niet opgewassen leek tegen zijn taak. Maar van het weigeren van een bevel kon geen sprake zijn. Dat zou een gang naar de krijgsraad betekenen met een bijbehorende straf, verklaarde Ohlendorf. Hoe zwaar deze straf zou zijn, werd hem niet gevraagd voor de rechtbank in Neurenberg.⁸⁵

Besier typeerde ieder van de zeven verdachten afzonderlijk. Kotalla noemde hij net als bij aanvang van het proces ‘de ergste der Duitse beulen’. ‘Berg was sluw, hield zich meer op de achtergrond, was meer de demonische stuwende kracht achter de schermen, maar daarom over het geheel gezien niet minder erg dan Kotalla.’⁸⁶ Toen de aanklager aan het formuleren van de daadwerkelijke eisen toekwam, was het doodstil in de zaal van het gerechtshof. Besiers optreden werd vastgelegd door een camera van het *Polygoon Journaal*.

Er is mijns inziens een grens, waarboven geen onderscheid meer te maken valt tussen het meer of mindere erge, en die grens is in alle Amersfoortse zaken verre overschreden. In het algemeen zou men kunnen zeggen, dat in zware gevallen langdurige gevangenisstraffen worden opgelegd, in zeer zware gevallen levenslang en in de aller zwaarste de doodstraf. Wat men dan daarbij 'zwaar' vindt, kan niet in woorden worden uitgedrukt of op andere wijze wiskundig gemeten. Het is een kwestie van aanvoelen. Maar voor het Nederlandse volk en dus ook voor mij staat vast, dat de verdachten van heden tot de aller zwaarste categorie behoren. En hoewel misschien de één nóg meer heeft gedaan dan de ander, is van ieder der verdachten het complex van misdrijven zó ernstig, dat ik meen ten volle verantwoord te zijn door tegen elk der verdachten de doodstraf te eisen.

Toen Besier was uitgesproken, steeg applaus op van de publieke tribune. Blijken van goed- of afkeuring waren niet toegestaan tijdens een rechtszaak, maar president Van Hamel had al eerder tijdens het proces ruimte gegeven aan de emoties van het publiek. Hij liet ze deze keer ook toe.⁸⁷

Na de welbespraakte Besier was het aan advocaat Hovius om verweer te voeren namens Kotalla. Bedachtzaam formulerend plaatste hij grote vraagtekens bij de getuigenverklaringen tegen zijn cliënt. De meeste mensen nemen slecht waar, betoogde hij. 'Afgezien van bewuste en opzettelijke oneerlijkheid, waarover ik hier verder helemaal niet wil spreken, is goed waarnemen blijkbaar een grote kunst.' Objectief en goed waarnemen van feiten achtte Hovius in een zenuwslopende omgeving als Kamp Amersfoort ten enenmale uitgesloten. Volgens de raadsman was het bekend dat de gevangenen in het kamp, die Kotalla zagen als de man die al het leed over hen bracht, elkaar hadden gezworen dat hij met zijn leven moest boeten voor de doorstane ellende. Sommige getuigen zouden bij de verhoren door rechercheurs van de POD hebben gezegd dat de dag der wrake was aangebroken. Hovius richtte zich direct tot president Van Hamel:

Laten wij ervoor oppassen dat de Bijzondere Rechtspleging niet wordt tot een Bijzondere Behartiging van Hartstochten.⁸⁸

Dat Kotalla gevangenen dood had geslagen, was volgens de advocaat niet bewezen. Hij verweet de rechercheurs die verklaringen hierover hadden opgenomen, dat ze deze niet hadden geverifieerd. Voor de executies, hoe gruwelijk ook, kon Kotalla niet aansprakelijk worden gesteld, vervolgde Hovius.

Als ss'er had hij geen keus gehad. Weigeren was hem op een zware straf komen te staan.

Als men zich werkelijk indenkt in de positie van deze man en in de omstandigheden waarin hij verkeerde, te minder acht men zich gerechtigd om hier het 'schuldig' uit te spreken.

Als verklaring voor Kotalla's gewelddadige optreden in Amersfoort droeg Hovius zijn opleiding en eerste maanden bij de ss aan. Tijdens zijn opleiding als Anwärter was hij 'stelselmatig en moedwillig verhard'. 'Het hebben van angst ook van inwendige critiek, het hebben van medelijden dat moest direct in de kiem worden gesmoord.' Zijn diensttijd in Polen had hem volgens de advocaat verder verhard. Tijdens de Poolse veldtocht zou hij mee hebben gedaan aan moordpartijen en andere gruwelijkheden. 'In de oorlog zijn wij allemaal verwilderd en verruwd, hoe zou Kotalla dan niet verruwd en verwilderd zijn, nadat hij dit heeft meegemaakt.'⁸⁹

Op de laatste zittingsdag, zaterdag 30 november, ontspon zich nog een verbale strijd tussen de aanklager en Kotalla's advocaat over de vraag of het wat uitmaakte dat Kotalla al dan niet vrijwillig was toegetreden tot de ss. Raadsman Hovius stelde dat Kotalla niet kon worden gestraft voor zijn daden omdat hij gedwongen was lid te worden van de ss. Besier veegde de vloer aan met dit argument door te verwijzen naar het tribunaal in Neurenberg. Daar was vastgesteld dat iemand die gedwongen bij de ss was terechtgekomen, maar persoonlijk betrokken was bij het bedrijven van oorlogsmisdrijven en misdaden tegen de menselijkheid, wel degelijk strafbaar was. 'En dat is toch met Kotalla zeer zekerlijk het geval. Hij is er persoonlijk bij geweest, in de eerste plaats heeft hij het in Polen geleerd en naderhand hetzelfde bedrijf in Nederland voortgezet.'⁹⁰

Voordat Kotalla het laatste woord kreeg, voerde Hovius op de valreep als verzachtende omstandigheid nog aan dat zijn cliënt 'hypernerveus' was geweest tijdens de oorlog, met als dieptepunt de gedwongen opsluiting in het Wester Gasthuis toen hij 'malende' was. Ondanks Kotalla's psychische problemen drong de advocaat bij het hof niet aan op een 'ingewikkeld psychiatrisch rapport'. Met opzet niet, zei hij. De raadsman vertrouwde erop dat het gerechtshof voldoende had aan wat ter zitting naar voren was gebracht over Kotalla's geestesvermogen, onder meer door kamparts Klomp.⁹¹ Hovius nam een gok. In plaats van aan te dringen op een deskundig rapport legde hij het oordeel over Kotalla's toerekeningsvatbaarheid in handen van drie rechters die geen aantoonbare kennis hadden op het ter-

rein van de psychiatrie. Hovius' onervarenheid als advocaat leek hem hier parten te spelen.

Een eerlijk oordeel gevraagd

Zaterdagmiddag 30 november restte de zeven beulen het laatste woord. May, Brahm, Oberle en Wolf hielden het kort en verwezen naar de eerdere pleidooien van hun advocaten. Oberle vertrouwde er maar op dat het goed kwam. De voormalige schaapherder zei dat hij nog geen vijf zinnen van het hele proces had kunnen verstaan. Alscher maakte wel gebruik van de mogelijkheid zijn zaak persoonlijk te bepleiten. Hij probeerde het hof duidelijk te maken waarom hij zo meedogenloos tegen de Russische krijgsgevangenen in Amersfoort was opgetreden. Het leed dat zijn gezin gedurende de oorlog van 1914-1918 in Siberië was aangedaan, was volgens hem 'kolossaal'. Het gerechtshof mocht volgens hem niet verwachten dat hij na dit alles met hartelijke gevoelens tegenover de Russen stond.⁹²

Zowel Berg als Kotalla had zich grondig voorbereid op de mogelijkheid het laatste woord te mogen voeren. Beiden lazen een getypte verklaring voor. De communistische krant *De Waarheid* schamperde dat Kotalla zijn 'leugenachtige verweer' uit een 'compleet boekwerk' voorlas.⁹³ Hij was vastbesloten zijn huid duur te verkopen.

Kotalla sprak vlot en in afgemeten zinnen. Slechts een enkele keer haperde hij. De verdachte probeerde het gerechtshof herhaaldelijk te overtuigen dat hij in Scheveningen en in Amersfoort niets anders dan zijn 'Soldatenplicht' had uitgevoerd. 'Wie für jeden anderen Soldaten sein Fronteinsatz.' Dat hij zijn werk met grote tegenzin had gedaan, bewezen volgens hem de verzoeken om overplaatsing naar het front. 'Leider war alles vergebens. Man hatte den Posten auszufüllen, wo man hingestellt wurde.' Kotalla maakte ook een punt van de beschuldiging dat hij lid was geweest van de ss en zodanig was gedetacheerd bij de Sicherheitsdienst. Hij stelde dat hij in 1939 niet lid was geworden van de Algemene ss, maar van de Waffen-ss. Als lid van de Waffen-ss was hij gedetacheerd bij de Sicherheitspolizei en niet bij de Sicherheitsdienst. Dat laatste was voor Kotalla van belang omdat de Sicherheitspolizei niet op de lijst van misdadige organisaties stond die bij het tribunaal van Neurenberg werd gehanteerd. Dat Kamp Amersfoort onder het *Reichssicherheitshauptamt* in Berlijn viel, zoals Besier had gesteld, was volgens Kotalla een misvatting. Kamp Amersfoort viel rechtstreeks onder de Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD in Den Haag. Dat betekende dat Amersfoort, anders dan bijvoorbeeld Buchenwald, Dachau of Vught, geen concentratiekamp was, betoogde hij.

Was in diesen Lägern für Bestimmungen nach gaben, entzieht sich meiner Kenntnis. Jedenfalls gelte derartige Konzentration Vorschriften nicht für das Lager Amersfoort. Amersfoort war ein Polizeiliches Durchgangslager und unterstand dem Befehlshaber Sicherheitspolizei. Wir hatten mit Berlin nichts zu tun.⁹⁴

Kotalla had gelijk met zijn opmerkingen over het ss-onderdeel waartoe hij behoorde en wie de verantwoordelijkheid had over Kamp Amersfoort, maar in de aanklacht tegen hem waren dit details.

Als 'Soldat' had Kotalla, zo vervolgde hij, niet anders dan bevelen uitgevoerd. De opdrachten voor de fusillades kwamen telkens van Berg. Aan de rechtsgeldigheid van de executies had hij nooit getwijfeld. Weigeren had hoe dan ook niet gekund in zijn ogen. Als hij het bevel niet had uitgevoerd had hij een hoge gevangenisstraf of mogelijk de doodstraf gekregen, was zijn overtuiging. Hij trok een vergelijking met Nederlandse soldaten die in Nederlands-Indië hadden geweigerd een dorp plat te branden. Een militaire rechtbank in Batavia had hen veroordeeld tot gevangenisstraf.⁹⁵

Kotalla's verweer overlapte grotendeels met het pleidooi dat advocaat Hovius had gehouden. Maar zijn kritiek op de getuigenverklaring was steviger dan zijn raadsman had geuit. Kotalla beschuldigde een aantal getuigen ervan hun verhalen aangedikt te hebben om in aanmerking te komen voor ondersteuning van de Stichting '40-'45. Kotalla zei dat hij er geen moeite mee had dat de gevangenen wilden aantonen dat ze hadden geleden in de oorlog, maar dat mocht niet ten koste van hem gaan. Kotalla:

Wenn diese Zeugen eventuell Glauben, durch die zum Teil gemachten romanartigen Schilderungen ihre 'Illegalität' beweisen zu müssen, und dass sie viel gelitten hätten, um eventuell Sogar eine Unterstützung aus der Stichting 1940/45 zu erhalten, so mögen sie alles tun und lassen, aber nicht auf meinen Namen. Der Name 'Kotalla' ist wohl gerade von derartigen Zeugen häufig beim ihren sogenannten 'Leiden' genannt und auf Grund dessen ist noch mehr in der Presse von mir geschrieben worden. Vor allen dingen Gräueltaten, Gräueltaten und so weiter.

Kotalla schroomde ook niet vraagtekens te zetten bij de ernst van het appel dat hij op 1 januari 1945 had afgenomen. De getuigen die tijdens de rechtszaak over de gruwelijke afranseling op nieuwjaarsdag hadden verteld, hadden niet zelf het strafappell ondergaan. Zij hadden het appel van een afstandje gadegeslagen. Geen van de gevangenen die uren op de binnenplaats hadden moeten staan,

had zich gemeld als getuige, hield Kotalla het Bijzonder Gerechtshof voor. Dus zo erg was het niet geweest, concludeerde hij. Samen met Van der Neut en Helsdingen had hij wel wat klappen uitgedeeld op 1 januari, zei hij, maar langer dan een uurtje had het niet geduurd. Bovendien was het strafappél een bevel van Berg. Zelf was Kotalla niet bevoegd geweest om welke straf dan ook aan gevangenen op te leggen. Hij was zelf net zo goed slachtoffer van het appél op nieuwjaarsdag, stelde hij zonder blikken of blozen.

Auch der Tag war für mich ein Strafexerzieren, denn auch ich musste die freien Sonntag opfern und früh aufstehen sowie ich frei hatte und meine Kamerad Westerveld sollte dienst haben.⁹⁶

De twijfel die Kotalla zaaide over het strafappél, had aanklager Besier kunnen voorkomen door schrijver en oud-gevangene Theun de Vries op te roepen als getuige. Op de tweede dag van het proces tegen de Amersfoortse beulen wees De Vries in een brief Besier op zijn literaire aanklacht 'Kotalla wenst ons nieuwjaar' en verzocht hem deze mee te laten spelen in de zaak tegen Kotalla. Ook al was het onderzoek al gesloten.⁹⁷ De aanklager bracht het huiveringwekkende verhaal van De Vries over wat hij had meegemaakt niet ter sprake. Besier vertrouwde op getuigen die het strafappél niet zelf hadden ondergaan en bood Kotalla zodoende de mogelijkheid zijn optreden op 1 januari 1945 af te zwakken.

Kotalla was ervan overtuigd dat een internationaal tribunaal hem geen doodstraf zou opleggen. Hij stelde in zijn slotwoord net als een soldaat aan het front alleen zijn plicht te hebben gedaan. Als hij daarvoor al moest worden vervolgd, dan moest dat door een militair gerecht gebeuren, stelde hij. Om zijn pleidooi kracht bij te zetten verwees Kotalla voor een tweede keer naar een actuele gebeurtenis in Nederlands-Indië, waarover hij in een van de kranten die hij dagelijks verslond moet hebben gelezen. Een aantal militairen dat betrokken was bij de dood van tientallen krijgsgevangenen had zich moeten verantwoorden voor een militaire rechtbank. Als zij niet voor een burgerrechter hadden moeten verschijnen, waarom hij dan wel?⁹⁸

Aan het slot van zijn ongeveer twintig minuten durende verweer toonde Kotalla voor het eerst enige spijt tijdens het proces. Onder druk van de omstandigheden en omdat hij gespannen was, had hij gevangenen geslagen. Maar dat was niet aan de lopende band gebeurd en zeker niet zo ernstig dat er gevangenen aan de gevolgen waren overleden, benadrukte Kotalla. Maar hij had wel eens een klap uitgedeeld. 'Darfür trage ich auch ganz allein die Schuld und ich bereue diese Handlungsweise aufrichtig.'

Na deze weinig diepgaande spijtbetuiging ging Kotalla uitvoerig in op wat hem tijdens zijn gevangenschap was overkomen. Hij stelde sinds zijn arrestatie in mei 1945 herhaaldelijk te zijn mishandeld door de rechercheurs die hem verhoorden en door oud-gevangenen die hem kwamen opzoeken. De mishandelingen die hij zelf had uitgevoerd in het kamp vielen hierbij volgens hem in het niet. Maanden had hij nauwelijks nachtrust gekend omdat hij om de twee uur in zijn cel werd wakker gemaakt. ‘Das Licht brannte natürlich die ganze Nacht durch, auskleiden durfte ich mich nicht.’ Hij was herhaaldelijk mishandeld en onderging een schijnexecutie waarbij de modder hem om de oren vloog. Kotalla wentelde zich in zelfmedelijden:

Ich will auch hier nicht anklagen, auch soll dies meine Taten nicht abschwächen. Nur soviel möchte ich doch sagen dass das, was ich erlitten habe, bei weitem dem übertrifft, was ich in de zwei Jahren im Lager zugeteilt und ausgeteilt habe.⁹⁹

Het was een brutaal staaltje van omkering. De verdachte Kotalla – die had toegegeven dat hij gevangenen had mishandeld en executies had uitgevoerd – hield het hof voor dat hij het slachtoffer was. Het was Kotalla ten voeten uit. Het leed dat hem was berokkend, telde voor hem altijd zwaarder dan de pijn die hij anderen had aangedaan. Kotalla sloot af met een klemmend beroep op president Van Hamel van het Bijzonder Gerechtshof om een eerlijk en rechtvaardig oordeel te vellen.

Herr Präsident! Ich nehm an und will hoffen dass in den Niederlanden ‘Recht’ gesprochen wird und nicht eventuell Nach dem sogenannten ‘Volksempfinden’ und ich bitte daher um einen gerechten Urteilspruch!¹⁰⁰

6 De laatste kans

Op dinsdagochtend 14 december 1948 stroomde de publieke tribune van het Bijzonder Gerechtshof voor de laatste keer vol voor de uitspraak tegen de zeven beulen van Amersfoort. Voordat president Van Hamel de verdachten binnen liet roepen, sprak hij het publiek toe. Anders dan tijdens de eerdere zittingsdagen verwachtte hij dat de aanwezigen zich zouden onthouden van ‘alle tekenen van medeleven’ en de uitspraak in ‘volledige stilte’ zouden aanhoren. Van Hamels oproep vond gehoor. Het was doodstil in de zaal toen hij de opgelegde straffen opsomde. Kotalla en Berg, die net als tijdens de zitting naar de voorste beklagdenbank waren geleid, werden in navolging van de eis van de aanklager ter dood veroordeeld.¹ Berg wankelde bij het horen van het doodvonnis en klemde zich vast aan de rand van de bank. Kotalla had de wanhoop in zijn ogen staan, maar herpakte zich bijtend op zijn lippen, aldus een verslaggever van *de Volkskrant*.² In de overige vijf zaken leed advocaat-fiscaal Besier een nederlaag. In geen van deze zaken werd de doodstraf opgelegd. Wolf kreeg een levenslange gevangenisstraf, Brahm twintig jaar, Oberle vijftien jaar en Alscher tien jaar. De uitspraak tegen May werd aangehouden omdat er nog een getuige moest worden gehoord.³

Van Hamel stelde begrip te hebben voor het feit dat de aanklager tegen alle zeven verdachten de doodstraf had geëist. Maar in de gevallen waar sprake was van verzachtende omstandigheden, zoals uiterst geringe geestelijke ontwikkeling en ondergeschikt dienstverband, had het hof gemeend anders te moeten beslissen. De beschuldigde Duitsers hadden weinig waarde gehecht aan het leven van de gevangenen die hun waren toevertrouwd. Het hof wilde laten zien dat het anders kon, legde de president uit.

In een algemene toelichting op de straffen maakte Van Hamel geen onderscheid tussen Berg en Kotalla. Het hof achtte een ‘zeer zware straf’ voor beiden op zijn plaats omdat de mishandelingen die ze hadden gepleegd wreed en hardvochtig waren en Kamp Amersfoort tot een hels verblijf hadden gemaakt voor een niet te begrijpen aantal Nederlanders. Aangezien het

gerechtshof de deelname van Berg en Kotalla aan verschillende executies bewezen achtte, 'kan de straf slechts de doodstraf zijn', zei de president.

In de individuele onderbouwing van Kotalla's straf stelde Van Hamel dat het hof tijdens de zitting – zowel uit eigen waarneming als uit verkregen voorlichting – niets was gebleken van een gebrekkige ontwikkeling of ziekelijke storing van de verdachte. Nader onderzoek naar zijn 'geestvermogens' werd daarom niet nodig geacht.⁴ De mishandelingen en fusillades waren Kotalla volledig aan te rekenen. Het was niet ongebruikelijk dat een Bijzonder Gerechtshof zich beperkte tot de eigen waarneming ter zitting om vast te stellen of een verdachte toerekeningsvatbaar was. De rol van de psychiater was in het algemeen gering bij de bijzondere rechtspleging.⁵ Een veel genoemde verklaring hiervoor is de omvang van de rechtspleging. Er waren te veel zaken en te weinig rapporteurs om adviezen uit te brengen. Het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam sprak 3903 veroordelingen uit in de periode 1946-1950. In minder dan 3 procent daarvan was een psychiatrisch advies gevraagd. Er is geen reden om aan te nemen dat het percentage voor een van de vier andere gerechtshoven hoger lag.⁶ Bij bepaalde categorieën verdachten lag het percentage adviezen wel hoger dan bij andere. Bij het Bijzonder Gerechtshof in Den Bosch bijvoorbeeld werd bij de behandeling van zaken tegen Waffen-ss'ers in 10 procent van de gevallen om psychiatrisch advies gevraagd.⁷ Afgaande op Kotalla's optreden tijdens het proces was het niet vreemd dat het hof afzag van een psychiatrisch onderzoek. De verdachte oogde alleszins 'normaal'. Tijdens de zittingen had hij zich scherp en alert getoond en voortdurend opmerkingen gemaakt. Toch bevatte Kotalla's dossier voldoende gronden voor een psychiatrisch onderzoek. De gedwongen opnames tijdens zijn jeugd en in 1943 waren bij het hof bekend.

Naar de reden waarom Van Hamel en zijn twee raadsheren desondanks afzagen van nader onderzoek, is het gissen. Mogelijk wilden de rechters vertraging van het proces voorkomen. Twee andere verdachten wier geestesvermogens twijfels opriepen, Oberle en Brahm, werden eveneens niet nader onderzocht. Maar het is ook niet uit te sluiten dat ze de handen vrij wilde houden om Kotalla tot de maximale straf te veroordelen. Een rapport met daarin psychische afwijkingen die op vermindering van toerekeningsvatbaarheid konden wijzen, zou het opleggen van de doodstraf aan Kotalla bemoeilijken.

Het hof wees in zijn oordeel Kotalla's beroep op bevel of overmacht af. Zijn leven had volgens Van Hamel geen gevaar gelopen als hij geweigerd had gevangen en dood te schieten. 'Befehl ist befehl' moest met de meest mogelijke nadruk worden afgewezen, stelde de president, 'als beneden de eisen van

menselijke waardigheid, welke onder beschaafde naties te stellen zijn'. Op een klein onderdeel van de tenlastelegging werd de verdachte vrijgesproken. Van hulpverlening aan de vijand kon volgens het hof geen sprake zijn. Kotalla was immers geen buitenstaander die het bezettingsleger had gediend, maar een Duitser die op normale wijze in dienst was getreden van het Duitse leger.⁸

Het Bijzonder Gerechtshof achtte bewezen dat Kotalla verscheidene gevangenen zo zwaar had mishandeld dat ze waren overleden. Het hof woog de bewijslast tegen de verdachte op dit punt te zwaar. Tijdens het proces was namelijk niet vast komen te staan dat Kotalla gevangenen dood had geslagen. Namen van gevangenen die als gevolg van zijn optreden waren overleden, werden door niemand genoemd. De getuigen hadden gezien dat Kotalla gevangenen zwaar had mishandeld, maar ze hadden van horen zeggen dat de slachtoffers een paar dagen later waren gestorven. Het enige dodelijke slachtoffer dat tijdens het proces bij naam werd genoemd, was de voormalige Amsterdamse wethouder De Miranda. Maar met zijn dood had Kotalla niets van doen. In de sententie van het hof werd De Miranda niet meer genoemd. Er was in de getuigenis van Kemperman nu alleen sprake van een Joodse gevangene die door Kotalla zo zwaar zou zijn mishandeld dat hij twee dagen later overleed. Zijn naam werd in het midden gelaten. Van Eijls relaas over het zaagincident was in zijn geheel door het Bijzonder Gerechtshof terzijde geschoven. De verklaringen van Fitters en Van den Hoek, die op meerdere punten niet de waarheid hadden gesproken, waren bijna in hun geheel wel als overtuigend beoordeeld.

Dat Kotalla meerdere gevangenen op eigen gezag had vrijgelaten, woog voor het hof niet zwaar. De meeste gevallen hadden zich voorgedaan in de winter van 1944 op 1945, toen de Duitse glorie tanende was. Het hof merkte ook op dat zijn goede daden zich met name hadden gericht op gevangenen uit de hogere standen, blijkbaar bedoeld om zijn eigen eerzucht te strelen. 'Terwijl ten aanzien van de grote massa verdachte echter niets anders dan de grote folteraar is gebleven.'⁹

Van Hamel had het doodvonnis nauwelijks uitgesproken of Kotalla roerde zich vanuit de beklaagdenbank. Hij uitte niet zijn onvrede of teleurstelling, maar vroeg de president van het hof om een afschrift van de uitspraak. Van Hamel reageerde korzelig. Dat moest hij maar met zijn raadsman regelen. Net als de vraag of hij tegen de uitspraak in cassatie wilde gaan. Van Hamel: 'De verdachte kan worden weggeleid.'¹⁰

In de krantenberichten werd instemmend gereageerd op de doodstraf voor Berg en Kotalla. De mannen met bloed aan hun handen van honder-

den Nederlanders waren op de zwaarst mogelijke manier gestraft. De enige teleurstelling die tussen de regels door viel te lezen was dat de overige verdachten lichter waren gestraft dan de aanklager had geëist. Maar over het algemeen was er sprake van tevredenheid.¹¹ Hoewel zijn advocaat Hovius gerekend had op een lagere straf, kon de uitspraak voor Kotalla niet als een verrassing zijn gekomen. Bijna een halfjaar eerder had de Utrechtse kamer van het Bijzonder Gerechtshof Amsterdam de jonge Nederlandse ss'ers Van der Neut en Johannes Jurrien Gombert ter dood veroordeeld voor het mishandelen en fusillieren van gevangenen in Kamp Amersfoort. Een derde bewaker, J.J.A. van Roessel, had een levenslange straf opgelegd gekregen.¹²

Over de vonnissen die tegen Duitse oorlogsmisdadigers zijn gewezen, is in het algemeen opgemerkt dat er zeker fouten zijn gemaakt, maar dat het hierbij 'vaker om kunstfouten ging, dan om grove onrechtvaardigheden'.¹³ Minister van Justitie Van Maarseveen was ervan overtuigd 'dat er volstrekt geen reden (bestond) de onpartijdigheid van de zittende magistratuur der bijzondere rechtspleging ook maar in twijfel te trekken'. Rechtshistoricus Joggli Meihuizen betwijfelt of het oordeel van de minister 'het geheel achteraf overziend, wel helemaal stand kan houden'. De verre van onpartijdige atmosfeer van het tijdvak waarin de vervolging van politieke delinquenten plaatsvond, lijkt volgens Meihuizen niet aan de rechters voorbij te zijn gegaan.¹⁴

Het is moeilijk voor te stellen dat president Van Hamel en de raadsheren Lubbers en Van den Bent zich in hun oordeel niet enigszins hebben laten beïnvloeden door hun afkeer van de Duitse verdachten die voor hen stonden. Het feit dat Van Hamel het publiek bij herhaling toestond zijn blijk van afkeuring tegen de Amersfoortse verdachten te uiten, was veelbetekenend. Het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam hield de onjuiste en valse verklaringen die tegen Kotalla werden afgelegd deels buiten het vonnis. Een aantal verklaringen werd niet als onjuist herkend en diende als grond voor Kotalla's veroordeling voor mishandeling de dood ten gevolge. Dat was een grove onrechtvaardigheid. Wettig en overtuigend bewijs was hiervoor niet geleverd. Voor zijn straf maakte dat evenwel niet uit. De 77 executies waarin hij een aandeel had gehad, vormden alleen al voldoende grond om hem ter dood te veroordelen. In de beeldvorming rond Kotalla en discussie over zijn gratie – zo zou later blijken – speelde de onjuiste veroordeling voor het doodslaan van gevangenen wel een grote rol.

Een fatsoenlijk man

Een maand nadat de doodstraf tegen hem was uitgesproken werd Kotalla van het Huis van Bewaring in Amsterdam overgebracht naar de cellenbarak van de Strafgevangenis in Scheveningen.¹⁵ In de stilte van zijn cel werd hij dikwijls overvallen door een gevoel van hulpeloosheid dat hem soms tot stikkens toe benauwde, schreef hij aan Loes van Overeem. De Rode Kruis-medewerkster had Kotalla via zijn advocaat de groeten overgebracht. Het kleine gebaar van Van Overeem betekende veel voor hem:

Nog meer dan onze Nederlandse lotgenoten zijn wij verlaten en in het contact met onze familie beperkt tot het schriftelijke. Eens een mens, die mij goed gezind is, te kunnen zien en spreken is een waar feest, waarop men maandenlang teren kan.

Maar Kotalla zocht niet alleen contact met Van Overeem om haar te bedanken voor haar 'vriendelijke groet uit de vrijheid'. Hij had haar hulp nodig.¹⁶

Na het oordeel van het Bijzonder Gerechtshof restte Kotalla niets anders dan in cassatie te gaan. Vanuit zijn cel bemoeide Kotalla zich intensief met de voorbereidingen die advocaat Hovius trof voor de zaak bij de Bijzondere Raad van Cassatie. Niet gehinderd door enige juridische kennis stortte Kotalla zich op zijn verdediging. Hij beet zich vast in de veroordeling voor het mishandelen van gevangenen met de dood ten gevolge. Om zijn onschuld op dit punt te bewijzen deed hij zijn best verklaringen van oud-gevangenen te verkrijgen. De verklaringen moesten dienen ter ondersteuning van het pleidooi van advocaat Hovius bij de Bijzondere Raad van Cassatie, die geen getuigen hoorde maar wel schriftelijke getuigenverklaringen toestond. Kotalla vroeg Van Overeem om het adres van een voormalige kampoudste.¹⁷

Kotalla klopte ook aan bij zijn vroegere minnares Loes van den Bogert. Het was de eerste keer sinds zijn gevangenschap dat hij van zich lieten horen. Kotalla schreef dat hij zich al langer had voorgenomen haar te schrijven, maar nu pas in de gelegenheid was. Bijna vier jaar na het einde van de oorlog klonk dat niet erg geloofwaardig. Hij hield het kort, maar beloofde 'im nächsten Brief will ich herrlicher und lieber schreiben. Hoffe das es Dirs sowie allen anderen ganz gut geht.'

De brief aan Loes was louter ingegeven door eigenbelang. Kotalla vocht voor zijn leven en zocht wanhopig naar bewijs dat hem kon vrijpleiten. Via Loes hoopte hij adressen van gevangenen te kunnen krijgen die bij hem op Abteilung III hadden gewerkt. Hij was ook op zoek naar het adres van een

medewerkster van het Rode Kruis, niet zijnde Van Overeem, die mogelijk een goed woordje voor hem kon doen. Hij beseftte dat zijn brief tot pijnlijke herinneringen kon leiden bij zijn minnares, maar dat weerhield hem niet te schrijven. Hij rekende op haar:

So liebe Loes ich habe dich mit meinem ersten Brief sehr gequält. Ich bin stark im gläuben das Du das für mich tust.¹⁸

Kotalla kreeg een kleine maand later antwoord van Loes. Uit de brief, die in gebrekkig Duits was opgesteld, sprak geen warmte of liefde voor haar vroegere minnaar 'Jub'. Ze schreef geen adressen voor hem te hebben en verwees hem naar het Rode Kruis in Den Haag. Loes liet hem weten dat ze alweer geruime tijd vrij was en een halfjaar in een modewinkel had gewerkt. De laatste zes maanden had ze doorgebracht in een klooster omdat ze genoeg had van de wereld. Bekenden uit de oorlog sprak ze niet meer. Loes verontschuldigde zich dat ze het briefpapier niet vol schreef en sloot af:

Du weist ich bin Katholisch und in den Klooster wird bestimmt viel gebeten vor der gefangenen dus also kopf op und lass sein so wie das ist.¹⁹

Het was het laatste contact dat de voormalige geliefden hadden.

Kotalla benaderde uiteindelijk schriftelijk negen oud-gevangenen met de vraag of zij hadden gezien dat hij iemand dood had geslagen of dat iemand aan de gevolgen van een mishandeling door hem was gestorven. Kotalla gaf in de brieven aan de voormalige gevangenen toe fouten te hebben gemaakt, maar stelde dat hij niet alleen slechte dingen had gedaan in het kamp. Hij sloot dan ook af met het verzoek of ze iets positiefs over hem konden zeggen.

Zijn actie getuigde van weinig realiteitszin. Het was uitgesloten dat de oud-gevangenen het voor de man zouden opnemen die hen had geschopt en geslagen. Zeven van de negen gevangenen reageerden in het geheel niet op zijn brief. De Rotterdammer J.P. Spierenburg reageerde woedend op het verzoek van Kotalla. Spierenburg had hem meegemaakt als gevangene in Scheveningen en later weer gezien in Amersfoort toen hij via Kotalla geprobeerd had zijn zoon vrij te krijgen uit het kamp. Spierenburg:

Na mijn ontslag uit het Oranjehotel heb ik voor het gedrag van het grootste deel der bewakers aldaar slechts één oordeel gehad namelijk, dat dergelijke mensen in deze wereld niet thuishoren. Onder deze categorie behoorde Kotalla. Het spreekt vanzelf, dat ik, om mijn zoon uit

het kamp Amersfoort vrij te krijgen, vriendelijkheid gehuicheld heb, zelfs dat konden ‘*die Schweine von Holländer*’ als het nodig was. De straf over U uitgesproken, hebt ge honderd maal verdiend, meer kan ik niet zeggen.

Oud-gevangene Frans van de Berg, die als kok in het kamp had gewerkt, antwoordde dat hij een reactie naar Kotalla’s advocaat zou sturen. Of hij deze reactie heeft gestuurd, is twijfelachtig. In het persoonlijk archief van Kotalla is daarvan niets terug te vinden.²⁰

Kotalla slaagde er uiteindelijk in één verklaring van een oud-gevangene te bemachtigen. J.L. Kiesouw verklaarde dat hij nooit had gezien dat Kotalla in Kamp Amersfoort een gevangene had mishandeld of doodgeschoten. ‘Verschillende oud-gevangenen (Beverwijkse gijzelaars) met wie onderteckende later in Duitsland sprack, verklaarden ook nooit gezien te hebben dat Kotalla geslagen of mishandeld heeft.’²¹ De verklaring van Lou Kiesouw maakte bij voorbaat weinig indruk bij de Bijzondere Raad van Cassatie. Zijn geloofwaardigheid was niet groot. Kiesouw was zelf ter dood veroordeeld omdat hij in twee Duitse kampen als voorman medegevangenen ernstig had mishandeld.²² Kotalla en Kiesouw moeten elkaar tegen zijn gekomen in de strafgevangenis in Scheveningen.

In Nederland hoefde Kotalla verder niet op enige ondersteuning te rekenen. In Duitsland lag dat anders. Familie, vrienden en kennissen waren alleszins bereid een gunstige verklaring over hem af te leggen. Zij kenden een heel andere Kotalla dan de oud-gevangenen van Kamp Amersfoort. In korte tijd ontving hij twintig onder ede afgelegde verklaringen waarin zijn goede gedrag werd geprezen. De tekst van de verklaringen verschilde, maar de strekking was telkens hetzelfde. Adolf Ochmann, wiens zus was getrouwd met Kotalla’s broer Alfred, verwoordde het aldus:

Ick kann Hernn Kotalla ohne Einschränkung bestätigen dass er mir als ein anständiger und rücksichtsvoller Mensch bekannt ist und ich ihm keiner menschenunwürdingen Handlung für fähig halte.²³

Een voormalige collega bij de ijzersmelterij Bismarckhütte noemde Kotalla ‘ein kluger, geschickter und jederzeit hilfsbereiter Mensch gegenüber seinen Nächten ohne Ansehung der Person, der Rasse und der Nationalität’. Hij kon zich niet voorstellen dat Kotalla in staat was wreed en onmenselijk op te treden.

Ich glaube, aus langer gemeinsamer Arbeit her seinen Charakter genau zu kennen, und kann mir deshalb nicht denken, dass er fähig gewesen sein sollte grausame und unmenschliche Taten zu begehen.²⁴

Het beeld dat familie, vrienden en kennissen van Kotalla schetsten, was ongetwijfeld waar. In zijn jeugd in Bismarckhütte en thuis bij Annerose in Kleve had hij zich een voorkomende en behulpzame collega, echtgenoot en vriend getoond. Maar de Bijzondere Raad van Cassatie boog zich niet over Kotalla's gedragingen in Bismarckhütte of Kleve, maar over zijn optreden in Kamp Amersfoort. Daar had hij een geheel andere kant van zichzelf laten zien.

De Tweede Kamer van de Bijzondere Raad van Cassatie, die zetelde in het gebouw van de Hoge Raad aan het Plein in Den Haag, behandelde Kotalla's beroep op 16 mei 1949. De haast die de BRVC maakte met de zaak, verraste advocaat Hovius. Hij had de zomer willen benutten om de cassatie voor te bereiden.²⁵ De Tweede Kamer van de Raad stond onder voorzitterschap van Jan Hendrik Willem Verzijl. De 60-jarige Verzijl was de vicevoorzitter van de BRVC. Verzijl was ten tijde van de inval van de Duitsers hoogleraar volkenrecht en staats- en administratief recht van de Nederlandse gewesten overzee aan de Universiteit van Amsterdam. Het eerste onderwerp dat hij na mei 1940 voor zijn college volkenrecht koos, was bezettingsrecht. In oktober 1940 werd hij als 'Indisch gijzelaar' geïnterneerd in het Duitse concentratiekamp Buchenwald.²⁶ Na terugkeer in Nederland, in mei 1941, werd hij 'met behoud van pensioen' ontslagen als hoogleraar. In de resterende jaren van de bezetting hield Verzijl zich bezig met de voorbereiding op de naoorlogse toestand. Hij maakte deel uit van een commissie voor het opheffen van het Duitse bezettingsrecht. In de laatste twee oorlogsjaren werkte hij mee aan de Utrechtse editie van het illegale *Vrij Nederland*.²⁷

De Bijzondere Raad van Cassatie vonniste met vijf raadsheren. Hiervan moest minimaal één militaire raadsheer zijn. De leden van de Bijzondere Raad van Cassatie waren bekende juristen, hoogleraren, leden van de rechterlijke macht of militaire officieren. De rechtsgeleerde raadsheren die naast Verzijl een oordeel moesten vellen over Kotalla's cassatie waren G. Scholten, D.J. Veegens en W.J.A. Kernkamp. De militair raadsheer was luitenant-kolonel P.A. van Driest.²⁸

In zijn pleidooi stelde advocaat Hovius dat het al mis was gegaan tijdens het vooronderzoek tegen Kotalla. Het onderzoek kort na de bevrijding was ondeugdelijk geweest. De POD-rechercheurs die het uitvoerden deden aanvankelijk geen enkele poging de beschuldigingen aan het adres van Kotalla

te controleren. Over de meeste beschuldigingen was hij niet gehoord. Kotalla wist dat hij werd beschuldigd van mishandeling en deelname aan fusillades, vervolgde Hovius, maar kende de details niet. Hij las de beschuldigingen pas enkele weken voor het proces toen hij een ochtend lang zijn dossier mocht inzien.

Het is evident, dat deze enkele uren voor requirant, die in het Nederlands gestelde stukken slechts zeer langzaam kan lezen, onvoldoende waren om van het omvangrijke dossier in zijn geheel kennis te nemen, laat staan om dit grondig te bestuderen.

Hovius viel de uitspraak van het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam op zes punten aan. De advocaat richtte zich in de eerste plaats op de veroordeling van Kotalla voor mishandeling van gevangenen de dood ten gevolge. De raadsman voerde aan dat hier geen getuigen van waren en de veroordeling enkel op geruchten was gebaseerd. In het kamp wemelde het van geruchten en sterke verhalen, betoogde hij. 'En al deze geruchten werden geloofd mits zij de bewakers in een verkeerd daglicht plaatsten.'

Bij de bewezenverklaring van de betrokkenheid bij het doodschieten van 77 gevangenen had het hof artikel 341 van het Wetboek van Strafrecht verkeerd toegepast, stelde Hovius. Het laatste lid van dit artikel schreef voor dat een verdachte niet alleen op basis van zijn eigen verklaring veroordeeld kan worden. Volgens de raadsman was dit wel gebeurd bij de fusillades. De verklaring die de rechercheurs hadden afgelegd tijdens de zitting konden niet als aanvullend bewijs gelden omdat deze ook op verklaringen van Kotalla waren gebaseerd.

Het afzien van een psychiatrisch onderzoek door het Bijzonder Gerechtshof bracht Hovius als derde punt in. Anders dan tijdens het proces in Amsterdam drong de raadsman nu wel op een psychiatrisch rapport aan. Hovius beseftte dat hij zich daar destijds onvoldoende hard voor had gemaakt. Hij noemde het opmerkelijk dat behalve kamparts Klomp geen deskundige was gehoord over de psychische gesteldheid van zijn cliënt.

In een recente uitspraak van het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam had Hovius ondersteuning gevonden voor Kotalla's eerdere verweer dat het doodschieten van gevangenen bevelen waren van hogerhand waar hij zich niet straffeloos aan had kunnen onttrekken. Het hof had op 12 mei 1949 uitspraak gedaan in de zaak tegen de Duitse ss'er Julius Zernikow. Hij stond terecht voor zijn deelname aan het doodschieten van 29 Nederlanders op de Apollolaan in Amsterdam als represaille voor de aanslag op de gevreesde

sd'er Herbert Oehlschlägel. In deze zaak had advocaat-fiscaal F. Rohling begrip getoond voor Zernikows verweer dat hij niet anders kon dan meedoen aan de executies. 'We staan hier tegenover mensen met een gehele andere mentaliteit en gedachtegang dan de onze. Hun bevelen waren heilig. En anders werden ze wel van deze heiligheid doordrongen met zeer radicale maatregelen,' stelde aanklager Rohling. De advocaat van Zernikow had gewezen op een bijeenkomst waarop namen van Duitse militairen en politiebeamten werden voorgelezen die waren opgehangen of doodgeschoten omdat ze hadden geweigerd bevelen uit te voeren. Volgens Hovius waren dergelijke bijeenkomsten ook in Amersfoort gehouden en werd bij ongehoorzaamheid gedreigd met maatregelen tegen familieleden in Duitsland.

De advocaat wees de Bijzondere Raad van Cassatie in zijn vijfde punt op het feit dat het Bijzonder Gerechtshof een aantal getuigenverklaringen niet in de uitspraak had opgenomen. Hoewel het hof zich al kritisch had getoond ten aanzien van de verschillende getuigen, voorspelde de advocaat dat bij nader onderzoek nog wel meer getuigenissen niet houdbaar zouden blijken te zijn. Voorbeelden noemde hij niet, maar hij leek hiermee te doelen op de getuigenissen van Fitters, Van den Hoek en Kemperman. Tot slot van zijn betoog hekelde Hovius het niet horen van een aantal getuigen die Kotalla had gedagvaard. Volgens de raadsman was dit een schending van het Handvest dat behoorde bij de Overeenkomst van Londen. Zowel kampcommandant Berg als zijn voorganger Stöver was niet gehoord door het hof.²⁹

Volgens een krant die verslag deed van de zitting scheen Kotalla zich zekerder te voelen dan Karl Peter Berg, die eerder op de dag voor de Bijzondere Raad verscheen. Kotalla was minder timide dan zijn vroegere commandant en luisterde met grote aandacht toen voorzitter Verzijl de sententie van het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam voorlas.³⁰ Na Hovius' langdurige pleidooi overhandigde Kotalla de raadsheren zijn verweerschrift. Met 69 getypte pagina's was zijn verdediging nog omvangrijker dan bij het Bijzonder Gerechtshof. De strekking week niet af van zijn eerder verweerschrift. Hij viel de getuigenissen die tegen hem waren afgelegd op tal van punten aan en ging uitvoerig in op de mishandelingen die hij in gevangenschap had moeten ondergaan. Bij gebrek aan oud-gevangenen die ten gunste van hem wilden verklaren, overlegde Kotalla de Bijzondere Raad van Cassatie een door hem opgestelde lijst van goede daden die hij uit menselijkheid en op afspraak van Rode Kruis-leidster Van Overeem had verricht. Volgens Kotalla ging het om interventies die niet ongevaarlijk waren. 'In manchen Fällen wenn es bei meiner Behörde heraus gekommen wäre mich dass Leben ge-

kostet.’ De meeste van zijn ‘goede daden’ waren al tijdens de zitting bij het Bijzonder Gerechtshof aan de orde gekomen. Een nieuwe daad die Kotalla opvoerde, zal de Bijzondere Raad niet milder hebben gestemd. Hij schreef dat hij op bevel van Berg een keer een Joods echtpaar had opgehaald. De ondergedoken man en vrouw waren na verraad opgepakt. Zijn optreden tijdens deze arrestatie was uiterst correct geweest.

Nach der Kapitulation wurde ich von der Amersfoorter Polizei in der Sache Vernommen um den Verräter festzustellen so wurde mir gesagt das ich sie wie Ihren Mann Gut und anständig behandelt hatte.

Met een overzicht van eisen en uitspraken tegen andere Duitsers die voor SD/Sipo hadden gewerkt, wilde Kotalla aantonen dat hij te zwaar was gestraft. Kotalla zocht onder meer steun in de strafeis tegen het hoofd van de Dienststelle van de SD in Delfzijl, Oberscharführer August Leonard Neuhauser. De advocaat-fiscaal bij de Kamer Groningen van het Bijzonder Gerechtshof Leeuwarden eiste twintig jaar tegen Neuhauser, die terechtstond voor meerdere executies en de mishandeling van een gevangene. Kotalla haalde met instemming de motivatie van de advocaat-fiscaal voor de eis aan, die in het *Algemeen Handelsblad* van 16 februari 1949 werd geciteerd:

Als Neuhauser een Nederlander was geweest, zou ik zeker de doodstraf hebben geëist, maar hij is een Duitser, en hoewel hij zich niet kan beroepen op ambtelijk bevel, meen ik toch dat zijn positie aanleiding geeft tot het eisen van een lagere straf.

Neuhauser gaf tijdens zijn proces toe dat hij zich onmenselijk had gedragen, maar voegde daaraan toe in het vaste geloof te zijn geweest dat alle hem gegeven bevelen rechtmatig waren.³¹ Kotalla had niet anders beweerd tijdens de zitting bij het Bijzonder Gerechtshof.

De procureur-fiscaal bij de Bijzondere Raad, A.M. baron van Tuyll van Serooskerken, toonde zich niet onder de indruk van het pleidooi van de verdediging en vroeg een week later de doodstraf te handhaven. ‘Voor zulke onmenselijke daden als door deze man gepleegd, zie ik geen aanleiding de door het bijzonder gerechtshof opgelegde straf te verminderen.’³² De eis van de procureur-fiscaal was een zware tegenslag voor Kotalla. In een korte brief aan Van Overeem schreef hij dat hij de eis ‘niet geglaubt hatte’. Meer woorden wijdde hij er niet aan. Hij was terneergeslagen:

Mein einziger Wunsch ist gedenken Sie in Ihren Gebeten bei den Pfingstfest das ich von Gott die Gnade Empfangen möge um mein Kreuz mit Geduld tragen zu können.³³

De beslissing van de Bijzondere Raad van Cassatie liet niet lang op zich wachten. Op 27 juni volgde het arrest. Het was geen definitieve uitspraak, maar een zogenoemd tussenarrest. De BRVC wees vijf van de zes punten die Hovius had ingebracht resoluut af. De raadsman had grote woorden gebruikt tijdens de zitting, maar de onderbouwing van zijn punten was mager geweest. De raad wees er bijvoorbeeld fijntjes op dat Hovius de commandanten Berg en Stöver had kunnen laten horen voor het Bijzonder Gerechtshof. Aan het slot van de zitting van het Amsterdamse hof op 27 november 1948 had president Van Hamel hem namelijk gevraagd of hij nog extra getuigen wilde oproepen. Hovius achtte dat destijds niet nodig.

Op het voor Kotalla belangrijkste punt kwam de BRVC hem echter tegemoet. 'In verband met zekere zenuwverschijnselen, waaraan hij tijdens de bezetting zou hebben geleden' willigde de raad het verzoek in hem aan een psychiatrisch onderzoek te onderwerpen.³⁴ Anders dan het Bijzonder Gerechtshof beperkte de Bijzondere Raad zich niet tot Kotalla's toestand tijdens de zitting. De raadsheren hadden ook oog voor zijn psychische problemen tijdens de oorlog. Maar om vast te kunnen stellen in hoeverre deze van invloed waren geweest op zijn optreden en hem mogelijk verminderd toerekeningsvatbaar maakten, werd de hulp van een deskundige ingeroepen. Als deze een stoornis bij hem zou vaststellen, dan was de kans groot dat hij aan de doodstraf zou ontkomen. Er was nieuwe hoop voor Kotalla.

De psychiater oordeelt

Voor het psychiatrisch onderzoek klopte de BRVC aan bij zenuwarts Reinier Vedder uit Haarlem. Vedder had als huisarts gewerkt bij het Paedologisch Instituut in Amsterdam, dat zich richtte op kinderen met opvoedings-, leer- en gedragsmoeilijkheden. In deze periode was hij zich gaan interesseren voor de kinderpsychiatrie. Hij specialiseerde zich hierin bij psychiater H.C. Rümke in Utrecht en promoveerde in 1939 op een onderzoek naar het intelligentieniveau van kinderen met een ernstige verstandelijke beperking.³⁵ In de zomer van 1945 vestigde Vedder zich als zenuwarts aan de Kleine Houtweg in de Spaarnestad.³⁶ Hoe de BRVC bij de Haarlemse psychiater uitkwam, is niet duidelijk. Hij genoot enige bekendheid doordat hij in 1947 het boekje *Inleiding tot de Psychiatrie* had geschreven, een toegankelijke kennismaking

met zijn vakgebied voor leken.³⁷ Mogelijk dat dit hem onder de aandacht van de Bijzondere Raad had gebracht. Aanwijzingen dat Vedder eerder een psychiatrisch onderzoek uitvoerde in opdracht van een rechterlijke instantie, zijn er niet.

Vedders onderzoek spitste zich toe op de vraag of Kotalla een 'psychopatische persoonlijkheid' was. In zijn *Inleiding tot de Psychiatrie* verstond hij hieronder een persoonlijkheid 'welke – uit hoofde van afwijkingen in haar structuur – een belangrijk aanpassingsdefect vertoont aan de gemeenschap, hetzij zelve blijvend leed ondervindt als gevolg van haar disharmonische ontwikkeling'.³⁸ Als Kotalla aan deze definitie voldeed, was hij niet (geheel) verantwoordelijk voor zijn daden en kon hij in juridische zin verminderd of onvolledig toerekeningsvatbaar worden geacht. De zenuwarts sprak voor zijn onderzoek een paar keer met Kotalla en kreeg inzage in de gerechtelijke stukken, zoals de verklaringen van oud-gevangenen over zijn optreden. Hij kreeg ook de steunbetuigingen onder ogen die familieleden en vrienden van Kotalla naar het Bijzonder Gerechtshof en de Bijzondere Raad van Cassatie hadden gestuurd.

Vedder vermoedde aanvankelijk dat Kotalla een 'psychopathische persoonlijkheid' was die 'zijn ziekelijk driftleven op een ongeremde wijze heeft uitgeleefd'. Bij nader onderzoek stapte hij echter van deze diagnose af. Vedder stelde dat zowel in het verleden als heden geen bewijzen voor een stoornis waren bij Kotalla. 'In het verleden heeft verdachte zich echter blijkbaar altijd correct gedragen. De verklaringen in het dossier van mensen, die hem vroeger hebben gekend, bevestigen dit.' In de gesprekken maakte Kotalla een volkomen normale indruk op Vedder:

Wanneer de diagnose: psychopathie juist was, zouden wij ook nu de sporen daarvan moeten vinden en zouden de psychopathische afwijkingen zich in zijn gedrag en bij het onderzoek hebben geopenbaard.

Het viel de zenuwarts op dat Kotalla de psychische problemen waarmee hij in zijn jeugd en in de oorlog kampte, niet spontaan naar voren bracht. Anders dan zijn advocaat had gedaan voor de BRVC, droeg Kotalla zijn 'doorge-maakte ziekten' niet aan als verontschuldiging voor zijn gedragingen in Kamp Amersfoort. Hij zei tegen Vedder zichzelf niet als 'verrückt' te zien.

De Haarlemse zenuwarts kwam tot de conclusie dat Kotalla volledig toerekeningsvatbaar was ten tijde van het plegen van zijn misdaden. Het vermoeden van Vedder dat Kotalla in de oorlog korte tijd psychotisch was geweest, en daarvoor werd opgenomen in het Wester Gasthuis, deed daar voor

hem niets aan af. De psychose was snel voorbijgegaan, stelde Vedder. Kotalla was na een halfjaar weer 'geestelijk normaal' en hervatte zijn werk. De zenuwarts twijfelde niet over het oordeel van destijds:

Anders hadden de medici hem zeker niet geschikt geacht om aan het werk te gaan, een werk dat tenslotte toch hoge eisen stelde en dat verdachte niet jarenlang had kunnen volhouden als hij geestelijk niet normaal was geweest of wanneer zijn psychose niet geheel genezen was geweest.

Vedder kon overigens niet met zekerheid zeggen of Kotalla psychotisch was geweest. Het ziekenhuisdossier had hij niet kunnen achterhalen. Voor de zenuwarts maakte dat niet zoveel uit. 'Het feit dat iemand enkele malen een psychose in zijn leven heeft doorgemaakt, verontschuldigt hem niet voor misdaden, die hij in een geestelijk normale toestand heeft gedaan.'

Vedder stelde wel een ander ziektebeeld bij Kotalla vast. Sinds zijn kinderjaren leed hij aan 'constitutionele nervositeit'. Hij kon zich slecht beheersen, reageerde heftig en impulsief op gebeurtenissen en was voortdurend in beweging. Vedder:

In de tijd dat hij nog thuis was, kon hij moeilijk rustig op een stoel blijven zitten. Hij was altijd in beweging en als hij niet aan zijn werk was, zocht hij thuis allerlei bezigheden, waarbij hij in beweging kon zijn. Voor het lezen van een boek ontbrak het hem aan de nodige concentratie.

De zenuwarts zag wel een verband tussen Kotalla's 'nerveuse constitutie' en diens gedragingen tegenover gevangenen, maar dit mocht volgens hem geen verontschuldiging zijn voor zijn inhumane optreden. Met deze conclusie kreeg zijn rapport een opvallende wending. In plaats van zich te beperken tot een zakelijk advies aan de Bijzondere Raad van Cassatie gaf hij nadrukkelijk zijn persoonlijke mening en velde hij een moreel oordeel over Kotalla. Beide waren niet gebruikelijk in een psychiatrisch advies. Vedder stelde:

Verdachte is het type Duitscher, die zijn meerderen slaafsch gehoorzaamt, maar die als hij zelf macht kan uitoefenen deze misbruikt op een wijze, die gespeend is aan alle humaan gevoel. Aan dit feit doet een meerdere of mindere mate van nerveusiteit niets toe of af. Ook niet als de omstandigheid dat verdachte onder hoogspanning moest werken.

Deze factoren mogen oorzaak zijn dat verdachte wat spoedig was geprikkeld en zich soms moeilijk kon beheerschen, zij geven geen verontschuldiging voor daden, die deze verdachte jaar na jaar heeft gepleegd.³⁹

Het rapport van Vedder was begin oktober 1949 klaar. Tijdens een tussenzitting voor de Bijzondere Raad van Cassatie op 14 november deed Hovius zijn best om gaten in het onderzoek te schieten. Hij verweet Vedder dat hij alleen had gekeken naar Kotalla's huidige geestelijke gesteldheid en niet of hij een 'defect' had tijdens de oorlogsjaren. Hovius begreep dat Vedder voor een zware taak had gestaan omdat hij niet had kunnen aankloppen bij medici en psychiaters die Kotalla eerder hadden behandeld. Maar conclusies die louter waren gebaseerd op mededelingen van de patiënt brachten veel onzekerheden met zich mee, stelde hij. De advocaat was overtuigd dat Kotalla gevangenen mishandelde 'om zijn innerlijke wrevel af te reageren'. 'Om als het ware lucht te geven aan zijn eigen gejaagdheid en geprikkeldheid.'

In een poging zijn standpunt te verduidelijken haalde Hovius de zaak naar wat hij noemde: 'dagelijks terrein'.

Als een moeder die doorlopend onenigheid heeft met haar echtgenoot, die week in week uit niet rondkomt met haar huishoudgeld, daardoor in een toestand van nerveuze geprikkeldheid is geraakt, haar kind niet terstond gehoorzaamt, een klap geeft dan zullen we dit deze vrouw minder kwalijk nemen, dan wanneer dit gebeurt door een vrouw, die met haar echtgenoot in de beste harmonie leeft en wie het ook in alle andere opzichten goed gaat. En al zou het twee of drie keer in de week voorkomen, in haar prikkelbaarheid haar kinderen slaat, mogen we dan zeggen dat de moeder dit doet omdat zij een sadiste is, omdat zij er genoeg in schepte haar kinderen te mishandelen en te folteren.

De advocaat vervolgde dat Vedder gelijk had door te stellen dat slaan en schoppen niet het noodwendige gevolg waren van Kotalla's nervositeit. 'Maar door de nerveuze constitutie wordt dit slaan en schoppen wel verklaarbaar.' Kotalla verdiende dan ook wel een gerechtvaardigde straf, sloot de advocaat af, 'maar niet de zwaarste straf'.⁴⁰

Drie weken na de tussenzitting volgde de uitspraak van de BRVC. Het liep uit op een teleurstelling voor Kotalla en zijn raadsman. Op grond van het psychiatrisch onderzoek bevestigde de Raad op 5 december 1949 de doodstraf die het Bijzonder Gerechtshof had opgelegd. Kotalla had vele gevangenen de dood ingejaagd en het leven in het kamp tot een kwelling gemaakt,

stelde de raad. De raadsheren erkenden wel dat op kampcommandant Berg een zwaardere verantwoordelijkheid rustte dan op zijn plaatsvervanger. Maar 'het systematische en op de laaghartigste wijze mishandelen van gevangenen' was Kotalla in sterkere mate aan te rekenen dan Berg.⁴¹ In zijn aantekeningen ter voorbereiding van het vonnis noteerde voorzitter Verzijl van de Bijzondere Raad van Cassatie dat Kotalla de mishandelingen 'geheel uit eigen beweging' had gepleegd en het leven van gevangenen 'tot hel' had gemaakt.⁴² Het cassatieberoep werd verworpen. De dagbladen maakten weinig woorden vuil aan de ongewijzigde straf voor Kotalla.⁴³ Voor het grote publiek was de zaak afgedaan. De beul van Amersfoort wachtte de kogel.

Ondanks de teleurstellende uitspraak van de Bijzondere Raad van Cassatie gaf Kotalla niet op. Hij zocht steun bij zijn schoonmoeder Erna. Zijn vrouw Annerose, die voortdurend met haar gezondheid tobde, leek hij niet te willen belasten. Erna moest de koningin of de minister van Justitie wijzen op een punt dat hij was vergeten in te brengen tijdens de behandeling van zijn cassatie. Duitsers die bij dezelfde executies waren betrokken als hij, leefden volgens Kotalla alweer in vrijheid.

Das von allen anderen Kameraden die Deutschen die auch bei den selben Erschiessungen waren und geschossen haben auch von selben Vernehmungsbemabten vernommen wurden und in die Juli 47 nach Hause geschickt worden das sie doch fur die sachen damals nicht bestraft werden konnten, das geht ja aus meinem Papier hervor. [...] Ich muss dafür die Todesstrafe haben wo die anderen nach Hause gehen.

Kotalla maande Erna deze 'onrechtvaardigheid' met spoed aan te kaarten, 'da meine Lebzeit schnell verfliegt und ich noch für Anne sorgen möchte'.⁴⁴

7 Tussen hoop en vrees

In de cellenbarak van de strafgevangenis in Scheveningen zat Kotalla met 21 terdoodveroordeelden vast op vleugel E. De gevangenen waren door de gevangenisdirecteur bij elkaar gezet zodat ze troost aan elkaar konden bieden, in afwachting van wat komen ging. De 41-jarige Kotalla deelde zijn cel met vier lotgenoten, drie Nederlanders en een Duitser. Alle vijf waren ze ervan overtuigd dat ze te zwaar waren gestraft. Aan de wanden van de grauwe, sobere strafcel hingen familiefoto's, Bijbelteksten en een schilderij van een jonge, lachende blonde vrouw in een bloeiend korenveld dat door een van de celgenoten was gemaakt. Toen op een zonnige wintermiddag in februari 1950 een journalist van *Elseviers Weekblad* een bezoek bracht aan de terdoodveroordeelden in Scheveningen trof hij Kotalla in een hoekje van zijn cel aan. Hij werkte aan kartonnen mappen. Toen de journalist hem aansprak, ging Kotalla in de houding staan en vertelde nerveus dat de cassatie was verloren. 'Maar nu wacht ik nog op de gratie van de Koningin. Och als Zij het mij schenken kon.'¹ Hij leefde tussen hoop en vrees.

Het Bijzonder Gratie-adviesbesluit, een van de vier besluiten die het fundament vormden van de naoorlogse Bijzondere Rechtspleging, bepaalde dat de Kroon (de Koning en de ministers) een veroordeelde gratie kon verlenen. Voorwaarde was wel dat advies moest worden ingewonnen bij het rechtscollege dat de straf had opgelegd. Voor gratie van de doodstraf moest ook de Bijzondere Raad van Cassatie worden geconsulteerd.² Nadat de niet-bindende adviezen waren ingewonnen, deed de minister van Justitie een voorstel aan de koningin. Zij kon zijn voorstel overnemen of verwerpen. De minister bleef in alle gevallen verantwoordelijk en kon in het parlement ter verantwoording worden geroepen.³

Kotalla had zijn vrouw en schoonmoeder al voor de uitspraak van de Bijzondere Raad van Cassatie laten weten zelf geen gratieverzoek in te willen dienen. Hij gaf daarvoor twee redenen: hij voelde zich niet schuldig en wilde anderen niet het plezier gunnen een oordeel over hem te mogen vellen.

Zur persönlichen Angelegenheit Falls ich die Todesstrafe behalte mache ich meine lieben kein Gnadengesuch an die Königin ersten ich fühle mich nicht schuldig und zweitens will anderen die in der Kommission sitzen und entscheiden haben über Leben und Tod nicht die Freude machen das ein Gesuch von mir einlauft.

Kotalla beweerde ook dat voor het proces tegen de Amersfoortse verdachten in Amsterdam al was afgesproken dat gratieverzoeken zouden worden afgewezen. Bewijs leverde hij hiervoor niet. Desondanks spoorde hij zijn vrouw en schoonmoeder aan vanuit Duitsland meerdere gratieverzoeken voor te bereiden. Het eerste verzoek moest binnen tien dagen na de uitspraak worden ingediend, dicteerde Kotalla. Annerose zou het eerste gratieverzoek moeten schrijven. De rest van de familie moest volgen. Verzoeken van een hooggeplaatste geestelijke en van een vooraanstaand politicus waren ook gewenst. Als de doodstraf eenmaal was afgewend, kon zijn gevangenschap niet lang meer duren, schreef Kotalla. 'Eins steht fest wenn ich nicht kaputt gehe ich in einem Jahr oder höchstens 2 bei meinem Goldschatz bin.'⁴

Zijn oproep aan zijn familie vond gehoor. Annerose richtte zich een dag na het arrest van de Bijzondere Raad van Cassatie vanuit het grotendeels verwoeste grensstadje Kleve in haar moedertaal tot koningin Juliana. De 26-jarige Annerose was ten einde raad. 'Mein Mann ist kein Verbrecher, er ist ein guter Mensch.' Haar man was veroordeeld voor het opvolgen van bevelen, schreef ze. Maar als hij de bevelen van zijn meerderen niet had opgevolgd, zou hij zwaar zijn gestraft en misschien wel ter dood zijn gebracht, vervolgde ze, 'wie es auch heute noch bei allen Militärs in allen Ländern üblich ist'.

Annerose sloot niet uit dat Josef zijn dienstbevelen te strikt had uitgevoerd. Maar sinds zijn arrestatie in mei 1945 had hij volgens haar daarvoor geboet. Aan de oorlog en de nasleep daarvan had hij zowel geestelijk als lichamelijk geleden. 'Heimat und Elternhaus, Vater und Bruder hat ihm der Krieg genommen.' Aan het eind van het gratieverzoek wees Annerose de koningin op haar slechte gezondheid. Het enige wat haar nog op de been hield, was de hoop dat haar man gauw naar huis terugkeerde.⁵

Voor de 63-jarige Agnes Kotalla was de veroordeling van haar zoon Josef 'ganz unfassbar'. Haar oudste zoon zou haar steun en toeverlaat moeten zijn, nu haar man en jongste zoon waren omgekomen in de oorlog en haar op één na oudste zoon kreupel was geraakt, schreef ze de koningin. De daden waaraan haar zoon schuldig werd geacht, kon hij volgens haar niet anders dan onder dwang hebben gepleegd. Kotalla's moeder eindigde haar verzoek met een dramatisch beroep op de koningin.

Allergütigste Königin, ich hoffe, dass meiner letzter Schrei aus tiefster Not bei Ihnen nicht ungehört bleiben wird und Sie einer Mutter mit blutendem Herzen ihr Letztes, das Leben ihres geliebten Sohnes schenken werden.⁶

Kotalla's schoonfamilie betoogde dat schoonzoon, zwager, oom en neef Josef een plichtsgetrouwe soldaat was. 'Was er getan hat, war das, was jeder kleine Soldat im Kriege tun mußte.' Dat hij hiervoor ter dood was veroordeeld, noemden ze onbegrijpelijk. De schoonfamilie schuwde grote woorden niet. Het ten uitvoer brengen van het doodvonnis was volgens hen niet minder dan een misdaad tegen de menselijkheid.⁷ De hoge geestelijke waar Erna en Annerose een beroep op deden was kardinaal en aartsbisschop van München Michael von Faulhaber. De kardinaal liet het gratieverzoek over aan zijn hulpbisschop. Weihbischof Johannes Neuhausler schreef dat hij vier jaar in een concentratiekamp had gezeten en te hebben gehoord hoeveel onrecht Nederland in de oorlog was aangedaan. Hij erkende niet te weten of Kotalla zich schuldig had gemaakt aan misdaden.

Aber wenn auch der Gerechtigkeit Genüge geleistet werden muss, so ist es doch das Vorrecht der Könige, Gnade zu üben und so der Wiederbefriedung der Welt den Weg zu bahnen.⁸

Niet alleen familieleden en hulpbisschop Neuhausler deden een laatste poging het leven van Kotalla te redden. Vrienden en kennissen uit Duitsland wendden zich ook tot de koningin. In totaal kwamen er in december 1949 en januari 1950 dertien gratieverzoeken binnen. Een van de verzoeken was ondertekend door maar liefst 34 inwoners van Kleve, waar Kotalla sinds zijn huwelijk met Annerose in 1943 officieel woonde. De Klevenaren noemden Kotalla 'ehrenvoll' en 'anständig':

Er war stets aufrichtig und hilfsbereit und hat unseres Wissens niemals einem Menschen von sich aus etwas Schlechtes getan.⁹

Een oud-klasgenoot van Kotalla op de rooms-katholieke Volksschule in Bismarckhütte was 'Erschüttert' door de veroordeling van zijn jeugdvriend. Volgens hem had niemand in zijn kennissenkring ooit enige aanwijzing gezien dat Kotalla tot strafbare feiten in staat was. Hij kende hem alleen als een 'sehr ordentlichen Menschen'. De oud-klasgenoot gaf toe dat hij de bijzonderheden die tot de veroordeling hadden geleid, niet kende. Maar hij kon

zich niet voorstellen dat Josef, die als goed katholiek was opgevoed, zijn geweten had kunnen belasten met de misdrijven waarvan hij werd beschuldigd.

Nie hat er durch sein Verhalten in seinem Bekanntenkreis die Vermutung aufkommen lassen, dass er zu einer strafbaren Handlung fähig wäre und ich kenne ihn – wie gesagt – nur als sehr ordentlichen mensch.¹⁰

Ein Atom in der Kriegsmaschine

Ondanks zijn aanvankelijke weigering had Kotalla op 16 december 1949 een gratieverzoek op papier staan. Hij had zich niet door zijn vrouw of schoonmoeder laten overtuigen, maar door pater Hoeke, een Nederlander die namens het Deutsche Caritasverband krijgsgevangenen bijstond.¹¹ Het vierkantjes tellende verzoek, dat in het Duits was opgesteld, begon met een schuldbekentenis. Het hoefde volgens Kotalla geen betoog dat zijn vaderland door het ontketenen van de oorlog de gehele wereld schade had aangeaan. Dat het hard getroffen Nederland schreeuwde om genoegdoening ('Schrei nach Sühne') begreep hij wel. 'Doch zu dieser Erkenntnis habe ich mich auch erst während meiner Haftzeit durchgerungen.'

Kotalla ging in het gratieverzoek in op zijn eigen rol tijdens de oorlog. Hoewel hij zich slechts zag als 'ein Atom in der deutschen Kriegsmaschine', erkende hij schuld aan een deel van de onheil en ellende die waren aangericht in Nederland. Hij was bereid daar straf voor te ondergaan, maar alles in hem verzette zich tegen het accepteren van de doodstraf. Kotalla:

Jedoch sträubt ungeachtet sich meiner dürftigen laienhaftigen Kenntnis der Prozeduren von den holl.besonderen Gerichtshöfen, rein intuitiv, alles in mir dagegen, Todesurteil als verdient und gerechtfertigt zu akzeptieren.

Kotalla toonde zich in het vervolg van zijn verzoek strijdbaar. Hij zette omstandig uiteen wat er allemaal mis was gegaan tijdens zijn proces bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam. Hij had om te beginnen zijn proces niet goed kunnen volgen, omdat hij de Nederlandse taal niet machtig was. Voor positieve getuigenissen, zoals die van pastoor Tepe, was nauwelijks aandacht tijdens het proces. Zijn rol in Kamp Amersfoort was gering geweest, benadrukte hij. Aanvankelijk had hij niet van doen gehad met de gevangenen in

het kamp. Volgens Kotalla had het hof uiteindelijk ook minder zaken bewezen dan waarvan hij aan het begin van het proces werd beschuldigd door de advocaat-fiscaal en de tendentieuze en hatelijke pers.

Kotalla betoogde dat hij te zwaar was gestraft en zette de straffen van een aantal andere in Nederland veroordeelde oorlogsmisdadigers op een rij. Hij stelde dat de Bijzondere Gerechtshoven, net als het internationale oorlogstribunaal in Neurenberg, de ‘kleine man’ relatief zwaar hadden bestraft. Kotalla voerde aan dat zijn hoogste baas, Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD Wilhelm Harster, tot twaalf jaar gevangenisstraf was veroordeeld. De commandant van kamp Westerbork, Albert Gemmeker, was er eveneens met twaalf jaar afgekomen. De plaatsvervangend commandant van het concentratiekamp Vught was tot tien jaar gevangenisstraf veroordeeld. En iedereen die betrokken was geweest bij het bunkerdrama in Vught tussen de acht en vijftien jaar, somde Kotalla op.¹² Dat de voormalige commandant van Kamp Amersfoort Johann Friederich Stöver tot levenslang was veroordeeld en zijn opvolger Karl Peter Berg tot de doodstraf, deugde volgens hem niet.¹³ Onder Stöver hadden de gevangenen het veel zwaarder dan onder Berg, beweerde Kotalla.

Aan het slot van zijn gratieverzoek kwam hij nog een keer terug op onwaarheden die in zijn ogen in de pers over hem waren geschreven. Kotalla stelde ‘der “dupe” einer betrügerische Presse Kampagne zu geworden sein’. De uitspraak van het Bijzonder Gerechtshof kon volgens hem niet los worden gezien van de berichtgeving.

Um nun der öffentlichen Meinung genüge zu tun und das dürfte der wahrhiet am nächsten kommen – sah das Gericht keinen anderen Ausweg aus den Dilemna als mich dem Namem ‘Amersfoort’ zu opfern.¹⁴

Net als in zijn verdedigingsrede voor het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam maakte Kotalla in zijn gratieverzoek het leed dat hem was aangedaan groter dan dat van zijn slachtoffers. Hij had gelijk dat er opmerkelijke verschillen waren tussen de straffen van de veroordeelde Duitsers. En dat er onwaarheden over hem waren geschreven in de dag- en weekbladen klopte. Maar kritiek op zijn rechtsgang was niet verstandig, aangezien zowel het Bijzonder Gerechtshof als de Bijzondere Raad van Cassatie over zijn gratieverzoek moest oordelen. Als beide instanties al genegen waren waarde te hechten aan zijn schuldbekentenis, plaatste zijn kritiek hen voor een dilemma. Als ze gratie zouden adviseren, kon dat worden uitgelegd als erkenning van Kotalla's verweer.

KVP-minister van Justitie Th.R.J. Wijers besloot eind december 1949 twee van de dertien ingediende gratieverzoeken aan te merken als officiële verzoeken om gratie. Hij vroeg het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam en de Bijzondere Raad van Cassatie te adviseren over het verzoek van Kotalla en dat van zijn vrouw Annerose. In de loop van januari 1950 lagen de adviezen over de twee gratieverzoeken op het bureau van minister Wijers. Zowel het Bijzonder Gerechtshof als de Bijzondere Raad van Cassatie wees de verzoeken af.

Het hof had zich op zijn beurt laten adviseren door Kotalla's toenmalige aanklager, advocaat-fiscaal Besier. Hij ging uitgebreid in op de argumenten die Kotalla in zijn gratieverzoek aanvoerde. Volgens Besier, die inmiddels was opgeklommen tot advocaat-generaal van het Gerechtshof in Leeuwarden, had Kotalla zijn proces goed kunnen volgen. Hij sprak destijds voldoende Nederlands en er was doorlopend een tolk aanwezig.¹⁵ Dat er geen ruimte was voor de verdediging, wees Besier resoluut van de hand. Volgens de aanklager had Kotalla het laatste woord tijdens de zitting en ging hij daarbij in op alles wat tijdens zijn proces werd behandeld.

Van meerdere getuigenverklaringen ten gunste van Kotalla was geen sprake, stelde Besier. Tepe verklaarde positief over de verdachte, erkende de toenmalige aanklager, maar de pastoor ging voorbij aan de 'bewezen hoofdzaken', de mishandelingen en executies. Dat Kotalla niet of nauwelijks van doen had met de gevangenen in Kamp Amersfoort, was volgens Besier een onjuiste voorstelling van zaken. Hij trad op als plaatsvervangend commandant en was voortdurend aanwezig bij appels, vervolgde de aanklager. Besier draaide Kotalla's poging zichzelf vrij te pleiten om in zijn nadeel.

Immers nu vaststaat naar zijn eigen verklaring, dat hij met deze politieke gevangenen eigenlijk niets van doen had, betekent dit dat de bewezen verklaarde mishandelingen uit eigen initiatief zijn gepleegd.

Op Kotalla's kritiek op de strafmaat in de processen tegen andere Duitse oorlogsmisdadigers ging de aanklager niet in omdat hij de details van deze zaken niet kende.

Het Bijzonder Gerechtshof ging op één punt uit het gratieverzoek van Annerose zelf nader in. Zij stelde dat Josef alleen zijn plicht deed als soldaat. Het hof wilde daar niets van weten.

Wanneer de ingediende rekestten ervan gewagen, dat Kotalla bij zijne strafbare gedragingen zijn 'Soldatenplicht' zou hebben vervuld, zoo is

dat blijkens de tegen hem gevelde sententie geheel onjuist, aangezien zijne handelingen voor het grootste deel uit volkomen persoonlijke misdragingen, welke geheel zijn eigen aansprakelijkheid betroffen, bestaan.¹⁶

De Bijzondere Raad van Cassatie ging eveneens in op de ‘Soldatenplicht’ en noemde dit een ‘volkomen onware’ voorstelling van zaken: ‘Hij deed véél meer en voor die talloze onmenselijke, volkomen nodeloze, wreedheden, is hem de doodstraf opgelegd en is die doodstraf in cassatie bevestigd.’ Dat Kotalla vroeger in Duitsland als een fatsoenlijk mens bekendstond, verminderde volgens de raad ‘zijn schuld aan de bewezen beestachtigheden hier ten lande echter allerminst’.¹⁷ De adviezen waren duidelijk. Toch liet een voorstel van de minister richting de koningin op zich wachten.

Door een wisseling van bewindspersonen op het ministerie van Justitie lag de afhandeling van Kotalla’s gratieverzoek enige tijd stil. Minister Wijers was op 15 mei 1950 afgetreden wegens oververmoeidheid. Zijn taken werden tijdelijk vervuld door minister van Binnenlandse Zaken Van Maarseveen. Op 10 juli trad kvp’er A.A.M. Struycken aan als nieuwe minister van Justitie.¹⁸ Struycken werd niet alleen geconfronteerd met het gratieverzoek van Kotalla. De Duitsers Ferdinand aus der Fünt en Franz Fischer hadden gratie gevraagd nadat de Bijzondere Raad van Cassatie ze voor hun aandeel in de Jodenvervolgung ter dood had veroordeeld. Het Bijzonder Gerechtshof veroordeelde beiden eerder tot levenslang.¹⁹

De verzoeken van Aus der Fünt en Fischer werden door minister Struycken afgewezen, maar koningin Juliana weigerde hieronder haar handtekening te zetten. De vorstin was niet principieel tegen de doodstraf – in het begin van haar regering werden negentien vonnissen voltrokken – maar verzette zich daar wel in toenemende mate tegen. Besluiten bleven daardoor vaak uit.²⁰ Struycken ging op zoek naar een oplossing om uit de impasse te komen. Aus der Fünt en Fischer zouden gratie kunnen krijgen omdat ze niet door twee gerechtelijke instanties ter dood waren veroordeeld en omdat er geruime tijd was verlopen sinds hun veroordeling. Wat de minister betrof zou het tijdsargument ook kunnen gelden voor andere slepende dossiers, zoals dat van Kotalla.²¹

Fischer en Aus der Fünt kregen in januari 1951 gratie van de doodstraf. In hun kielzog werd de doodstraf van voormalig kampcommandant Stöver en Hubert Köhler, een tot Nederlander genaturaliseerde Duitser die was veroordeeld voor hulpverlening aan de vijand, omgezet in levenslang.²² Generaal Friederich Christiansen, Wehrmachtsbefehlshaber in den Niederlan-

den, zag zijn straf wegens gezondheidsredenen teruggebracht van twaalf naar acht jaar.²³

De tot Nederlander genaturaliseerde Duitser Julius Herdtmann ontliiep begin 1951 de doodstraf niet. Herdtmann, die in 1939 de Bond van Nationaal-Socialistische Nederlanders in Duitsland aanvoerde, was door zowel het Bijzonder Gerechtshof als de Bijzondere Raad van Cassatie ter dood veroordeeld voor hulpverlening aan de vijand bij de inval in mei 1940.²⁴ Volgens Struycken stond niets Herdtmanns executie in de weg omdat hij tot twee keer toe ter dood was veroordeeld. 'Ik had er wat moeite mee omdat ik de bewijsconstructie in beide instanties niet erg sterk vond,' herinnerde de minister zich later. 'Ik was echter geen rechter en een vergissing of grove fout was er ook niet.' Koningin Juliana maakte echter opnieuw bezwaar, onder meer vanwege de leeftijd van de terdoodveroordeelde. Herdtmann was ruim zestig jaar oud en omdat hij van geboorte een Duitser was, kon hem verraad tegenover Nederland minder worden toegerekend, aldus de vorstin. De minister hield voet bij stuk. Struycken was van mening dat hij de koningin met gratie voor Fischer en Aus der Fünten voldoende tegemoet was gekomen. Herdtmann gratie verlenen was politiek niet verdedigbaar.²⁵ Juliana legde zich daarbij neer. Julius Herdtmann werd op 26 januari 1951 geëxecuteerd.²⁶

De opeenvolging van gratiebesluiten begin 1951 leidde tot verontwaardiging. Met name de mildheid jegens de Jodenvervolgers Fischer en Aus der Fünten zette kwaad bloed. Het verenigd verzet en de joodse kerkgenootschappen roerden zich. In dag- en weekbladen verschenen commentaren in ingezonden brieven. Een groep intellectuelen, verenigd in 'Actie antigratieverlening oorlogsmisdadigers', stelde in een open brief dat de gratie indruiste tegen hun rechtsgevoel. Door een kabinetscrisis over het regeringsbeleid inzake Nieuw-Guinea volgde er eind mei, vier maanden na de gratieverleningen, pas een debat in de Tweede Kamer. De kvp'er Struycken was toen niet meer op zijn post. Hij was vervangen door Hendrik Mulderije van de CHU. Met name de kleine fracties hadden kritiek op het gratiebeleid van Mulderijes voorgangers. CPN-Kamerlid Benno Stokvis oordeelde vernietigend over het gevoerde beleid. Hij sprak van een smadelijke devaluatie van het begrip gerechtigheid. Mulderije constateerde in zijn verdediging van het gevoerde gratiebeleid dat de Nederlandse bevolking niet op ruime schaal de tenuitvoerlegging van de doodstraf eiste. Volgens de minister moest er ook een zekere continuïteit in het gratiebeleid zitten om het dienstbaar te doen zijn aan de rechtspleging. De minister verwees naar een uitspraak van de Tweede Kamer in 1947 waarin werd gepleit voor het op beperkte schaal toe-

passen van de doodstraf, die in het kader van de Bijzondere Rechtspleging was heringevoerd.²⁷

Geen gunst maar recht

In afwachting van een besluit op Kotalla's gratieverzoek zaten familie en vrienden in Duitsland niet stil. Al dan niet op aandringen van zijn advocaat kwam een nieuwe stroom gratieverzoeken en verklaringen ten gunste van Kotalla op gang. Op 2 augustus 1950 richtte Annerose een smeekbede aan de koningin. De inhoud week nauwelijks af van haar gratieverzoek uit december 1949. Haar moeder Erna verklaarde dat haar niets nadeligs bekend was over haar schoonzoon. Zij prees zijn bereidheid andere mensen te helpen.²⁸ De toenmalige pater van Kotalla's geboorteplaats Bismarckhütte, Georg Lokay, geloofde de katholieke Kotalla op zijn woord als hij zei niets te hebben misdaan wat zo'n zware straf rechtvaardigde.²⁹

Pater Hoeke had er in december 1949 bij Kotalla op aangedrongen een gratieverzoek in te dienen. Op zijn beurt had hij de pater gevraagd een ander (juridisch) spoor te bewandelen dat hem voor het vuurpeloton moest weghouden. Op de dag dat de Bijzondere Raad van Cassatie het arrest had gewezen, vroeg hij Hoeke een nieuwe, ervaren advocaat voor hem te zoeken omdat hij een verzoek tot herziening van zijn vonnis wilde indienen.³⁰ Volgens artikel 40 van het Besluit Buitengewone Rechtspleging kon op grond van artikel 457 Wetboek van Strafvordering lid 2 om herziening van een vonnis worden gevraagd. De Bijzondere Raad van Cassatie kon een vonnis terugverwijzen naar een Bijzonder Gerechtshof als er nieuwe feiten en omstandigheden waren die bij heropening van het proces tot vrijspraak, ontslag van rechtsvervolging of een mildere straf zouden leiden.³¹

In zijn brief aan pater Hoeke droeg Kotalla twee advocaten aan die hem zouden kunnen bijstaan bij een herzieningsverzoek, mr. E.L. van Emden en mr. J.Th. Vermeulen. Maar, voegde Kotalla daaraan toe, hij stond ook open voor andere namen. Hoe hij Van Emden en Vermeulen kende, schreef hij niet.³² Haast was geboden omdat een verzoek tot herziening binnen acht dagen na het arrest van de Bijzondere Raad van Cassatie moest worden ingediend. De onderbouwing van het verzoek mocht later volgen. Hoeke negeerde de advocaten die Kotalla aandroeg en klopte op zijn beurt aan bij M.C. van der Poel.³³ De Haagse advocaat Van der Poel had al een cliënt die ter dood was veroordeeld, de politieman Johannes Wilhelmus Hoffmann. Deze Duitser stond bekend als een van de beruchtste en wreedste medewerkers van de Sicherheitsdienst in Rotterdam.³⁴ De zaak van Hoffman lag in

beroep ter beoordeling bij de Bijzondere Raad van Cassatie toen Van der Poel zich voor Kotalla ging inspannen.³⁵

Van der Poel diende een verzoek tot herziening in, maar maakte weinig haast met de onderbouwing hiervan. De raadsman achtte revisie namelijk niet kansrijk. Het was hem niet ontgaan dat er het nodige mis was gegaan tijdens de behandeling van Kotalla's zaak bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam, maar dat was volgens hem onvoldoende. Er was zo veel bewijsmateriaal tegen Kotalla dat vrijspraak, ontslag van rechtsvervolging of een mildere straf niet was te verwachten bij een nieuw proces. En dat was wel een voorwaarde voor de Bijzondere Raad van Cassatie om een verzoek tot herziening ontvankelijk te verklaren. Van der Poel stippelde een andere strategie uit.

Nadat hij het arrest van de definitieve veroordeling door de Bijzondere Raad van Cassatie van 5 december 1949 had gelezen en met Kotalla en Hovius had gesproken, kwam Van der Poel tot de conclusie dat er een nader onderzoek naar de geestesvermogens van zijn nieuwe cliënt moest worden ingesteld, ter ondersteuning van een gratieverzoek. Van der Poel wilde de uitkomsten van dit onderzoek tegenover de bevindingen van de Haarlemse zenuwarts Vedder stellen, die Kotalla in 1949 in opdracht van de Bijzondere Raad van Cassatie had onderzocht en niet verminderd toerekeningsvatbaar had verklaard.

Van der Poel benaderde prof. dr. E.A.D.E. Carp, hoogleraar psychiatrie aan de Universiteit van Leiden en directeur van de psychiatrische kliniek Rhijngest, en de Haagse zenuwarts dr. J. Lindner.³⁶ Carp en Lindner kenden elkaar goed. Lindner had als assistent bij de hoogleraar gewerkt en was bij hem gepromoveerd. Voor zijn proefschrift had Lindner een aantal mannen bestudeerd tussen de 19 en 36 jaar die in 1939 en 1940 waren gemobiliseerd voor militaire dienst. Deze soldaten hadden zo'n sterk heimweegevoel dat ze ter observatie en behandeling moesten worden opgenomen in het 'Militair Psychiatrisch Evacuatie-Station', dat was ondergebracht in de kliniek van Carp.³⁷ Het nieuwe onderzoek werd uiteindelijk alleen door Lindner uitgevoerd.

Lindner sprak Kotalla een paar keer in zijn cel in Scheveningen. Zijn rapport was in de loop van maart 1950 klaar. De zenuwarts leverde Van der Poel waarop hij had gehoopt. Hij kwam tot de conclusie dat Kotalla ten tijde van zijn optreden in de Polizeigefängnis in Scheveningen en in Kamp Amersfoort verminderd toerekeningsvatbaar was. Volgens Lindner had Kotalla een uitgesproken narcistische persoonlijkheidsstructuur die met zijn bijzondere positie in het gezin en mislukkingen in zijn maatschappelijke loopbaan

hadden geleid tot het ontstaan van een ‘rancuneus-verbitterde gevoelsinstelling’.

Als oudste zoon – Lindner maakte geen melding van het overlijden van een oudere broer op jonge leeftijd – profiteerde hij minder van de sociale opgang van zijn vader, analyseerde de zenuwarts. Doordat zijn vader opklom binnen de fabriek namen de opleidingsmogelijkheden van zijn jongere broers toe. Kotalla’s broers presteerden niet alleen beter op school, maar waren hem ook sportief de baas. Zijn aanstelling als bewaker in de cellenbarakken in Scheveningen was voor Kotalla een bevestiging van zijn inferioriteit, stelde Lindner. Het werk dat hij in Scheveningen deed kon ook door oorlogsgewonden en -invaliden worden gedaan. Een baantje als beambte was niets voor een man die soldaat wilde zijn. Lindner:

Hij verwijt het lot dat hij het eerst geboren werd en dus te vroeg kwam om te profiteren van de maatschappelijke opgang van het gezin. Het lot ontzegde hem opleidingskansen en lichaamskracht waardoor hij zich met zijn broers had kunnen meten. Nimmer kon hij zich doen gelden, zijn maatschappelijke loopbaan was een aaneenschakeling van mislukkingen. De militaire dienst zou een gelegenheid kunnen bieden tot rehabilitatie. De vernedering welke het voor onderzochte inhield als gevangenenbewaarder aangesteld te worden blijkt wel [...] door de poging tot zelfmutilatie uit deze situatie weg te komen.

Kotalla wilde zich rehabiliteren door naar het front te gaan, vervolgde de zenuwarts. In plaats van naar het oostfront werd hij overgeplaatst naar Kamp Amersfoort. Wederom een ‘beambte-baantje’. Dit alles maakte hem tot een verbitterd en rancuneus mens.

Het is dus niet gewaagd te veronderstellen, dat gevangenen voor deze met wrok beladen man – die zich naar de kant van zijn superieuren niet durfde te verzetten – het weerloze symbool van zijn vernedering en de uitlaatmogelijkheid voor zijn door rancune gevoede agressiviteit vormden.

Kotalla legde volgens Lindner in gesprekken met hem de nadruk op zijn onschuld. De zenuwarts verklaarde dit uit zijn narcistische persoonlijkheid. Een narcist ziet zichzelf liever als onschuldig en niet als ziek, want dat is minderwaardig. Lindner typeerde Kotalla’s manier van praten afwisselend als ‘vurig’, ‘breedsprakerig’, ‘theatraal’ en ‘overdreven’. Kotalla’s jeugd

en maatschappelijke en militaire loopbaan overziend concludeerde Lindner:

Er is derhalve hier een disharmonische ontwikkeling van het primitieve driftleven te constateren, welke geleid heeft tot de vorming van een narcistische persoonlijkheid, gekenmerkt door wrokgevoelens en grote agressiviteit, dus van een psychopathische persoonlijkheid. De door hem bedreven daden zijn – zoals hierboven uiteengezet werd – gevolg van deze pathologische structuur. Er is derhalve een verminderde toerekeningsvatbaarheid.³⁸

Het rapport van Lindner was geheel anders van toon en opzet dan dat van de Haarlemse zenuwarts Vedder. Hij had zich niet laten leiden door de misdaden waarvoor Kotalla was veroordeeld, maar richtte zich sterk op het innerlijk. Lindner hanteerde een psychodynamische benadering. Deze benadering gaat uit van de gedachte dat de geest een krachtenspel vormt van motieven, verlangens en impulsen enerzijds, en normen en waarden anderzijds. Het feitelijke gedrag is een meer of minder geslaagd compromis daarvan.³⁹ Lindner zocht naar Kotalla's onbewuste gedachten en gevoelens en probeerde aan de hand daarvan zijn psychische problemen te verklaren. Zijn rapport was veelomvattender dan dat van Vedder en bood meer inzicht in zijn persoonlijkheid.

Gesterkt door het rapport-Lindner dienden Van der Poel en Hovius op 23 maart 1950 een nieuw gratieverzoek in namens Kotalla. De raadsman analyseerden in het nieuwe verzoek het rapport van Vedder en het onderzoek van Lindner. Vedder had al vermoedens van doen te hebben met een 'psychopathische persoonlijkheid, die zijn ziekelijke driftleven op een ongebreidelde wijze heeft uitgeleefd', betoogden de advocaten. Hij zag destijds ook een verband tussen Kotalla's 'nerveuse constitutie' en diens gedragingen tegenover gevangenen. De vermoedens van Vedder en de bevindingen van Lindner konden volgens Van der Poel en Hovius maar tot één conclusie leiden. Kotalla's optreden in de oorlog hing nauw samen met zijn 'psychische structuur'. De advocaten waren ervan overtuigd dat de Bijzondere Raad van Cassatie in 1949 anders had geoordeeld als het rapport van Lindner toen beschikbaar was geweest.⁴⁰

Lindners onderzoek maakte echter weinig indruk op het Bijzonder Gerechtshof en de Bijzondere Raad van Cassatie. Beide waren voor een tweede keer door de minister van Justitie om advies gevraagd en wezen de twee gratieverzoeken voor Kotalla opnieuw af. De Raad noemde de conclusie van

Lindner in het geheel niet overtuigend. Laat staan verzachtend. 'Dat in zijn levensgeschiedenis een zeker minderwaardigheidsgevoel een rol heeft gespeeld, is ook wel waarschijnlijk, in dat geval heeft hij het op niets ontziende wijze uitgeleefd.' Het onderzoek van de Haagse zenuwarts werd weggezet als een rapport dat door de verdediging van Kotalla was 'uitgelokt'.⁴¹ De adviezen lieten niets aan duidelijkheid te wensen over. Een besluit over het gratieverzoek van zowel Kotalla als Annerose bleef evenwel uit.

Een van de beste advocaten

In zijn cel op de extra bewaakte vleugel E van de cellenbarak van de Scheveningse gevangenis was Kotalla allerm minst overtuigd van een goede afloop. De koningin zou hem wel genadig willen zijn, dacht Kotalla. Maar zij zou op haar adviseurs moeten afgaan, vertrouwde hij de journalist van *Elseviers Weekblad* toe. 'Veel hoop heb ik niet meer. Maar ik tracht er in te berusten. Hoe graag ik ook nog zou blijven leven.'⁴²

Kotalla had alle reden ongerust te zijn. Reeds drie ter dood veroordeelde Duitsers waren begin 1950, ondanks verzoeken om gratie, geëxecuteerd. De eerste Duitser die voor het vuurpeloton stierf, was Ludwig Heinemann. De Zutphense kamer van het Bijzonder Gerechtshof Arnhem had de ss-Untersturmführer op 10 december 1946 veroordeeld voor het doodschieten van tien gijzelaars, zeventien verzetsstrijders en twee Britse officieren die krijgsgevangen waren genomen. Het Arnhemse hof had Heinemann niet het recht toegekend om in cassatie te gaan. Zijn gratieverzoek werd door koningin Wilhelmina afgewezen. Op 10 februari 1947 werd het vonnis tegen de ss'er voltrokken.⁴³ De Höherer ss- und Polizeiführer in den Niederlanden Hanns Albin Rauter werd op 25 maart 1949 in een duinpan nabij Scheveningen doodgeschoten.⁴⁴ Twee weken voordat de Bijzondere Raad van Cassatie Kotalla's doodstraf definitief maakte, werd Karl Peter Berg geëxecuteerd in Fort Bijlmer in Weesperkarspel.⁴⁵

Bezorgd over het uitblijven van een besluit over de gratieverzoeken drong Kotalla samen met pater Hoeke er bij advocaat Van der Poel op aan zijn verzoek tot herziening bij de Bijzondere Raad van Cassatie te onderbouwen. Van berusten in zijn straf, zoals hij tegen de journalist van *Elseviers Weekblad* had gesuggereerd, was geen sprake. Kotalla was strijdbaar en gecontroleerd in zijn handelen. Voor het eerst sinds jaren was hij redelijk in evenwicht. Van der Poel gaf toe en diende op 26 april 1950 de punten in die vernietiging van het vonnis zouden rechtvaardigen. Belangrijkste punt dat hij aanvoerde was het rapport van Lindner. Als het Bijzonder Gerechtshof in

1948 kennis had kunnen nemen van de conclusies van Lindner, dan was Kotalla tot een lagere straf veroordeeld, luidde zijn redenering.

Kotalla was het niet eens met de insteek die zijn advocaat had gekozen. Hij had een verzoek willen indienen dat de fouten die in zijn proces waren gemaakt aan de kaak stelde. Het stoorde Kotalla ook dat Van der Poel hem slechts één keer in zijn cel had opgezocht en dat hij Annerose had laten weten dat revisie niet kansrijk was. Verontwaardigd over Van der Poels optreden benaderde Kotalla op 30 juni de *Zentrale Rechtsschutzstelle*, een Duitse overheidsorganisatie die in het buitenland aangeklaagde of veroordeelde oorlogsmisdadigers op juridisch gebied bijstond. Hij wilde een nieuwe advocaat die een tweede revisieverzoek moest indienen. Hij vroeg de juridische dienst mr. J.W.M. Reuser te benaderen.⁴⁶ Reuser was een van de twee advocaten die Willy Lages, hoofd van de Aussenstelle der Sipo/sd in Amsterdam, verdedigden.⁴⁷ De nood was hoog, schreef Kotalla aan de Zentrale Rechtsschutzstelle. Zijn leven stond op het spel.

Ich Kämpfe um mein Leben zu erhalten und für meine kranke Frau und Familie noch Sorgen zu können, da ich ein anständiger Deutscher bin und kein Verbrecher zu dem sie mich hier gestempelt haben.⁴⁸

Hij kreeg zijn zin niet. Hans Gawlik, hoofd van de Zentrale Rechtsschutzstelle, antwoordde hem twee weken later dat een advocatenwissel niet in zijn belang was.

Kotalla legde zich niet neer bij de afwijzing. Hij stelde nu voor Van der Poel niet te vervangen en Reuser als tweede advocaat aan te stellen en een tweede revisieverzoek in te laten dienen. Reuser was hiertoe bereid mits zijn honorarium was geregeld. Advocaat Hovius wilde zijn oudere ervaren collega kosteloos bijstaan. Kotalla benadrukte dat hij niet wilde wachten totdat het revisieverzoek van Van der Poel of een van de gratieverzoeken was afgewezen. Zijn schrikbeeld was het lot van de ter dood veroordeelde Nederlandse politiemann en fanatieke Jodenvervolger Kees Kaptein. Het gratieverzoek van Kaptein was op 20 juli 1949 afgewezen. Zijn advocaten kregen te horen dat het doodvonnis een dag later zou worden voltrokken. Een inderhaast ingediende tweede revisieverzoek – een eerste verzoek was al eens afgewezen – werd niet meer behandeld. Op 21 juli 1949 werd Kapitein gefusilleerd.⁴⁹

Op 16 september 1950 verklaarde de Bijzondere Raad van Cassatie het verzoek tot herziening van Kotalla niet-ontvankelijk. De Raad verwachtte niet dat heropening van het proces tot een lagere straf zou leiden, zelfs niet als de conclusie van psychiater Lindner zou worden gevolgd dat Kotalla niet

volledig toerekeningsvatbaar zou zijn.⁵⁰ Het negatieve oordeel was voor Kotalla het bewijs dat zijn raadsman Van der Poel zijn zaak verkeerd had aangepakt. Zijn opluchting was dan ook groot toen de Zentrale Rechtsschutzstelle liet weten een andere advocaat voor hem te hebben aangezocht. De keuze was niet op Reuser gevallen, maar op de Haagse advocaat jhr. Karel van Rijckevorsel om een tweede revisieverzoek in te dienen.⁵¹ Kotalla had nieuwe hoop, schreef hij zijn vriendin en oud-collega Erika Lüschen.

Meine eingereichte Revision ist am 19 vorigen Monat abgelehnt. Ich habe einen neuen Anwalt und der legte gleich eine zweite an die jetzt in Arbeit ist, also wieder eine neue und hoffe das es klappen wird. Es ist nämlich einer der besten Anwälte Hollands aber kostet viel Geld. Also bis Januar heb ich jetzt in der Sache noch viel zu tun.⁵²

Kotalla wist zich nu gesteund door drie advocaten. Ondanks de komst van Van Rijckevorsel bleef Van der Poel ook betrokken bij zijn zaak. Hovius stond de twee belangeloos bij.

De 37-jarige Van Rijckevorsel was als geen ander bekend met de Bijzondere Rechtspleging. In februari 1947 werd hij door de president van het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag als raadsman toegewezen aan Rauter.⁵³ Hij stond niet te trappelen om Rauter te verdedigen, maar stelde zich op het standpunt dat iemand het moest doen, anders had het proces niet door kunnen gaan.⁵⁴ Nadat de voormalige Höherer ss- und Polizeiführer in den Niederlanden ter dood was veroordeeld, wendde Van Rijckevorsel alle juridische middelen aan om hem van de kogel te redden. Als laatste redmiddel – Rauter weigerde gratie aan te vragen – diende de raadsman een revisieverzoek in. Het verzoek werd afgewezen door de Bijzondere Raad van Cassatie omdat Van Rijckevorsel geen nieuwe feiten had aangedragen die een nieuw proces rechtvaardigden.⁵⁵ Op 25 maart 1949 was de advocaat getuige geweest van Rauters dood voor het vuurpeloton in de duinen bij Scheveningen. Naderhand bracht hij verslag uit aan Rauters vrouw.⁵⁶

Van Rijckevorsel kwam na bestudering van Kotalla's dossier tot dezelfde conclusie als de door hem verguisde advocaat Van der Poel. Voor een revisieverzoek waren geen aanknopingspunten te vinden. Van een tweede ingediend verzoek zoals Kotalla aan Erika had geschreven, was geen sprake. Van Rijckevorsel had meer vertrouwen in het gratiespoor en stelde voor om samen met Van der Poel een notitie op te stellen om Kotalla's gedane gratieverzoek te ondersteunen. Kotalla verzette zich hier niet tegen, maar bleef aandringen op een nieuw revisieverzoek, omdat hij geen gunst wilde, maar recht.⁵⁷

Mild regime

Begin mei 1950 keerde Kotalla vanuit Scheveningen terug naar het Huis van Bewaring 11 in Amsterdam, waar de POB-rechercheurs Kleinveld en Wolthuis hem vijf jaar eerder hadden opgehaald. De reden van zijn overplaatsing is onduidelijk. In Amsterdam deelde hij zijn cel met Gerardus Cornelis van Bree. De begrafenisondernemer Van Bree was ter veroordeeld omdat hij in de oorlog als *v-mann* (vertrouwensman) voor de Duitsers had gewerkt en meerdere verzetsstrijders had verraden. Kotalla vulde de dagen met brieven schrijven en roken dat de gevangenen tot zijn vreugde vanaf december op hun eigen cel mochten doen. Kotalla bleef warm contact houden met Erika. Zijn oud-medewerkster stuurde hem niet alleen geregeld brieven en eten, maar kwam tot verrassing van Kotalla ook een enkele keer op bezoek. Als terdoodveroordeelde mocht hij elke dag een halfuur bezoek ontvangen, maar omdat hij niet elke dag bezoek kreeg stond de gevangenisdirectie toe dat Erika een uurtje bleef. Hij bedankte haar daar met veel pathos voor:

Die Freude wird zum Endes mein Lebens in mir bleiben. In der Hoffnung das ich mich nochmal werde vergelten können. Eine Bitte möchte ich' lieber Erika doch noch äussern. Aber nicht böse sein. Mach Dir keine unnötigen grossen Unkosten. Den alles kostet viel Geld u. Du esdoch auch seh Nötig haben kannst.

Kotalla klampte zich vast aan het contact met Erika en schreef haar hoffelijke brieven terug. Hij toonde zich afwisselend bezorgd en complimenteus.

Wie bis Du zu Hause angekommen ist es nich spät geworden. Ich kann sagen bist immer noch dieselbe geblieben, standhaft, fröhlich und Munter. Ich habe Dich sehr gesund und frisch gefunden. Die ganze lustige Mutter bist Du.⁵⁸

Voor haar zoontje Fokko spaarde hij de avonturen van Flipje, die bij de producten van jamfabriek De Betuwe in Tiel zaten.⁵⁹

Op 16 november verraste Annerose Kotalla door een bos rode anjers te laten bezorgen in zijn cel. Het was hun huwelijksdag. 'Die haben mir und den anderen eine Woche klein wenig Leben gebracht.'⁶⁰ Door haar slechte gezondheid bezocht Annerose haar man niet vaak in Amsterdam. Ze probeerde hem wel op allerlei andere manieren te steunen. Ruim een maand na

de bos bloemen ontving Kotalla een 5 kilo zwaar kerstpakket van haar. De vreugde over het pakket was van korte duur. Kotalla merkte dat een deel van de inhoud ontbrak. Van de honderd sigaretten telde hij nog maar 45. Een deel van het vlees en de conserven ontbrak ook. De inhoud was deels verdeeld onder het gevangenispersoneel. In een aangetekende brief aan de minister van Justitie vroeg hij om een onderzoek naar het leeghalen van zijn kerstpakket. Zijn verzoek was tevergeefs.⁶¹

In het Huis van Bewaring II gold een mild regime. Op 4 december stond de directie voor het eerst een cabaretvoorstelling toe. Vanaf de gaanderijen zagen de Duitse en Nederlandse oorlogsmisdadigers een optreden van het gezelschap De Inktvis met Han Hoekstra, Jeanne Roos en Annie M.G. Schmidt. De voorstelling was een avondvullend programma. Hoekstra maakte volop grappen over het bijzondere publiek. 'Prettig dat U allemaal gekomen bent.' De gevangenen applaudisseerden langdurig na elk liedje of sketch. Iedere minuut dat ze langer uit hun cel waren, was meegenomen. Het gezelschap hoorde volgens Schmidt pas na afloop dat Kotalla, de nationaalsocialistische journalist en uitgever George Kettman en een kampcommandant onder de toeschouwers waren. 'Roos was daar woedend over, ik kon 't niet zo erg vinden.'⁶²

Niet alleen het leven in de Amsterdamse gevangenis was aangenamer dan Kotalla tot dusverre als gevangene was gewend. Er trad nog een verandering op. In zijn juridische strijd leek eindelijk beweging te komen. De keuze van de Zentrale Rechtsschutzstelle voor advocaat Van Rijckevorsel was een schot in de roos. Hij ging zich nadrukkelijk met Kotalla's zaak bemoeien. Hij had goede contacten in politiek Den Haag en kreeg in het najaar van 1950 een onderhoud met minister Struycken. De advocaat drong in dat gesprek aan op een derde onderzoek naar de psychische gesteldheid van Kotalla, aangezien er met de onderzoeken van Vedder en Lindner twee tegenstrijdige conclusies lagen. Op 9 december herhaalde advocaat Van der Poel dit verzoek in een brief aan Struycken. De minister stemde toe.⁶³

De eerste psychiater waarbij Kotalla's advocaten aanklopten, was Lamert van der Horst, hoogleraar psychiatrie en directeur van de Valeriuskliniek in Amsterdam. Van der Horst gaf sinds 1936 leiding aan de psychiatrische kliniek, die nauw verbonden was aan de Vrije Universiteit.⁶⁴ Hij stond niet afwijzend tegenover het verzoek van Van der Poel en Van Rijckevorsel maar stelde wel een voorwaarde. Kotalla moest gedurende het onderzoek in zijn kliniek verblijven. De minister gaf hiervoor geen toestemming.⁶⁵ De reden laat zich raden. De Valeriuskliniek was geen gevangenis. Het risico dat Kotalla ontsnapt, wilde de minister niet lopen.

De advocaten kwamen eind december met de Haagse zenuwarts dr. Johan

van Laer op de proppen. Van Laer dacht Kotalla wel in zijn cel in Amsterdam te kunnen onderzoeken.⁶⁶ Van Rijckevorsel informeerde de minister over de nieuwe onderzoeker. De bewindsman schortte op zijn beurt de behandeling van het gratieverzoek voor Kotalla op tot 1 februari 1951. Van Rijckevorsel was echter te voorbarig. Van Laer had nog niet definitief toegezegd Kotalla te onderzoeken. Half januari meldde Van Rijckevorsel de minister dat Van Laer geen tijd had, maar dat hij van een andere zenuwarts het advies had gekregen een onderzoek aan te vragen bij de Psychiatrische Observatiekliniek (POK) van het gevangeniswezen in Utrecht. Geneesheer-directeur dr. Pieter Baan van de kliniek wilde Kotalla graag onderzoeken, samen met hoogleraar en psychiater Hen Rümke.⁶⁷ Baan had ervaring met onderzoeken naar politieke delinquenten. Tussen najaar 1947 en juni 1948 was hij negen keer door de Bijzondere Raad van Cassatie gevraagd een voorlichtingsrapport uit te brengen over een veroordeelde.⁶⁸

Op het ministerie van Justitie waren ze het 'gesol' met Kotalla inmiddels beu. Maar het verzoek van Van Rijckevorsel afwijzen, dat zagen de ambtenaren niet zitten. Bovendien leek ze een rapport van Baan en Rümke 'objectiever' en 'waardevoller' dan een rapport van de aanvankelijk aangezochte particuliere psychiater Van Laer. Minister Struycken volgde het ambtelijke advies op en gaf op 19 januari 1951 toestemming Kotalla over te plaatsen van het Huis van Bewaring in Amsterdam naar de observatiekliniek in Utrecht.⁶⁹

In de kliniek van Pieter Baan

Josef Kotalla was nerveus en tot het uiterste gespannen toen hij op 2 februari 1951 in de Psychiatrische Observatiekliniek werd opgenomen. Zijn advocaten hadden hem om onduidelijke reden niet goed uitgelegd wat hem te wachten stond. Van zijn gecontroleerde gedrag was weinig meer over. Het evenwicht was verstoord. Volgens de verplegers die hem observeerden, ging hij ervan uit dat hij naar Utrecht was overgebracht om te worden gefusilleerd. De laatste tijd in zijn cel in Amsterdam was Kotalla ook angstig geweest. Bij elke stap op de gang die hij hoorde, dacht hij: Daar komen ze om me te halen. Hij sliep slecht en kwam elke nacht een paar keer uit zijn bed om te roken. Nadat een van de verplegers van de Utrechtse kliniek hem na een paar dagen duidelijk had gemaakt dat hij de komende weken psychisch werd onderzocht, werd Kotalla rustiger. Zolang hij in Utrecht was kon hem niets gebeuren, realiseerde hij zich.⁷⁰

Foto van Kotalla uit het psychiatrisch rapport dat Baan en Rümke in 1951 van hem opstelden. *Nationaal Archief*

De Psychiatrische Observatiekliniek van het Gevangeniswezen bestond nog maar een paar maanden toen Kotalla werd binnengebracht. De kliniek was een uitvloeisel van de naoorlogse modernisering van het gevangeniswezen. Minister van Justitie H.A.M.T. Kolfschoten had op 1 maart 1946 een commissie ingesteld die de mogelijkheden tot vernieuwing van het gevangeniswezen moest onderzoeken. Deze commissie, onder voorzitterschap van vicepresident van de Hoge Raad W.A.J.M. Fick, kwam in september 1947 met tal van suggesties ter verbetering.

De commissie-Fick stelde voor definitief niet meer terug te keren naar het cellulaire stelsel, waarbij gevangenen afzonderlijk werden opgesloten en onderling geen contact mochten hebben. De eenzame opsluiting die in de tweede helft van de negentiende eeuw opgang deed, had een tweeledig doel. Door gevangenen van elkaar te scheiden, konden ze elkaar niet beïnvloeden. Daarnaast zou eenzame opsluiting tot inkeer kunnen leiden. Het cellulaire stelsel was vanaf het eind van de negentiende eeuw deels losgelaten omdat het gold als strijdig met de menselijke natuur. Het zou de gevangenen ego-centrisch en onmaatschappelijk maken en in het algemeen meer afbreken dan opbouwen.

De commissie-Fick pleitte ook voor een zorgvuldige verdeling van gevangenen over de verschillende type gevangenissen. Vijf selectiecommissies, één voor elk gerechtshof, moesten het Openbaar Ministerie adviseren over waar welke verdachte na zijn veroordeling moest worden geplaatst. De commissie achtte tevens de opzet van een centraal observatiegesticht voor gevangenen

(verdachten en veroordeelden) noodzakelijk. De wens om psychisch gestoorde gevangenen centraal te onderzoeken, bestond al tientallen jaren. De commissie gaf het beslissende zetje.

De eerste categorie gevangenen die moest worden onderzocht, waren verdachten waarvoor op grond van artikel 196 van het Wetboek van Strafvordering een onderzoek was bevolen door de rechter-commissaris om de geestesvermogens vast te stellen. Als de voorgestelde selectiecommissie tegen een moeilijk psychiatrisch geval aan liep, moest het observatiegesticht uitkomst bieden. Een verdachte die medewerking weigerde aan een onderzoek naar zijn persoonlijkheid zou centraal geobserveerd moeten worden. Tot slot stelde de commissie dat het gesticht ook was bedoeld voor gevangenen waarvan tijdens hun detentie zou blijken dat 'zij eens goed bekeken' moesten worden.

De commissie adviseerde de regering om het observatiegesticht onder te brengen in de Strafgedetineerden in Scheveningen. De accommodatie was geschikt voor dit doel en Scheveningen had als voordeel dat het dicht bij universiteitsstad Leiden lag. 'Immers een dergelijk observatiegesticht biedt voortreffelijk studiemateriaal voor de opleiding van forensische psychiaters.'⁷¹

Kort na het verschijnen van het rapport over het gevangeniswezen kwam de Utrechtse psychiater Pieter Baan met kanttekeningen. Baan schreef drie artikelen. In een van de artikelen legde hij een blauwdruk neer voor een centraal observatiegesticht. Baan stelde om te beginnen voor de naam te wijzigen in 'Observatiekliniek van het Departement van Justitie'. 'Terwijl enerzijds deze inrichting geheel onder Justitie valt, meen ik, dat het anderzijds ook werkelijk een kliniek dient te zijn, onder leiding van een geneesheer-directeur.'

Baan adviseerde op bescheiden schaal te beginnen, met vijftig tot zestig bedden. De opnameduur van gevangenen zou tussen de vier en zes weken moeten liggen. De doelstellingen van het centraal observatiegesticht moesten volgens hem worden uitgebreid met opleiding en wetenschappelijk onderzoek. De kliniek moest in zijn ogen een wetenschappelijk centrum worden voor de forensische psychiatrie in Nederland.⁷²

Baans artikelen over het werk van de commissie-Fick leken niets minder dan een open sollicitatie. Toen in 1948 een commissie werd benoemd om een centraal observatiegesticht op te zetten, had Baan daar zitting in.⁷³ Deze commissie koos uiteindelijk voor Utrecht om het gesticht onder te brengen. Geld voor een nieuw gebouw was er niet. Een stenen barak achter het Huis van Bewaring aan de Gansstraat werd ingericht als kliniek.⁷⁴ De barak was in 1943 door de Duitsers gebouwd omdat de celruimte in het complex onvoldoende

was. In de volksmond heette het gebouwtje dan ook de Moffenbarak.⁷⁵ Na een nieuwe verbouwing opende minister Wijers op 24 november 1949 officieel de kliniek.⁷⁶ Pieter Baan werd aangesteld als geneesheer-directeur van de Psychiatrische Observatiekliniek voor het Gevangeniswezen, zoals de officiële naam ging luiden. Baan had eerder leiding gegeven aan de Utrechtse psychiatrische inrichting Willem Arntsz Stichting. Daarnaast verrichtte hij psychiatrisch werk voor het Rijksopvoedingsgesticht in Amersfoort en had hij een eigen praktijk als psychiater in Utrecht. Sinds 1947 gaf hij colleges in de forensische psychiatrie aan de juridische faculteit in Utrecht.

Minister Wijers (rechts) tijdens de opening van de Psychiatrische Observatiekliniek in Utrecht. *Het Utrechts Archief*

De observatiekliniek lag in het verlengde van Baans denkbeelden over psychiatrie en criminologie. De sociaal bewogen en idealistische Baan werkte nauw samen met de Utrechtse criminoloog Gerrit Th. Kempe en hoogleraar strafrecht Willem P.J. Pompe, die in 1934 het Criminologisch instituut had opgericht.⁷⁷ Volgens het drietal waren de misdaden van gestoorde delinquenten het gevolg van hun onvermogen een keuze te maken tussen goed en kwaad. Zij waren niet in staat verantwoordelijkheid te dragen voor hun eigen gedrag. Baan zag delinquenten als – behandelbare – psychiatrisch patiënten die een delict hadden gepleegd, en niet als onverbeterlijke criminelen

die toevallig een psychische stoornis hadden. Baan stelde de individuele delinquenten centraal en keek naar de levensgeschiedenis. Van rubricering van patiënten volgens de starre categorieën van de geldende psychiatrische diagnosesystemen moest hij niets hebben.⁷⁸

Het rapport

Kotalla gedroeg zich voorbeeldig in de Utrechtse kliniek. Tegenover het verplegend personeel was hij beleefd en zeer onderdanig. Elk verzoek willigde hij in ijltempo in. Hij verzorgde zichzelf goed en zijn kleding zag er elke dag netjes uit. Zijn kamer, die hij met twee medegevangenen moest delen, was het toonbeeld van orde en netheid. Overdag doodde Kotalla de tijd met eenvoudige gevangenisarbeid. In zijn vrije tijd schreef hij brieven aan familie en vrienden in Duitsland. Hij bouwde zodoende een schuld op bij de gevangenskantoor, waar hij het schrijfpapier kocht. Hij werkte de schuld weg door extra hard te werken.⁷⁹

In zijn cel las Kotalla het relaas van de Limburgse pater Jos Govaert over zijn gevangenschap in Amersfoort. Govaert zat van 7 oktober 1943 tot 17 mei 1944 als gevangene nummer 2069 in het kamp.⁸⁰ In de kantlijn van het boek maakte Kotalla afkeurende opmerkingen. Waar Govaert bijvoorbeeld schreef dat gevangenen die 's nachts ziek waren geworden of waren overleden 's ochtends naar de appelplaats moesten worden gedragen omdat ze niet op tijd waren afgemeld bij de Schreibstube, noteerde hij: 'Der grosse unsinn des Jahrhundert.' Bij de beschrijving van een mislukte ontsnappingspoging waarbij een jonge gevangene die met de handen omhoog stond, werd doodgeschoten, merkte Kotalla op: 'Ist nie passiert. Oh welche Phantasten!!!'⁸¹

Twee passages van Govaert konden op instemming van Kotalla rekenen. Ze sloten aan bij hoe hij zijn eigen rol zag in de oorlog. De eerste passage handelde over Govaerts arrestatie in Maastricht. In het bureau van de Sicherheitsdienst werd hij tot diep in de nacht verhoord door de beruchte Duitser Richard Nitsch. 'Ik meen, dat hij van huis uit niet wreed moet geweest zijn, doch dat de roem van het Nationaal-Socialisme hem tot waanzinnige hoogmoed bracht. Hij voelde zich 'n Ueber-mensch!' Kotalla reageerde in de kantlijn op Govaerts analyse en noteerde: 'bei jeder'. In de beschrijving die de pater gaf van de machtsverhouding tussen kampcommandant Berg en Kotalla kon hij zich ook vinden. Kotalla onderstreepte: 'Als er in het kamp iets op te knappen viel met de häftlingen, liet Berg dit meestal aan zijn ondercommandanten over, speciaal aan Kotalla.'⁸²

In de weken dat Kotalla in Utrecht gevangen zat, bezocht Annerose hem

geregeld. Zijn broer Paul kwam vaak met haar mee. Hoewel de relatie tussen Josef en Paul tijdens hun jeugd nooit goed was geweest en ze elkaar sinds het uitbreken van de oorlog slechts één keer hadden gezien, had de familieband standgehouden. Paul, die was opgeleid tot ingenieur en leiding gaf aan een machinefabriek in het westen van Duitsland, bleef Josef in de jaren daarna trouw bezoeken. Hij zag zijn broer niet als een oorlogsmisdadiger en wilde hem helpen.⁸³ Het herstelde contact met Paul moet Kotalla goed hebben gedaan. Zijn twee jaar jongere broer, die hem nooit voor vol had aangezien, wilde hem bijstaan. Hij was het enige familielid dat hem direct kon steunen. Zijn moeder en broer Alfred woonden in de Russische bezettingszone in Duitsland en hadden niet de vrijheid en de mogelijkheid hem geregeld te bezoeken.

Als raadsman Hovius ook aanwezig was, spraken Annerose, Paul en Kotalla gezamenlijk over het strafdossier. Kotalla drong tijdens deze gesprekken aan op het indienen van een tweede verzoek tot herziening waarin werd ingegaan op de valse verklaringen die tegen hem waren afgelegd. Zijn bezoek raadde hem dat keer op keer af. Zij verwachtten meer heil van de gratieverzoeken en het psychiatrisch onderzoek. Kotalla reageerde opgewonden en teleurgesteld als het bezoek niet met hem meepraatte.⁸⁴

Kotalla was er vrij zeker van dat zijn gratieverzoek werd afgewezen en dat er alleen volledigheidshalve nog een derde psychiatrisch onderzoek werd uitgevoerd. Na de executie van Julius Herdtmann op 26 januari 1951 had hij nagenoeg alle hoop verloren. Op verzoek van Herdtmann had Kotalla de laatste uren van zijn leven met hem doorgebracht.⁸⁵ Zijn dood kwam ook hard aan bij andere Duitse gevangenen in het Huis van Bewaring. Richard Fiebig, die wegens de exploitatie en plundering van de Nederlandse industrie werd vervolgd, was enkele dagen geheel van slag. Hij had niet gedacht dat Nederland zes jaar na de oorlog de ultieme straf nog zou uitvoeren. 'Maar men bleek in dit christelijke land zeer onverdraagzaam en haatdragend,' schreef hij in zijn dagboek.⁸⁶ Tegenover Annerose bleef Kotalla hoopvol. Zijn vrouw had hoge verwachtingen van zijn verblijf in de observatiekliniek.

Ja Anne lebt in ganz grosser Hoffnung genau im grossen Gegenteil von mir. Ich sehe alles nicht so rosig nach der letzten Erschiessung von Herdtmann am 26 Januari, der bei mir in A'dam war. Habe auch die letzten Stunden auf sein Wunsch bei ihm durchgebracht. [...] Ich aber will Annerose die Hoffnung nich wegnehmen und lasse sie in der Hoffnung leben.⁸⁷

Baan en Rümke lieten Kotalla uitvoerig zijn levensgeschiedenis vertellen. Ze spraken ook met Annerose en zijn broer Paul. Vroegere ziekten werden in kaart gebracht en het verplegend personeel observeerde Kotalla's gedrag. Met elektroden werd de elektrische activiteit in zijn hersenen gemeten (elektro-encefalografie). Zodoende werd gekeken of er sprake was van een hersenbeschadiging. Kotalla werd niet alleen psychologisch en psychiatrisch onderzocht, maar ook fysiek. Ondanks zijn medewerking aan het onderzoek begreep Kotalla niet waarom hij moest worden onderzocht. Hij was niet ziek, zei hij bij herhaling tegen zijn onderzoekers.

Begin juni was het rapport van Baan en Rümke klaar. De onderzoekers kwamen tot de conclusie dat Kotalla tijdens het plegen van de hem ten laste gelegde feiten 'aan een zodanige ziekelijke stoornis zijner geestvermogens' leed, dat deze feiten 'hem in het algemeen slechts in verminderde mate kunnen worden toegerekend'. Volgens Baan en Rümke had Kotalla een dwangneurotisch karakter dat deels veroorzaakt werd door een organische beschadiging van het centraal zenuwstelsel (hersenen en ruggenmerg). De beschadiging was ontstaan door de klap tegen zijn hoofd die hij als 9-jarige had opgelopen. De eerste trekken van dwangmatigheid waren in de jaren na de klap al te zien. Een belangrijke aanwijzing voor zijn dwangmatig handelen op latere leeftijd kwam naar voren in het gesprek met Annerose. Zij had onder meer verteld dat Kotalla na hun huwelijk erop stond dat ze handdoeken, overhemden, kussenslopen en lakens in een bepaald formaat opvouwde en stukken karton had gesneden om aan te geven hoe groot dat moest. 'Deze angstvallige nauwgezetheid en precisie heeft ondrz. op elk terrein en dit werd zeker niet minder eerder erger,' vermeldten Baan en Rümke in hun rapport.

Kotalla's dwangmatige gedrag leidde in de gevangenis in Scheveningen en in Kamp Amersfoort tot 'overpreciese en al te correcte plichtsbetrachting' volgens de onderzoekers. Een bevel was een bevel voor Kotalla. En op gevangenen die zich niet volgens de regels gedroegen, reageerde hij 'met zijn prikkelbare agressiviteit'. Baan en Rümke constateerden ook sterke minderwaardigheidsgevoelens, die tot overcompensatie in prestatiedrang en een sterke eerzucht leidden, 'voorts angstgevoelens, een tamelijk infantiel realiteitsbesef en vrij krachtige agressieve tendenzen, die door de gestoorde karakterstructuur niet altijd voldoende in bedwang gehouden of gesocialiseerd worden'.

Van de drie psychiatrische onderzoeken naar Kotalla was het werk van Baan en Rümke het uitvoerigst. Zij hadden hem als enige langere tijd geobserveerd, uitvoerig lichamelijk onderzocht en mensen uit zijn omgeving gesproken. Het was het meest complete en gezaghebbendste psychiatrische

rapport dat van Kotalla was opgesteld. Het rapport-Lindner was door de Bijzondere Raad van Cassatie zonder enige aarzeling terzijde geschoven. Met het rapport van Baan en Rümke liep het anders. De conclusies leidden tot verdeeldheid binnen de Bijzondere Raad. Drie van de zeven raadsheren pleitten voor het omzetten van de doodstraf in levenslang. Zij waren er niet langer van overtuigd dat Kotalla volledig toerekeningsvatbaar was ten tijde van zijn misdaden. De procureur-fiscaal bij de Bijzondere Raad van Cassatie, die ook om advies werd gevraagd door de minister, sloot zich hierbij aan. Een meerderheid van de raadsheren wees de conclusie van Baan en Rümke echter van de hand. Zij vonden het onderzoek ‘in het geheel niet overtuigend’.

De vier raadsheren betichtten Baan en Rümke van vooringenomenheid. Ze zouden op basis van onvoldoende objectief vaststaande gegevens naar een conclusie hebben toegeschreven. ‘Een psychiater, met eigen opvattingen over de doeleinden van de straf in het algemeen en over de feiten en den dader in het bijzonder, zal zich, vooral in die voor hem uiterst moeilijke omstandigheden, uiteraard daardoor laten leiden.’ Dat Baan en Rümke uitgesproken opvattingen hadden over het doel van straffen was waar, maar voor de beschuldiging dat zij zich daardoor had laten leiden in hun onderzoek was geen bewijs.

Het rapport van Baan en Rümke stond volgens de raadsheren bol van de voorbehouden. Ze merkten op dat woorden als ‘hoogstwaarschijnlijk’, ‘waarschijnlijk’, ‘vermoedelijk’ veelvuldig werden gebruikt. ‘Men stuit elk ogenblik op uitdrukkingen als “zou zijn” en “zou hebben”.’ De criticasters hadden wel een verklaring voor de vele voorbehouden. De gegevens waren bijna zonder uitzondering afkomstig van Kotalla of diens familie en konden veelal niet worden gecontroleerd.⁸⁸ De raadsheren vergisten zich in de toon van de onderzoekers. De voorzichtigheid waarmee Baan en Rümke formuleerden was gebruikelijk in psychiatrische rapporten. Aan hun oordeel over Kotalla twijfelden de psychiaters niet.

De meerderheid van de Bijzondere Raad ging het ook om de vraag hoe zwaar het oordeel van de psychiater in de rechtspleging moest wegen. De vier raadsheren hadden er grote moeite mee dat de verantwoordelijkheid voor de zware beslissing over leven en dood kwam te liggen bij de laatste psychiater wiens oordeel werd ingeroepen. ‘Nadat het vonnis reeds geveld is en zelfs op een gratieverzoek reeds eenstemmig afwijzend is geadviseerd.’

De verdeeldheid van de Bijzondere Raad van Cassatie over de toerekeningsvatbaarheid van Kotalla klonk door in zijn conclusie, al was de stem van de meerderheid uiteindelijk bepalend. ‘De misdaden van den veroor-

deelde behoren tot de ernstigste, die hier te lande tegen weerloze Nederlandse slachtoffers zijn begaan en zouden zelfs bij in elk geval slechts geringe mate verminderde toerekeningsvatbaarheid nóg de doodstraf rechtvaardigen.’

Het rapport van Baan en Rümke maakte indruk op Van Hamel, de president van het Bijzonder Gerechtshof dat Kotalla in eerste aanleg ter dood had veroordeeld. Na bestudering kwam Van Hamel tot de conclusie dat ‘op grond van de psychische afwijking moet de mate van schuld bij de requestrant zodanig worden geacht dat tenuitvoerlegging van de hoogste straf niet gerechtvaardigd is te achten’. De voormalige president van het hof adviseerde de minister Kotalla gratie te verlenen.⁸⁹ Van Hamel erkende zodoende dat hij tijdens het proces een verkeerd oordeel had geveld over Kotalla’s psychische gesteldheid.

Kotalla’s advocaat Van Rijckevorsel was er niet de man naar om af te wachten. Direct nadat het rapport van Baan en Rümke klaar was, wendde hij zich tot minister Mulderije. Volgens de advocaat was de Bijzondere Raad van Cassatie in 1949 niet tot bekrachtiging van de doodstraf gekomen als hij toen had kunnen beschikken over het rapport van Baan en Rümke. Van Rijckevorsel:

Indien straf is vergelding van schuld, dan is de doodstraf bedoeld als de vergelding van de allergrootste schuld, de welke hier stellig niet aanwezig is daar, het aan de hoogste wetenschappelijke eisen en aan de grootste nauwkeurigheid beantwoordende rapport van Prof. Dr. Rümke en Dr. Mr. Baan besluit tot verminderde toerekeningsvatbaarheid.

Van Rijckevorsel wees in de brief aan de minister ook nog maar eens op de fouten die waren gemaakt tijdens het proces tegen Kotalla bij het Bijzonder Gerechtshof. Zijn voornaamste bezwaar was dat hij zich niet had kunnen verweren tegen verklaringen die tijdens het gerechtelijk vooronderzoek tegen hem waren afgelegd. De advocaat hield de minister ook voor dat tijdens het proces niet was bewezen dat gevangenen als gevolg van mishandeling door Kotalla waren overleden. En juist dat feit was bepalend geweest bij de straf die het hof hem had opgelegd.

Van Rijckevorsel erkende dat Kotalla’s aandeel in executies volgens het Besluit Buitengewoon Strafrecht een terdoodveroordeling mogelijk maakte:

Doch vrijwel alle Duitsers, die aan soortgelijke executies in dezelfde of meerdere mate schuldig waren, zijn ofwel reeds lang in vrijheid gesteld, of hebben tijdelijke straffen gekregen, sommigen zelfs slechts enkele

jaren. De ondergeschiktheid en de doorwerking van het ambtelijk bevel als strafverminderende omstandigheid, zijn daar de oorzaak van.⁹⁰

Kotalla wachtte ondertussen af in zijn cel in Scheveningen, waar hij begin oktober 1951 vanuit Amsterdam weer naartoe was overgebracht. Kort nadat Baan en Rümke hun rapport hadden opgesteld was hij hoopvoller dan voorheen over een goede afloop. In een brief aan vriendin Erika toonde Kotalla zich vastbesloten. Hij beseftte dat hij zijn lot niet in eigen hand had, maar weigerde rustig af te wachten. 'Wo ich ein Loch sehe versuche ich durch zu gehen. Die kraft habe ich noch und hoffe sie noch recht lang zu haben.'⁹¹

Een paar maanden later was Kotalla's stemming weer eens omgeslagen. Het wachten viel hem zwaar en hij had andere zorgen aan zijn hoofd, schreef hij Erika. Annerose was ziek en lag in bed. Artsen waren bezorgd om haar toestand en drongen aan op opname in een sanatorium. Schoonmoeder Erna lag al vijf maanden in een ziekenhuis. Kotalla:

Ich will hoffen das auch da alles wieder in eine baldige bessere Lage kommt. Aber trotz allen sind und Leben sie in guter Hoffnung. Die gute Hoffnung will ich auch noch nicht aufgeben, aber bis jetzt ist noch alles beim Alten und selber Zustand. Mann sagt, wie Du es auch sagt's, was lange dauert ist Gut. Ich selbst bin vond der Behauptung nicht so durchdrungen vor allen nicht hier in diesem Land. Na ja lassen wir den Karren laufen er kommt schon mal zu halte und zu einen Ziel.⁹²

Op het ministerie van Justitie boog raadadviseur mr. H.H. Kazemier zich over het gratiedossier. Als raadadviseur in algemene dienst werd Kazemier geacht de top van het departement te ondersteunen bij ingewikkelde vraagstukken. Volgens hem bestond er geen twijfel dat Kotalla gezien de feiten die hij had gepleegd in aanmerking kwam voor executie. Maar er waren omstandigheden, vervolgde hij, die mee moesten worden genomen in een definitief oordeel. In de strijd tussen de Bijzondere Raad van Cassatie en de psychiaters koos de raadadviseur de kant van Baan en Rümke. Kazemier wees de minister op de tegenstrijdige psychiatrische rapporten die er lagen. De raadadviseur had een duidelijke opvatting:

Nu het zo is, dat één psychiater concludeert tot volledige toerekeningsvatbaarheid, drie daarentegen tot verminderde toerekeningsvatbaarheid, meen ik dat het niet geoorloofd mag worden geacht voor een jurist om hierin ten ongunste van de betrokken partij te kiezen.

Kazemier tekende daarbij aan dat de Bijzondere Raad van Cassatie in het laatste advies – waarin de conclusies van het rapport van Baan en Rümke werden afgewezen – verdeeld was geweest.

Het advies van Kazemier bood minister Mulderije de uitweg die hij zocht. De bewindsman wist dat de kans klein was dat koningin Juliana zou instemmen met het uitvoeren van de doodstraf voor Kotalla, nu er grote twijfels waren over zijn geestesvermogens. Mulderije legde het ontwerpbesluit Kotalla gratie te verlenen op 30 november voor aan de koningin. Juliana had niet lang bedenktijd nodig. Op 5 december 1951 volgde het Koninklijk Besluit. Kotalla moest nog een kleine week wachten voordat hij uitsluitsel kreeg.

Op 11 december liet het ministerie van Justitie de directeur van de strafgevangenis in Scheveningen weten dat Kotalla ‘ten spoedigste’ moest worden geïnformeerd over het gratiebesluit in verband met ophanden zijnde pers-publicaties.⁹³ Een dag later werd Kotalla op de hoogte gebracht. In een dankbrief aan zijn behandelaars schreef hij vooral blij te zijn voor Annerose. ‘Für meine Gattin hatte ich die allergrüsste Freude ihr diese Mitteilung tun zu können nach 3 Jahren ingewissen Spanning.’ Annerose had een maand eerder een zenuwaanval gehad en lag in een kliniek. Kotalla hoopte dat ze door het goede nieuws opknapte.⁹⁴ De minister voorzag dat de gratieverlening niet bij iedereen in goede aarde zou vallen. Hij drukte zijn hoogste ambtenaar op het hart bij de bekendmaking duidelijk tot uiting te brengen dat gratie was verleend op ‘psychiatrische gronden’.⁹⁵

Voor de communistische krant *De Waarheid* deed de reden voor gratie er niet toe. De krant berichtte op 12 december smalend ‘Ook beestmens Kotälla krijgt gratie’. De krant schreef dat de barmhartigheid van het kabinet-Drees geen grenzen kende. ‘Na het bevel om nazi-tyran generaal Christiansen zijn vrijheid te geven, wordt thans de beruchte beul van het concentratiekamp Amersfoort, Kotälla, gratie verleend.’ *De Waarheid* stelde dat de ss’er weerloze gevangenen op niet te beschrijven manieren had mishandeld, verminkt en de dood ingejaagd. De krant raketste het afzagen van vingers door Kotalla met een cirkelzaag op en plaatste vraagtekens bij de uitkomst van ‘weer een psychiatrisch onderzoek’. De barmhartigheid van de regering noemde de communistische spreekbuis ‘een hoon voor het volk’. ‘Ongetwijfeld zal het bericht van de gratie voor Kotälla in alle kringen van de bevolking met protest worden ontvangen.’⁹⁶

Op het ministerie werd geërgerd gereageerd op de publicatie in *De Waarheid*. Raadadviseur Kazemier betichtte de krant in een memo aan minister Mulderije van stemmingmakerij. Kazemier noemde het ergerlijk dat het ver-

haal over de cirkelzaag weer werd opgedist. Volgens hem kon de berichtgeving niet anders worden beschouwd dan ‘als het kwaadwillig verspreiden van een leugen, waardoor men niet zozeer Kotälla als wel de regering tracht te treffen’.⁹⁷

De Waarheid was niet de enige die zich roerde nadat het gratiebesluit openbaar was gemaakt. De afdeling Amsterdam van het Verenigd Verzet 1940-1945 en een aantal afdelingen van de CPN in de hoofdstad stuurden een protesttelegram naar de regering.⁹⁸ Het socialistische *Het Vrije Volk* zette zijn niet ondertekende commentaar op rijm:

Kotälla

Ze zochten bijna zeven jaar:
hoe maakt een mens zijn schuld zo groot?
En telkens klonk het vonnis zwaar:
voor zoveel misdaad past de dood.

Werd telkens dan dit hoge woord
lichtvaardig, zonder grond gezegd?
Want zeven jaar na Amersfoort
blijkt gratie nu het hoogste recht

De psychiater heeft beslist:
‘de man wordt niet normaal geacht’.
Heeft iemand, die zijn beulswerk wist
er ooit iets anders van gedacht?⁹⁹

In het *Dagblad voor Amersfoort* verschenen meerdere ingezonden brieven. Een oud-gevangene (‘Häftlinge 11046’) schreef dat barmhartigheid goed was. ‘Men betone haar echter niet aan zulk een misdadiger.’ Kotälla verdiende de kogel en anders niet.¹⁰⁰

Tot massaal protest tegen de gratieverlening kwam het echter niet. Het bleef beperkt tot een kleine demonstratie in Amsterdam en een aantal ingezonden brieven en commentaren in met name *De Waarheid*. De overgrote meerderheid van de bevolking leek zich niet druk te maken om de beul van Amersfoort. Hetzelfde deed zich voor toen in september 1952 de ter dood veroordeelde Duitse oorlogsmisdadiger Willy Lages gratie kreeg. Er kwamen weliswaar duizenden mensen op de Amsterdamse Nieuwmarkt op de been ‘tegen Lages’, maar van een breed gedragen veroordeling van zijn gratieverlening was geen sprake. Er was een gebrek aan belangstelling voor de oorlog. Volgens Chris van der Heijden waren er slechts twee groeperingen

die zich roerden in de jaren vijftig, de communisten en een groep intellectuelen van diverse pluimage aangeduid als de Derde Weg. Beide waren marginaal.¹⁰¹

Een debat in de Tweede Kamer om de minister van Justitie ter verantwoording te roepen voor de gratieverlening aan Kotalla, werd door geen van de politieke partijen aangevraagd. Schriftelijke vragen werden niet gesteld. Doordat een aantal beslissingen op gratieverzoeken kort na elkaar en in sommige gevallen tegelijkertijd naar buiten kwam, was de kritiek verdeeld. Er was niet één gratieverzoek waar de critici hun pijlen op richtten.¹⁰² Het duurde tot de behandeling van de begroting van Justitie in de Eerste Kamer in april 1952 tot senatoren J. van Santen van de CPN en R.H. de Vos van Steenwijk van de VVD zich beklaagden over de golf van strafverminderingen, waarbij ze ook de gratie voor Kotalla hekelden.¹⁰³

Voorzichtig vooruitkijken

Drie jaar na zijn veroordeling door het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam was Kotalla gered van de kogel. De kar was op de goede plek tot stilstand gekomen. Aan alle onzekerheid was een eind gekomen. De strategie van zijn advocaten, waar Kotalla zich tegen had verzet en die hij had tegengewerkt, had haar vruchten afgeworpen. In een dankbrief aan Hovius erkende hij dat het zonder het psychiatrisch rapport van Baan en Rümke niet was gelukt.¹⁰⁴

De conclusie van de psychiaters dat Kotalla verminderd toerekeningsvatbaar was tijdens het plegen van zijn misdaden, vormde weliswaar de ommekeer in de strijd om gratie. Maar doorslaggevend was de opstelling van koningin Juliana. Haar toenemende verzet tegen het uitvoeren van de doodstraf dwong minister Struycken van Justitie naar een uitweg voor Kotalla te zoeken. Het onderzoek van Baan en Rümke en de tijd die was verstreken sinds zijn veroordeling, waren de argumenten die Struycken zocht om een gratiebesluit te onderbouwen.

Kotalla ging ervan uit dat gratie van de doodstraf een eerste stap was op weg naar de vrijheid. Hij wist dat in Nederland levenslang gestraften doorgaans na vijftien tot twintig jaar werden vrijgelaten. Kotalla nam aan dat deze regel ook voor hem gold.¹⁰⁵ Zijn verwachting was niet zonder grond. Sinds de invoering van het Wetboek van Strafrecht in 1886 was het nog nooit voorgekomen dat een levenslange gevangenisstraf tot het einde was 'uitgeboet'.¹⁰⁶ De werkelijk volgehouden levenslange straf werd beschouwd als 'iets onmenselijks en erger dan de doodstraf', zoals in 1946 een hoge ambte-

naar op het ministerie van Justitie de heersende opvatting omschreef.¹⁰⁷ Struycken verklaarde jaren na zijn ministerschap dat het voor hem vanzelfsprekend was dat gratie tot levenslang voor Kotalla en andere oorlogsmisdadigers maximaal twintig jaar gevangenis zou betekenen.

Zou ik hebben kunnen vermoeden dat deze gratiering werkelijk levenslang zou blijven, dan had ik de executie doorgezet. Het echte levenslang zou een zwaardere straf dan de doodstraf zijn geweest. Het zou doodstraf op termijn zijn geworden en dat kon niet de bedoeling zijn geweest.¹⁰⁸

Tegen deze achtergrond kon Kotalla, 43 jaar oud, in december 1951 weer voorzichtig vooruitkijken en denken aan een toekomst samen met Annerose in Kleve.

Deel III

8 Een leven achter tralies

Drie maanden na de gratieverlening door koningin Juliana werd Kotalla opnieuw overgeplaatst. Op 26 februari 1952 werd hij van de strafgevangenis in Scheveningen overgebracht naar de gevangenis Norgerhaven in het Drentse Veenhuizen.¹ In de voormalige Rijkswerkinrichting Eerste Gesticht voor landlopers en bedelaars, die tussen 1897 en 1923 was gebouwd in sobere neo-renaissancistische stijl, zaten al tientallen veroordeelde Duitsers. Het gros van hen was in oktober 1951 overgekomen uit de gevangenis Nieuw Vosseveld in Vught.²

De gevangenis Norgerhaven week sterk af van de cellulaire gevangenschappen waar Kotalla sinds zijn arrestatie voor langere tijd had vastgezeten. In Norgerhaven gold een gemeenschapsregime. Gevangenen werkten overdag samen in een van de werkplaatsen of op het land van de strafinrichting. 's Avonds en in het weekeinde waren ze in groepen van twintig mannen onder elkaar op verblijfs- of recreatiezalen. Slapen deden de gevangenen in een grote gezamenlijke ruimte. Het regime was gematigd. De bewegingsvrijheid was groot. De deuren van de verschillende zalen waren niet afgesloten. Op de ruime binnenplaats mocht vrij worden gewandeld. In het weekeinde kon onder begeleiding van een ongewapende bewaker buiten de poort een voetbalwedstrijd tussen gevangenen worden bezocht of een wandeling in het bos worden gemaakt. Bezoek kon onder minimaal toezicht worden ontvangen in een ruimte met fleurig gedekte tafeltjes.³

Voordat Kotalla naar Norgerhaven vertrok, liet het ministerie van Justitie een 'persoonsbeschrijving' van hem opstellen. Deze beschrijving was bedoeld om vast te stellen of hij geschikt was voor een gemeenschapsregime. De opsteller omschreef de 43-jarige gevangene als een 'zeer actieve en energieke persoonlijkheid'. 'Agressief misschien, en gemakkelijk te beïnvloeden door verkeerd willende elementen (kankeraars).' Voor de aan hem verleende gratie was hij de koningin 'uiterst dankbaar', stond in de persoonsbeschrijving. 'Voor deze man, die jarenlang de dood onder ogen moest zien, betekende dat een geweldige opluchting.' Van wrok of haatgevoelens was

De Rijkswerkinrichting Eerste Gesticht in Veenhuizen in de jaren dertig. *Drents Archief*

geen sprake volgens de opsteller. Kotalla was ervan ‘overtuigd, dat hij heel veel heeft goed te maken ten opzichte van de gemeenschap in het algemeen en die van het Nederlandse volk in het bijzonder’. Aan zijn oprechtheid werd niet getwijfeld.

Een gevangenbewaarder die Kotalla drie jaar had meegemaakt in de strafgevangenis in Scheveningen, vulde de persoonsbeschrijving aan met zijn ervaringen. Kotalla had op hem geen slechte indruk gemaakt. De bewaarder noemde hem ‘beslist van goede wil’.

Hij is zeer ijverig, werkwillig, gehoorzaam, bezit goed verstand en is in omgang met anderen heel gewoon. De man houdt zich ernstig bezig met het lot van zijn zieke vrouw. Hij leeft in de sterke hoop dat zijn omstandigheden in de toekomst nog eens zullen verbeteren. Zijn oprechte geloofsovertuiging is hem daarbij tot grote steun. Een dweper is hij stellig niet. Van hem gaat geen slechte invloed uit op zijn lotgenoten. Schuldbesef is aanwezig.

De conclusie van de persoonsbeschrijving was dat Norgerhaven de meest geëigende strafinrichting was om Kotalla op te sluiten.⁴

Kotalla’s schuldbesef in de persoonsbeschrijving was opvallend. Het was een wending in zijn opstelling. Tijdens zijn proces voor het Bijzonder Gerechtshof en tijdens de zitting van de Bijzondere Raad van Cassatie had hij nauwelijks blijk gegeven van enig schuldbesef. Nadat de Bijzondere Raad de

doodstraf had bevestigd, richtte Kotalla zijn aandacht op heropening van zijn proces om zijn onschuld aan te tonen en niet op gratie. Als verklaring voor zijn veranderde kijk op zijn optreden in de oorlog werd het verloop van zijn proces en de doodstraf die hem was opgelegd genoemd. Beide zouden een diepe indruk op hem hebben gemaakt.⁵

De vraag is hoe oprecht Kotalla's schuldbesef was. Tijdens de eerste jaren van gevangenschap was hij ontegenzeggelijk door een diep dal gegaan, met als dieptepunt de maanden dat hij in Kamp Laan 1914 gevangen zat. Het proces was hem zwaar gevallen door de vele (valse) beschuldigingen waartegen hij zich moest verweren. Maar sinds zijn overplaatsing naar Fort Honswijk was hij opgekrabbeld. Hij had zich strijdbaar getoond en verzet tegen zijn veroordeling. Het is moeilijk voor te stellen dat Kotalla, toen de doodstraf eenmaal was afgewend, tot inkeer was gekomen over zijn daden. Zijn mee-gaande opstelling zoals beschreven in de persoonsbeschrijving, leek ingegeven door een ander motief. Kotalla hoopte van de gevangenis in Scheveningen te worden overgeplaatst naar een van de mijnkampen voor politieke gevangenen in Limburg. Door in de mijnen te werken zou hij geld kunnen verdienen voor de verpleging van Annerose, die zenuwziek was en aan tbc leed.⁶ Dat het werk in de mijnen zwaar en gevaarlijk was, weerhield hem niet. Zijn verzoek werd echter afgewezen. Als officiële reden hiervoor werd zijn leeftijd genoemd.⁷ Ongetwijfeld speelde ook de hoogte van zijn straf mee. Kotalla trok aan het kortste eind en werd overgeplaatst naar Drenthe.

Das Siberien Hollands

De Duitse gevangenen die in oktober 1951 de gevangenis in Vught hadden moeten verlaten, waren allerm minst tevreden met hun nieuwe onderkomen in Veenhuizen. Bij vertrek was hun een moderne openluchtgevangenis met veel bewegingsvrijheid in het vooruitzicht gesteld. Maar wat ze na ruim zes jaar krijgsgevangenschap te wachten stond in Drenthe, was volgens een van de gevangenen in een brief aan de Duitse rechts-radicalen krant *Die Deutsche Soldaten Zeitung* 'maßlos traurig'.⁸

In de gevangenis Norgerhaven was het koud en de hygiënische toestand was slecht. Maar de grootste steen des aanstoots voor de gevangenen waren de ijzeren kooien op de eerste verdieping waar ze 's nachts in werden opgesloten. Gevangenen met een gemeenschapsregime waren in de eerste helft van de twintigste eeuw standaard voorzien van slaapkooien. De kooien in Norgerhaven waren 2 meter lang, 1 meter breed en 1,80 meter hoog. Tot buikhoogte waren ze voorzien van plaatijzer. Daarboven zat traliewerk dat doorliep tot de

afgesloten bovenkant. Volgens de briefschrijver waren deze ‘roofdierkooien’ gebouwd voor misdadigers van het ergste soort, maar waren ze niet geschikt om krijgsgevangenen, onder wie een 71-jarige generaal, op te sluiten die niets anders dan hun plicht voor hun vaderland hadden vervuld.⁹

De berichtgeving in *Die Deutsche Soldaten Zeitung* en andere Duitse kranten over ‘das Siberien Hollands’ leidde ertoe dat de partijloze minister van Buitenlandse Zaken J.W. Beyen zijn ambtgenoot van Justitie Mulderije om opheldering vroeg. Mulderije wees alle kritiek van de hand. De overplaatsing moest volgens de minister niet worden gezien als verscherping van het regime voor de Duitse gevangenen. In het kader van een reorganisatie van de strafinrichtingen was het nodig geweest de oorlogsmisdadigers over te plaatsen. In Vught was geen plaats meer voor ze omdat deze inrichting bestemd was als jeugdgevangenis dienst te doen. In Norgerhaven waren de ‘beste zalen’ aan de Duitsers toegewezen, verzekerde Mulderije. Op de overige zalen verbleven Nederlandse politieke delinquenten die onder meer vanuit de strafgevangenis in Groningen en Leeuwarden naar Veenhuizen waren overgebracht. De minister ontkende niet dat de Duitsers in ijzeren kooien sliepen, maar deze waren vergroot door drie kooien samen te trekken. De slaapkooien waren ook gemoderniseerd. De oude hangmatten waren vervangen door ledikanten en elke kooi was voorzien van een nachtkastje, wandkastje en kapstok. Bij wijze van proef was de gevangenisdirectie in Norgerhaven begonnen met het verwijderen van de ijzeren bovenkant van de kooien. Bovendien waren de kooien opnieuw geverfd. ‘Iedere gedetineerde beschikt thans over een klein eigen slaapvertrek, hetgeen op den duur meestal verre wordt verkozen boven een gemeenschappelijke slaapzaal.’¹⁰

De gevangenskleding – een overall met een gekleurde band om de broekspijp en een gekleurde lap stof op de linkerbovenarm – die de Duitsers bij aankomst kregen uitgereikt, wekte eveneens wrevel op. De gevangenen voelden zich gebrandmerkt. Maar ook dit berustte volgens de minister op een misverstand. De kleding van de Duitse gevangenen was de ‘normale gevangenskleding’. Ter onderscheiding van de verschillende groepen gedetineerden die bij het werk, de recreatie of kerkgang door elkaar liepen, had iedere groep een andere kleur band om de broekspijp. ‘Er worden thans maatregelen genomen om voor zondagen en vrije avonden een ander costume in te voeren,’ sloot Mulderije zijn brief aan Beyen af.¹¹

De verbeterde omstandigheden waaronder de Duitsers werden vastgehouden vielen samen met de komst van een nieuwe gevangenisdirecteur, Henk Stouten. De oud-verzetsman die adjunct-directeur was geweest van een gevangenis voor jeugdige politieke delinquenten, voerde een humaan

bewind. Stouten liet zijn oren niet hangen naar de haatgevoelens die onder een groot deel van het Nederlandse volk leefden jegens 'zijn' gevangenen en verdiepte zich in de achtergronden van de keuzes van de collaborateurs en oorlogsmisdadigers.¹² Stouten was niet alleen verantwoordelijk voor de modernisering van de slaapkooien, maar gaf ook de eetzaal een vriendelijkere uitstraling door de tafels te voorzien van wit zeildoek en zorgde ervoor dat de Duitse gevangenen de beschikking kregen over een eigen bibliotheek en leeszaal. Hij liet een radio op de verblijfszaal plaatsen waarmee naar Duitse zenders kon worden geluisterd. Toen rond Kerstmis 1951 twee Duitse vrouwen hun mannen kwamen opzoeken in Norgerhaven liet Stouten ze alle vertrekken van de gevangenis zien in een poging ze te overtuigen dat de omstandigheden veel beter waren dan de Duitse kranten hadden geschreven. Volgens pater Hoeke, de geestelijk verzorger van de Duitse gevangenen, die de vrouwen na afloop van hun bezoek sprak, was er bij hen een 'zekere blijdschap dat alles veel beter en geriefelijker was geworden en de directeur zeer welwillend en toegankelijk was'.¹³

Alle maatregelen en positieve reacties ten spijt hield de kritiek vanuit Duitsland aan. Op verzoek van de Sozialdemokratische Partei Deutschlands (SPD) stelden daarom Tweede Kamerlid van de Partij van de Arbeid (PvdA) Johan Scheps en internationaal secretaris van de partij Alfred Mozer in de loop van 1952 een onderzoek in. Scheps en Mozer brachten een bezoek aan Norgerhaven en spraken onder vier ogen met gevangenen. Een van de gevangenen die ze vroegen naar de omstandigheden was Kotalla. Het rapport van de twee sociaaldemocraten, dat in het najaar van 1952 klaar was, is niet te achterhalen.¹⁴ Op basis van krantenpublicaties over het rapport valt de inhoud wel te reconstrueren. De twee sociaaldemocraten maakten korte metten met de Duitse kritiek. De behandeling van de Duitsers verschilde niet van die van de Nederlandse politieke delinquenten die in Norgerhaven zaten opgesloten. Het eten was goed en ruim voldoende. Door het werken op het land zagen de gevangenen er gebruind uit. De Duitsers hadden het volgens Scheps en Mozer zelfs nog iets beter dan Nederlandse gevangenen omdat ze maandelijks 7 gulden vanuit Bonn kregen opgestuurd. De bezoeksregeling was ruimhartig. Familieleden van Duitse gevangenen mochten tien dagen achtereen twee uur op bezoek komen. Een in Assen opgericht comité, waarin een dominee en een pastoor zitting hadden, zorgde ervoor dat vrouwen van gevangenen tijdens de bezoekperiodes vrijwel kosteloos bij Nederlandse families konden verblijven. Tijdens hun wandeling door de gevangenis troffen Scheps en Mozer een kantine en een leestafel aan met niet alleen Nederlandse en Duitse tijdschriften, maar ook Engelse en Franse lectuur. In de

studeerkamer was een behoorlijke bibliotheek, met lees- en studieboeken. Gevangenen die hun talen- of beroepskennis wilden uitbreiden konden kiezen uit maar liefst 169 cursussen. Aan ontspanningsmogelijkheden was geen gebrek. Ze konden meedoen aan wandel- en marsgroepen. In een grote zaal stond een tafeltennistafel en er was een sportzaal. Er was een ruimte voor houtbewerking en een voor leerbewerking. Over de wasgelegenheid voor de gevangenen waren de rapporteurs minder tevreden. Omdat er geen waterleiding was, moesten ze gebruikmaken van tinnen waskommen. Mozer en Scheps ontzenuwden de verhalen in de Duitse pers over de ‘roofdierkooien’. Volgens de rapporteurs stonden de ijzeren kooien alleen nog op een aparte afdeling van Norgerhaven waar Nederlandse criminelen een korte straf moesten uitzitten. De Duitsers sliepen niet in deze kooien, maar in drie bij elkaar getrokken kooien. Deze waren zeer in trek als slaapplek. Bij het vrijkomen van een kooi verdrongen de gevangenen zich om er een te mogen betrekken, merkten Scheps en Mozer op.¹⁵

Gangreiniger

In Norgerhaven vond Kotalla aanvankelijk nauwelijks aansluiting bij zijn landgenoten. In een schriftje waarin zijn gedrag werd vastgelegd, schreef een gevangenenbewaarder dit toe aan zijn karakter. Kotalla was nogal kortaangebonden, merkte de bewaarder op.¹⁶ Van de ‘goede wil’ die hij volgens zijn persoonsbeschrijving in Scheveningen had getoond, was weinig te merken in zijn nieuwe omgeving. Een verklaring voor de moeilijke eerste maanden – die niet in het schriftje werd genoemd – was mogelijk het gemeenschapsregime. Kotalla had bijna zeven jaar lang in verschillende gevangenis- alleen of met hooguit met een paar medegevangenen in een cel gezeten. Nu was hij de gehele dag onder andere gevangenen en sliep hij met tientallen mannen op een zaal. Zeker in de eerste maanden zal dat niet eenvoudig voor hem zijn geweest.

Toch waren er verscheidene goede bekenden van Kotalla onder de zestig Duitse medegevangenen. Zo zag hij in Norgerhaven Ernst Weike terug, met wie hij in de Polizeigefängnis Scheveningen had gewerkt. Oude bekenden uit Amersfoort waren kamp-ss’ers Joseph Oberle en Edmund Brahm, commandant van het ss-Wachbataillon Nord-West Paul Helle en ss-Sturmscharführer Paul Fröhlich van de Sipo/SD in Utrecht.¹⁷

Met de Nederlandse collaborateurs in Norgerhaven hadden de Duitse gevangenen nauwelijks contact. Het wantrouwen tussen de Nederlandse en Duitse gevangenen was over en weer groot. Van onderling respect en begrip

voor elkaars situatie was geen sprake. Volgens gevangenisdirecteur Stouten voelde de Duitse groep zich als een minderheid in een vreemd, vijandig land en vertoonde ze alle agressieve en paranoïde houdingen van een verdrukte minderheid. Stouten:

Hoe afwijzend de houding kon zijn wordt het best geïllustreerd door een voorval in de Duitse leeszaal, waar een eerst kort tevoren gearresteerde Nederlander, oorlogsinvalide en oud-oostfrontstrijder, zich rustig en in argeloosheid had neergezet om een Duits blad te gaan lezen. Hem werd niet eens beleefd maar wel dringend verzocht dit lokaal te verlaten.

Desondanks waren er wel individuele contacten tussen Duitsers en Nederlanders. Beide groepen kwamen elkaar tegen tijdens het werk, sporten en culturele activiteiten. Volgens Stouten spraken sommige Nederlandse gevangenen met hun vroegere Duitse chefs ook graag over oude zaken 'met de lichte voldoening dat zij beiden nu sociaal gelijken geworden waren'.¹⁸

Een maand voor Kotalla's komst waren de spanningen in de gevangenis hoog opgelopen. In de vroege ochtend van 24 januari kondigden 57 Duitse gevangenen een honger- en werkstaking af uit onvrede over de disciplinaire straf die een van hen had gekregen wegens werkweigering. De Duitsers trokken zich terug in een van de zalen. Om de muiterij de kop in te drukken riep directeur Stouten de hulp in van de Rijkspolitie. Maar het was niet het dreigende geweld dat de stakers deed inbinden. De directeur riep de Duitsers één voor één bij zich in zijn kamer en stelde ze de vraag: 'Wenst u te eten en wenst u te werken?' Onttrokken aan de groepsdwang bond het gros van de gevangenen in. Slechts negen van hen hielden voet bij stuk en werden overgeplaatst naar de gevangenis in de stad Groningen. De ongeveer 250 Nederlandse politieke delinquenten hielden zich afzijdig tijdens het Duitse oproer.¹⁹

Veel van de gevangenen in Norgerhaven hadden een taak. Kotalla werd kort na aankomst aangesteld als gangreiniger.²⁰ Als gangreiniger voerde hij huishoudelijke taken uit, zoals inschenken van koffie of water rondbrengen.²¹ Het werk als reiniger deed hij maar korte tijd. Na een paar maanden klom Kotalla op tot kamerwacht. In deze functie moest hij er onder meer op toezien dat de gevangenen 's avonds op tijd in hun kooien lagen. Over zijn gedrag hadden de bewaarders in de zomer van 1952 niet te klagen. Hij verzorgde zichzelf goed, zijn werk zag er netjes uit en hij was beleefd tegenover het personeel.²²

In zijn vrije tijd speelde Kotalla kaart en tafeltennis. Een van de tegenstan-

ders aan de tafeltennistafel was Franz Fischer.²³ Via het Duitse ministerie van Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte kreeg Kotalla de beschikking over studieboeken. Hij verdiepte zich in Duitse stenografie, Engels voor beginners en zakelijk rekenen.²⁴ Studeren zorgde in de eerste plaats voor afleiding, maar Kotalla bereidde zich zeker ook voor op een leven buiten de gevangensismuren.

Veel contact met Annerose in Duitsland had hij aanvankelijk niet in Norgerhaven. Begin mei 1952 wendde Erna Kreikamp zich tot pater Hoeke met de vraag waarom haar schoonzoon al twee maanden niet aan zijn vrouw had geschreven. Annerose was al lange tijd ziek en de zorgen en angsten om haar man deden haar geen goed, schreef haar moeder. Geestelijk verzorger Hoeke klopte op zijn beurt aan bij gevangenisdirecteur Stouten. Die informeerde bij Kotalla over de reden waarom hij zijn vrouw niet schreef, maar kreeg geen duidelijk antwoord. Stouten kon de pater wel melden dat Kotalla inmiddels een brief had geschreven aan zijn vrouw. 'De inhoud van de brief was zeer hartelijk. Ik heb het idee, dat hij in de toekomst wel wat regelmatig zal schrijven.'²⁵ Aan de warme correspondentie met Erika Lüschen was voor Kotalla's overplaatsing naar Norgerhaven om onduidelijke reden een einde gekomen.²⁶

In het najaar van 1952 kwam er plotseling een einde aan het verblijf van de Duitsers in Norgerhaven. De nieuw aangetreden minister van Justitie, de PvdA'er L.A. Donker, had op 23 oktober een werkbezoek gebracht aan de gevangenis, omdat hij niet gerust was op de opsluiting van de oorlogsmisdadigers op 60 kilometer van de Duitse grens. Na zijn bezoek was hij ervan overtuigd dat overplaatsing noodzakelijk was. Donker stelde vast dat de gevangenen 's nachts wel behoorlijk waren opgesloten, maar dat ze overdag veel onderweg waren naar de werkplaatsen of naar het land van de strafinrichting waar gewerkt moest worden. Dat een aantal gevangenen zonder voldoende toezicht op de boerderijen van de gevangenis werkte, vond de minister onaanvaardbaar.²⁷ Twee weken later vertrokken de eerste Duitsers in een gevangenisbus naar de koepelgevangenis in Breda. Tientallen langgestrafte Nederlandse politieke delinquenten waren al eerder overgebracht naar de Koepel.²⁸

De gevangenis in Breda was een van de twee identieke koepelgevangenissen die architect Johan Frederik Metzelaar in 1886 had ontworpen in opdracht van het ministerie van Justitie. Het tweede complex werd in Arnhem gebouwd. Voor Breda ontwierp Metzelaar een rond vierlaags gebouw met een diameter van 63 meter en een koepeldak. In elk van de vier windrichtingen was een toren tegen het gebouw aangebouwd. De torens eindigden bij

het begin van het koepeldak. De gevangenis telde 208 cellen van ongeveer 12 vierkante meter, verdeeld over vier ringen. Vanuit het midden van het cirkelvormige complex konden bewaarders de gevangenen constant in de gaten houden.²⁹

‘Sluw en duister’

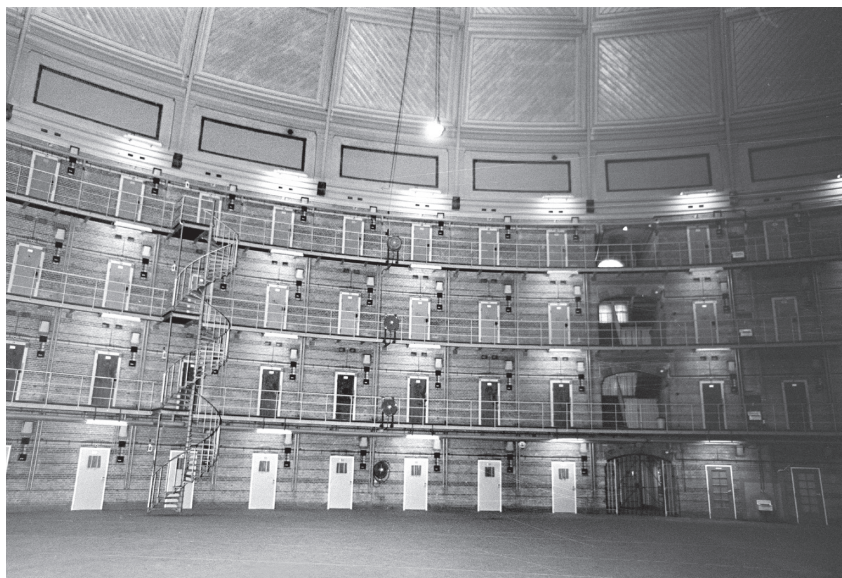
Het was vrijdag 7 november 1952 rond 16 uur toen de grote houten deuren van het poortgebouw van de koepelgevangenis aan de Nassausingel in Breda openzwaaiden voor een eerste transport van 55 Duitse oorlogsmisdadigers uit Norgerhaven. De gevangenisbus reed stapvoets tussen de twee zware robuuste torens door. De chauffeur moest zijn bus schuin op de binnenplaats zetten, anders konden de houten deuren niet weer dicht. Kotalla werd onder nummer 562 ingeschreven in het gevangenisregister. De persoonlijke eigendommen die hij moest inleveren, beperkten zich tot een aansteker en vijf Reichsmark. Beide verdwenen in een papieren zak.³⁰ Kotalla kreeg een cel op de eerste ring toegewezen. De gevangenisdirectie leek niet gerust op zijn mentale gesteldheid. Volgens een medegevangene waren de laagste cellen voor gevangenen met psychische problemen. ‘Naarmate je beter in je vel steekt, krijg je een cel op een hogere ring,’ verklaarde de veroordeelde inbreker en oplichter die zelf in een cel op de derde en hoogste verdieping zat.³¹

De overplaatsing van de Duitse gevangenen viel niet bij iedereen in goede aarde. De tijdelijk zaakgelastigde van de Bondsrepubliek Duitsland in Nederland tekende protest aan bij de Nederlandse regering. Hij noemde de koepelgevangenis een ‘achteruitgang in de omstandigheden’.³² In Norgerhaven waren de omstandigheden bij nader inzien toch niet zo slecht geweest voor de gevangenen. Minister Beyen van Buitenlandse Zaken informeerde op zijn beurt de Nederlandse ambassadeur in Bonn. Volgens Beyen waren de oorlogsmisdadigers met name uit veiligheidsoverwegingen overgebracht. Door de uitgestrektheid van het terrein was ontsnappen gemakkelijk in Norgerhaven. Daarnaast speelde mee dat de sanitaire voorzieningen in Breda beter waren dan in Norgerhaven. In de koepelgevangenis was bijvoorbeeld wel een waterleiding aanwezig. In de behandeling van de Duitse gevangenen veranderde niets, verzekerde Beyen de ambassadeur. ‘Tot even soepele behandeling is uitdrukkelijk instructie gegeven.’³³

Ondanks de overplaatsing naar Breda hield Annerose hoop dat Josef voor de kerst thuis zou zijn.³⁴ Haar hoop werd gevoed door de actie die het Duitse boulevardblad *Abendpost* in Frankfurt am Main eind 1952 op touw had ge-

Exterieur van de Koepel, februari 1967. ANEFO/Jac. de Nijs/Nationaal Archief

Interieur van de Koepel, februari 1967. ANEFO/Jac. de Nijs/Nationaal Archief

zet. In een poging de Duitsers die nog in Nederland vastzaten de kerstdagen thuis met de familie te laten vieren, stelde de krant voor ze te vervangen door burgers. De drijvende kracht achter deze actie was hoofdredacteur Emil Frotscher, die in 1940 leiding had gegeven aan de Duitse bezettingskrant in Nederland, *Deutsche Zeitung in den Niederlanden*.³⁵ De actie sloeg aan in Duitsland. In korte tijd hadden zich al honderd ‘Weihnachtsbürger’ gemeld om de plaats van de gevangenen tijdelijk in te nemen, schreef Frotscher aan de ministers Luns en Beyen van Buitenlandse Zaken. Joseph Luns reageerde uitvoerig op het verzoek van de hoofdredacteur:

De door U bedoelde, hier te lande in gevangenissen verblijvende Duitse onderdanen zijn naar Nederlands recht veroordeeld op grond van door hen in de jaren 1940-1945 begane misdaden gelijk dit ook met Nederlanders, die zich gedurende die periode aan soortgelijke misdaden hebben schuldig gemaakt, het geval is.

Luns legde uit dat de wonden van de oorlog ‘zeer diep’ waren in Nederland, ‘aan bijna geen Nederlands gezin is deze tijd zonder blijvende gevolgen voorbij gegaan’. Van tijdelijke vrijlating kon volgens de minister dan ook geen sprake zijn.

Deze Duitsers ondervinden een geheel gelijke behandeling als de Nederlanders, die voor soortgelijke misdaden zijn veroordeeld. Deze regel geldt ook ten aanzien van de kerstdagen, die in Nederland evenzeer heilig zijn, doch die noch naar Nederlands noch naar Duits gebruik door veroordeelden buiten de gevangenis kunnen worden gevierd.³⁶

De kerstdagen van 1952 verliepen tumultueus in de koepelgevangenis. Op kerstavond ontsnapten zeven Nederlandse ss'ers die een levenslange gevangenisstraf uitzaten.³⁷ Tijdens de vertoning van de Oostenrijkse komische film *Der Himmel auf Erden* uit 1935 wisten ze via de stookkelder, waar drie van de gevangenen tewerk waren gesteld, op de binnenplaats van de gevangenis te komen. Met twee aan elkaar gebonden ladders, die werden gebruikt om de stookketels te beklimmen, wisten de zeven op de vijf meter hoge buitenmuur te klimmen. Vervolgens lieten ze zich aan een rubberslang naar beneden zakken. In twee gereedstaande auto's reden ze richting Duitsland, de vrijheid tegemoet. Onder de zeven was een goede bekende van Kotalla, Willem van der Neut, met wie hij samen het beruchte nieuwjaarsappel in Kamp Amersfoort had afgenomen. Eenmaal over de grens beriep de groep zich op artikel 16 van de West-Duitse grondwet, dat asiel verleende aan politieke vluchtelingen. Voor uitlevering aan Nederland hoefden ze niet te vrezen. Een uitleveringsverdrag tussen beide landen was al voor de oorlog opgezegd. De zeven kwamen ervan af met een boete van 10 mark voor illegale grensoverschrijding.³⁸

Na de spectaculaire ontsnapping werd het regime in de Koepel aangescherpt. Er kwam meer toezicht tijdens bezoek van familieleden. Uit onderzoek was gebleken dat ss'er Klaas Carel Faber de vlucht had voorbereid tijdens bezoeken van zijn broer Martien. De correspondentie van de gevangenen werd voortaan nauwlettender in de gaten gehouden. Het aantal bewakers werd uitgebreid. Op de hoeken van het gevangenisterrein verrezen wachttorens die bemand werden door gewapende bewakers. Filmvoorstellingen waarbij het licht uitging, behoorden tot het verleden in de gevangenis. En gevangenen mochten ook niet langer werken in de stookkelder. In de Eerste Kamer, waar minister Donker aan de tand werd gevoeld over de ontsnapping, werden vraagtekens gezet bij het gezamenlijk in één gevangenis opsluiten van oorlogsmisdadigers. Maar Donker voelde er niet voor de ruim 150 mannen in groepen te verdelen over meerdere gevangenispen. De minister betoogde:

Ons gestichtswezen is gebaseerd op differentiatie; ieder gesticht heeft zijn eigen regime en zijn eigen logés. Zet men tussen dezen een andere groep, dan betekent dit, dat de bewaking en het regime van die groep zwaar gestraften in al die gestichten aan dezelfde hoge eisen moeten voldoen als in Breda. Dat zou de kosten van ons gevangeniswezen wel zeer sterk doen stijgen.³⁹

Net als in Norgerhaven waren de Duitse oorlogsmisdadigers ook in Breda verplicht te werken. Kotalla koos voor de textielafdeling, die was ondergebracht in een barak die buiten de eigenlijke gevangenis stond. Zijn werk bestond uit het herstellen van kledingstukken. Hij viel op door zijn ijver en ergerde zich aan gevangenen die werken in de gevangenis niet als een plicht zagen.⁴⁰ Gevangenen kregen een kleine vergoeding voor het werk dat ze verrichtten. De eerste jaren verdiende Kotalla 50 cent per dag met zijn textielarbeid. Het aantal dagen dat hij per maand werkte, hield hij nauwgezet bij in een schriftje. Hierin noteerde hij ook hoeveel hij uitgaf in de gevangenskantine en waaraan. Tussen 25 november en 31 december 1952 werkte Kotalla dertig dagen in de textielbarak. Dat leverde hem 15 gulden op. In de gevangenskantine gaf hij in nagenoeg dezelfde periode 12 gulden en 2 cent uit aan levensmiddelen, rookwaren en portokosten. Het herstellen van kledingstukken was niet Kotalla's enige bron van inkomsten. Hij kreeg ook geregeld kleine bedragen toegestuurd van familie, vrienden en kennissen uit Duitsland. Een deel van hun inkomsten mochten gevangenen houden als 'zakgeld' of 'eigen geld'. Het overige ging naar de uitgaanskas, waar een gevangene een beroep op kon doen als hij werd vrijgelaten. Op 1 juni 1955 had Kotalla 40 gulden en 28 cent aan eigen geld. Het bedrag in de uitgaanskas was opgelopen tot 154 gulden en 51 cent.⁴¹

In de avonduren mocht de helft van de gevangenen voor recreatie naar een barak op het gevangenisterrein buiten de Koepel. In de recreatiebarak stonden een biljart- en tafeltennistafel en kon worden gekaart. De achterblijvers mochten met maximaal vier gevangenen op een cel praten of kaarten.⁴² Kotalla kreeg op zijn cel geregeld bezoek van Johann Friederich Stöver, die van augustus 1941 tot januari 1943 de tweede man in Kamp Amersfoort was geweest. Kotalla en Stöver hadden van de hoofdonderwijzer van de Koepel toestemming gekregen om samen een cursus Duitse handelscorrespondentie te volgen. Voor de gevangenen die niet naar de recreatiebarak gingen werden mondjesmaat weer films vertoond en lezingen gehouden.⁴³

De dagelijkse arbeid bood de gevangenen houvast. Een bezoek aan de recreatiebarak of aan een medegevangene bood in de avonduren ontspanning.

Toch droegen beide weinig positiefs bij aan de algemene stemming onder de ruim 150 Nederlandse en Duitse gevangenen. Volgens psycholoog W. Wybenga, die begin 1956 directie-, staf- en personeelsleden interviewde voor een rapport *Betreffende betrekkingen en beleid in de strafgevangenis voor politieke delinquenten en oorlogsmisdadigers te Breda*, kon de stemming 'in het algemeen moeilijk anders dan slecht worden genoemd'. De gevangenen waren gefrustreerd dat ze elf jaar na het einde van de oorlog nog altijd opgesloten zaten. Wybenga deelde de gedetineerden in drie groepen in en schatte hoe groot hun aandeel was. De groep gevangenen die 'opvallend moeilijk in de omgang' was, stelde hij op 22 procent. Deze mannen waren onevenwichtig, prikkelbaar, stug en onverschillig. Het percentage 'goed aangepasten, weinig last veroorzakenden e.d.' raamde hij op 5 procent. Ongeveer 70 procent van de gevangenen kon volgens hem niet worden gerekend tot een van beide groepen. Zij gedroegen zich de ene keer aangepast en de andere keer lastig. Volgens de psycholoog kregen de onruststokers steeds meer invloed binnen de gevangenis. Hun motief noemde hij 'cerebraal' en 'getuigend van intelligentie'. Door voortdurend aandacht te vragen voor hun situatie verzekerden de onruststokers zich ervan dat de autoriteiten en het publiek ze niet vergaten. De gevangenen waren een probleem waar een oplossing voor moest worden gevonden.

De gevangenenpopulatie kende, net als elke betrekkelijk homogene groep, een groepsmoraal die het individuele gedrag van gevangenen beïnvloedde, stelde de psycholoog.

In het algemeen schrijft deze moraal voor, dat een verzetshouding tegenover het beleid en de het gezag vertegenwoordigende personen geboden is. Degene die zich in het openbaar meegaand en tegemoetkomend toont, stelt zich bloot aan een sterke en denigrerende kritiek van zijn medegedetineerden.

Een gevangene die het waagde apart te spreken met een bewaarder was een 'slijmerd'. Vriendelijk begroeten van een bewaarder was taboe. 'Bewaarders en alles wat een uniform draagt dient als lucht te worden beschouwd, als canaille, dat een minderwaardig en asociaal beroep uitoefent.' Wybenga had sterk de indruk dat de gemiddelde Bredase gedetineerde wat intellect en ontwikkeling aanging superieur was aan de gemiddelde bewaarder.⁴⁴ Voor de matig intelligente Kotalla ging dat laatste niet op. Maar zijn verhouding met het gevangenispersoneel was slecht. Over en weer was het wantrouwen groot.

Kotalla leek op het eerst gezicht in de groep 'goed aangepasten' van Wybenga te vallen. Hij hield zich aan de regels. Als hij al over de schreef ging, was een waarschuwing voldoende om hem weer in het gareel te krijgen, noteerde de gevangenisdirecteur in januari 1956 in een rapport. Zijn cel zag er uiterst netjes uit en hij verzorgde zichzelf zeer goed. Toch signaleerde de gevangenisdirecteur een andere kant van de gevangene, die meer wees op het wisselende gedrag van de grote tussengroep en de door Wybenga vastgestelde groepsmoraal. Hoewel Kotalla al ruim drie jaar in Breda verbleef, was het volgens de directeur 'nog uitermate moeilijk de figuur Kotalla te peilen en te schetsen'. Hij constateerde dat Kotalla 'niet openhartig' en 'onevenwichtig' was. Hij kon scherp met woorden zijn, waardoor hij zich soms agressief gedroeg. Ten opzichte van de bewaarders bewaarde hij distantie. Het personeel op zijn beurt meende dat Kotalla niet te vertrouwen was. Ze noemden hem 'sluw en duister' en zagen hem als 'een stiekemer die men op een afstand moet houden'.⁴⁵

Een belangrijke factor voor de slechte stemming onder de gevangenen in de Koepel noemde de psycholoog Wybenga 'het verlies van de persoonlijke intimiteit'. De gevangenen kenden elkaar volgens de psycholoog na jarenlang samenleven te goed, ook in de intieme sfeer. Ze spraken voortdurend over elkaars persoonlijke problemen, waardoor ze steeds opnieuw met de eigen moeilijkheden werden geconfronteerd. De gevangenen kenden elkaar door en door.

Aan de wijze waarop de ene gedetineerde loopt wordt hij door de andere herkend. Evenzeer is dit het geval met de wijze waarop hij hoest, zijn neus snuit, zijn keel schraapt, zijn stem verheft, zijn armen beweegt, zijn natuurlijke behoeften doet.

Volgens Wybenga was dit voor ieder geciviliseerd mens op den duur 'ondraaglijk'. 'Deze onverdraaglijkheid leidt o.i. ook tot onderlinge onverdraagzaamheid en tot het zoeken van isolement.' Hij signaleerde ook een groot aantal kleinere irritatiepunten tijdens zijn interviews. Deze punten varieerden van het verkeerd afstemmen van de centrale radio-installatie tot de een-tonigheid van het eten, hetzelfde menu op dezelfde dagen.⁴⁶

Smaad en laster

Wybenga merkte in zijn rapport op dat berichten in kranten en weekbladen of op de radio de stemming binnen de gevangensmuren doorgaans voor

langere tijd 'vergiftigden'. De publiciteit was over het algemeen weinig vleidend en niet zelden spottend, verklaarde de psycholoog de onvrede onder de gevangenen.⁴⁷ Kotalla was bijzonder fel op publicaties die in zijn ogen in strijd waren met de waarheid. Hij stuurde ingezonden brieven naar redacties en deed meerdere keren aangifte van smaad en laster tegen zowel journalisten als oud-gevangenen die zich in interviews over hem uitlieten. Hij beet zich als een terriër vast in een zaak als hij van mening was dat hem onrecht werd aangedaan.

Een telkens terugkerende beschuldiging was dat Kotalla in de houtzagerij van Kamp Amersfoort gevangenen had verwond door hun hand tegen een cirkelzaag te houden. Deze beschuldiging was al tijdens zijn proces in 1948 niet alleen door zijn advocaat, maar ook door de aanklager en de president van het Bijzonder Gerechtshof ontkracht. Desondanks dook het verhaal voortdurend op. Op 30 november 1955 verscheen in *Het Vrije Volk* een artikel waarin een overzicht werd gegeven van de 39 Duitse oorlogsmisdadigers die nog in Nederland gevangenzaten en de misdaden die zij hadden gepleegd. De publicatie in het sociaaldemocratische dagblad was een reactie op een al wekenlang durende discussie in de Duitse pers over de vraag of landgenoten die tien jaar na de oorlog nog gevangen werden gehouden in Breda, niet te zwaar waren gestraft. In *Het Vrije Volk* stond bij ieder gevangene een omschrijving van de 'gruwelijkste wandaden'. Over Kotalla schreef de krant:

Was bewaker in kamp Amersfoort. Liet honden los op gevangenen, joeg gevangenen tegen onder stroom staande draad op, liet hen spitsroeden lopen, strafexerceren. In vele gevallen bekochten de slachtoffers de mishandelingen met de dood. Anderen werden zonder vorm van proces neergeschoten. De 'Kotalla-trap' (tegen het onderlijf) was berucht. Op sommige dagen steeg het aantal slachtoffers van deze kampbeul tot over de honderd. Veertig gevangenen, die in de zagerij van het kamp werkten, drukte hij met de vingers tegen de cirkelzaag. De stompjes vingers die overgebleven [*sic*] werden niet verbonden; vijftien slachtoffers overleden aan de gevolgen.⁴⁸

Een paar maanden na de publicatie in *Het Vrije Volk* vroeg Kotalla het Openbaar Ministerie in Rotterdam de schrijver van het artikel, de hoofdredacteur, uitgever of drukker van de krant te vervolgen wegens laster. Hij was in zijn eer en goede naam aangetast. Volgens Kotalla was er geen enkel bewijs voor de 'lasterlijke aantijgingen' in het artikel. Hij tilde vooral zwaar aan de passage over het afzagen van vingers van gevangenen.⁴⁹ Hoewel de krant

op meerdere punten onwaarheden had geschreven, schoof de officier van justitie zijn klacht bijna twee jaar later terzijde. Kotalla legde zich hier niet bij neer en probeerde via de procureur-generaal bij het Gerechtshof in Den Haag alsnog vervolging af te dwingen. Maar ook deze zag geen aanleiding tot vervolging van de krant. Een uitleg kreeg hij niet.⁵⁰

Het artikel in *Het Vrije Volk* bleef in Duitsland niet onopgemerkt. Een paar weken later verscheen in de *Neue Ruhr Zeitung* een artikel waarin de beschuldigingen aan het adres van de 39 Duitse oorlogsmisdadigers werden herhaald. De regionale krant die verscheen in het westelijk Ruhrgebied, kwam tot de slotsom dat in Breda geen ‘Unschuldensengel’ vastzaten.⁵¹ Kotalla kreeg het artikel onder ogen en liet zijn vrouw Annerose protest aantekenen bij de *Neue Ruhr Zeitung*. Toen haar klacht geen gehoor vond, richtte hij zich tot de officier van justitie in Essen. Net als in Nederland ving Kotalla ook in Duitsland bot. Toen duidelijk werd dat een strafrechtelijke vervolging er niet in zat, begon hij een civiele procedure tegen de krant. Op 18 september 1958 oordeelde de rechtbank in Essen dat het artikel in de *Neue Ruhr Zeitung* niet onrechtmatig was. Het onderwerp was relevant en actueel. Bovendien was de toon van het stuk volgens de rechtbank ‘terughoudend’. Opmerkelijk was dat de officier niet inging op de beschuldigingen die Kotalla besteed.⁵²

De juridische strijd tegen *Het Vrije Volk* en de *Neue Ruhr Zeitung* was nog volop gaande toen Kotalla uit onverwachte hoek nogmaals werd beticht van het afzagen van vingers van gevangenen. De beschuldiging kwam van Paul de Wilde, een Nederlander die namens de Duitse regering sociale zorg verleende aan langgestraften in Nederland. De Wilde zou zich tegenover Willy Lages hebben uitgelaten over het zaagincident in Kamp Amersfoort. Toen Lages zei niet te geloven dat Kotalla een dergelijke daad op zijn geweten had, zou De Wilde hebben gezegd: ‘Leider ist es so. Leider ist es die Wahrheit.’ De sociaal verzorger voegde daaraan toe dat hij het verhaal van een hoge Nederlandse ambtenaar had gehoord. Kotalla was furieus, temeer omdat De Wilde zijn beschuldiging tegenover twee andere Duitse gevangenen had herhaald. Op 12 april 1956 stuurde Kotalla een brief naar de officier van justitie in Breda met het verzoek De Wilde te vervolgen wegens laster.

De officier liet hem twee maanden later weten geen grond te zien voor vervolging omdat hem niet was gebleken dat De Wilde zich schuldig had gemaakt aan een strafbaar feit. Kotalla liet de zaak ook deze keer niet rusten en vroeg het proces-verbaal van het politieonderzoek op. Het was tevergeefs. Hij kreeg de stukken niet. Toen een beroep bij het Openbaar Ministerie in Breda en de president van het gerechtshof in Den Bosch om De Wilde alsnog

te vervolgen niets uithaalde, gaf Kotalla nog altijd niet op. Hij wilde een civiele procedure tegen de sociaal verzorger aanspannen.

De Bredase advocaat G.W.A. Bary, die hij voor de civiele procedure benaderde, raadde hem verdere juridische stappen af. Volgens Bary was onduidelijk wat De Wilde precies had gezegd in een gesprek onder vier ogen. Het zou ook niet aan te tonen zijn dat het zijn bedoeling was geweest Kotalla in zijn eer en goede naam aan te tasten. 'Dan eist de wet nog dat smaad geuit is met het kennelijke doel om daaraan ruchtbaarheid te geven,' doceerde Bary zijn cliënt. Maar aangezien De Wilde zijn uitlatingen in een particulier gesprek zou hebben gedaan, was daarvan geen sprake. Een vervolging wegens het lichtere vergrijp 'eenvoudige belediging' zat er volgens de advocaat ook niet in. 'De wettelijke vereisten hiervoor zijn dat de belediging of in het openbaar is geschied of in tegenwoordigheid van de beledigde is geschied. Geen van beide elementen is aanwezig.' Bary sloot niet uit dat Kotalla gezien zijn reputatie kansloos was als hij naar de rechter stapte.⁵³

Kotalla gaf zich niet gewonnen. Hij was ervan overtuigd dat De Wilde wegens belediging kon worden vervolgd. De getuigenis van Lages was voor hem voldoende bewijs dat de uitspraken waren gedaan. In advocaat Bary had hij alle vertrouwen verloren. Kotalla verweet hem geen objectieve verdediging te hebben gevoerd. En dat de advocaat niet zijn belangen maar die van De Wilde had verdedigd.⁵⁴ Een nieuwe advocaat die Kotalla kreeg toegewezen, kwam tot dezelfde conclusie als Bary. De zaak bloedde juridisch dood.⁵⁵ De correspondentie die hij in de verschillende zaken voerde, borg Kotalla nauwkeurig op in mappen. Van iedere brief die volgens hem enigszins van belang was, maakte hij één of meerdere afschriften.

In 1959 raakte Kotalla in conflict met een tandarts in Nieuw Ginneken die geregeld gevangenen uit de Koepel behandelde. De tandarts had Kotalla's twee gouden tanden vervangen door nieuwe exemplaren. Het honorarium hiervoor was hij overeengekomen met de Duitse ambassade. In de zomer stuurde Kotalla de tandarts tot twee keer toe een briefje met het verzoek het verwijderde goud – '4 tot 5 gram en van goede kwaliteit' – te mogen ontvangen. Het was zijn eigendom, schreef hij. Na het tweede verzoek stuurde de tandarts een kribbige brief aan de gevangenisdirectie. Hij was teleurgesteld dat Kotalla's brief niet was onderschept door de censuur. Het gevraagde goud stuurde de tandarts mee. 'Voor mij heeft het praktisch geen waarde, voor de desbetreffende gedetineerde uit Uw inrichting wel.'⁵⁶ Het was een van de weinige keren dat Kotalla aan het langste eind trok in een conflict.

In een beknopt observatierapport dat in de gevangenis werd opgesteld, werd niet uitgesloten dat Kotalla slechts de confrontatie zocht 'om te bekij-

ken welke mogelijkheden de wet kent in civiele en strafzaken'. Als hij zich eenmaal in een zaak vastbeet, gaf hij niet op. Voor Kotalla gold 'wie niet horen wil, moet maar voelen'.⁵⁷ Maar Kotalla's verongelijkheid leek bovenal voortgestuwd te worden door zijn overtuiging dat hij een oneerlijk proces had gehad en dat hij zwaarder was gestraft dan veel andere landgenoten, die niet alleen een hogere positie hadden bekleed, maar zich ook schuldig hadden gemaakt aan zwaardere misdaden. Hij probeerde nu op andere terreinen zijn gelijk te halen.

Als gevolg van zijn slechte gezondheid werd Kotalla in 1960 vrijgesteld van werk. 'Joep' of 'Joop', zoals hij door medegevangenen en bewaarders werd genoemd, bracht daardoor veel tijd door in zijn cel op de eerste ring. Hij las meerdere Duitse en Nederlandse dag- en weekbladen. Artikelen die betrekking hadden op zijn zaak knipte hij uit en bewaarde hij.⁵⁸ Niet alle bladen die Kotalla onder ogen kreeg waren de gevangenisdirectie welgeval- lig. In februari 1960 nam een bewaarder bij een inspectie van zijn cel een Duits maandblad in beslag. In het tijdschrift stonden een paar pagina's met naaktfoto's. Toen Kotalla het blad een paar dagen later terugkreeg ontbraken de fotopagina's. Een verzoek om deze pagina's alsnog terug te mogen hebben, werd afgewezen. Ze waren 'onzedelijk' naar het oordeel van de direc- tie.⁵⁹

De gevangenisdirectie was streng op de bezittingen van gevangenen. Eind 1960 kreeg Kotalla tien dagen isoleercel opgelegd omdat een bewaarder in zijn cel een polshorloge zonder bandje had aangetroffen. Kotalla verklaarde het horloge in 1952 uit Norgerhaven te hebben meegenomen. De directie nam met deze verklaring geen genoegen. Maar liefst zes horlogemakers in Breda werden gevraagd een blik op het klokje te werpen. Zij stelden allemaal dat het Bifora-horloge niet ouder was dan drie jaar en van Duitse makelij. Een horlogemaker uit Den Bosch en de Nederlandse importeur van Bifora gaven eenzelfde verklaring. Geconfronteerd met het 'horloge-onderzoek' gaf Kotalla toe dat hij het uurwerk van een Duitse bezoeker had gekregen.⁶⁰

Het contact met Annerose verliep stroef in Breda. Half december 1954 stuurde ze een bezorgde brief aan de gevangenisdirecteur omdat ze al enkele weken niets van haar man had gehoord.⁶¹ Toen de directeur bij Kotalla in- formeerde waarom hij zijn vrouw de laatste tijd geen brieven meer stuurde, reageerde hij geïrriteerd op de bemoeienis. Eenmaal gekalmeerd legde Ko- talla hem uit dat hij bewust minder was gaan schrijven om de onderlinge band losser te maken en op den duur te kunnen verbreken. Volgens Kotalla was dat 'in haar belang'. Annerose, zo legde hij de gevangenisdirecteur uit, hechtte zich te veel aan hem en hoopte vurig op zijn thuiskomst. Kotalla had

geen hoop op een snelle vrijlating. Hij had haar kortom niets te bieden en wilde 'haar niet staven in verwachtingen, die niet bevredigd zullen worden'. De directeur hield Kotalla voor dat voor zijn vrouw gold 'hoop doet leven'. Een kaart of brief van zijn kant zou haar goed doen, stelde hij.⁶² In zijn antwoord aan Annerose repte de gevangenisdirecteur met geen woord over Kotalla's voornemen afstand van haar te nemen. Hij liet haar weten dat haar man goed gezond was en dat hij reeds een kaart had gestuurd. Voor de kerst volgde een brief, verzekerde hij haar.⁶³

Met de verwijdering tussen Josef en Annerose leek het in de jaren die volgden niet zo'n vaart te lopen. Annerose kwam samen met haar moeder een paar keer bij hem op bezoek in Breda.⁶⁴ In november 1958 benoemde Kotalla Annerose tot zijn erfgenaam. In zijn testament, dat hij naar de minister van Justitie stuurde, gaf hij aan dat het geld dat hij in de gevangenis had verdiend na zijn dood aan haar moest worden overgemaakt. Hij legde ook vast dat zijn lichaam naar Duitsland moest worden overgebracht. Annerose zou de kosten voor haar rekening nemen. De minister ging akkoord, mits er voldoende geld op de gevangenisrekening van Kotalla zou staan. De bewindsman voelde er niets voor dat Nederland het geld voor het transport zou voorschieten en later terug zou krijgen van de familie.⁶⁵

Kotalla maakte niet zonder reden zijn testament op. Het ging niet goed met zijn gezondheid. Sinds de oorlogsjaren kampte hij met hartklachten, maar deze waren in de ruim tien jaar dat hij zat opgesloten erger geworden. Hij had geregeld last van 'pijn op de borst'. Het klemmende gevoel op zijn borst verdween na een paar minuten weer, maar was uiterst onprettig. Aan het begin van de zomer van 1956 had hij dusdanig vaak last van deze pijn dat de gevangenisarts hem doorverwees naar een cardioloog. Volgens de specialist werd het klemmende gevoel veroorzaakt doordat Kotalla's hartspier bij inspanning of hevige emoties onvoldoende zuurstof kreeg aangeleverd (angina pectoris). De oorzaak hiervan was vernauwing van de kransslagaderen door verkalking (coronairsclerose). Omdat de pijn aanhield, volgde in het najaar een tweede medisch onderzoek. De arts adviseerde de gevangenisdirecteur Kotalla over te brengen naar het gevangenisziekenhuis van Nieuw Vossenveld in Vught. Zodoende kon hij voor langere tijd worden geobserveerd. Kotalla weigerde. Hij wilde in Breda blijven en stortte zich ondanks zijn hartklachten vol overgave op een nieuw verzoek tot herziening van zijn vonnis.⁶⁶

9 Nieuw geluk

Naarmate de tijd verstreek groeide Kotalla's ongenoegen over zijn veroordeling. Zijn schuldbesef ten tijde van zijn overplaatsing naar Veenhuizen was in Breda verdwenen. De strijd lust die hij tijdens zijn proces had getoond, keerde terug. Kotalla wilde nog altijd aantonen dat hij ten onrechte en op grond van valse verklaringen was veroordeeld. Hij wilde liever recht in de vorm van herziening van zijn vonnis, dan een tweede gunst in de vorm van vervroegde vrijlating. De psychiaters Baan en Rümke hadden al opgemerkt hoe belangrijk dit voor hem was:

Hij ging er zeer onder gebukt dat men hem, ook al zou hij eventueel gratie krijgen, toch altijd als beul zou blijven beschouwen en men hem steeds zou blijven aanzien als de bedrijver van de mishandelingen met dodelijke afloop, die hem ten laste zijn gelegd.¹

Herziening van zijn vonnis kon Kotalla alleen bereiken als zijn proces zou worden terugverwezen naar een rechtbank. De eerste advocaat die hij eind 1952 vanuit de gevangenis in Breda benaderde om een revisieverzoek in te dienen bij de Hoge Raad was Karel van Rijckevorsel.² Kotalla had veel vertrouwen in de Haagse advocaat sinds zijn bemoeienis met zijn succesvolle gratieverzoek. Van Rijckevorsel gaf echter te kennen geen tijd te hebben. Hij was voor de Katholieke Volkspartij (KVP) lid van de Tweede Kamer geworden. Zijn werk in het parlement stond op gespannen voet met zijn advocatenpraktijk, omdat hij was belast met de portefeuille justitie binnen zijn partij. In zijn afwijzingsbrief aan Kotalla gaf Van Rijckevorsel nog wel aan somber te zijn over een goede afloop. Het leek hem 'zeer twijfelachtig' dat een revisieverzoek kans van slagen zou hebben. Hij zag geen nieuwe omstandigheden die tot een herziening zouden kunnen leiden. Maar Kotalla was vastbesloten.³ Dankzij bemiddeling van de Zentrale Rechtsschutzstelle boog de Amsterdamse advocaat Johannes Henricus (Jan) de Pont zich in het najaar van 1954 over zijn dossier.⁴

De Pont, die zich in 1947 op verzoek van Annerose al kort met de zaak Kotalla bezig had gehouden, had rechten gestudeerd in Utrecht. Na zijn studie had hij zich in 1938 als advocaat in Amsterdam gevestigd. In de oorlogsjaren behartigde hij de belangen van Nederlanders in Duitse gevangenschap. Dit werk was niet zonder risico. In het najaar van 1944 belandde hij zelf in de gevangenis. Hij werd tot de bevrijding vastgehouden in het Amsterdamse Huis van Bewaring. Na de oorlog verdedigde hij meerdere economische collaborateurs. Hij was ook de toegewezen advocaat van NSB-leider Anton Mussert. In 1948 maakte hij als juridisch adviseur deel uit van de Nederlandse delegatie die in Batavia onderhandelingen voerde over de onafhankelijkheid van Indonesië. Een jaar later nam hij deel aan de Nederlands-Indonesische Ronde Tafel Conferentie in Den Haag.⁵

Het werk van De Pont vlotte van meet af aan niet. In juni 1955 kwam hij pas in het bezit van alle justitiële stukken. Ondertussen bestookte Kotalla hem met vragen en verzoeken. Hij wilde tal van kopieën van processtukken en drong er bij De Pont op aan de bandopname die van zijn proces was gemaakt naast de op schrift gestelde uitspraak te leggen. Kotalla vermoedde dat de getuigenissen die in de rechtszaal waren uitgesproken niet overeenkwamen met wat later op papier was gezet. Na een eerste steekproef was het De Pont duidelijk dat er geen licht tussen beide zat. 'Ik kan mij niet aan de indruk onttrekken dat ik monnikenwerk voor U doe bij het gevolg geven aan Uw verzoek alle feitelijke verklaringen te verifiëren,' schreef hij. Volgens de advocaat moest er een andere weg worden bewandeld voor een revisieverzoek. Hij hield Kotalla voor dat hij tijdens zijn proces vier van de vijf ten laste gelegde feiten – deelname aan vier executies – had toegegeven. Kotalla had ter verdediging aangevoerd dat er sprake was van een ambtelijk bevel en overmacht. Omdat dit beroep uitvoerig gemotiveerd was verworpen zou een onderzoek naar de mogelijkheid van revisie volgens De Pont 'eigenlijk beperkt kunnen blijven tot de vraag, of er zodanige nieuwe feiten zijn, dat het beroep op overmacht, respectievelijk op ambtelijk bevel, gerechtvaardigd schijnt'.⁶

Kotalla wilde niets weten van De Ponts voorgestelde aanpak. Hij hield vast aan het bestrijden van de getuigenverklaringen die tegen hem waren afgelegd. Hij sommeerde zijn advocaat daartoe de politieverhoren van de getuigen op te vragen.⁷ De Pont ergerde zich in toenemende mate aan Kotalla's opstelling. Begin maart 1956 schreef de raadsman aan hem:

Het is een heidens werk om daarvan [de politieverhoren] afschriften te verkrijgen. Het doen vervaardigen van fotocopieën kost veel geld en ik

ben van mening, dat het voor U tegen die kosten en moeite niet opweegt.

Een maand later liet De Pont weten er geen moeite mee te hebben als Kotalla zou overstappen naar een andere advocaat.⁸

Tot een breuk kwam het vooralsnog niet, al stapelden de ergernissen over en weer zich op. Eind februari 1957 stuurde Kotalla zijn advocaat een brief van zes kantjes. Hij ging uitvoerig in op de mishandelingen die hij kort na de oorlog in gevangenschap had moeten ondergaan en wond zich op over het onbestraft blijven van geallieerde soldaten voor het plegen van oorlogsmisdaden. Als toppunt van onrechtvaardigheid noemde hij de onderscheiding die 'Bomber Harris' in 1953 ten deel was gevallen.⁹ De Britse luchtmaarschalk Arthur Harris was volgens Kotalla alleen al door de bombardementen op Dresden verantwoordelijk voor 220.000 doden. Hij viel daarbij in het niet:

Ich, der kleine Soldat Kotalla (der nicht einmal Mitglied der NSDAP war!), erhielt die Todesstrafe und musste drie Jahre lang jeden Tag damit rechnen, dass dies Todesurteil vollbrecht würde!

Kotalla was ook niet te spreken over het overleg dat De Pont voortdurend voerde met de Zentrale Rechtsschutzstelle. Dat leidde in zijn ogen alleen maar tot onnodig tijdverlies.¹⁰ De breuk tussen Kotalla en zijn raadsman was na deze brief onafwendbaar. In de loop van april 1957 liet De Pont aan Kotalla weten dat hem niets anders overbleef dan zijn mandaat neer te leggen. Kotalla was niet onder de indruk en allerm minst doordrongen van de reden waarom zijn advocaat ermee stopte. In een laatste brief aan De Pont verweet hij hem weg te lopen vanwege de politieke gevoeligheid van zijn zaak.¹¹ De Amsterdamse advocaat beet op zijn beurt nog een keer van zich af:

Ihre unterstellung dass ich das Mandat niedergelegt habe wegen des stark politische Einschlags Ihrer Angelegenheit und ohne gerichtlichen Gesichtspunkten auszugehen, is vollkommen falsch.¹²

Ruim vier jaar nadat Kotalla had aangeklopt bij Van Rijckevorsel om een nieuw revisieverzoek in te dienen en de slepende ruzie met De Pont was hij terug bij af. Op zoek naar een nieuwe advocaat benaderde hij in het voorjaar van 1957 een oude bekende, Gerard Nicolaas Hovius. In een allervriendelijkste brief stelde Kotalla nog altijd veel vertrouwen te hebben in Hovius. Over zijn betaling hoefde de advocaat zich geen zorgen te maken, verzekerde hij.

De Zentrale Rechtsschutzstelle zou alles regelen.¹³ Kotalla was te optimistisch over de voortvarendheid van deze Duitse instantie. Drie maanden na hun hernieuwde contact liet Hovius hem weten dat hij nog altijd niets had gehoord van de Zentrale Rechtsschutzstelle. Desondanks bood hij wel aan in Breda langs te komen.¹⁴ Dit bezoek vond door ziekte van Hovius echter niet eerder plaats dan in januari 1958. Veel voortgang boekte de advocaat vervolgens niet. Op brieven van zijn cliënt reageerde hij niet. In november was Kotalla het zat en deed hij zijn beklag bij de deken van de Amsterdamse Orde van Advocaten.¹⁵ Hovius moest op het matje komen bij de deken. De advocaat verweerde zich met een beroep op zijn ziekte en stelde dat Kotalla maar moest aangeven of hij met hem verder wilde.¹⁶ Kotalla had echter niet de middelen om zich een advocaat te veroorloven buiten de Zentrale Rechtsschutzstelle om. Na de berisping van Hovius door de deken had hij er ook vertrouwen in dat zijn raadsman zich meer voor hem zou inspannen. Om zijn goede wil te onderstrepen bezocht Hovius Kotalla op 28 november 1958.¹⁷

Een heilloze weg

Kotalla bemoeide zich nadrukkelijk met het revisieverzoek dat Hovius moest opstellen. In verschillende brieven droeg hij omstandigheden aan die in zijn ogen recht gaven op een nieuw proces. Hij borduurde deels voort op de gronden die De Pont had aangedragen, maar kwam ook met nieuwe voorstellen. De leugenachtige getuigenissen tijdens zijn proces bleven Kotalla's stokpaardje. Alleen noemde hij nu nadrukkelijk de naam van een getuige. De aantoonbaar valse verklaring die Arie Elisa van Eijl had afgelegd over het afzagen van vingers van gevangenen door Kotalla was volgens hem van grote invloed geweest op de uitkomst van zijn proces. Volgens Kotalla had het Bijzonder Gerechtshof ook geen gebruik mogen maken van de processen-verbaal die waren opgemaakt voor 10 juli 1947, de datum dat het Besluit Buitengewoon Strafrecht met artikel 27a werd uitgebreid om vervolging van Duitse oorlogsmisdadigers mogelijk te maken. Andere, nieuwe omstandigheden die Kotalla aandroeg, waren de mishandelingen en schijnexecuties die hij als gevangene in Amersfoort had moeten doorstaan en het rapport van psychiater Lindner uit 1950 waarin hij verminderd toerekeningsvatbaar was verklaard.¹⁸

Hovius reageerde weer lange tijd niet op de brieven van Kotalla. Begin maart 1959 was het aantal onbeantwoorde brieven opgelopen tot negen. Begin mei 1959 was er dan eindelijk een schrijven van de advocaat. Hovius was in navolging van Van Rijckevorsel en De Pont weinig hoopvol over een revi-

sieverzoek. Geen van de punten die Kotalla had aangedragen waren feitelijke omstandigheden die in 1948 niet bekend waren bij het Bijzonder Gerechtshof. De getuigenis van Van Eijl was bovendien door het hof terzijde geschoven en niet opgenomen in de uitspraak. De mishandelingen en schijnexecuties die Kotalla had moeten ondergaan, hadden geen betrekking op de handelingen die hem ten laste waren gelegd. Ze konden hooguit van invloed zijn op de hoogte van de opgelegde straf, maar daar ging een revisieverzoek niet over, legde Hovius uit. De Hoge Raad keek naar gehanteerde strafbepaling en niet naar de hoogte van de straf.

De enige mogelijkheid die de advocaat zag om een herziening af te dwingen was het aanvechten van de veroordeling voor ‘mishandeling met de dood tot gevolg’. Hovius stelde dat het bewijs hiervoor destijds erg zwak was. Het enige wat volgens hem restte was iemand te vinden waarvan werd beweerd dat hij door Kotalla zo ernstig was mishandeld dat hij was overleden en bewijzen dat deze persoon nog in leven was. Maar dat was niet eenvoudig:

De grote moeilijkheid is echter, dat ik in de stukken nergens een naam kan vinden van iemand, die volgens de getuigen aan mishandeling zou zijn gestorven, waardoor het ook niet mogelijk is na te gaan, of de man nog leeft. Mogelijk dat ik in de stukken van de recherche nog een spoor vind.

Hovius tekende hierbij wel aan dat het gerechtshof Kotalla had veroordeeld voor meerdere dodelijke mishandelingen. Maar hij had goede hoop dat als ze één overlevende zouden vinden, de andere zaken ook in elkaar zouden zakken. ‘Maar zeker is dat niet,’ waarschuwde hij zijn cliënt.

Een beroep op het nulla poena-beginsel, dat geen enkele gedraging met terugwerkende kracht strafbaar mag worden gesteld, was eerder verworpen door de Bijzondere Raad van Cassatie, riep Hovius in herinnering. De Raad had zich hier eerder over gebogen omdat het Buitengewoon Strafrecht misdrijven met terugwerkende kracht tot het begin van de oorlog strafbaar stelde. De Bijzondere Raad had ook geen boodschap gehad aan het verweer dat Duitsers en Italianen veel zwaarder werden gestraft voor oorlogsmisdaden dan de geallieerden, benadrukte hij. Het feit dat Kotalla tussen 1942 en 1945 verminderd toerekeningsvatbaar was, hielp hem ook niet bij een revisieverzoek, stelde Hovius. Het rapport waarin zenuwarts Lindner dit had aangegeven, zou alleen maar van invloed kunnen zijn op de hoogte van de straf, maar dat was dus niet aan de orde bij een revisie. De raadsman herinnerde Kotalla er nog maar eens aan dat een eerder herzieningsverzoek aan de Raad

van Cassatie om een nieuw proces dat volledig steunde op het rapport van Lindner in 1950 al eens niet-ontvankelijk was verklaard. Aan het slot van zijn uitvoerige brief stelde Hovius dat als mocht blijken dat een revisieverzoek niet haalbaar was en een gang naar het Europees Gerechtshof niet zinvol zou blijken, hij hopelijk voldoende materiaal kon verzamelen voor een nieuw gratieverzoek.¹⁹

Kotalla liet zich niet uit het veld slaan door de geringe mogelijkheden die zijn advocaat zag voor een nieuw proces. Hij stuurde in korte tijd drie brieven aan zijn raadsman. Kotalla gaf in zijn schrijven weinig blijk van begrip voor de uitleg van Hovius. Hij merkte op dat hoewel de valse verklaring van Van Eijl niet door het Bijzonder Gerechtshof was overgenomen, deze getuigenis wel publiek en pers tegen hem had opgezet. Hij drong er dan ook bij Hovius op aan aangifte wegens meinede te doen tegen Van Eijl. De mishandelingen en schijnexecuties waren volgens Kotalla wel degelijk relevant omdat hij zich daardoor niet had kunnen concentreren op zijn verdediging. In een gang naar het Europees Gerechtshof had Kotalla weinig vertrouwen. Hij hechtte aan een nieuw proces omdat alleen dan het oordeel dat het Bijzonder Gerechtshof over hem had geveld, kon veranderen.²⁰

Kotalla beet zich vast in zijn zaak en vroeg de gevangenisdirectie om wetboeken en een exemplaar van het Besluit Buitengewoon Strafrecht. Op verzoek van Hovius, die ondanks zijn grote bedenkingen meeding in Kotalla's wens een revisieverzoek in te dienen, stelde hij een lijst op van voorvallen en namen die zijn optreden in de oorlog in een positief daglicht konden stellen. Naast de gevangenen die als getuigen à décharge tijdens het proces waren verschenen, noemde hij de Leusdense boer Reemst, die hij tot twee keer toe te hulp was geschoten. Hij zou ook de directeurs van de Amersfoortse Erdal-fabriek op eigen gezag hebben vrijgelaten uit Kamp Amersfoort. De Joodse vrouw die hij in oktober 1944 in de binnenstad van Amersfoort had gearresteerd, was ook de moeite waard om te worden gehoord, stelde Kotalla. Zij had zich volgens hem tegenover de Amersfoortse politie 'lovend' uitgelaten over zijn optreden.²¹

Hovius stelde Kotalla voor om de procureur-generaal bij de Hoge Raad, G.E. Langemeijer, te vragen politieonderzoek te doen naar de mogelijke valse getuigenverklaringen tijdens zijn proces. Onderzoek had de advocaat geleerd dat de namen van vijf getuigen die onder ede waren gehoord, niet voorkwamen in de teruggevonden administratie van Kamp Amersfoort. In zijn verzoek aan de aanklager bij de Hoge Raad verwees Hovius naar de slordige voorbereiding van Kotalla's proces. Hij schreef:

Door het ontbreken van een gerechtelijk voor-onderzoek werd de verdachte, die bovendien de Nederlandsche taal slechts zeer ten dele verstond, ter terechtzitting bedolven onder een aantal beschuldigingen, waarbij hij – kleine dienstklopper – werd verheven tot een hoofdpersoon van het bewakend personeel en tot de legendarische sadist, waar-toe hij reeds in de pers was gebombardeerd.²²

In een onderhoud met Hovius dat volgde, stemde procureur-generaal Langemeijer in met een vooronderzoek door de rijksrecherche naar de getuigen waarover de verdediging twijfels had. Kotalla leek eindelijk een slag te hebben gewonnen, maar zijn raadsman temperde bij voorbaat de verwachtingen. Hij betwijfelde of het uitvallen van een of meerdere getuigen tot een herziening zou leiden. Bij een nieuw gratiebesluit zouden de nieuwe feiten evenwel van pas kunnen komen.²³ Kotalla moest niets weten van Hovius' inschatting en antwoordde per omgaande nog maar eens dat hij geen gunst wilde in de vorm van gratie, maar recht.²⁴

De opstelling van zijn advocaat en het onbeantwoord blijven van vier brieven was voor Kotalla reden om half augustus 1960 voor een tweede keer zijn beklag te doen over zijn raadsman bij de Orde van Advocaten. Hovius reageerde geërgerd. Hij erkende niet alle brieven te hebben beantwoord, maar liet de voorzitter van de raad van toezicht van de Orde tevens weten dat hij 'zeer veel' voor zijn cliënt had gedaan. Hij had de procureur-generaal bij de Hoge Raad zelfs zover gekregen dat hij een politieonderzoek had ingesteld naar een aantal getuigen.²⁵

De verhouding tussen Kotalla en Hovius was na de tweede klacht ronduit slecht. Eind augustus drong Kotalla bij zijn raadsman nogmaals aan om haast te maken met het indienen van een revisieverzoek. Toen actie van de kant van Hovius uitbleef, stuurde Kotalla half oktober een aanvullende klachtenbrief naar de Orde van Advocaten. Een breuk kon niet uitblijven.²⁶ Eind februari 1961 gaf Hovius te kennen te stoppen als Kotalla's advocaat. Van de noodzakelijke goede verhouding tussen advocaat en cliënt was niet langer sprake. De maat was vol voor hem. In een brief waar de frustratie en woede vanaf spatten, legde Kotalla's advocaat nog een keer uit dat een revisieverzoek geen kans van slagen had en dat gratie de meest kansrijke weg was om vrij te komen. Hovius:

Revisie kan alleen succes hebben, als wij erin slagen het bewijs te leveren van feiten, welke aan het BG [Bijzonder Gerechtshof] tijdens de behandeling van uw zaak niet bekend waren en welke bovendien het

door het BG gebezigde bewijsmateriaal dermate aantasten, dat diengevolge tot vrijspraak, respectievelijk ontslag van rechtsvervolging moet worden gekomen, althans een minder zware strafbepaling worden toegepast. U werd er reeds bij herhaling op gewezen, dat dit laatste iets anders is dan het opleggen van een minder zware straf.

In een ultieme poging Kotalla duidelijk te maken dat revisie een heilloze weg was, probeerde Hovius het hem aan de hand van een voorbeeld uit te leggen.

Als iemand tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld is, omdat bewezen wordt geacht dat hij vier medemensen heeft vermoord en later blijkt afdoende, dat hij aan de bewezen verklaarde moord op een van deze personen niet schuldig is, dan zal een verzoek tot revisie desondanks worden afgewezen, omdat volgens de bepalingen van de wet ook voor de moord op drie andere personen een levenslange gevangenisstraf opgelegd mocht worden.

Mocht er toch aanleiding zijn om te veronderstellen dat een rechter bij drie moorden een lagere straf zou opleggen, dan kon die lagere straf middels een gratieverzoek mogelijk worden bereikt, aldus Hovius. De raadsman was ervan overtuigd dat Kotalla's hartkwaal en het onderzoek naar valse getuigenissen tijdens zijn proces een gratieverzoek kansrijk zouden maken. De rijksrecherche had volgens Hovius van maar liefst twee van de getuigen aangetoond dat ze nooit in Kamp Amersfoort hadden gezeten.²⁷ Bij een derde getuige waren grote twijfels. Een eventueel revisieverzoek zou Kotalla in gang kunnen zetten als hij eenmaal in vrijheid was.

Hovius sloot zijn brief op emotionele toon af. De klachten bij de Orde van Advocaten hadden hem onaangenaam getroffen. Gelet op zijn ijver voor Kotalla's zaak had hij dit niet verdiend, schreef hij. Zijn werk was niet alleen tijdrovend, maar ook kostbaar geweest. Sinds hij het onderzoek van de revisiemogelijkheden op zich had genomen, had hij 500 gulden gekregen. Een ontoereikende vergoeding voor de talloze uren die hij had besteed aan Kotalla's zaak, stelde Hovius.²⁸

Al voordat de breuk met zijn advocaat definitief was leek Kotalla zich te realiseren dat een revisieverzoek kansloos was. Op 1 augustus 1959 diende hij namelijk een gratieverzoek in bij minister van Justitie A.Ch.W. Beerman, in een poging zijn levenslange gevangenisstraf om te laten zetten in een tijdelijke straf. Hij had weken, zo niet maanden aan het verzoek gewerkt, getuige de 82 pagina's tellende bijlage. In zijn verzoek somde Kotalla een aantal gron-

den voor gratie op. Hij stelde dat hij ongeschikt was voor de gevangenis ('haftunfähig'), omdat hij aan een hartkwaal leed. Een onafhankelijk medisch onderzoek door artsen van het tegenover de Koepel gelegen Sint Ignatiusziekenhuis zou dat volgens hem kunnen bewijzen. Een andere grond die hij aanvoerde was het leed dat zijn familie en hem was aangedaan tijdens en na de oorlog. 'Ich bin Heimatvertriebener, weil meine Heimat, Oberschlesien, von der Polen besetzt wurde.' Hij verwees naar de mishandeling van zijn vader door Polen in 1939, zijn in de oorlog omgekomen broer en het gedwongen vertrek van zijn familie uit Opper-Silezië door de komst van de Russen. Persoonlijk had hij aan het begin van de zomer van 1959 twee zware tegenslagen gehad. Zijn moeder was gestorven en zijn vrouw Annerose wilde van hem scheiden. De voortdurende gevangenschap van haar man viel haar zwaar.

Kotalla greep in zijn gratieverzoek terug op het proces dat in 1948 tegen hem was gevoerd voor het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam. Het was volgens hem een politiek proces geweest waarbij het bewijs tegen hem verre van wettig en overtuigend was. Zijn veroordeling voldeed volgens hem daarom niet aan artikel 338 van het Wetboek van Strafvordering.²⁹ Kotalla strooide kwistig met wetsartikelen in zijn gratieverzoek. Hij liet niet na op te merken dat het gerechtshof een vormfout had gemaakt door zijn naam verkeerd te schrijven. Het oordeel betrof 'Josef Johann Kotälla'. Hij viel over de umlaut in zijn familienaam en merkte op: 'Und dieser bin ich nicht.' Kotalla beriep zich hierbij op artikel 357.³⁰ Dat hij pas tijdens het proces bij het Bijzonder Gerechtshof met getuigenverklaringen werd geconfronteerd en niet al tijdens het vooronderzoek, was nadelig voor hem geweest. Verklaringen die gunstig voor hem uitvielen, waren buiten het vonnis gehouden, betoogde hij.

In het gratieverzoek stelde Kotalla dat zijn veroordeling niet alleen in strijd was met het Nederlands recht, maar ook met het Europees Verdrag tot Bescherming van de Rechten van de Mens en de Fundamentele Vrijheden dat sinds 3 september 1953 van kracht was. In Artikel 7 van dat verdrag staat dat 'niemand mag worden veroordeeld wegens een handelen of nalaten, dat geen strafbaar feit naar nationaal of internationaal recht uitmaakte ten tijde dat het handelen of nalaten geschiedde'. Kotalla was van mening dat zijn optreden in de oorlog viel binnen de destijds bestaande Duitse wetten. Een tweede artikel dat Nederland overtrad, was volgens hem het 'verbod op discriminatie'. Door Duitse oorlogsmisdadigers zwaarder te straffen dan Nederlanders die voor hun rol in de oorlog waren vervolgd, was onderscheid gemaakt op grond van nationaliteit.

Kotalla sloot zijn verzoek af door te wijzen op de willekeurige vervolging van de Duitsers die in Kamp Amersfoort hadden gewerkt. Van de 25 landgenoten die na de oorlog waren opgepakt, waren slechts vier veroordeeld. Van deze vier was hij de enige die nog geen strafverkortung had gekregen. Van de dertig tot veertig Nederlanders die in Kamp Amersfoort hadden gewerkt, was het merendeel licht gestraft, vervolgde hij. De enkelen die wel zware straffen hadden opgelegd gekregen, waren intussen weer op vrije voeten.³¹

Het gratieverzoek had Kotalla zonder overleg met zijn raadsman Hovius ingediend. De advocaat was dan ook des duivels toen hij vernam van de soloactie van zijn cliënt. In een brief op poten las hij hem de les. Hovius wees Kotalla erop dat hij het verzoek verkeerd had geadresseerd. Niet de minister van Justitie, maar de koningin besliste over gratie, legde hij hem uit. Door in zijn verzoek uitgebreid in te gaan op de fouten die zouden zijn gemaakt tijdens het proces en kritiek te uiten op zijn veroordeling had Kotalla volgens Hovius de koningin in een lastig parket gebracht. Zij zou zich nu met haar gratiebevoegdheid in de rechtspraak moeten mengen. 'Door deze fout te maken, hebt U het de koningin bijzonder moeilijk gemaakt, op Uw verzoek in te gaan.' Hovius sloot af met een dringende oproep. 'Ik wijs er U uitdrukkelijk op, dat U niets buiten mij om moet doen, daar U dan mijn werk op onvakkundige wijze doorkruist, hetgeen voor U nadelig kan zijn en voor mij ergerlijk.'

In een poging de schade te beperken, wendde Hovius zich in een brief tot minister Beerman. Het gratieverzoek van Kotalla moest worden gezien als een verzoek aan de koningin. De gronden voor gratie die verwezen naar de rechtsgang, moesten als niet gedaan worden beschouwd. 'Het vermelden van deze gronden moge worden toegeschreven aan cliënts staatsrechtelijke onwetendheid en aan de diepe depressie waarin hij door de omstandigheden, in zijn request vermeld, is komen te verkeren.'³²

Stilstand

Na het afscheid van Hovius in februari 1961 ondernam Kotalla geen pogingen een nieuwe advocaat te krijgen via de Zentrale Rechtsschutzstelle voor het indienen van een revisieverzoek. Hij gaf de juridische strijd op. Het was een opmerkelijke stap voor de man die sinds hij in december 1948 ter dood was veroordeeld, hemel en aarde had bewogen voor een nieuw proces. Naar tegenwerpingen van advocaten en familieleden had hij al die jaren niet willen luisteren. Advocaten die hem op andere gedachten hadden willen brengen, had hij aan de kant geschoven. Kotalla was niet van gedachten veran-

derd over zijn veroordeling. Die vond hij nog altijd onrechtvaardig, maar hij realiseerde zich ten langen leste dat een tweede gratiëring (omzetting van zijn levenslange gevangenisstraf naar een tijdelijke straf) de enige weg was die hem uit de gevangenis zou leiden. De voorbeelden van vervroegde vrijlating zag hij al jaren om zich heen in de Koepel.

Duitse oorlogsmisdadigers kwamen net als andere misdadigers in aanmerking voor gratie. Aan de maximale duur van hun gevangenisstraf werden grenzen gesteld. Van de Duitsers die tot een tijdelijke straf waren veroordeeld, zat niemand langer dan dertien jaar vast. Tot levenslang veroordeelden kwamen na maximaal vijftien jaar vrij. Door het gratiebeleid slonk de groep Duitsers in de koepelgevangenis zienderogen.³³ Eind 1955 zaten van de ruim zestig Duitsers die in 1952 uit Norgerhaven naar Breda waren overgebracht nog 29 vast.³⁴ De laatste tot een tijdelijke straf veroordeelde Duitser, de ss'er Maximilian Ridder, die in Kamp Amersfoort dienst had gedaan, werd eind mei 1958 de grens met Duitsland over gezet.

Na het plotselinge overlijden van PvdA-minister van Justitie Donker in 1956 ging ook voor ter dood veroordeelde Duitsers aan wie gratie was verleend een andere wind waaien. Donker had zich op het standpunt gesteld dat ter dood veroordeelde oorlogsmisdadigers wier straf was omgezet tot levenslang geen recht hadden op verdere strafvermindering. In Breda zaten negen van deze zogenoemde 'Donkeriaanse uitzonderingen' opgesloten.³⁵ Donkers opvolger en partijgenoot J.C. van Oven, die slechts acht maanden de scepter zwaaide op Justitie, wilde van uitzonderingen niets weten. Van Oven zette een zogenoemde heroverwegingsprocedure in gang, die voorzag in een tweede gratie voor de zwaarst gestrafte groep Duitse oorlogsmisdadigers.³⁶ De levenslange straf werd omgezet in een tijdelijk straf ('op jaren stellen'). Vervroegde invrijheidsstelling was vervolgens in beginsel mogelijk als tweede van de tijdelijke straf was uitgezeten.

Toen de Rotterdamse advocaat Beerman in mei 1959 voor de CHU aantrad als minister van Justitie zaten er nog elf Duitse oorlogsmisdadigers vast in Nederland. Twee van hen waren tot levenslang veroordeelde Duitsers die voor 1956 op jaren waren gesteld. Vijf terdoodveroordeelden waren door de heroverwegingsprocedure die Van Oven was begonnen, voor de tweede keer gegratieerd en zaten nu een tijdelijke straf uit. Voor hen was de vrijheid aanstaande.³⁷ Een van de eerste landgenoten die Kotalla zag vertrekken door het gewijzigde beleid was zijn studiegenoot Stöver. Hij werd in november 1960 Nederland uit gezet.³⁸

Vier oorlogsmisdadigers wachtten veertien jaar na de oorlog nog altijd op een tweede gratie. Naast Kotalla ging het om drie Duitsers die een groot

aandeel hadden gehad in de Jodenvervolging in Nederland: Willy Lages, Ferdinand aus der Fünt en Franz Fischer. Afgaande op de woorden van CHU-minister Beerman tijdens de behandeling van de justitiebegroting voor het jaar 1960 was het op jaren stellen van deze vier een kwestie van tijd. Beerman:

Desniettemin zal ook te hunnen aanzien het gratiebeleid niet los kunnen worden gezien van het gratiebeleid ten aanzien van commune delinquenten die een levenslange straf ondergaan, en zal dus uiteindelijk de op jarenstelling van betrokkenen in ogenschouw genomen dienen te worden.

De minister voegde daaraan toe dat bij een dergelijk besluit het oordeel van de Hoge Raad zou worden ingewonnen en zwaar zou meewegen.³⁹

Het op jaren stellen van Kotalla leek in het voorjaar van 1962 dichtbij. Vier van de vijf leden van de Hoge Raad adviseerden de minister van Justitie zijn levenslange straf te verwisselen voor een tijdelijk straf van dertig jaar. De belangrijkste reden hiervoor noemde de meerderheid van de raadsheren Kotalla's verminderde toerekeningsvatbaarheid ten tijde van de gepleegde misdrijven.⁴⁰ Kotalla hield zelf al langer rekening met vervroegde vrijlating. In april 1961 correspondeerde hij met de Duitse ambassade in Nederland over de kleding die hem ter beschikking kon worden gesteld als hij op vrije voeten zou komen. De ambassade bood aan een kostuum, vijf onderbroeken en drie paar sokken te betalen. Over de aanschaf van een onderhemd, overhemd en schoenen moest bij een eerstvolgend bezoek van een ambassade medewerker aan Kotalla worden overlegd.⁴¹

Minister Beerman reageerde echter afwijzend op het advies van de Hoge Raad. Hij noemde het advies 'sober gemotiveerd' en door de verdeeldheid onder de raadsheren 'minder gezaghebbend'. 'Los van de politieke aspecten zou – criminologisch – m.i. gratie in de vorm van op jaren-stelling (b.v. 27 jaar) wel verantwoord zijn.' De verminderde toerekeningsvatbaarheid van Kotalla kon in de ogen van de bewindsman wel reden voor gratie zijn, maar hij voelde er weinig voor uitgerekend hem te laten gaan. 'Kotalla is als mens wel bijzonder onsympathiek.' De minister schoof een beslissing voor zich uit en gaf opdracht extra onderzoek te doen naar Kotalla's huidige psychische gesteldheid.⁴² Dit rapport, opgesteld door dr. A.L.C. Palies en dr. De Voogd, is niet bewaard gebleven. Maar volgens een aantekening van de plaatsvervangend hoogste ambtenaar op het ministerie van Justitie, loco-secretaris-generaal E.J. Hoogenraad, was de conclusie van Palies en De Voogd dui-

delijk. 'Er bestaat in het geheel geen reden om op psychiatrische gronden gratie te bepleiten.' De Hoge Raad liet zich niet leiden door het aanvullende onderzoek naar de geestesgesteldheid van Kotalla. In een nader advies dat eind februari 1963 werd uitgebracht, bleven de raadsheren met vier tegen één voor het op jaren stellen. Minister Beerman legde het advies van de Hoge Raad voor een tweede keer naast zich neer.⁴³

De gratiëring van de laatste vier Duitse oorlogsmisdadigers kwam begin jaren zestig tot stilstand. Over geen van de gratieverzoeken werd een besluit genomen. Volgens de rechtsgeleerde C.F. Rüter speelde de veranderende publieke opinie een grote rol in de breuk in het gratiebeleid, die hij rond 1961 dateerde. Rüter stelde dat de woede van de Nederlanders zich aanvankelijk op landgenoten richtte die met de Duitsers hadden samengewerkt. Omstreeks 1950 nam de belangstelling voor alles wat in de Tweede Wereldoorlog was gebeurd af. Het grote publiek was niet meer geïnteresseerd in landgenoten die hadden gecollaboreerd, maar ook niet in Duitse oorlogsmisdadigers en hun vervolging en berechting. De oorlog verdween op de achtergrond.⁴⁴

In de jaren zestig keerde de belangstelling voor de oorlog terug, al ging de interesse met name uit naar de misdrijven die de Duitsers hadden gepleegd. Er was sprake van een toenemende gevoeligheid voor alles wat met de Tweede Wereldoorlog had te maken en met name met de Jodenvervolging. De publieke opinie werd krachtig gevoed door indringende publicaties en de innovatieve documentaireserie van directeur Loe de Jong van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie onder de titel *De Bezetting*.⁴⁵ In het buitenland deed zich eenzelfde verschijnsel voor. Het herstel van het normale leven, het beschikbaar komen van meer informatie, de hervatting van de berechting van oorlogsmisdadigers in Duitsland en de berechting van de in Argentinië ontvoerde Adolf Eichmann in Jeruzalem bevorderden de belangstelling voor de oorlog.⁴⁶

Een kantelpunt in de discussie over het lot van de laatste vier Duitse oorlogsmisdadigers in Nederland was een artikel van twee vooraanstaande rechtsgeleerden, J.M. van Bemmelen en W.P.J. Pompe, dat op 5 januari 1963 in het *Nederlands Juristenblad* verscheen. Van Bemmelen en Pompe hielden een krachtig pleidooi voor de vrijlating van Fischer, Lages, Aus der Fünt en Kotalla. Hiermee gingen ze dwars in tegen de heersende opinie. Van Bemmelen en Pompe voerden drie argumenten aan voor vrijlating. In de eerste plaats wezen ze erop dat er altijd van uit is gegaan dat politieke delinquenten op dezelfde wijze hun straf dienden te ondergaan als andere misdadigers. Voor deze laatste groep gold dat zij die tot een levenslange gevangenisstraf waren veroordeeld na een zekere periode bij wijze van gratie een

tijdelijke straf kregen opgelegd. Als die ten einde liep volgde dan voorwaardelijke invrijheidstelling. Volgens Van Bemmelen en Pompe was het na zeven-tien jaar tijd om de vier laatste oorlogsmisdadigers te gratiëren en in vrijheid te stellen. De rechtsgeleerden vroegen ook aandacht voor de omstandigheden waaronder de vier hun ‘verschrikkelijke misdaden’ hadden gepleegd. De misdrijven waren gepleegd in een tijd van oorlog, waarin sprake was van zedenverruwing en verwildering. Bovendien hadden de vier ambtenaren onder zware druk gestaan van de nationaalsocialistische dictatuur. Ten derde wezen ze op de onmenselijkheid van een levenslange gevangenisstraf. ‘Naar ons recht, in tegenstelling tot het barbaarse z.g. recht van het nationaal-socialisme, moet de eerbied voor de mede-mens gehandhaafd worden, ook al is hij nog zo schuldig.’ Naast hun drie argumenten vertrouwden Van Bemmelen en Pompe op de ‘edelmoedigheid’ van het Nederlandse volk. ‘Gratie is volgens de oorspronkelijke betekenis van dit woord ook een blijk van edelmoedigheid.’⁴⁷

Het artikel van Van Bemmelen en Pompe leidde tot een storm van verontwaardiging. Er kwamen protesten uit de kringen van het voormalig verzet en de Joodse gemeenschap. Ook collega-juristen vielen Pompe en Van Bommel af. Oud-raadsheer van de Bijzondere Raad van Cassatie J.E. Jonkers stelde dat de ‘vier’ niet in aanmerking kwamen voor op jaren stellen omdat ook in tijden van oorlog grenzen waren aan het gedrag van mensen.⁴⁸ In dagbladcommentaren en ingezonden brieven werd fel van leer getrokken. Het liberale *Algemeen Handelsblad* las geen nieuwe argumenten in het betoog van de twee hoogleraren, op één na. ‘Wij dienen thans te overwegen dat de misdrijven “zijn gepleegd in een tijd van oorlog, die over de gehele lijn zedenverruwing en verwildering en grote zenuwspanningen met zich bracht”. Over deze regels hebben wij ons verbaasd. Straks komt iemand met dit argument in handen postuum eerherstel voor Hitler, Goebbels en Eichmann vragen. Wij blijven tegen.’⁴⁹ Het duurde tot oktober 1964 voordat de gratieverzoeken van Fischer, Lages, Aus der Fün-ten en Kotalla officieel werden afgewezen door de koningin, op advies van Beermans opvolger Ynso Scholten (CHU).⁵⁰ Kotalla was teleurgesteld en voelde zich bedonderd. De vrijheid die binnen handbereik leek, was vervlogen.⁵¹

Een oude jeugdvriendin

Het huwelijk met Annerose, dat door de oorlogsjaren en Kotalla’s gevangenschap nooit een echt huwelijk was geweest, had geen stand gehouden. Op 7

oktober 1960 was de scheiding uitgesproken.⁵² Volgens Kotalla was het huwelijk na bijna zeventien jaar bezweken onder de uitzichtloosheid van zijn gevangenisstraf.⁵³ Annerose kon het niet meer aan. De psychiaters Baan en Rümke hadden al opgemerkt dat Kotalla een zware druk op haar legde. In zijn brieven nam hij haar van alles kwalijk. Vaak ging het om kleinigheden. Afgaande op wat Baan en Rümke negen jaar voor de scheiding schreven, had het huwelijk tussen de twee nog lang geduurd:

Zij begrijpt wel, dat de reeds lang geleden uitgesproken doodstraf voor haar man een enorme kwelling moet zijn, maar ook zijzelf verdraagt deze onzekerheid ternauwernood meer. Zij tracht in haar brieven aan zijn verlangens tegemoet te komen, maar het is haast niet te doen. Hij heeft haar naar allerlei hooggeplaatste personen gestuurd en zij is overal op af gegaan, maar hij houdt maar niet op en gelooft niet dat iemand, die het werkelijk goed met hem meent, hem de raad geeft ergens mee op te houden. Hij is uitermate achterdochtig geworden en ref. heeft geleerd, sommige onderwerpen gewoon te omzeilen en te vermijden, omdat zij het toch niet met hem eens kon worden en hem niet tot inzicht kan krijgen.⁵⁴

Het afscheid van Annerose leek Kotalla niet zwaar te vallen. Hij stemde naar eigen zeggen in met de scheiding omdat dat het beste was voor zijn vrouw. Volgens hem gingen de twee in 'goede harmonie' en in 'kameraadschap' uiteen.⁵⁵ Maar mogelijk speelde er meer.

Drie maanden na de scheiding verhuisde Annerose van Kleve naar Hamm, ten oosten van Dortmund. Daar hertrouwde ze op 24 mei 1961.⁵⁶ Het is niet ondenkbaar dat ze haar nieuwe liefde al langer kende en dat ze Kotalla voor hem verliet. Wat op de achtergrond zeker meespeelde bij de echtscheiding was de hernieuwde kennismaking van Kotalla met een jeugdvriendin, Margarete Adelheid Samol.⁵⁷

Josef en Margarete hadden elkaar in hun jonge jaren in Bismarckhütte leren kennen via hun ouders, die met elkaar bevriend waren. Kotalla had nooit veel oog gehad voor de twaalf jaar jongere Margarete, maar zij vatte een kinderverliefdheid voor hem op. De twee verloren elkaar uit het oog toen Kotalla in 1939 Bismarckhütte verliet om in Duitsland te gaan werken. Na de ineenstorting van het Duitse Rijk en het opnieuw overgaan van Bismarckhütte in Poolse handen week Margarete met haar ouders uit naar het oosten van Duitsland. In 1958 slaagde het gezin erin Oost-Duitsland te verlaten en streek het neer in het West-Duitse stadje Fulda. Margarete ging aan

de slag als verkoopster in een winkel. Haar kalverliefde Josef was ze in al die jaren niet vergeten. Ze had altijd een warm gevoel voor hem gehouden. In 1957 besloot ze hem een brief te schrijven. Kotalla, voor wie elke afleiding welkom was, reageerde enthousiast en er ontstond een maandelijks correspondentie.⁵⁸

Na drie jaar over en weer brieven schrijven kwam Margarete begin juli 1961 voor het eerst bij de gescheiden Kotalla in de gevangenis op bezoek. Ze was samen met haar vader en moeder. De jaren daarna bleef ze hem trouw twee keer per jaar opzoeken. Meestal kwam ze rond zijn verjaardag op 14 juli en rond de kerst. Ze verbleef telkens zes dagen in een hotel of een pension in Breda en bracht dagelijks een vier uur durend bezoek aan de gevangenis. Soms kwam haar vader mee.⁵⁹ Alleen waren Josef en Margarete nooit. In de bezoekenruimte van de gevangenis zat altijd een bewaker. De gesprekken gingen over koetjes en kalfjes. De twee vertelden elkaar wat ze in de voorbije maanden hadden meegemaakt, spraken over kennissen, het weer, hun gezamenlijke jeugd en Kotalla's hartkwaal. Naar zijn rol in de oorlog en de reden van zijn levenslange gevangenisstraf vroeg Margarete nooit. 'Hij was administrateur in een kamp in Nederland, dat is alles wat ik weet,' zei ze in een zeldzaam interview met de *Haagse Post*. 'Ik weet niet wat hij daar gedaan heeft en ik zie ook niet in waarom ik dat zou moeten weten. We leven toch niet in het verleden.' Margarete maakte zich al gauw grote zorgen om haar vriend. 'Niemand kijkt naar hem om, niemand interesseert zich in zijn gezondheidstoestand. Ik lig er 's nachts wakker van. Hij is toch ook een mens.'⁶⁰

De twee groeiden langzaam naar elkaar toe. Ook na het afgewezen gratieverzoek hield de relatie stand. Begin juni 1966 liet Kotalla gevangenisdirecteur A.R. Beens weten dat hij wilde trouwen met zijn jeugdvriendin. Volgens Beens, die op zijn beurt minister van Justitie Struycken informeerde, was het voorgenomen huwelijk niet direct door liefde ingegeven. Kotalla hield rekening met een behoorlijke erfenis van drie tantes, zusters van zijn moeder die in het West-Duitse Braunschweig woonden. Door met Margarete Samol te trouwen zou zij zijn erfgenaam worden.⁶¹ Margarete ontkende tegenover de *Haagse Post* dat geld een rol speelde bij hun huwelijksplannen. Ze trouwde ook niet uit medelijden met Josef. Het ging volgens haar 'dieper'. De verslaggever tekende uit haar mond op:

Ik wil mijn toekomst aan hem verbinden, mijn lot. Ik wil alles met hem delen. Het is helemaal niet zo dat ik mijn hele leven op hem heb gewacht, maar de situatie is langzaam zo gegroeid. We zijn ook langzaam

naar elkaar toegegroeid. Er zijn wel kennissen, die mij voor gek verklaard hebben. Wie trouwt er nu met een levenslange, zeggen ze. Dat maakt voor mij weinig uit. Ik besef goed dat ik een stap in het donker gedaan heb, maar met Gods hulp kom ik er wel door.⁶²

Volgens Paul Kotalla was Margarete overtuigd van de onschuld van zijn broer. Door Josef al die jaren in Breda op te zoeken had ze hem het leven achter tralies willen helpen verzachten.⁶³

Minister Struycken voorzag dat het huwelijk tussen de oorlogsmisdadiger en de verkoopster tot ophef zou leiden. Hij liet nagaan of het huwelijk niet bij volmacht kon worden gesloten, zodat kon worden afgezien van een plechtigheid waarbij bruid én bruidegom aanwezig zouden moeten zijn. Toen bleek dat de Duitse wet een huwelijk bij volmacht niet kende, gaf KVP'er Struycken toestemming voor een huwelijksceremonie op voorwaarde dat de plechtigheid in de gevangenis in het diepste geheim zou plaatsvinden. Elke toespeling op een eventueel ontslag van Kotalla uit de gevangenis moest worden voorkomen.⁶⁴

De huwelijksplannen bleven niet geheim. Op 23 december 1966 hing een ambtenaar van de gemeente Breda een lijst met voorgenomen huwelijken in het mededelingenkastje aan de gevel van het stadhuis aan de Grote Markt. Tussen de jonge Brabantse stellen stond het huwelijk tussen de 58-jarige Josef Johann Kotalla en de 46-jarige Margarete Adelheid Samol aangekondigd.⁶⁵ Het *Algemeen Dagblad* pikte het nieuws als eerste op en schreef er op de zaterdagochtend voor kerst over. Enkele avondkranten wisten het nieuws ook nog net voor de kerstdagen te melden. De andere dagbladen volgden een paar dagen later. De verbazing over het voorgenomen huwelijk was groot.⁶⁶ Maar veel tijd om zich op te winden hadden de kranten niet. Door tussenkomst van het Openbaar Ministerie in Breda hoefden Josef en Margarete de wettelijke termijn van tien dagen tussen aankondiging en voltrekking van een huwelijk niet af te wachten. De huwelijksdatum werd vastgesteld op 28 december 1966.⁶⁷

Net als de aankondiging bleef ook de vervroegde datum van het huwelijk niet geheim. Al vroeg in de ochtend van woensdag 28 december stonden tientallen verslaggevers en fotografen voor de hoofdpoot van de Bredase gevangenis. De bruid kregen ze niet te zien. Margarete werd rond tien uur via de achteringang naar binnen geloodst. Voor de plechtigheid was een kaal vergaderzaaltje in de gevangenis uitgekozen. Omdat de huwelijksvoltrekking buiten het gemeentehuis plaatsvond, waren er volgens de wet zes getuigen nodig. Hiervoor werd een beroep gedaan op het gevangenispersoneel,

onder wie directeur Beens, aalmoezenier Antoon Verheijen en verpleegkundige Jan Rozendal. Vanuit Duitsland waren voor de plechtigheid twee tantes van Kotalla overgekomen. Tot slot schoven ook Kotalla's medegevangenen en landgenoten Fischer en Aus der Fünten aan.⁶⁸

Kotalla droeg een bruin manchesterpak. Margarete verscheen in een bruine jas van nepbont met daaronder een donkerblauw mantelpakje. De huwelijksringen, twee lagen goud met daartussen diamantjes, had Margarete in Duitsland gekocht voor 100 Deutsche Mark. Deze grote uitgave kwam haar op een standje te staan van Kotalla. Ze trok zich er niets van aan. 'Die ringen gaven er tenminste nog een beetje fleur aan, verder had het voor mijn gevoel weinig met een huwelijk te maken. Het leek wel op een begrafenis.' De huwelijksvoltrekking was sober. Er waren geen corsages, bloemen of toespraken. De ambtenaar van de burgerlijke stand volstond met het voorlezen van de huwelijksakte. Na twaalf minuten sloot de ambtenaar af ('Ik wens u verder nog een genoeglijke dag.') en vertrok. Kotalla's tantes feliciteerden het bruidspaar als eerste, gevolgd door Fischer en Aus der Fünten. Vervolgens was er voor de aanwezigen koffie met gebak.⁶⁹ Een kerkelijke inzegening door een priester was niet aan de orde. Nadat hij in de eerste jaren van zijn gevangenschap steun had gezocht in het geloof, had Kotalla in 1957 de rooms-katholieke kerk teleurgesteld de rug toegekeerd. Het briefje met de letters 'RK' had hij bij zijn celdeur weg laten halen. Een nieuw geloof kwam er niet voor in de plaats.⁷⁰

Na lang aandringen van gevangenisdirecteur Beens stond Margarete rond het middaguur de journalisten te woord die nog altijd voor de gevangenispoort stonden. In de kantine van de gevangenis vond een ongemakkelijk gesprek plaats. De pas gehuwde was weinig spraakzaam. Nerveus draaiend aan haar trouwring zei ze 'erg gelukkig' te zijn. Met haar handen voor het gezicht beschermend tegen het flitslicht van de fotografen voegde ze daaraan toe te hopen dat haar man nog een keer vrij zou komen. Op de vraag of Kotalla voor zijn optreden in de oorlog straf had verdiend gaf ze geen commentaar. Toen haar werd gevraagd of ze wist dat haar man een bekend figuur was in Nederland antwoordde ze mompelend: 'Ach, wat betekent bekend', om hardop te vervolgen: 'Ach, mijne heren, maakt u toch niet zo'n theater.' Toen een journalist wilde weten of zij vond of haar man onschuldig was, greep gevangenisdirecteur Beens in. De geïmproviseerde persconferentie was voorbij.⁷¹

Een journalist die nog voor het huwelijk met Margaretes vader in Fulda sprak, kwam iets meer te weten over hoe de familie dacht over Kotalla. Volgens vader Samol was zijn schoonzoon 'onschuldig'. Verder zweeg hij liever.

Margarete met rechts naast haar gevangenisdirecteur Beens. ANEFO//Ron Kroon/Nationaal Archief

Margarete na afloop van de huwelijksplechtigheid. ANEFO//Ron Kroon/Nationaal Archief

‘Ik wil niets zeggen, want ik ben bang om de Nederlandse regering boos te maken. Tenslotte willen we Kotalla naar Duitsland halen.’⁷²

Margarete vertrok twee dagen na het huwelijk, nadat ze vrijdag in Breda de mis nog had bezocht, met de trein naar huis. Ze vierde de jaarwisseling samen met haar vader en ging op maandag 2 januari 1967 weer aan het werk.⁷³

Het satirische televisieprogramma *Farce Majeur* wijdde in een van de eerste uitzendingen van het nieuwe jaar een kort item aan het huwelijk van Kotalla en Margarete. Bij foto’s van de twee en filmbeelden van de Koepel klonk een voice-over:

Naar wij uit betrouwbare bron vernemen zijn de heer en mevrouw Kotalla die onlangs in de gevangenis te Breda in het huwelijk traden, inmiddels alweer gescheiden van tafel en bed. Betweters beweren dat het ministerie van Justitie pogingen in het werk stelt die tot hereniging kunnen leiden.⁷⁴

Niets was minder waar. Sinds minister Scholten in het najaar van 1964 Kotalla’s gratieverzoek had afgewezen, zat er geen beweging in zijn zaak. De discussie rond Kotalla en de vrijlating van de laatste Duitse oorlogsmisdadigers verstomde echter allerminst.

10 De gebeten hond

De jaren in gevangenschap regen zich aaneen voor Kotalla. In de Koepel zagen medegevangenen hem allang niet meer als een Duitse oorlogsmisdadiger, maar als een van hen. Van de overgebleven Duitsers had hij het meeste contact met andere gedetineerden. De deur van zijn cel stond altijd open. Een gevangene die een tijdje met Kotalla optrok, noemde hem een 'redelijk man'. 'Als lotgenoot mocht ik hem wel. Hij maakt grappen. En je kunt altijd bij hem terecht voor een pakje shag of een sigaar.' Over de oorlog sprak Kotalla niet of nauwelijks met hem. Meestal hield hij het bij: 'Ik ben vals veroordeeld.' Toen de medegevangene de Koepel mocht verlaten gaf Kotalla hem een sigaar en als souvenir een 'uit hout gesneden wijntje'.¹

Het bezoek dat Kotalla van buiten de gevangenis kreeg, beperkte zich in Breda tot enkele familieleden en Nederlandse en Duitse geestelijk en sociaal ver-

Ongedateerde foto van Kotalla in de koepelgevangenis in Breda. *Gevangenis­museum Veenhuizen*

zorgers. Naast Annerose en later Margarete bezochten twee zussen van zijn vader hem een paar keer per jaar.² Zijn broer Paul was in november 1967 op 57-jarige leeftijd gestorven. Met zijn overlijden had Kotalla een belangrijke steunpilaar verloren. Paul had hem niet meer in de steek gelaten nadat hun onderlinge contact na de oorlog was hersteld. Hij had bij herhaling te kennen gegeven dat Josef bij hem in zijn villa in Essen mocht komen wonen, zodra hij vrij zou worden gelaten.³

Van Kotalla's drie broers was nu alleen de bijna vier jaar jongere Alfred nog in leven. Hij was na de dood van zijn moeder in 1959 in het Oost-Duitse Neuruppin blijven wonen. Josef en Alfred, die getuige was geweest op zijn eerste huwelijk, hadden nauwelijks contact. De moeite die Alfred het kostte om vanuit Oost-Duitsland op bezoek te komen in Nederland, zou daar een belangrijke rol in hebben gespeeld. De band tussen Josef en Alfred leek ook niet warm. De bewaard gebleven correspondentie van de broers beperkt zich tot een gezamenlijke poging in aanmerking te komen voor de 'Vertreibungsschäden' die hun overleden moeder had geclaimd bij het West-Duitse ministerie van Financiën. Agnes Kotalla-Pyrczyk had bij haar vlucht uit Bismarckhütte vier spaarbankboekjes en een volledig ingerichte zeskamerwoning achtergelaten. Net als hun moeder kregen ook Josef en Alfred de geclaimde schade niet vergoed.⁴ Met een aantal Duitse gevangenen die vervroegd vrijkwam uit de Koepel, bleef Kotalla langere tijd contact houden. Zo ontving hij rond de kerst jaren achtereen post van de voormalige Amersfoortse kampcommandant Stöver uit Bremen en van het voormalige hoofd van de Sipo/SD in Nederland Wilhelm Harster uit München-Pasing.⁵

Medegevangenen hadden over het algemeen weinig moeite met Kotalla. Anders lag het bij het personeel van de Koepel. Bewaarders botsten geregeld met hem. Hij was star in zijn denken, wat tot irritatie bij het personeel leidde. 'Wanneer hij ergens stelling voor koos, moest de gehele inrichting dat tot vervelens toe weten,' merkte gevangenenbewaarder Ton Mink terugkijkend op. Kotalla was volgens Mink veeleisend en lastig voor de medewerkers:

Ik herinner mij nog een zaterdagmorgen toen hij met zijn stok naar de overkant van de Koepel was gelopen om bij de brigadier *de Volkskrant* te gaan halen. Soms waren er een paar kranten over en Joep had een fijne neus voor een gratis krant. Toen hij echter een aantal keren op deze manier een gratis dagblad had gekregen, die door de betreffende brigadier als gunst werd beschouwd, begon hij deze krant steeds meer als vanzelfsprekend te claimen. Op die bewuste morgen kreeg hij echter nee te horen op zijn dwingend verzoek om een krant, terwijl hij ze

op het bureau kon zien liggen. Ik dacht dat hij zou ontploffen van woede, want Joep kon onverrichter zake weer vertrekken. De brigadier hield voet bij stuk. En de situatie werd nog erger: op dat moment kwam een collega van mij binnen die naar het oordeel van Joep de afwijzing lachwekkend opnam. Hij kreeg alle woede over zich heen en Joep zwaaide gevaarlijk met zijn wandelstok in zijn richting met de bedoeling te gaan slaan. Mijn collega werd toen ook kwaad, pakte de stok vast en zei: 'Een beweging nog van je stok en ik breek hem ter plaatse in tweeën.' Luid mopperend stak Joep het vlak van de begane grond weer over om zich voor de rest van de dag terug te trekken op zijn cel.⁶

Hoewel Kotalla zich nadrukkelijk liet gelden, waakte hij ervoor niet met iedereen ruzie te maken. Een gevangenismedewerker waar hij steun bij zocht, was Jan Rozendal. Deze verpleger was in 1966 een van de getuigen geweest bij zijn huwelijk met Margarete. Rozendal verzorgde Kotalla jarenlang. In januari 1970 – mogelijk bij het vertrek van de verpleger uit Breda – deed Kotalla hem een boekje over China cadeau. In een kort getypt briefje dankte hij Rozendal in het Duits voor zijn welwillendheid en goede medische zorg.

Als Zeichen Ihrer Freundlichkeit un Ihr ständiges Wohlwollen, besonders aber der an mir jahrelangen getanen, guten medizinischen Versorgung, gestatten es mir, Ihnen eine kleine Freude des Dankes und Gedenkens, zu machen. Nehmen Sie, bitte, als Beweis meiner Anerkennung die schlichte Gabe von mir entgegen, dass nur ein kleiner Sichtbarer Beweis meiner aufrichtigen Wertschätzung sein soll.⁷

Als het goed weer was wandelde Kotalla over de luchtplaats en voerde hij de duiven met brood dat hij in zijn cel had verkruid. Soms begaf hij zich naar de recreatiezaal, maar het grootste deel van de dag bracht hij door op zijn keurig opgeruimde cel en stortte hij zich op zijn hobby: het kweken van maanvissen. Vissen waren de enige levende have die de gevangenen in Breda in hun cel mochten houden. Voor veel gedetineerden was het verzorgen van vissen dan ook een belangrijk tijdverdrijf. Kotalla had meerdere aquaria met maanvissen staan. Hij besteedde veel tijd aan zijn vissen. De kunst was jonge visjes groot te brengen. Een lastige klus die Kotalla goed afging. Hij kweekte de visjes in kleine bakken om te voorkomen dat ze door grotere exemplaren werden opgegeten. Een paar keer per jaar bracht hij honderden jonge maanvissen groot. Kotalla 'triomfeerde' als hij een grote hoeveelheid vissen had gekweekt. Hij nodigde dan bewaarders uit te komen kijken hoe goed hij was

in het kweken van vissen.⁸ Om zijn kennis te vergroten bestelde hij via de Duitse Ambassade in Den Haag een handboek voor aquariumverzorging, *Aquariumpflege leicht gemacht* van dr. Walter Bernhard Sachs.⁹ Hij bekostigde zijn hobby door met behulp van een bewaarder met dezelfde passie zijn jonge vissen te verkopen aan aquariumhuis De Diamantzalm aan de Kloosterlaan in Breda.¹⁰

MINISTERIE VAN JUSTITIE * 244941

gevangenis te Breda
ONTVANGEN van de "Diamantzalm"

de somma van
Dertig gulden
wegens verkochte vissen Kotalla A562

f 30, =

Breda, 10/1 1974
(Handtekening)
[Handtekening]

Hg 30271a/22834

Kwitantie voor de verkoop van maanvissen aan de Diamantzalm. *Gevangenis museum Veenhuizen*

De maanvissen bezorgden Kotalla enige afleiding in een periode dat het gratiedebat weer oplaaide.

Het vertrek van Lages

Het artikel van de juristen Van Bemmelen en Pompe uit 1963 had er niet toe geleid dat 'de vier van Breda' gegratieerd waren, maar had ze wel in het middelpunt van de belangstelling geplaatst. Voor- en tegenstanders bleven zich in de jaren daarna roeren in een poging het gratiebeleid van de minister van Justitie te beïnvloeden. Telkens als het volume van het debat weer toenam kreeg Kotalla nieuwe hoop. 'Kotalla is een mens en hij hoopt, zoals een mens hoopt nog eenmaal in vrijheid te worden gesteld,' merkte de Katholieke Re-classeringsvereniging in Breda in een rapport op.¹¹ Maar ook in de jaren zestig vervloog de hoop telkens.

De PvdA'er Ivo Samkalden, die in april 1965 aantrad op Justitie, wilde van collectieve gratieverlening niets weten. Hij achtte wel 'het tijdstip gekomen om voorzichtig het klimaat te scheppen voor verlening van individuele gratie'. De eerste die daarvoor in aanmerking kwam, was Kotalla, omdat van hem herhaaldelijk was vastgesteld dat hij verminderd toerekeningsvatbaar was ten tijde van het plegen van zijn misdaden.¹² Maar het was niet Kotalla die als eerste van de vier overgebleven Duitse oorlogsmisdadigers de Koepel mocht verlaten.

In mei 1966 werd Willy Lages ernstig ziek. De 64-jarige Lages werd opgenomen in het gevangenisziekenhuis in Vught. De diagnose was darmkanker. Volgens de artsen was zijn toestand ernstig. Een operatie zou hij niet overleven. Minister Samkalden was ervan overtuigd dat Lages stervende was en besloot zijn straf te onderbreken. Lages vertrok uit Breda en werd opgenomen in een ziekenhuis in zijn woonplaats Braunlage in Duitsland. Daar wisten artsen hem met succes te opereren. Lages bleek niet aan darmkanker te lijden, maar aan een ernstige darmafsluiting die tot zijn dood had geleid als de artsen niet hadden ingegrepen. Nu Lages niet langer stervende was zwol de roep aan hem terug te halen naar Nederland. Zover kwam het niet. In november 1966 verliet hij als vrij man het ziekenhuis.¹³

Kotalla putte aanvankelijk hoop uit de strafonderbreking van Lages. Maar de ophef die volgde op zijn verrassende herstel, was van negatieve invloed op Kotalla's lot. In 1962 had de Hoge Raad positief geadviseerd over het op jaren stellen van Kotalla. Eind 1967 liet de Hoge Raad aan minister van Justitie C.H.F. Polak (vvd) weten in meerderheid tegen te zijn. Voor een teleurgestelde raadadviseur van het ministerie van Justitie, R.H. Scholte Ubink, was het zonneklaar dat de raadsheren onder druk van de publieke reactie op de strafonderbreking van Lages waren 'omgezwaaid van gunstig naar ongunstig'.¹⁴ Minister Polak stuurde ondertussen aan op wijziging van artikel 15 van het Wetboek van Strafrecht die het mogelijk moest maken dat levenslang gestraften net als tijdelijk gestraften in aanmerking kwamen voor voorwaardelijke invrijheidstelling. In de praktijk hield dat in dat ook Kotalla, Aus der Fünt en Fischer de gevangenis zouden mogen verlaten. Door de wetswijziging zou een besluit over de gratieverzoeken die de drie hadden ingediend, niet meer aan de orde zijn. De minister deed een voorstel van algemene aard om een specifiek probleem op te lossen. Het werkelijke motief, zo bleek uit een notitie van het ministerie, was 'de Kroon een beslissing te besparen en de verantwoordelijkheid politiek vooraf bij het parlement te leggen'.¹⁵

Terwijl Polak met instemming van de ministerraad de verschillende fractievoorzitters in de Tweede Kamer polste over de nieuwe regeling voor levenslang gestraften, kreeg de pers lucht van deze uiterst gevoelige zaak. De

In de golf van publiciteit verschenen de eerste foto's van Kotalla in gevangenschap sinds zijn proces. De opnames waren heimelijk gemaakt door een medegevangene met een naar binnen gesmokkelde camera.¹⁸ *De Telegraaf*

drukte op 6 september 1969 een van de foto's af op de voorpagina. Op de foto lag Kotalla op zijn rug, de knieën gebogen, luierend in de zon in de tuin van de gevangenis. Zijn broekspijpen had hij zo ver opgetrokken dat zijn onderbenen zichtbaar waren. De mouwen van zijn overhemd had hij opgerold.

Op een tweede foto binnen in de krant praatte Kotalla met twee jonge Duitsers die waren opgepakt voor een reeks autodiefstallen in Utrecht. De krant schreef:

Terwijl politieke partijen in Nederland vergaderen, er teachins worden georganiseerd, terwijl allerlei verenigingen verklaringen afgeven en een pastoor in Brabant, een handtekeningen actie begint, ligt J.J. Kotalla (61) zelf binnen de streng bewaakte muren van de Bredase gevangenis in de zon.¹⁹

Het beeld van de genietende Kotalla dat *De Telegraaf* opriep, was koren op de molen van de tegenstanders van vervroegde vrijlating.

De hoop van Kotalla op een leven in vrijheid werd op 29 september 1969 de bodem ingeslagen. In een brief aan de Tweede Kamer deelde minister Polak mee dat de gratieverzoeken van de laatste drie Duitse gevangenen in Breda moesten worden afgewezen en dat hij geen wetsontwerp zou indienen dat de voorwaardelijke invrijheidstelling van levenslang gestraften mogelijk zou maken. Uit overleg met de voorzitters van de Kamerfracties was Polak gebleken dat er veel weerstand bestond tegen een wijziging van artikel 15 van het Wetboek van Strafrecht. Een groot aantal Kamerleden van verschillende fracties had 'diepgevoelde bezwaren' tegen een wetsvoorstel dat ook de voorwaardelijke invrijheidstelling van oorlogsmisdadigers mogelijk zou maken. Ten aanzien van de gratieverzoeken schreef de minister aan de Kamer dat hem bij onderzoek geen 'zodanige feiten of omstandigheden aan het licht waren gekomen, dat thans een verlichting van de straf andermaal hantering van het gratierecht zou rechtvaardigen'.²⁰ In een brief aan Kotalla, Fischer en Aus der Fünften voegde Polak daaraan toe:

Tot deze beslissing heeft mede bijgedragen dat de wonden die door uw daden bij velen in ons volk en hun nabestaanden zijn geslagen – dat is mij bij het onderzoek nogmaals duidelijk gebleken – nog allerminst zijn geheeld. Integendeel, door alle geledingen van het Nederlandse volk heen lopen nog heden herkenbare sporen van dood of onherstelbare verminking van duizenden mensen.²¹

Kotalla was sinds de plannen van Polak voor de wetswijziging waren uitgelekt afwisselend sceptisch geweest over een goede afloop. 'Ik moet het eerst nog zien, Johan,' vertrouwde hij een medegevangene toe.²² Ondanks zijn scepsis kwamen het afblazen van de wetswijziging en de afwijzing van zijn gratieverzoek als een mokerslag aan bij Kotalla. Hij reageerde in een korte brief terneergeslagen op het schrijven van de minister. Voor Kotalla was het duidelijk. Hij zou nooit mee vrijkomen.

Dieses Schreiben habe ich gut zu Kenntnis genommen und bin zu der Überzeugung gekommen, dass ich hier in Holland meine lebenslängliche Gefängnisstraffe halten werde bis ich hier im Gefängnis sterbe, was bei den Kriminellen lebenslang verurteilten von ab 1945 nicht der Fall gewesen ist, da sie, bis auf die zwei letzten von kurzer Zeit, nach 12 – 13 Jahre frei gelassen wurde.²³

In de Tweede Kamer volgde een emotioneel debat naar aanleiding van de Kamerbrief van Polak. KVP-Kamerlid Theo van Schaik diende een motie in waarin alsnog werd aangedrongen op de voorwaardelijke invrijheidstelling van levenslang gestraften. Van Schaik noemde de regelmatig terugkerende discussie over de vrijlating van de laatste Duitse oorlogsmisdadigers een 'onverdraaglijke zaak'. De drie werden volgens Van Schaik telkens met 'vage hoop vervuld, om hen dan weer uitzichtloos, zonder een positief antwoord, te laten vegeteren, want anders is het niet, zonder dat zij weten waar zij aan toe zijn'. De KVP'er stelde dat de drie van Breda recht hadden op duidelijkheid.

Indien zij iedere hoop om ooit in vrijheid te worden gesteld moeten laten varen, indien zij moeten ervaren dat wij de rechtsregels die wij voor ons Nederlandse volk als juist aanvaarden niet op hen van toepassing willen verklaren, laten wij het dan duidelijk zeggen. Mogen zij wel hoop koesteren om te zijner tijd, bijvoorbeeld via een voorlopige invrijheidstelling in vrijheid te worden gesteld, laten wij het dan ook nu zeggen.

Toen Van Schaik rechtsgeleerde Pompe aanhaalde die had gezegd dat ook de 'grootste schurk rechten heeft', leidde dat tot ordeverstoring op de publieke tribune en een korte schorsing van het Kamerdebat. Onder druk van de tegenstand in de Tweede Kamer en omdat minister Polak had gezegd de motie niet uit te voeren als deze zou worden aangenomen, besloot Van Schaik zijn

motie op de tweede dag van het debat in te trekken.²⁴ Kotalla was onder de indruk van het optreden van het KVP-Kamerlid en bracht hem zijn dank over voor zijn 'Müt und seiner Arbeit für uns in der Kammer'.²⁵

In de debatten rond de vrijlating van de laatste oorlogsmisdadigers werd stevast de vraag opgeworpen in hoeverre zij spijt hadden van hun daden. Bij Kotalla was dat geen uitgemaakte zaak. Volgens de Katholieke Reclasseeringsvereniging had hij in de gevangenis geen ontwikkeling doorgemaakt in zijn denken:

Kotalla heeft op zijn manier veel nagedacht maar hij is niet tot een wat wijdere blik gekomen. In wezen is hij de neurotische zwart-wit denker gebleven die hij vanaf zijn jeugd is geweest.²⁶

In een brief aan de hoofdaalmoezenier van het ministerie van Justitie, H.A.J.A. Verheggen, betreurde Kotalla dat het Nederlandse volk tijdens de bezetting veel leed was aangedaan, maar van een volmondige spijtbetuiging was geen sprake.

Aber auch ich kan mein volles Verständnis aufbringen, was ein grosses Leid, dem Niederländischen Volke, während des Krieges und der langen Besetzung angetan worden is und bedauere es auch sehr. Aber das alles hat ja auch nicht nur an mir allein gelegen.²⁷

Deze uitspraak was een variant op zijn opmerking in het gratieverzoek van december 1949 waarin hij zichzelf 'ein Atom in der deutschen Kriegsmaschine' had genoemd. Minister Polak had gelijk toen hij in de ministerraad opmerkte dat Kotalla zich nog altijd beschouwde als een krijgsgevangene.²⁸

Dat Kotalla's denken over zijn optreden in de oorlog en zijn veroordeling in 25 jaar gevangenschap stil was blijven staan, werd ook duidelijk in een gesprek dat hij in april 1970 met een medegevangene voerde. Zijn voortdurende opsluiting zag hij als een wraakneming, vertrouwde Kotalla hem toe:

Ik had destijds al in Veenhuizen kunnen vluchten. Maar ik deed het niet. Ik was ervan overtuigd, dat ik na een jaar of vijf toch wel over de grens zou worden gezet. Er is veel op mijn rekening geschreven wat ik niet heb gedaan. De kleintjes hebben de klap gekregen, Jan. De grote jongens zijn met uitzondering van Hess dan allang weer vrij. Ik ben nog altijd de gebeten hond. Ze blijven maar schrijven over de Beul van Amersfoort.²⁹

De verbitterdheid waarmee Kotalla sprak was mogelijk aangewakkerd door een verhalenbundel die hij kort daarvoor had gelezen. Via de Duitse ambassade ontving hij in januari 1970 *Dolle Dinsdag. 5 Erzählungen*, de Duitse vertaling van *Doodskoppen en kaalkoppen* van Theun de Vries over Kamp Amersfoort. Kotalla had in een Duitse krant over de bundel gelezen.³⁰ In de vijf verhalen in *Dolle Dinsdag* liepen feit en fictie door elkaar. De beschrijving die De Vries in het tweede verhaal 'Transport' van Kotalla gaf, zal hem hebben gesterkt in zijn mening dat hij altijd de 'gebeten hond' zou blijven. De Vries schreef over de ss-Oberscharführer:

Er ist ein zartes, zierliches Kerlchen mit Butter in den Gliedern und kleinen Händen, von denen er mehr Blut waschen könnte als ein Fleischergeselle in Chikago von seinem Metzgerflossen, und bestimmt kein Schweineblut.³¹

Midden in de periode dat Kotalla tussen hoop en vrees leefde gegratieerd te worden, kreeg hij een nieuwe klap te verwerken. Zijn gezondheid ging verder achteruit. In de nacht van 23 januari 1968 werd hij getroffen door een heftige stenocardie (hartkramp). De cardioloog van het St. Ignatiusziekenhuis schreef hem een flink aantal pillen voor en adviseerde Kotalla te stoppen met roken.³² De medicijnen hielden hem op de been, maar namen zijn kwaal niet weg. Zijn hartkwaal was chronisch en kluisterde hem in toenemende mate aan zijn cel.

Teruggetrokken in zijn cel zorgde hij voor zijn maanvissen, schreef brieven met de hand of op een schrijfmachine en las kranten en tijdschriften. Een blad waar hij elke maand naar uitkeek was *Unser Oberschlesien*, dat zich richtte op Duitsers die na de Tweede Wereldoorlog door de Russen en Polen uit Opper-Silezië waren verdreven. In een nieuwjaarsgroet schreef hij de redactie van *Unser Oberschlesien* dat hij zich geen leven kon voorstellen zonder zijn 'Heimatzeitung'. Kotalla verlangde naar zijn geboortegrond Silezië:

Wie dürfen nie Müde werden unsere Heimat zu vergessen oder es dulden es ganz aufzugeben, dass muss unserer Heimatjugend ständig munter gehalten werden, aber von den Eltern auch.

Elk jaar hing hij de wandkalender op die *Unser Oberschlesien* uitgaf. De voor de Duitse bevolking belangrijke data uit de roerige geschiedenis van Opper-Silezië waren voorgedrukt. Toen bij de uitgave van het tijdschrift van

december 1972 de kalender voor het nieuwe jaar ontbrak, wendde Kotalla zich tot de redactie met het verzoek deze alsnog te mogen ontvangen. Een paar weken later kon hij de kalender aan de muur van zijn cel hangen.³³

Confrontaties

De uitzichtloze situatie waarin Kotalla eind 1969 was beland ten aanzien van zijn vrijheid, bleek nieuwe brandstof voor zijn voortdurende drang de confrontatie te zoeken. Hij had niets meer te verliezen en kon alleen nog maar winnen. Dat leidde tot nieuwe aangiften wegens smaad en laster tegen journalisten en oud-gevangenen en een conflict met een voormalige collega in Kamp Amersfoort.

Op 6 februari 1970 verscheen een opmerkelijk artikel in dagblad *Trouw* over een schilderij dat de Utrechtse kunstschilder John Dons in de nacht voor zijn executie had geschilderd in Kamp Amersfoort. Dons schilderde in de nacht van 8 op 9 juli 1942 in het halfduister van de cel waarin hij met acht andere verzetsstrijders op zijn aangekondigde dood wachtte een vredig bollelandschap. De verfspullen had hij van de 'goede' kampbewaker Willy Engbrocks gekregen. Toen Dons zijn schilderij af had, schonk hij het aan Engbrocks. De Rijksduitser wist het doek het kamp uit te krijgen. Nadat hij het jaren had verborgen op de zolder van een goede vriend kreeg het schilderij in 1959 een ereplaats in zijn woning in het Limburgse Tegelen. Begin 1970 sloeg bij Engbrocks de twijfel toe. Van meerdere kanten was hem voorspeld dat het Hollandse landschap van Dons veel geld zou opleveren als hij het zou verkopen. Engbrocks aarzelde. Hij kon het geld goed gebruiken. Maar na een doorwaakte nacht nam hij een ander besluit. Hij spoorde een broer van Dons op in Utrecht en schonk hem het schilderij. De voormalige kampbewaker vertelde in het krantenartikel ook over de voortdurende strijd die hij in Amersfoort had gevoerd met Kotalla en kampcommandant Berg. Beiden zouden hem hebben gedwongen wrede heden te bedrijven ten opzichte van gevangenen.³⁴

Kotalla en Engbrocks waren korte tijd samen in Kamp Amersfoort, maar hadden in hun dagelijks werk weinig met elkaar te maken. In een reactie op het *Trouw*-artikel schreef Kotalla aan Engbrocks dat hij hem nooit opdrachten had gegeven, omdat hij niet zijn meerdere was geweest. Hij eiste dat Engbrocks dat binnen twee weken zou rechtzetten in de krant. Dat Engbrocks na al die jaren het schilderij van Dons aan zijn familie had geschonken noemde Kotalla 'eigenartig'. Bovendien, zo las hij hem 35 jaar na de oorlog de les, was het bewakers en beambten in het kamp niet toegestaan geschenken aan te

nemen van gevangenen. Kotalla bracht Engbrocks in herinnering dat hij door Berg werd verdacht van het achteroverdrukken van levensmiddelenbonnen van gevangenen.³⁵ Engbrocks ontkende op zijn beurt in een reactie niet dat hij de bonnen had afgepakt, maar dat was niet voor eigen gewin geweest. Met de levensmiddelenbonnen kocht hij buiten het kamp boter, suiker en sigaretten en verdeelde die onder de gevangenen. Volgens Engbrocks was zijn optreden in Kamp Amersfoort net als dat van Kotalla na de oorlog uitvoerig onderzocht, maar was de uitkomst anders geweest. Dat Kotalla hem had aangezet tot gewelddadigheden jegens gevangenen deed Engbrocks af als verzinsels van journalisten.³⁶ Het verweer van Engbrocks was voldoende voor Kotalla. In een tweede brief toonde hij zich een stuk milder tegenover zijn oud-collega. Hij sloot vriendelijk meelevend af:

Zufriedene Gesundheit, da ich weiss, was Ihre Krankheit einem Menschen zu schaffen machen kan.³⁷

In dezelfde periode kwam Kotalla alsnog in het geweer tegen dag- en weekbladen die hem in de berichtgeving rond het debat over de voorwaardelijke invrijheidstelling van levenslang gestraften valselijk hadden beschuldigd of beledigd. Opinieweekblad *Vrij Nederland* en *Geestelijk Weerbaar*, het officiële orgaan van de Nationale Federatieve Raad van het Voormalig Verzet Nederland, hadden het vermeende zaagincident opgerakeld.³⁸ ‘Gevangene nr. 2014’ vertelde er in *Geestelijk Weerbaar* gedetailleerd over. Hij beweerde te hebben gezien hoe Kotalla de handen van gevangenen tegen de cirkelzaag had geduwd. ‘Ik durf te verklaren dat daardoor minstens 15 mensen zijn omgekomen.’³⁹ In het artikel werd Kotalla ook beschuldigd van het doodknuppelen van gevangenen. In de regionale krant *Limburgs Dagblad* vertelde oud-gevangene Leo Nagelhout in een interview dat hij door Kotalla zo ernstig was mishandeld dat hij honderd procent invalide was geworden. Nagelhout zei te weten dat de Duitser geen berouw had. Van een bewaker in Breda had hij gehoord dat Kotalla op de muur van zijn cel streepjes had staan en dat elk streepje stond voor een man, vrouw of kind dat hij had laten vermoorden. Nagelhout was verbitterd dat er over de vrijlating van Kotalla en de andere twee oorlogsmisdadigers werd gesproken. ‘Ze lachen je gewoon uit, terwijl wij Nederlanders over hun vrijlating debatteren.’⁴⁰

De beschuldigingen aan het adres van Kotalla waren onjuist. Toch kreeg hij ook deze keer het gelijk niet aan zijn zijde. Maar nu was het niet een officier van justitie of een procureur-generaal die dat besluit nam. Op 31 maart 1970 liet Kotalla’s toegewezen advocaat L.G.M. van Buchem namens zijn cli-

ent weten dat de klachten om hem moverende reden waren ingetrokken. Welke reden dat was, maakte hij niet duidelijk.⁴¹

Een enkele keer slaagde Kotalla erin vanuit de gevangenis een ingezonden brief naar een krant of tijdschrift te sturen en deze geplaatst te krijgen. De eerste keer was in maart 1970. In het weekblad *Nieuwe Revu* waren twee artikelen verschenen over de naoorlogse interneringskampen, waaronder het Amersfoortse Kamp Laan 1914, waar Kotalla enige tijd zat opgesloten. In de artikelen werd uitvoerig stilgestaan bij de misstanden in de interneringskampen. Kotalla schreef verheugd te zijn met de artikelenserie omdat deze tot 'een beter begrijpen' kon leiden. Maar uiteraard deugde er in zijn ogen in deze artikelen het nodige niet. Hij wees de redactie erop dat ten tijde van zijn gevangenschap een andere kampcommandant de leiding had dan in het artikel was genoemd. Hij werd ook niet in het barakkenkamp, maar in de straffcellen vastgehouden. De mishandelingen die hij in Kamp Laan 1914 had moeten ondergaan, werden niet gepleegd door de bewakers maar door leden van de Politieke Opsporingsdienst (POD) en soldaten uit Zwolle die het kamp aandeden. Kotalla weersprak ook een voorval dat zich tijdens de oorlog in Kamp Amersfoort zou hebben voorgedaan. Oud-gevangene en voormalig PvdA-Kamerlid Scheps, die hem in Veenhuizen nog had gesproken voor het onderzoek naar de omstandigheden waaronder Duitse oorlogsmisdadigers werden vastgehouden, had in een van de artikelen gezegd dat Kotalla een felbegeerd stuk brood van hem in de kachel had gegooit. Volgens Kotalla was dat een verzinsel.⁴²

In het najaar van 1970 berichtte *Elseviers Magazine* dat de gezondheid van Kotalla 'snel achteruit ging'. 'Als hij 's nachts een hartaanval krijgt, geeft hij een tevoren afgesproken klopsignaal op de muur om zijn medegevangenen in de cel ernaast te waarschuwen, die dan hulp kunnen inroepen.'⁴³ Onduidelijk is op wie *Elseviers Magazine* zich baseerde. Er zijn verder geen aanwijzingen dat Kotalla's gezondheid in het najaar van 1970 verder verslechterde. Het artikel in *Elseviers Magazine* leidde tot een korte, maar hevige polemiek, waarin ook Kotalla zich mengde. De aanzet voor de discussie werd gegeven door een ingezonden brief van A. Jeuken-Levens uit St. Oedenrode. Jeuken-Levens vond dat Nederland niet het recht had 'enkele van onze medemensen in een zo uitzichtloze situatie te manoeuvreren'. Jeuken-Levens schreef:

Als naar onze begrippen geen Nederlander slecht genoeg kan zijn om levenslang opgesloten te worden (levenslang betekent hier immers ongeveer 20 jaar gevangenisstraf), waarom houden we dan niet dezelfde

maatstaven aan voor buitenlanders, zelfs voor Duitse oorlogsmisdadigers? Ik bagatelliseer hun schuld niet. Het leed dat zij mede veroorzaakt hebben, is onbeschrijflijk. Maar dat geeft ons niet het recht onmenselijk te zijn. Want dan maken wij ons minstens zo schuldig.

De redactie van *Elseviers Magazine* reageerde in een naschrift: 'De schuld van de door de briefschrijver genoemde Nederlanders staat in geen verhouding tot die van Kotälla, die honderden onschuldigen liet martelen of ter dood brengen.'⁴⁴

Na een handvol brieven van voor- en tegenstanders van gratieverlening reageerde Kotalla op 28 november met een ingezonden brief. Na een in zijn ogen eerder afgewogen artikel in *Elseviers Magazine* had hij met verwondering het naschrift bij de brief van Jeuken-Levens gelezen, schreef hij.

Ik zou honderden mensen hebben laten martelen en ter dood hebben laten brengen. Er is veel tegen mij ingebracht; daar is waarheid, halve waarheid en fantasie bij. Ik heb het vaak heel moeilijk met beweringen die niet waar zijn en het redactioneel commentaar is niet waar. Is het rechtvaardig om maar door te gaan met alles naar ons hoofd te gooien? Ik ben berecht door Nederlandse rechters en de Nederlandse overheid heeft mij gratie gegeven. Er zijn Nederlandse en Duitse delinkwenten die de doodstraf hebben ondergaan; er zijn er een groter aantal die tot de doodstraf werden veroordeeld en evenals ik gratie kregen (die zijn allemaal allang vrij). Bij het bepalen van de straf moet mate en schuld een grote rol hebben gespeeld en dit houdt in dat er dus Nederlanders en Duitsers geweest zijn die zwaarder schuldig geacht werden dan wij en Nederlanders en Duitsers wier schuld even zwaar als die van ons werd aangerekend. Is het dan rechtvaardig om nú te zeggen dat we veel schuldig zijn dan Nederlanders? En houdt dit stelling dan ook geen onrechtvaardige kritiek in op de Nederlandse rechtspleging die op mij werd toegepast. Het lijkt mij verder weinig zinvol om op de aantijgingen in te gaan. Ik heb me neergelegd bij de straf die me werd opgelegd en ik probeer die straf te dragen in de wetenschap dat aan het Nederlandse volk veel is misdreven. Toen ik gratie kreeg van de doodstraf heb ik gezegd dat wanneer dit tot gevolg zou hebben dat ik levenslang gevangen zou moeten blijven, ik liever doodgeschoten zou worden. Ik wist toen echter ook dat het in Nederland de gewoonte was dat gratie uiteindelijk tot vrijheid zou leiden en in de hoop heb ik steeds geleefd. Bij de discussies verleden jaar over onze vrijlating is wel eens naar vo-

ren gebracht dat een levenslange opsluiting in wezen doodstraf op termijn is en zo beleef ik het ook.⁴⁵

De ingezonden brief was opvallend mild van toon en minder scherp dan de correspondentie die Kotalla kort daarvoor met Engbrocks had gevoerd. Hij toonde zich berustend en erkende in algemene zin schuld, maar bleef onverminderd ageren tegen de ongelijke behandeling die hem ten deel was gevallen.

Kotalla had de brief niet alleen geschreven. Directeur Ynte Postma van de Katholieke Reclasseringsvereniging in Breda had hem geholpen.⁴⁶ Nadat hij had gebroken met Hovius had Kotalla geen advocaat meer die zich inzette voor zijn vrijlating. Maar hij leek zich te realiseren dat hij alleen geen verandering in zijn situatie zou bewerkstelligen. In Postma vond Kotalla een nieuwe bondgenoot met gezag en aanzien die net zoals hij dacht over zijn gevangenisstraf.

De reclasseringsdirecteur had geen medelijden met de laatste Duitse gevangenen in Breda. Hij vroeg ook geen bevoorrechte behandeling voor hen. Postma:

Ik vraag alleen recht overeenkomstig de Nederlandse normen. Een daarvan is dat een tot levenslang veroordeelde – tenzij de openbare orde zich daartegen verzet – op jaren wordt gesteld en na 18 jaar vrij komt. Het is niet rechtvaardig en geestelijk ongezond dat we dat (gewoonte) recht aan deze drie Duitsers onthouden.⁴⁷

Postma was van mening dat door het vasthouden van de laatste drie oorlogsmisdadigers alle schuld van de oorlog op hen werd afgeschoven. In de ogen van de reclasseringsambtenaar was er sprake van een collectieve schuld. Zonder de hulp van het ‘Nederlandse volk’ was het niet mogelijk geweest dat Duitsers tijdens de bezetting in Nederland veel meer Joden hadden omgebracht dan in België en Duitsland, stelde hij:

Het was een gevolg van onze eerbied voor de wet, die zelfs toen nog boven de mens stond. De Duitsers zeiden: ‘Geef ons namen’ en we deden het, ambtelijk correct. Dat is de collectieve schuld van het Nederlandse volk, maar dat mag je niet zeggen. Daarom zijn Kotalla, Lages en Aus der Fünten ook zo belangrijk. Ze zijn in zekere zin onze zondebok.⁴⁸

Gevangenisdirecteur Beens en het hoofd van de directie Gevangeniswezen van het ministerie van Justitie waren tegen het doorsturen van Kotalla's brief naar *Elseviers Magazine*. Het hoofd van de directie Gevangeniswezen waar-schuwde de staatssecretaris van Justitie in een nota voor de mogelijke gevolgen. 'Uiteraard bestaat de mogelijkheid, dat de agitatie rondom de Duitse oorlogsmisdadigers weer oplaait, hetgeen, zoals ook in april is gebleken, de sfeer in de gevangenis in Breda ongunstig kan beïnvloeden.' De agitatie in april was een verwijzing naar een serie verhalen in *Het Vrije Volk* van gevangene 'Johnny A.', die enige tijd tussen 'de levenslangen' had verbleven en daar verslag van deed.⁴⁹ De staatssecretaris schreef onder aan de nota dat hij zich wel kon verenigen met inhouding van Kotalla's brief. Een paar dagen later gaf gevangenisdirecteur Beens aan dat Kotalla ongeduldig werd en de kans bestond dat hij zijn reactie de gevangenis uit wilde smokkelen.⁵⁰

Als Kotalla met zijn ingezonden brief had gehoopt begrip te kweken of medeleven op te wekken, kwam hij bedrogen uit. Er volgden afkeurende reacties in *Elseviers Magazine*. Kotalla werd verweten onvoldoende berouw te tonen. De oorlogsmisdadiger hoorde te blijven waar hij was, schreef J.P. Zoutendijk uit Voorburg. 'Niet uit haat of wraakzucht, dat zij verre, doch in naam der gerechtigheid.' A. van Hoogstraten uit Doorwerth pleitte als enige voor het terugsturen van Kotalla naar Duitsland. Hij wilde af van de voortdurende discussie die tot onenigheid onder het Nederlandse volk leidde. 'Daarom zou ik zeggen stuur hem Heim ins Reich als monster zonder waarde en laten we hem vergeten zoals men een nachtmerrie vergeet!'⁵¹

Het debat laait op

Het duurde niet lang of de discussie over de gratiëring van de drie van Breda laaide inderdaad in alle hevigheid op. In juli 1971 trad het kabinet-Biesheuvel aan, dat werd gevormd door de KVP, ARP, CHU, VVD en DS'70. Op het ministerie van Justitie werd hoogleraar strafrecht aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen Dries van Agt benoemd. De KVP'er liet van meet af aan geen misverstand bestaan over zijn opvatting ten aanzien van de gratiëring van de laatste oorlogsmisdadigers. Volgens Van Agt was de levenslange gevangenisstraf van Kotalla, Fischer en Aus der Fünften ontaard in vrijheidsberoving en diende deze verder geen doel. Nadat de bewindsman op 13 september 1971 tegenover journalisten had gezegd dat 'stilaan' een einde moest komen aan de gevangenschap van de drie, dienden ze ieder opnieuw een gratieverzoek in bij de koningin.⁵²

Kotalla's korte gratieverzoek week af van eerdere verzoeken die hij had

ingediend. Hij toonde voor het eerst openlijk berouw in zijn afstandelijk geformuleerde verzoek:

Requestrant heeft leren beseffen, welk onherstelbaar leed aan een deel van Uw volk door de bezetter gedurende de jaren 1940 – 1945 is aangedaan en dat hij oprecht berouw heeft over zijn aandeel.

Hij verschool zich niet langer achter het feit dat hij slechts een onderdeel was geweest van de ‘deutschen Kriegsmaschine’. Kotalla beseffte dat hij de tegenstanders van gratie op de een of andere manier tegemoet moest komen, wilde hij de gevangenis ooit nog verlaten. Hij toonde zich dankbaar voor de eerder verleende gratie van de doodstraf, maar verzocht ‘na ruim 26 jaar detentie onder steeds zwaarder wordende omstandigheden’ net als andere levenslang gestraften in Nederland in aanmerking te komen voor een tijdelijke gevangenisstraf.⁵³

Van Agt maakte vaart met de behandeling van de gratieverzoeken. Hij won volgens de geldende procedure advies in van de Hoge Raad en de Bijzondere Strafkamer van de rechtbank in Amsterdam. Voor de Hoge Raad en de Bijzondere Strafkamer was leidend dat ‘nu reeds meer dan 26 jaren sinds de bevrijding zijn verstreken, een verdere voortduring van de gevangenisstraf ongeacht de ernst van de feiten ter zake waarvan de veroordeling is uitgesproken, niet in overeenstemming zou zijn met de aard en de strekking van de strafrechtspleging welke deze heeft in een land als het onze’. In het advies over Kotalla’s verzoek werd opgemerkt dat zijn gedrag in de gevangenis goed was en zijn gezondheid achteruitging. De Bijzondere Strafkamer gaf aan dat gratieverlening de slachtoffers van Kotalla ongetwijfeld pijnlijk zal treffen, ‘doch dit kan geen grond zijn om de wetten van recht en menselijkheid buiten werking te stellen’.⁵⁴

Kotalla reageerde opgetogen op de ontwikkelingen in Den Haag. De vrijheid was nog nooit zo dichtbij geweest. Hij kon weer hopen op een leven buiten de gevangenis. Zijn blijdschap werd enigszins getemperd door zorgen om zijn vrouw Margarete. De spanningen rond zijn mogelijke thuiskomst en de golf van publiciteit die daarmee gepaard ging, werden haar te veel. Ze stortte geestelijk in en werd korte tijd opgenomen in een psychiatrische inrichting.⁵⁵ In de koepelgevangenis ging iedereen uit van een goede afloop. Er werden koffers voor Kotalla en de andere twee Duitsers gekocht om direct nadat er een Koninklijk Besluit was genomen naar Duitsland te kunnen vertrekken. De West-Duitse autoriteiten werden ingelicht over de mogelijke komst van de drie.⁵⁶

Op 16 februari 1972 deelde Van Agt de Tweede Kamer in een brief mee dat hij van plan was de laatste Duitse oorlogsmisdadigers vrij te laten. In de Kamerbrief stelde de bewindsman dat de gerechtelijke adviezen unaniem voor vrijlating waren. Het was ongebruikelijk dat de adviezen over gratieverzoeken bekend werden gemaakt. Gemachtigd door de koningin week Van Agt hiervan af om zijn voornemen de drie gratie te verlenen kracht bij te zetten.⁵⁷

Hoewel de Tweede Kamer geen beslissingsbevoegdheid had bij gratieverzoeken, had Van Agt in oktober 1971 tijdens de behandeling van de justitiebegroting beloofd het parlement te raadplegen als collectieve gratieverlening van de laatste oorlogsmisdadigers aan de orde zou zijn. Van Agt:

Indien vrijlating in het vizier zou komen, wil ik gaarne met de Kamer spreken over de vraag, hoe te exerceren: of de weg van gratieverlening aan de drie moet worden bewandeld dan wel een wetsontwerp moet worden ingediend tot het invoeren van voorwaardelijke invrijheidstelling van levenslang gestraften.⁵⁸

Op het ministerie van Justitie leek geen twijfel over de afloop van het Kamerdebat. Premier Barend Biesheuvel en minister Van Agt hadden voor de Kamerbrief werd verstuurd waarin de gratie werd aangekondigd, een rondgang langs de verschillende fractievoorzitters gemaakt. Ze waren ervan overtuigd dat in het parlement ruime steun was voor gratieverlening.⁵⁹ Er werd een draaiboek gemaakt dat voorzag in de overdracht van de drie oorlogsmisdadigers aan het personeel van de Duitse ambassade op zaterdagochtend 4 of zondagochtend 5 maart om 5.35 uur bij de grensovergang Vlodrop-Rothendach in Limburg.⁶⁰ Het zou anders lopen.

In de twee weken tussen het verschijnen van de brief van de minister en het Kamerdebat ontstond een golf van verontwaardiging in de samenleving. De emoties liepen hoog op. De uitbarsting van de vulkaan van woede kwam tijdens een openbare hoorzitting die de vaste Kamercommissie voor Justitie op 24 februari 1972 hield in het gebouw van de Tweede Kamer. Tijdens deze bijeenkomst konden vertegenwoordigers van Joodse organisaties en het voormalig verzet hun mening geven. Het leverde een dag met hartverscheurende verhalen op. De enkele voorstander van gratie die aan het woord kwam, werd uitgejouwd vanaf de publieke tribune.⁶¹ De stemming werd verder bepaald doordat tijdens de jaarlijkse herdenking van de Februaristaking op 25 februari massaal werd gedemonstreerd tegen de vrijlating. Een dag voor het Kamerdebat zond de VARA de documentaire *Begrijpt u nu waarom ik huil* uit, waarin het psychische leed van een kampslachtoffer 'tot in zijn intiemste details zichtbaar' werd.⁶²

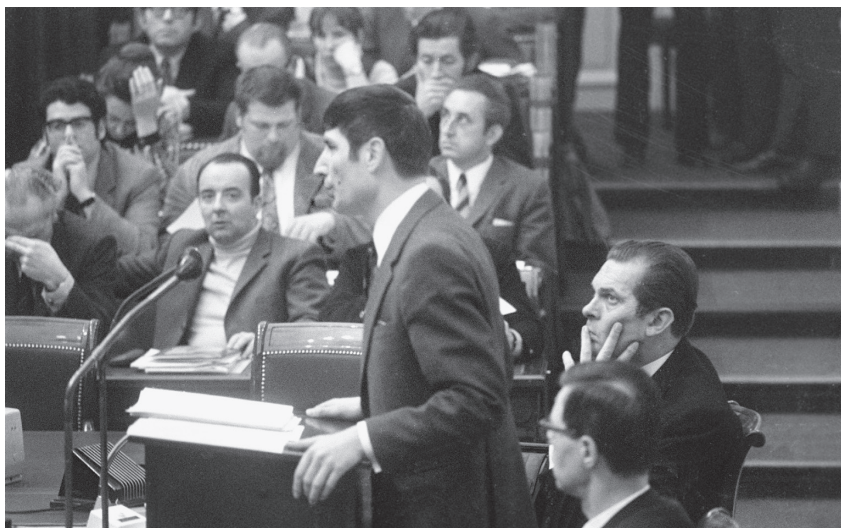
Het Kamerdebat op 29 februari werd live uitgezonden op radio en televisie. In een achterafzaaltje in de Koepel werd een televisietoestel neergezet waarop Kotalla samen met Fischer en Aus der Fünten het debat mocht volgen.⁶³ Ondanks alle commotie die in de voorbije twee weken was ontstaan, hadden de drie vertrouwen in een goede afloop. De Duitse predikant Ernst Wilm was daar minder gerust op. De 70-jarige Wilm bekommerde zich na zijn afscheid als voorzitter van de Evangelische kerk in Westfalen om de laatste Duitse oorlogsmisdadigers die in het buitenland gevangen zaten. Hij reisde zodoende geregeld naar Breda en naar het Italiaanse Gaeta.⁶⁴ Hij werd door de directie van de Koepel beschouwd als geestelijk verzorger van Kotalla, Fischer en Aus der Fünten. Wilm had zijn landgenoten in de aanloop naar het debat gevraagd geduld te hebben, nadat ze al zo lang hadden gewacht. Hij vreesde dat de drie psychisch zouden instorten als de gratieverlening weer niet door zou gaan.⁶⁵ Achter in het zaaltje hield een jonge bewaarder de drie in de gaten. De verwachting was dat het een emotioneel debat zou worden. Uit voorzorg had de directie de gevangenisarts gevraagd het grootste deel van de dag aanwezig te zijn in de Koepel. De zorgen gingen met name uit naar de met hartklachten kampende Kotalla.⁶⁶

De emotionele druk die in de voorafgaande weken op de Kamerleden was uitgeoefend, miste zijn uitwerking niet. Een ruime meerderheid van het parlement verzette zich tegen de collectieve gratie van 'de drie'. Het was drie uur

Demonstranten rond het gebouw van de Tweede Kamer tijdens het gratiedebat op 29 februari 1972. ANEFO/Nationaal Archief

in de ochtend toen een motie van PvdA'er Joop Voogd werd aangenomen waarin het kabinet ernstig in overweging werd gegeven het voornemen de drie vrij te laten, niet uit te voeren.⁶⁷ Het lot van de oorlogsslachtoffers woog zwaarder dan dat van de drie laatste Duitse oorlogsmisdadigers. In het achterafzaaltje in de Koepel was de verslagenheid groot. Gevangenisdirecteur Beens, die in de loop van het debat was aangeschoven, wist zich niet goed raad met de situatie en stelde alle aanwezigen voor terug te keren 'naar onze dagelijkse bezigheden'. Totaal ontredderd en met een asgrauw gezicht zocht Kotalla zijn cel op.⁶⁸ Franz Fischer belde zijn vrouw op voordat hij ging slapen en vertelde haar dat hij voorlopig nog wel niet naar huis zou komen.⁶⁹

Van Agt tijdens het gratiedebat. ANEFO/Bert Verhoeff/Nationaal Archief

Op 4 maart verklaarde de regering af te zien van haar voornemen Kotalla, Fischer en Aus der Füntten 'thans gelijktijdig in vrijheid te stellen'. De regering stelde dat het recht van de Kroon in individuele gevallen gratie te verlenen overeind bleef. Met het oog daarop – er lag immers van alle drie een gratieverzoek – zou de regering in aanvulling op de reeds uitgebrachte adviezen nader onderzoek laten doen naar de lichamelijke en geestelijke toestand van de drie. Ook zou de regering zich laten voorlichten door een groep deskundigen die het vertrouwen genoot van het voormalig verzet en van oorlogsvervolgden. De regeringsverklaring is terecht 'vlees noch vis' genoemd. 'Er was sprake van een onwerkbaar compromis waarbij de regering kennelijk tegemoet probeerde te komen aan zowel de voor- als tegenstanders, zonder dat een van beide partijen gezichtsverlies hoefde te lijden.'⁷⁰

11 In het oog van de dood

Het onderzoek naar de geestelijke en lichamelijke toestand van de Duitse oorlogsmisdadigers dat was aangekondigd in de regeringsverklaring van maart 1972, moest plaatsvinden in de Psychiatrische Observatiekliniek (POK) in Utrecht. De kliniek bij het huis van bewaring in de Gansstraat was bekend terrein voor Kotalla. In 1951 was hij daar door Baan en Rümke onderzocht. De POK werd niet om een gratieadvies gevraagd, maar om een objectief rapport, dat de regering zou betrekken bij haar beoordeling van de gratieverzoeken. Fischer en Aus der Fünften stemden, weliswaar met tegenzin, in met opname in de observatiekliniek. Kotalla verzette zich hevig tegen de uitgestippelde procedure. Een behandelaar van de POK die hem ter voorbereiding van zijn opname in Breda bezocht, noteerde:

Hij wenst niet te accepteren dat de betreffende Tweede Kamer-Commissie en verschillende groeperingen uit het volk hierbij betrokken worden omdat het geen deskundigen zijn. Hij zegt met Joden nooit iets te maken gehad te hebben, de visie van verzetsmensen goed te kunnen begrijpen, omdat hij zelf in Polen 'verzetsman' geweest zou zijn en vermeldt dat er nog een derde groep is, die hij niet met name weet te noemen.¹

Tegenover directeur Postma van de reclasseringsvereniging zei hij 'er de voorkeur aan te geven te sterven dan nogmaals de emoties te ondergaan die er de laatste tijd op mij zijn afgekomen'. Kotalla kon niet meer. Hij wenste ook niet opnieuw in het verleden te duiken en alles weer naar boven te halen.² Een patstelling dreigde.

Kotalla stond niet alleen in zijn verzet. Hij kreeg bijval van de jonge advocaat Wim Nouwen. Deze had rond het gratiedebat in de Tweede Kamer contact met hem opgenomen. Nouwen had zich tijdens zijn studie rechten in Nijmegen verdiept in de drie van Breda. Zijn eindscriptie, die hij in april 1970 had ingeleverd, handelde over de vraag wat er met de laatste Duitse

oorlogsmisdadigers moest gebeuren. De hoogleraar die een oordeel moest vellen over zijn scriptie was prof. mr. A.A.M. van Agt. Nouwen analyseerde in zijn scriptie een speciale aflevering van *Achter het Nieuws*, uitgezonden op 27 augustus 1969. In het televisieprogramma werden acht prominente Nederlanders gevraagd of Fischer, Aus der Fünt en Kotalla moesten worden vrijgelaten. Nouwen onderzocht wat de voor- en tegenstanders van gratieverlening voor argumenten aandroegen. De student noemde het zeer opvallend dat de drie oorlogsmisdadigers door meerdere geïnterviewden meer werd verweten dan dat ze ten laste was gelegd tijdens hun berechting. 'De oorlogsmisdadiger staat voor de gehele oorlog terecht. (m.i. ten onrechte).' Nouwen sloot zijn scriptie af met een scherpe morele stellingname. De werkelijke oorzaak dat de drie nog vastzaten werd volgens hem 'in schaamrood verzwegen'. Het in de oorlog passieve Nederland schoof de eigen 'schuld' als het ware af op de laatste drie oorlogsmisdadigers, aldus de student.³

Dat Kotalla uiteindelijk zijn verzet tegen een opname in Utrecht staakte, was mede te danken aan gevangenis-aalmoezenier Antoon Verheijen. Pater Verheijen studeerde in de oorlogsjaren Duitse letteren aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Na zijn studie ging hij aan de slag als leraar, bekleedde verschillende functies op Brabantse seminaries en gaf godsdienstles op een jongenstuchtschool in Breda. In 1962 vroeg bisschop De Vet van Breda hem of hij aalmoezenier wilde worden in de Koepel. 'Ook toen had ik geen keuze; ik moest wel en ben sedertdien altijd actief in het gevangeniswerk gebleven.'⁴

Samen met reclasseringsdirecteur Postma wist Verheijen de halsstarrige Kotalla te overtuigen van het belang van opname in Utrecht. Het was de enige weg naar zijn uiteindelijk invrijheidstelling, hielden ze hem voor. Na een aantal gesprekken met Margarete en de Bredase strafrechtadvocaat W.G.A. Kousemaker, die Nouwen tijdelijk verving omdat hij langere tijd in het buitenland verbleef, zwichtte Kotalla.⁵ De druk die op hem werd uitgevoerd, was groot. Naar eigen zeggen vertrok hij 'met de pistool op de borst' naar de POK.⁶

Kotalla kwam op 2 oktober 1972 aan in Utrecht. Bij binnenkomst in de kliniek was hij redelijk opgewekt. Hij richtte zijn kamer in met persoonlijke spulletjes en hield zijn verblijf, net als hij in de Koepel altijd deed, netjes schoon. Hij gedroeg zich volgens het POK-rapport als 'een parmantig baasje dat erg irriteert, minder omdat hij zoveel kritiek heeft als wel door de toon waarop: die komt bepaald niet prettig over'. Over zijn oorlogsverleden sprak hij 'gladgestreken'. De onderzoeker noteerde:

Kotalla ontkent vroegere en huidige delen van zijn eigen realiteit, deze kunnen echter noch uit de geschiedenis en de pijnlijke herinneringen van velen noch uit zijn actuele bestaan weggewist worden.

Aan het medisch onderzoek werkte hij zonder problemen mee. Het psychologisch onderzoek had meer voeten in de aarde. Kotalla sprak vier keer met een psycholoog, maar weigerde keer op keer mee te doen aan de testonderzoeken die hem werden voorgelegd. Zijn argumenten hiervoor wisselden. Hij geloofde niet dat de testen gezien zijn leeftijd en situatie zin hadden. Bovendien, zo betoogde Kotalla, had een psychologisch onderzoek geen nut aangezien de observatiekliniek niet werd geacht advies uit te brengen over zijn gratieverzoek. Hij wilde ook voorkomen dat de uitslag van een psychologisch onderzoek net als de eerste keer dat hij in Utrecht werd onderzocht, uit zou lekken. Margarete zou dan in de krant moeten lezen dat hij 'gek en dom' was. In een van de gesprekken met de psycholoog gaf Kotalla aan de minister van Justitie te zien als een Pilatus, die hem aan het volk uitleverde. Volgens de psycholoog identificeerde hij zichzelf zodoende impliciet met Jezus.

De daden waarvoor hij was veroordeeld, deed Kotalla af als onbeduidende handelingen. 'Nou ja, wel eens een klap gegeven,' erkende hij, terwijl hij met de vlakke hand een klapje in de lucht gaf. Kotalla:

Dat was natuurlijk niet goed; dat had ik niet mogen doen; maar dat ik daarom zo zwaar gestraft moet worden kan ik niet geloven. U moet eens weten waar ik allemaal al van beschuldigd ben wat niet waar is. Ik zou Joden vervolgd hebben en mensen armen en benen afgezaagd hebben. Hoe kan men zulke afgrijselijke dingen van mij denken.

Toen de executies in Kamp Amersfoort ter sprake kwamen reageerde Kotalla dat deze volledig reglementair waren geweest en dat hij nooit buiten zijn boekje was gegaan. De psycholoog noteerde:

Zoals hij tegenover mij zit ontgaat hem grotendeels hoe absurd zijn gekeuvel mij in de oren moet klinken. Zonder dat hij dat met woorden zegt drukt zijn attitude uit dat hij zijn veroordeling als onrechtvaardig beleeft. Hij voelt zich miskent [*sic*] in zijn goede bedoelingen, in zijn loyaliteit aan zijn vaderland en in zijn humane rechtvaardigheid.

In de slotconclusie van het observatierapport stelde hoofdonderzoeker G.G.F. Pareau Dumont dat het hardnekkige verweer van Kotalla tegen on-

ware of onbewezen aantijgingen aangaf hoe sterk zijn aandacht naar buiten was gericht en hoe weinig hij in staat was zich in de gevoelens van anderen te verplaatsen. 'Formeel zou zijn verweer vermoedelijk terecht geweest zijn, maar emotioneel ontbreekt de aanvaarding van "na wat ik gedaan heb is dit het soort dingen die ik verwachten kan".' Aan deze opstelling zou geen enkele omstandigheid iets veranderen, stelde Pareau Dumont.

Van voortgezette detentie is verslechtering noch herstel te verwachten. Ondrz. heeft niets geleerd en zal ook niets meer leren onder welke omstandigheden ook. Zou hij buiten wonen, dan zou hij zich over onrechtvaardige beschuldigingen opwinden en in de publiciteit treden.

Conform de opdracht van de minister van Justitie kwam de pok niet met een advies over gratieverlening. De minister kon uit het observatierapport wel concluderen dat bij Kotalla geen sprake was van zodanige geestelijke of lichamelijke klachten dat onmiddellijke vrijlating moest worden overwogen.⁷

Het afgedwongen onderzoek in Utrecht veranderde niets aan de uitzichtloze situatie van Kotalla. De rapporten over Fischer en Aus der Fünten leidden eveneens tot niets. De uitkomsten deden er ook niet toe, erkende minister Van Agt dertig jaar later. Na het Kamerdebat geloofde hij niet meer in de vrijlating van 'de drie'. Van Agt:

Ik was natuurlijk realistisch genoeg om te beseffen dat het mij niet meer gegeven zou worden om het nog ooit tot vrijlating te brengen. Ik heb nooit meer de illusie gehad, geen tel, dat het tot vrijlating zou komen zolang ik op die post zat.⁸

Vanuit de pok keerde Kotalla op 17 november terug naar een nagenoeg verlaten gevangenis in Breda. Het gevangeniswezen was gereorganiseerd en de minister van Justitie had de Koepel aangewezen voor kortgestraffen. Langgestraffen werden voortaan opgesloten in een nieuwe vleugel van de strafgevangenis in Scheveningen. Voor de drie Duitse gevangenen werd vooralsnog een uitzondering gemaakt, maar op niet al te lange termijn zouden ook zij naar een andere gevangenis worden overgeplaatst. Een aantal locaties verspreid over het land passeerde de revue op het ministerie, maar Scheveningen werd ook voor de laatste drie langgestraffen in Breda de meest geschikte inrichting geacht. 'De interne en externe beveiliging wordt daar goed; met het oog op hun gezondheidstoestand kan zo nodig gebruik worden gemaakt van het penitentiair ziekenhuis en voor zover specialistische controle nodig

is zal Den Haag c.q. Leiden zeker voldoende mogelijkheden bieden.’ Overplaatsing zou rond februari 1973 moeten plaatsvinden, zodra de verbouwing in Scheveningen in zijn geheel was afgerond.⁹

Kotalla sloeg de schrik om het hart toen hij hoorde dat hij Breda zou moeten verlaten. Hij dreigde al zijn zekerheden kwijt te raken. Tijdens het onderzoek in Utrecht had hij al aangegeven hoe hij over een vertrek uit Breda dacht:

Iedereen weet dat je oude bomen niet moet verplaatsen, dan gaan ze dood en ik heb toch nog maar zo weinig jaren. Met deze kwaal 4 of 5 jaar hoogstens. Laten ze mij dat beetje laten houden, waar ik mijn vrouw rustig kan spreken, meer vraag ik niet. Als ze me overplaatsen overleef ik het niet. [...] En als het Nederlandse volk mij dan kapot wil hebben dan zal ik zelf wel van de ring afspringen.¹⁰

Kotalla was bezorgd of Margarete de langere reistijd aankon en of in Scheveningen ruimte was voor zijn maanvissen. Dat in Scheveningen een strenger regime zou gelden, kon hem weinig schelen. Hij verbleef het grootste deel van de dag toch in zijn cel. Het samen blijven met Fischer en Aus der Fünt en woog voor hem niet zwaar. Veel contact had hij niet met zijn landgenoten.

Fischer en Aus der Fünt en zagen een vertrek uit Breda eveneens niet zitten. De twee voerden net als Kotalla aan dat hun familie extra kilometers zou moeten maken om ze te kunnen bezoeken. Op het ministerie werd hier niet al te zwaar aan getild. Aus der Fünt en vreesde in een andere gevangenis met wantrouwen te worden ontvangen. In Breda kende hij iedereen – van de jongste bewaarder tot de directeur – en iedereen kende hem. Hij hechtte ook aan zijn werk in de gevangeniskeuken. Fischer was niet gerust op zijn veiligheid in een nieuwe omgeving. Met name de jaarlijkse dodenherdenking die in Scheveningen werd gehouden, baarde hem zorgen.

Het ministerie van Justitie wilde geen risico’s nemen met het overplaatsen van de Duitsers en vroeg geneesheer-directeur F.H.L. Beyaert van de pok om advies. Beyaert stelde dat het beter was als Kotalla op een of andere manier in Breda zou kunnen blijven. ‘Dat spanning en zorgen over een gedwongen verplaatsing de lichamelijke gezondheidstoestand kunnen beïnvloeden spreekt vanzelf.’ Toch hoefde zijn gezondheidstoestand geen beletsel te zijn, vervolgde Beyaert. ‘Gedwongen verplaatsing van Kotalla levert iets meer risico voor zijn gezondheid op, dan voor een gemiddelde bejaarde.’¹¹ Het advies van Beyaert en de bezwaren van de drie vonden gehoor op het

ministerie van Justitie. Begin 1973 was de overplaatsing van de baan. Kotalla was opgelucht en blij dat hij zijn dagen kon blijven slijten in zijn vertrouwde cel omgeven door zijn maanvissen.¹²

De bevolking van de Koepel veranderde omdat de andere langgestraften wel naar Scheveningen werden overgebracht. Als Kotalla overdag op de binnenplaats ging luchten of 's avonds naar de recreatiezaal toog, was hij niet langer omgeven door zware misdadigers, maar door een rijke schakering aan kleine criminelen, zoals inbrekers en autokrakers. In de 'nieuwe' Koepel kreeg Kotalla met nog één verandering te maken. Hij mocht tijdens het luchten niet langer op zijn favoriete bankje op de binnenplaats zitten. Vastgesteld was dat een scherpschutter vanaf een bepaald punt op het naastgelegen congresgebouw Het Turfschip hem op het bankje onder vuur zou kunnen nemen.¹³ De veiligheidsmaatregel was ingegeven door de doodsb bedreigingen die rond het gratiedebat in februari 1972 jegens Kotalla en de andere twee Duitsers waren geuit.¹⁴

Recht op AOW

Terug in Breda stortte Kotalla zich op een nieuwe juridische strijd. Deze keer had hij zijn zinnen gezet op een pensioen krachtens de Algemene Ouderdomswet (AOW). De AOW was in 1957 in de plaats gekomen van de Noodwet Ouderdomsvoorziening, die in 1947 onder minister Drees van Sociale Zaken was ingesteld. De ouderdomsvoorziening en later de AOW moest mensen in staat stellen na hun 65ste te stoppen met werken. Ruim voordat hij 65 jaar werd, stuurde Kotalla de aanvraagformulieren op naar de Sociale Verzekeringsbank (svb). Op 14 juli 1973, zijn verjaardag, volgde de afwijzing. Volgens de svb kwam Kotalla niet in aanmerking voor een pensioen omdat hij niet in Nederland woonde of na het bereiken van de 15-jarige leeftijd in Nederland had gewoond. Hij was ook niet verzekerd geweest ingevolge de Ouderdomswet.¹⁵

De afwijzing kwam voor Kotalla niet als een verrassing. Toen Willy Lages in 1969 vanuit Duitsland bij de svb informeerde naar de mogelijkheden voor een AOW-uitkering, moest minister van Sociale Zaken Roolvink tekst en uitleg geven aan de Tweede Kamer. Roolvink verzekerde de Kamer toen dat Lages, indien hij een aanvraag zou doen, geen recht had op een uitkering omdat hij 'gedurende zijn gevangenschap hier te lande niet geacht kan worden binnen het rijk te hebben gewoond'.¹⁶ Het verzoek om informatie van Lages ging met de nodige ophef gepaard. De communistische krant *De Waarheid* sprak van een ingediende 'beulsrekening'.¹⁷ Bevreemd voor nega-

tieve reacties in de pers had Franz Fischer in overleg met zijn vrouw in 1966 afgezien van een AOW-aanvraag.¹⁸

Angst voor negatieve reacties was Kotalla vreemd. Het had hem in het verleden nooit weerhouden om in actie te komen. Als hij meende ergens recht op te hebben, was er niets wat hem tegenhield. Maar bij de AOW-aanvraag speelde een ander motief mee. Met de ouderdomsuitkering zou hij Margarete, om wie hij zich voortdurend zorgen maakte, financieel kunnen steunen. Kotalla had in de gevangenis geen extra geld nodig. Op zijn gevangenisrekening stond na al die jaren voldoende geld voor de weinige uitgaven die hij deed. De uitkering zou ten goede komen aan Margarete.

Na de afwijzing door de svb tekende Kotalla bezwaar aan bij de Raad van Beroep. De Bredase advocaat Kousemaker betoogde dat zijn cliënt sedert vele jaren in Nederland woonachtig was en dat er geen uitzicht was dat hij zijn leven elders dan in Breda of in een andere Nederlandse gevangenis zou slijten. Kousemaker wees erop dat Kotalla in de gevangenis gewerkt had voor het ministerie van Justitie. De advocaat greep ook terug op Kotalla's veroordeling door het Bijzonder Gerechtshof en de vele fouten die in zijn ogen tijdens dit proces waren gemaakt. Kousemaker:

De berechting van Kotalla is een zwarte bladzijde in de geschiedenis van de naoorlogse rechtspraak. Nu de minister van Justitie blijkbaar deze zaak waarin ook hij zelf bij betrokken is geraakt, wenst te vergeten, zal men ook de consequenties van het verblijf van Kotalla in Nederland moeten aanvaarden.¹⁹

De advocaat die namens de svb optrad, stelde dat een verblijf in de gevangenis, 'waarin iemand tegen zijn wil wordt opgesloten en vastgehouden, niet als wonen binnen het Rijk kan worden beschouwd'. Kotalla was in de jaren van gevangenschap ook niet verzekerd geweest voor een pensioenuitkering, herhaalde de advocaat. Dat laatste was pas het geval geweest als hij binnen het Rijk in dienstbetrekking werkzaam was geweest. Het werk in de gevangenis kon niet worden aangemerkt als werkzaamheden 'verricht in dienst van een in Nederland gevestigde werkgever'.²⁰

De Raad van Beroep wees Kotalla's bezwaar af. Maar zoals altijd gaf hij zich niet gewonnen. Hij stapte naar de Centrale Raad van Beroep, de hoogste rechterlijke macht in Nederland op het gebied van sociale zekerheid. In dit hoger beroep werd hij bijgestaan door Kousemakers kantoorgenoot W.C.J. Piet. Diens argumenten waren niet anders dan die Kousemaker eerder naar voren had gebracht. Piet overlegde nog wel een uittreksel van het bevol-

kingsregister van Breda aan de Centrale Raad van Beroep waaruit bleek dat Kotalla sinds 12 december 1952 stond ingeschreven in de Brabantse stad. De svb hield voet bij stuk en voerde aanvullend aan dat een volksverzekering verbondenheid met de volksgemeenschap veronderstelde. Kotalla had die verbondenheid niet en hoefde dus ook niet te profiteren van de gemeenschap:

Kotalla is een misdadiger die als lid van een misdadige organisatie ons land is binnengedrongen. Wegens volkenrechtelijke misdrijven is hij hier veroordeeld. Als hij ooit mocht vrijkomen, zal hij meteen als ongewenst vreemdeling over de grens worden gezet.

Als hij aanspraak op een uitkering meende te kunnen maken, dan rustte die verplichting volgens de svb meer op Duitsland dan op Nederland. In Duitsland kreeg zijn vrouw overigens al op zijn naam een uitkering, merkte de advocaat van de svb op. Deze uitkering hield het midden tussen een ouderdomspensioen en een uitkering wegens arbeidsongeschiktheid. Het ging om een uitkering waarvoor Kotalla al voor de oorlog toen hij in de staalfabriek in Bismarckhütte werkte, rechten had opgebouwd. De Centrale Raad van Beroep stelde hem andermaal in het ongelijk. Kotalla woonde niet in Nederland. Het bewijs hiervoor lag volgens het rechtscollege in het feit dat hij al die jaren zijn echtelijke woning in Kleve had aangehouden.²¹ Het enige wat Kotalla nog restte was een gang naar de Hoge Raad. Advocaat Piet deed andermaal een poging juridisch aan te tonen dat Kotalla in Nederland woonachtig was.²² De Hoge Raad kwam in november 1975 net als eerder de Sociale Verzekeringsbank, de Raad van Beroep en de Centrale Raad van Beroep tot de conclusie dat hij niet in aanmerking kwam voor een ouderdomspensioen. Kotalla had ook deze juridische strijd tot het bittere eind gevoerd, en verloren.²³

Kotalla's wens een AOW-uitkering te krijgen, leidde onvermijdelijk tot publiciteit. De toon was fel. *De Waarheid* noemde de aanvraag ongehoord en niets minder dan een poging af te dingen op zijn vonnis:

Het feit dat Kotalla er blijkbaar op dit moment niet voor terugdeinst zijn 'financiële claims' met dit soort methoden aanhangig te maken, plaatst de verhalen over zowel zijn 'ziekte' als zijn 'berouw' in een dubbel luguber daglicht.²⁴

Het *Limburgs Dagblad* concludeerde uit de procedures dat Kotalla nog altijd niets van zijn 'brutaliteit' had verloren.²⁵ Voormalig procureur-fiscaal J. Zaaij-

er van het Bijzonder Gerechtshof in Den Haag viel in een ingezonden brief in *De Waarheid* over de kritiek die advocaat Kousemaker bij de Raad van Beroep op Kotalla's proces had geuit. Van een gerechtelijke dwaling wilde de aanklager niets weten. Van mededogen met Kotalla was geen enkele sprake bij Zaaijer:

Iedereen weet toch wat een grote schoft Kotalla is. Wat hij in Amersfoort heeft gedaan is meer dan verschrikkelijk. Het beste was geweest als ze hem na de oorlog direct hadden opgehangen.²⁶

Aftakelende gezondheid

De strijd om een AOW-uitkering was grotendeels het werk van Kotalla's advocaten Kousemaker en Piet geweest. Zijn eigen rol raakte op de achtergrond doordat hij op 30 oktober 1973 werd getroffen door een beroerte en rechtszijdig verlamd raakte. Margarete werd in allerijl per telegram gewaarschuwd nadat haar man ineen was gezakt. Ze reisde de volgende dag af naar Scheveningen, waar Kotalla was opgenomen in het gevangenisziekenhuis. Toen Margarete aankwam was hij overgebracht naar het Leyenburgziekenhuis in Den Haag, waar hem betere zorg kon worden geboden. Hij werd geregistreerd onder de weinig doordachte schuilnaam 'Jozef'. Op de gang hield 24 uur per dag een gewapende bewaker in burger de wacht.²⁷

Een dag nadat Kotalla door een beroerte was getroffen bracht Ernst Wilm een gepland bezoek aan de Koepel. Voor de Duitse geestelijk verzorger was de maat vol toen hij op 31 oktober bij aankomst hoorde van Kotalla's lot. Hij stuurde een telegram naar het ministerie van Justitie waarin hij stelde dat de tijd was aangebroken om Kotalla en de andere twee Duitse gevangenen in Breda vrij te laten.²⁸ Wilm was niet enige die van Duitse zijde druk uitoefende om de zieke Kotalla vrij te laten. De West-Duitse ambassadeur in Nederland, Adolf Max Obermayer, stond daags nadat Kotalla was opgenomen in het ziekenhuis bij het ministerie van Buitenlandse Zaken op de stoep. Hij uitte tegenover de secretaris-generaal op het departement de wens dat Kotalla zodra dat medisch verantwoord was, naar Duitsland zou worden overgebracht.²⁹ Wilm en Obermayer vonden geen gehoor. Maar dat weerhield ze niet druk te blijven uitoefenen op de regering. In een brief aan Van Agt vroeg Wilm zich vertwijfeld af of Kotalla in gevangenschap moest sterven. Hij had Kotalla in het ziekenhuis bezocht. De patiënt sprak niet en kon nauwelijks nog bewegen.³⁰

De diplomaat Obermayer ging op zoek naar vooraanstaande Nederlan-

ders die voorstander waren van vrijlating. Hij suggereerde minister Van Agt een commissie in te stellen die hem zou kunnen adviseren over de vrijlating van de laatste drie Duitse gevangenen in Breda. De voormalige procureur-generaal bij de Hoge Raad, Langemeijer, zou een van de commissieleden kunnen zijn, vervolgde de diplomaat. Het voorstel werd beleefd ontvangen, maar bracht de vrijlating van de zieke Kotalla geen stap dichterbij. De Nederlandse regering was zich ervan bewust dat de gevangenschap van Kotalla, Fischer en Aus der Fünt en een blijvende belasting was voor de betrekkingen met Duitsland, maar met het emotionele vrijlatingsdebat nog vers in het geheugen kon van een wijziging van beleid geen sprake zijn.³¹

In het Haagse Leyenburgziekenhuis verslechterde Kotalla's toestand door een longembolie. Doordat een slagader naar zijn long verstopt zat, kwam er minder zuurstof in zijn bloed en kreeg hij het benauwd. De secretaris-generaal op het ministerie van Justitie rapporteerde op 9 november aan de minister dat Kotalla in de toekomst nauwelijks meer zou kunnen praten of schrijven. Zijn bewegingsmogelijkheden waren door de verlamming tot een minimum beperkt. Volgens de hoogste ambtenaar op het ministerie leek de tijd om te handelen aangebroken. 'Nu dit blijvend zal zijn wordt het m.i. hoe langer hoe meer twijfelachtig of het redelijk is om de status van tenuitvoerlegging van vrijheidsstraf te handhaven.' Een paar dagen later verzocht advocaat Kousemaker minister Van Agt namens Margarete de straf van haar man te onderbreken en hem in Fulda te laten verplegen.³²

Van Agt was na het ambtelijk rapport en de brief van Kousemaker ervan overtuigd dat Kotalla niet lang meer had te leven. Op 29 november 1973 nodigde hij daarom de vertrouwenscommissie van het Centraal Orgaan Voormalig Verzet en Slachtoffers (covvs) uit voor overleg. In het covvs hadden organisaties van verzetsmensen, voormalige kampgevangenen en vervolgden in 1972 de krachten gebundeld om te protesteren tegen de voorgenomen gratieverlening aan de drie van Breda. Het Centraal Orgaan had kort na de oprichting bij de minister van Justitie bedongen dat het, in lijn met de toezeggingen aan de Tweede Kamer tijdens het tumultueuze gratiedebat, zou worden geraadpleegd als gratie van een van de drie oorlogsmisdadigers aan de orde was. Dit zou dan plaatsvinden 'op een tijdstip waarop werkelijke consultatie nog mogelijk was'. Als gesprekspartner voor de minister vormde het covvs een zogenoemde vertrouwenscommissie die bestond uit zeven leden, die allemaal in principe tegen gratieverlening waren.³³ Tijdens een eerste overleg met minister Van Agt op 30 augustus 1972 had deze commis-

sie laten weten dat vrijlating van een van de drie Duitsers alleen was te verdedigen ‘indien het einde van hun dagen is aangekomen’.

Het antwoord op de vraag of het einde van Kotalla nabij was, moest worden gegeven door dr. Hans Hers. Het covvs had bij de minister gedaan gekregen dat een vertrouwensarts (‘Als de tijd was aangebroken’) mocht oordelen over de gezondheidstoestand van een oorlogsmisdadiger voordat de minister verdere stappen zou ondernemen. Voorzitter Hans Teengs Gerritsen van het Centraal Orgaan had dit onderbouwd door te zeggen dat zenuwartsen die met de Duitse gevangenen te maken hadden door het lange contact met hen al gauw ‘te lankmoedig in hun denken’ werden.³⁴

Hans Hers genoot het volste vertrouwen van het covvs. Voor Kotalla was de arts echter de slechtst denkbare keuze. Hers was getekend door zijn ervaringen in de oorlog en stond allesbehalve vergevingsgezind tegenover veroordeelde Duitse oorlogsmisdadigers. Een onafhankelijk en objectief oordeel van hem over Kotalla verlangen leek bij voorbaat te veel gevraagd. De in 1917 geboren Hers was een verzetsman van het eerste uur geweest. Hij had zich beziggehouden met het verzamelen van inlichtingen. Op 15 oktober 1940 werd hij samen met Lodo van Hamel – de zoon van de president van het Bijzonder Gerechtshof die Kotalla later ter dood veroordeelde – door de Nederlandse politie gearresteerd en uitgeleverd aan de Sicherheitsdienst. Na hun berechting werd Van Hamel ter dood veroordeeld en geëxecuteerd. Hers werd naar Duitsland afgevoerd, waar hij in verschillende tuchthuizen en in concentratiekamp Sachsenhausen gevangenzat. Nadat Sachsenhausen op 22 april 1945 door de Russen was bevrijd, bleef Hers nog maanden in het kamp om medegevangenen te verplegen. Terug in Nederland ging hij medicijnen studeren in Leiden. Na zijn studie specialiseerde hij zich als internist.³⁵

Hers bezocht Kotalla drie weken na zijn beroerte in het Leyenburgziekenhuis. Nadat hij zijn medische gegevens had bestudeerd, ging de internist voorzien van bloeddrukmeter en stethoscoop naar zijn kamer. Hers deed jaren later in *HN Magazine* en in een tv-documentaire verslag van zijn consult. Beide keren verklaarde hij dat Kotalla hem ontving met ‘Heil Hitler’ en een opgeheven linkerhand.³⁶ De internist deed de waarheid hier geweld aan. In de Koepel had nog nooit iemand Kotalla de Hitlergroet zien brengen en van enige sympathie voor de Führer was na de oorlog nooit iets bij hem gebleken.³⁷ Even onwaarschijnlijk is zijn opmerking dat tussen de bloemen op het nachtkastje in een leren lijstje een foto van Kotalla in ss-uniform stond.

Het onderzoek verliep in Hers’ herinnering zorgvuldig, maar niet zacht-

zinnig. Halverwege het onderzoek barstte de verpleegkundige die hem begeleidde in tranen uit. Ze vond het vreselijk dat hij die aardige oude man zo behandelde en schold hem uit voor 'beul'. Hers sprak Kotalla naar eigen zeggen in het Duits toe:

Ik wist dat hij uitstekend Nederlands kende, maar wilde hem per se in zijn eigen concentratiekamp taal benaderen; Nederlands klonk mij te vriendelijk. Ik snauwde hem gewoon toe: 'Gibt's dann so etwas, Mensch'. Dat vond hij geloof ik prachtig.³⁸

Op 29 november meldde Hers in het overleg met Van Agt en de vertrouwenscommissie van het covvs dat zijn algemene indruk van Kotalla's gezondheidstoestand 'niet gunstig' was. Maar de stervensfase was nog niet ingezet, vervolgde de vertrouwensarts. Onder gunstige omstandigheden zou hij nog drie tot vijf jaar kunnen leven. Het vervoeren van Kotalla over een grote afstand was volgens hem daarentegen risicovol. De vertrouwenscommissie was op grond van de bevindingen van Hers niet overtuigd dat Kotalla zich 'in het oog van de dood' bevond. Aan het eind van de bijeenkomst was voor minister Van Agt duidelijk dat van strafonderbreking of gratie voor Kotalla nog geen sprake kon zijn.

De minister had wel het recht om in een 'hoogst individueel geval' te gratiëren, maar voelde er niets voor een dergelijke besluit geheel en al voor eigen rekening te nemen. Van Agt koos zijn woorden tijdens het overleg zorgvuldig om duidelijk te maken dat hij het aan de ene kant graag anders had gezien, maar aan de andere kant ook wel begrip kon opbrengen voor het standpunt van het covvs. Hij legde uit dat het centrale doel van zijn ministerschap was 'in Nederland de werking van de rechtstaat optimaal te doen zijn'. Van Agt:

Op grond daarvan zou tot de conclusie moeten worden gekomen dat die optimale rechtsstaat verdere gevangenhouding van een zodanig wrak als Kotalla niet meer zou gedogen. Maar daar is dan ook het ontzettende conflict: wat voor leed zou daarmee de slachtoffers worden aangedaan? Beslist dat effect de zaak? Kan dat de slachtoffers duidelijk worden gemaakt? Allemaal vragen waarover wij nog diepgaand moeten denken.³⁹

Van Agt schoof een besluit over Kotalla's gratieverzoek dus voor zich uit. Ondertussen verbeterde Kotalla's gezondheidstoestand licht. Hij werd van

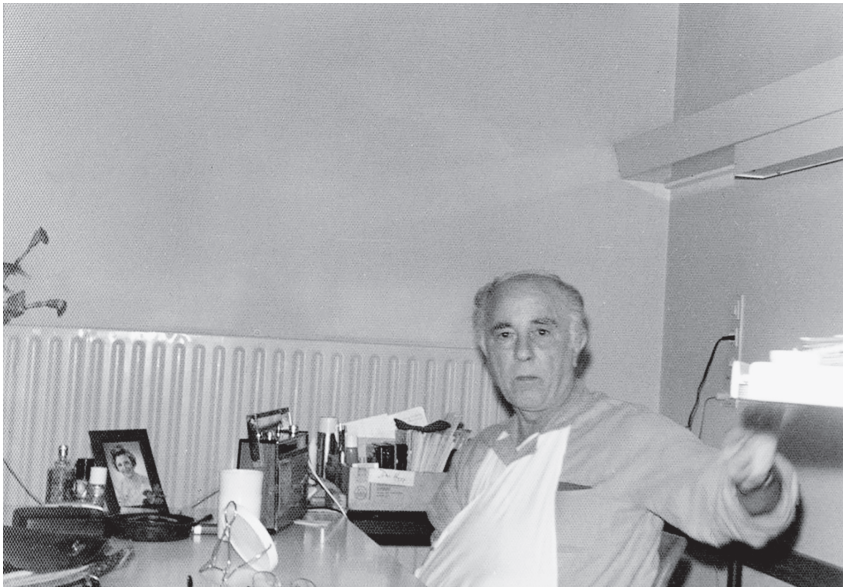
het gespecialiseerde Leyenburgziekenhuis overgebracht naar het gevangenisziekenhuis in Scheveningen. De geneesheer-directeur van het penitentiair ziekenhuis schreef in januari 1974 de opleving van Kotalla toe aan een 'verbluffende levenswil'. Zijn rechterarm was nog altijd verlamd, maar met enige moeite kon hij zijn vingers bewegen. 'Ook kan patiënt met hulp lopen en zien wij, dat hij met een ijzeren wil de moeilijkheden overwint. Het praten is hoofdzakelijk onverstaanbaar, doch gaat ook steeds verder vooruit.' De geneesheer-directeur sloot zijn rapport aan het ministerie van Justitie af met de mededeling dat patiënt uit medisch oogpunt weinig zorgen baarde.⁴⁰ De geneesheer-directeur bevestigde Hers' conclusie dat Kotalla niet stervende was. Maar dat maakte zijn verblijf in het ziekenhuis niet minder uitzichtloos.

In Duitsland nam ondertussen de ergernis over de Nederlandse opstelling tegenover de drie van Breda toe. Het Verband der Heimkehrer, een organisatie die zich inzette voor teruggekeerde Duitse oorlogsmisdadigers en de laatsten die nog gevangenzaten, haalde een miljoen handtekeningen op om de vrijlating van Kotalla, Fischer en Aus der Fünten te bespoedigen.⁴¹ Ernst Wilm bleef zich ook onverdroten inzetten voor de drie. In december 1973 stuurde Wilm een brief aan premier Joop den Uyl waarin hij hem vroeg eindelijk gebruik te maken van de mogelijkheid gratie te verlenen. Toen een antwoord uitbleef, publiceerde de oud-preses van de Evangelische Kerk zijn oproep in de vorm van een open brief. Niemand hoefde meer vrees voor Kotalla, Fischer en Aus der Fünten te koesteren, stelde Wilm. Ze hadden volgens hem berouw betoond en waren lichamelijk wraken.⁴²

De open brief en de oproep van het Verband der Heimkehrer leidden er niet toe dat het kabinet de gratiëring van de drie opnieuw op de agenda zette. Toch werd de druk vanuit Duitsland wel gevoeld. De Nederlandse ambassadeur in Bonn, J.G. de Beus, waarschuwde naar aanleiding van de open brief van Wilm dat de herleefde belangstelling voor de oorlogsmisdadigers in Breda de goede betrekkingen tussen Nederland en Duitsland in toenemende mate dreigde te belasten.⁴³ In de jaren die volgden drongen Duitse diplomaten en politici achter gesloten deuren herhaaldelijk aan op gratie voor de laatste oorlogsmisdadigers. Wilm voerde de strijd openlijk en bleef voortdurend de publiciteit zoeken. Hij was in de jaren zeventig de belangrijkste Duitse voorvechter voor vrijlating van de drie van Breda.⁴⁴

Kotalla in zijn cel Breda, 1973/1974. Foto's W.L. Nouwen

Ich will himmeln

Advocaat Nouwen, die teruggekeerd was uit het buitenland en samen optrok met advocaat Kousemaker, schrok toen hij in het najaar van 1974 zijn cliënt

bezocht. Kotalla was niet alleen lichamelijk, maar ook geestelijk afgetakeld. 'Ik vrees dat gevangenhouding van deze man in deze situatie een bijzonder triest unicum is in het hedendaagse gevangeniswezen,' schreef hij aan het ministerie. Nouwen drong aan op revalidatie in een ziekenhuis in Breda of in de Koepel. De secretaris-generaal op Justitie speelde op zijn beurt met een andere gedachte. Hij opperde Kotalla naar een particuliere verplegings- of verzorgingsinrichting over te brengen. Reden hem langer in het ziekenhuis te houden was er immers niet. Krachtens artikel 47 van de Gevangenismaatsregel had de minister de mogelijkheid een gevangene naar een (zieken)inrichting over te laten brengen, stelde de secretaris-generaal:

Kans van slagen zie ik alleen als we volstaan met een niet opzienbaren-de beveiliging en dus afzien van permanente bewaking. Indien met de grootste geheimhouding te werk wordt gegaan verwacht ik echter dat wij kunnen vermijden dat er een schokeffect ontstaat bij de publieke opinie, hetgeen anders bepaalde figuren teveel zou emotioneren en tot daden zou kunnen brengen.

Onwetend van de plannen die op het ministerie werden bedacht, wilde Kotalla na ruim een jaar in het ziekenhuis te hebben gelegen terug naar Breda. Om zijn eis kracht bij te zetten, ging hij op 27 november 1974 in hongerstaking. Een paar dagen later kwam hij daarop terug. Hij begon weer te eten, maar weigerde nu nog langer medicijnen te nemen om zijn diabetes in de hand te houden. Tegen de hoofdverpleger zei hij te handelen uit moedeloosheid. 'Ich will himmeln.' In zijn wanhoop dreigde hij het gevangenisziekenhuis in brand te steken. Een dag later deed hij de brandstichting af als een grap. Kotalla kreeg uiteindelijk zijn zin. Op 5 december 1974 was hij terug in de voor hem vertrouwde omgeving in Breda. De suggestie Kotalla op te nemen in een particuliere inrichting had het niet gehaald op het ministerie van Justitie.⁴⁵ In zijn cel wachtte hem een pakketje met lekkernijen. Het sinterklaasgeschenk was een paar dagen eerder afgeleverd door de stichting Deutscher Hilfsverein, die hulpbehoevende Duitse onderdanen in Nederland bijstond. Bij het snoepgoed zat een briefje van 'sint en piet', die ervan uitgingen dat Kotalla nog wel even in Nederland zou blijven:

Beste Vriend,

Zoals ieder jaar de gewoonte is, komt st nicolaas een paar dagen voor zijn verjaardag naar Nederland om de Nederlanders een cadeau te geven. Dat doet hij ook nu weer. Hij is dit jaar iets vroeger gekomen dan

verleden jaar. Omdat er steeds meer mensen komen. Ook voor u heeft hij wat meegebracht. Ik wil het nog niet verklappen. U moet het zelf maar ontdekken. Ik hoop dat u er veel plezier van zult hebben. Tot volgend jaar zullen we maar zeggen.⁴⁶

Kotalla verhuisde in de Koepel van de eerste ring naar een cel op de begane grond.⁴⁷ De terugkeer deed hem goed. Kotalla krabbelde op. De verzuchting dat hij wilde sterven, klonk niet meer. De strijdlust die hij sinds het begin van zijn gevangenschap aan de dag had gelegd, liet zich weer gelden. Hij was vastbesloten zich niet neer te leggen bij zijn lichamelijke ongemakken. Met behulp van een stok wist hij na verloop van tijd vier tot vijf keer per dag de centrale ruimte van de gevangenis (het vlak) rond te schuifelen. De rest van de dag bewoog hij zich voort in een rolstoel. Bij mooi weer verbleef hij soms een halfuur in de gevangenistuin. Zijn brieven dicteerde hij aan pater Verheijen, die hoewel hij niet meer in de Koepel werkte Kotalla, Fischer en Aus der Fünt en op hun eigen dringende verzoek bleef bijstaan.⁴⁸

Van toezicht op Kotalla en zijn twee landgenoten was in de Koepel al jaren geen sprake meer. Ze konden binnen de gevangensismuren gaan en staan waar ze wilden. De bewakers zagen de drie oude mannen niet meer als gevangenen, maar als 'onderdeel van het meubilair'.⁴⁹ Ze hadden ook beduidend meer privileges dan 'gewone' gedetineerden. Kotalla kreeg in maart 1971 na lang aandringen toestemming van het ministerie van Justitie een transistorradio te kopen, een voorrecht dat andere gevangenen niet hadden. De gevangenisdirectie droeg 300 gulden bij in de kosten.⁵⁰ In de loop van de jaren zeventig kregen 'de drie' een paar dagen voor kerst een televisie en een videorecorder cadeau van de Duitse ambassade. Ze waren de eerste gevangenen met een televisie op hun cel. Het royale geschenk, tot verbazing van de bewaarders met instemming van de gevangenisdirectie, leidde tot wrevel in de Koepel. 'Moet ik eerst een miljoen Joden de gaskamer injagen, voordat ik tv in mijn cel krijg?' klonk het onder de gevangenen. Beu van de opmerkingen kapte een bewaarder de opmerkingen na verloop van tijd af door te zeggen: 'Pas als jij hier 25 jaar vastzit, krijg je tv in je cel.' Daar hadden de klagende gevangenen niet van terug.⁵¹

Hoewel hij vooruitging moest Kotalla na zijn beroerte door de dag heen geholpen worden door het gevangenispersoneel. Zijn onmacht om voor zichzelf te zorgen maakte hem geregeld razend en leidde tot woede-uitbarstingen richting de bewaarders. 'Hij wilde niet van ons afhankelijk zijn, maar moest dat noodgedwongen wél doen,' merkte een van hen op. 'Dan liet ik hem tot een zekere grens maar uitrazen en bedacht me dat deze woede niet persoonlijk was bedoeld, maar in feite tegen zijn eigen, onwillige lichaam was

gericht.' Met hulp van een logopediste die hem wekelijks bezocht, probeerde Kotalla opnieuw te spreken en te schrijven. 'Als het hem lukte zich weer enigszins verstaanbaar te maken, dan glunderde hij. Gedreven oefende hij tot iedereen hem weer redelijk kon verstaan.'⁵² Kotalla trainde zijn mondspieren door voor de spiegel vijf keer ee-oo, aa-oo, oe-ee, aa-uu te zeggen en blaas oefeningen te doen. Zijn tongspier oefende hij door zijn tong vlug in en uit te steken, heen en weer te bewegen en een lolly weg te duwen. Schrijven kreeg hij weer enigszins onder de knie door met een dikke stift grote letters en cijfers te tekenen en dit langzaam uit te breiden naar woorden.⁵³

Kotalla kon in het voorjaar van 1975 zelfs de energie opbrengen om gratis scheermesjes los te peuteren bij fabrikant Braun. Toen zijn scheerapparaat, een Braun Sixtant BN, stukging en hij een Braun Synchron kocht, bleken de mesjes die hij nog had liggen niet meer te passen. Hij vroeg Braun vier oude mesjes te mogen ruilen voor exemplaren die op zijn nieuwe aankoop pasten.⁵⁴ De Duitse fabrikant noemde het verzoek hoogst ongebruikelijk, maar stemde in en stuurde Kotalla drie nieuwe mesjes. Het vierde werd niet vervangen omdat dit al was gebruikt.⁵⁵ Kotalla toonde zich dankbaar en beloofde Braun in de toekomst 'Abnehmer Ihrer Fabrikate zu bleiben'.⁵⁶

De geneeskundig inspecteur van het ministerie van Justitie die Kotalla drie maanden na zijn terugkeer in de Koepel bezocht, kwam tot de conclusie dat zijn algemene toestand zeker niet was verslechterd. 'Hij loopt beter, lacht meer en is opgeruimder geworden.' Met enige goede wil was Kotalla wel verstaanbaar. De inspecteur stelde:

Patiënt is wel invalide en gehandicapt, doch wordt in medische zin goed opgevangen. De verplegers helpen hem bij het baden, bed opmaken, cel schoonmaken en het voedsel klein te maken. Bij het medicijnen uitreiken vindt dagelijks een gesprek plaats. Betrokkene komt zelfstandig in en uit bed, kleedt zichzelf aan, en behoeft geen hulp bij het eten en naar het toilet gaan, bij het wassen en scheren omdat hij hiervoor zijn linkerhand heeft leren gebruiken.⁵⁷

Het optimisme van de geneeskundig inspecteur werd niet door iedereen gedeeld. Mensen die dicht bij hem stonden of hem dagelijks zagen, hadden een ander beeld van Kotalla's gezondheidstoestand. In april 1975 deed advocaat Nouwen een klemmend beroep op Van Agt om Kotalla's straf te onderbreken. Zijn cliënt was 'verworden tot een wrak', schreef hij. Kotalla kon zich slechts op krukken voortbewegen en was nauwelijks in staat tot spreken, lezen of schrijven. Hij was volgens Nouwen wanhopig en nauwelijks meer in

staat zijn gevangenisstraf te verdragen. Als de minister niet ingreep, restte Nouwen niets anders dan een kort geding aan te spannen tegen de Staat der Nederlanden in een poging strafonderbreking af te dwingen.⁵⁸ Nouwen kreeg bijval van de gevangenisdirecteur. In een vertrouwelijk handgeschreven rapport voor het ministerie stelde deze in de zomer van 1975 eveneens dat Kotalla door het personeel als een 'wrak' werd beschouwd. 'Kotalla kan slechts in leven worden gehouden door een zeer zorgvuldige medische behandeling.' Volgens de directeur zag de medische dienst van de gevangenis de toekomst van Kotalla zeer somber in en vreesden ze dat hij niet ver af was van een serieuze zelfmoordpoging.⁵⁹

De waarnemingen van Nouwen en de gevangenisdirecteur leken betrouwbaarder dan het beeld dat de geneeskundig inspecteur van het ministerie van Justitie van Kotalla's gesteldheid had geschetst. De bewaarders die dagelijks met hem te maken hadden, stelden dat hij na zijn beroerte onaangename werd in de omgang. Hij kon zijn vele lichamelijke tegenslagen psychisch niet meer verwerken. Kotalla was van een stevige, gedrongen gebouwde man veranderd in een stotterende, nauwelijks verstaanbare rolstoelpatiënt. 'Hij wilde zijn lichamelijke handicaps niet aanvaarden en maakte zich voortdurend kwaad,' aldus een van de gevangenenbewaarders.⁶⁰

Heel even leek het erop dat het verzoek van advocaat Nouwen om strafonderbreking een kans maakte. De advocaat werd door zijn oude leermeester Van Agt uitgenodigd op het ministerie om over de zaak te spreken, maar de partijen kwamen niet tot elkaar.⁶¹ Het kort geding diende op 22 juli voor de rechtbank in Den Haag. Kotalla was zelf niet aanwezig. De veiligheidsmaatregelen waren desondanks streng. Bezoekers werden bij binnenkomst gefouilleerd. In de zaal en op de publieke tribune zaten rechercheurs in burger. Op het plein surveilleerden acht parketwachters. In de zaal waren nog eens twee parketwachters in uniform. Kotalla's advocaat werd voor en na de zitting begeleid door agenten. In de aanloop naar het kort geding waren meerdere bedreigingen geuit tegen Nouwen.⁶²

Kotalla's raadsman betoogde voor de rechtbank dat het langer vasthouden van Kotalla 'onmenselijk was'. Het was de vaste praktijk in Nederland, vervolgde Nouwen, dat levenslang gestraften op een gegeven moment vrijkwamen. Hij verwees in zijn pleidooi naar de beruchte dokter O., die hoewel hij tweemaal tot levenslang was veroordeeld, onlangs vrij was gekomen.⁶³ Volgens Nouwen maakte de Staat zich schuldig aan schending van artikel 14 van het Verdrag van Rome omdat hij discrimineerde op grond van nationaliteit. Na 1960 waren – met uitzondering van Lages – geen Duitse oorlogsmisdadigers meer vrijgelaten, terwijl de laatste Nederlandse oorlogs-

misdadiger op 1 juli 1964 op vrije voeten was gesteld.⁶⁴ De raadsman verweet de Staat tevens verwachtingen te hebben gewekt bij Kotalla over zijn vrijlating in de aanloop naar het Kamerdebat in 1972. De koffers waren gekocht en in de gang klaargezet. ‘Onder de voormelde omstandigheden verwordt voortzetting van de gevangenisstraf tot een kwellend handelen en een administratief folteren.’ Nouwen verwees naar een eerdere uitspraak van Van Agt waarin hij stelde dat een gevangenisstraf moet worden beëindigd wanneer deze ontaardt in vrijheidsberoving ‘die noch uit oogpunt van speciale en generale preventie, noch uit beveiliging van de maatschappij zin heeft’. Nouwen zette Kotalla’s slechte fysieke toestand stevig aan tijdens het kort geding. Zijn cliënt kon volgens hem nauwelijks meer lopen, bijna niet verstaanbaar spreken en amper nog lezen en schrijven. ‘Een rechtvaardige zet executie niet voort waar het lichaam en de ziel breekt hoe onrechtvaardig dat lichaam en die geest mag zijn geweest.’⁶⁵

Advocaat Nouwen tijdens het kort geding dat Kotalla in juli 1975 aanspande tegen de Staat der Nederlanden. ANEFO/Bert Verhoeff/Nationaal Archief

Landsadvocaat E. Droogleever Fortuyn maakte korte metten met het betoog van Nouwen. Droogleever Fortuyn erkende dat van het langer vasthouden van Kotalla ‘geen werking van generale of speciale preventie’ uitging. Maar dat betekende niet dat de voortzetting van zijn straf geen doel diende. Voortzetting van Kotalla’s detentie voorkwam, betoogde de landsadvocaat, ‘extra schade aan mensen die toch al zo grote, niet herstelbare schade hebben opgelopen’. De slechte gezondheid van Kotalla was volgens Droogleever For-

tuyn onvoldoende reden hem vrij te laten. Artsen konden immers geen voorspelling doen over hoelang hij nog te leven had. De medische verzorging in de gevangenis was ook beter dan Kotalla in een andere inrichting of 'thuis' zou kunnen krijgen, stelde de landsadvocaat. 'Er blijft dus alleen dit verschil: het gevoel eindelijk vrij te zijn. Maar dat is nu juist geen argument voor de beëindiging van de gevangenisstraf.'⁶⁶

De uitspraak liet niet lang op zich wachten. Een week later wees de president van de Haagse rechtbank de vordering af. Een levenslange gevangenisstraf mocht volgens de rechtbank een leven lang duren. In het vonnis werd erkend dat de fysieke en psychische toestand van Kotalla bijzonder slecht was, maar dat was een verslechtering die ieder ouder wordend mens kon overkomen. Bovendien was in de gevangenis goede en humane behandeling mogelijk. De rechtbank volgde Droogleever Fortuyn in zijn betoog dat de straf nog wel een doel diende: het leed van de oorlogsslachtoffers verlichten. Dat de regering in 1972 verwachtingen had gewekt was volgens de rechter maar ten dele juist omdat altijd was gezegd dat een besluit aan de Tweede Kamer zou worden getoetst.⁶⁷

Uit een inderhaast uitgevoerde opiniepeiling in opdracht van weekblad *Accent* bleek dat een ruime meerderheid van de Nederlandse bevolking zich kon vinden in de uitspraak van de Haagse rechtbank. 61 procent wilde onder geen beding de zieke Kotalla vrijlaten. Naar de motieven van de ondervraagden werd niet gevraagd. Daarvoor was de tijd te kort. Opvallend was dat de ondervraagden nog feller waren gekant tegen de vrijlating van de overige twee Duitse oorlogsmisdadigers. 72 procent was van mening dat Fischer en Aus der Fünten achter de tralies moesten blijven.⁶⁸ Mogelijk dat Kotalla's gezondheidstoestand een deel van de ondervraagden milder stemde.

Het vonnis dat de Haagse rechtbank in juli 1975 in het kort geding tegen de Staat had gewezen, bood weinig aanknopingspunten om in beroep te gaan. Desondanks vocht advocaat Kousemaker, die Nouwen afloste, door voor Kotalla. In hoger beroep werd de uitspraak in kort geding bekrachtigd door de civiele kamer van het Gerechtshof Den Haag.⁶⁹ Een gang naar de Hoge Raad liep eveneens op niets uit. Kousemaker betoogde bij dit hoogste Nederlandse rechtscollege dat Kotalla's gevangenhouding in strijd was met artikel 3 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens. Artikel 3 stelde dat 'niemand mag worden onderworpen aan foltering en aan onmenselijke of vernederende behandelingen of bestraffingen'. Volgens Kousemaker was hiervan sprake bij Kotalla omdat hem geen enkele juridische mogelijkheid werd gegeven zijn levenslange straf te beëindigen. Bijkomend argument was dat zijn gezondheid slecht was. De Hoge Raad

oordeelde echter dat Kotalla's straf niet in strijd was met artikel 3, mits hem passende medische verzorging werd verstrekt. Dat laatste was volgens de Raad het geval.⁷⁰

Toen de juridische strijd in Nederland was gestreden, stapte Kousemaker naar de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens in Straatsburg. Deze commissie beoordeelde of een zaak moest worden voorgelegd aan het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. In zijn schriftelijke pleidooi bracht de advocaat opnieuw artikel 3 in stelling. Maar ook in Straatsburg ving hij bot. De Commissie voor de Rechten van de Mens volgde de redenering van de Hoge Raad. Dat de Nederlandse regering Kotalla in 1972 hoop op vrijlating had gegeven was naar het oordeel van de commissie geen bijzondere omstandigheid die zijn verdere gevangenhouding onmenselijk maakte.⁷¹ In een begeleidend briefje bij de uitspraak schreef Kousemaker aan zijn cliënt: 'Wij laten de moed geenszins zakken. Ik bereid nu voor de zaak in Luxemburg aanhangig te maken.'⁷² De advocaat doelde hiermee op het Europees Hof van Justitie, waar hij beroep wilde aantekenen tegen de beslissing van de Europese Commissie voor de Rechten van de Mens. Tot deze stap kwam het uiteindelijk niet. Kotalla's gezondheidstoestand ging te hard achteruit. Bij een langshepende juridische procedure had hij geen baat meer. Haast was geboden.

Diep berouw

Aan het begin van de zomer van 1976 was Kotalla geestelijk compleet ingestort. Hij kon het leven in gevangenschap niet langer aan. Op 1 juli liet Kotalla pater Verheijen weten zijn medicijnen niet meer in te nemen. Hij hoopte zodoende dat er een eind aan zijn leven kwam. Verheijen verzette zich aanvankelijk tegen Kotalla's wens om te sterven, maar legde zich hier later bij neer omdat hij hem ook geen enkele hoop meer kon geven, 'zonder welke niemand kon leven'. Maar net als twee jaar eerder toen Kotalla wanhopig te kennen had gegeven dat hij wilde 'himmeln' en het ziekenhuis in brand dreigde te steken, kwam hij ook nu terug op zijn besluit. Zijn wanhoop en wens te sterven leken niet geïnsnd, maar er diende zich onverwacht een sprankje hoop op vrijlating aan.

Op 15 juli 1976, een dag na zijn 68ste verjaardag, kreeg Kotalla bezoek van zijn vrouw, geestelijk verzorger Wilm, advocaat Nouwen en pater Verheijen. Margarete bracht bij dit bezoek een brief mee van minister Van Agt waarin hij Kotalla aanspoorde zijn medicijnen weer in te nemen. De bewindsman schreef Margarete dat hij voortdurend op de hoogte werd gehouden van de lichame-

lijke conditie van haar man. Het bezoek maakte uit de woorden van Van Agt op dat van hij plan was iets te doen als Kotalla's verblijf in de gevangenis onmogelijk zou worden. Met z'n allen probeerden ze Kotalla te bewegen zijn medicijnen weer in te nemen. Hij gaf zich uiteindelijk gewonnen.⁷³ Hoewel hij keer op keer was 'bedonderd' geloofde hij opnieuw in zijn vrijlating.

Nouwen stelde in een brief aan Van Agt dat het de 'allergrootste moeite' had gekost zijn cliënt te overreden. Hij verwachtte dan ook dat Kotalla snel weer zou stoppen met innemen van zijn medicijnen als vrijlating niet dichterbij kwam. Nouwen:

Indien cliënt mijn advies niet meer volgt zal ik mij daar niet meer tegen verzetten en vraag ik U hem de voorgenomen passieve euthanasie toe te staan en geen dwangverpleging toe te passen.⁷⁴

In zijn antwoord aan Nouwen liet de minister zich niet uit over de vrijlating van Kotalla. Hij antwoordde slechts formeel dat hij niet de vrijheid had mee te werken aan het onthouden van de noodzakelijke medische verzorging aan Kotalla.⁷⁵ Nouwen reageerde op zijn beurt dat hij het moreel niet kon verantwoorden zijn cliënt te blijven overreden medicijnen in te nemen, 'omdat daarbij een suggestie onvermijdelijk is dat met een verlenging van zijn leven enig doel is gediend'. Volgens Nouwen had het rekken van Kotalla's leven alleen zin als de verwachting was gerechtvaardigd dat binnen afzienbare tijd zijn straf zou worden beëindigd. Hij verweet Van Agt dat door zijn beleid een 'diabolische situatie' was ontstaan 'dat enerzijds dan de strafexecutie zal worden beëindigd indien cliënt spectaculairder, dan thans reeds het geval is, aftakeld [*sic*] terwijl anderzijds door medicinaties wordt vertraagd'. De advocaat gaf aan zo nodig naar de rechter te stappen om dwangverpleging tegen te gaan.⁷⁶

De brief van de minister aan Margarete was een lege huls gebleken. Ondanks herhaaldelijk aandringen van advocaat Nouwen schiep Van Agt geen duidelijkheid over een eventuele vrijlating. Samen met zijn steun en toeverlaat pater Verheijen en zijn advocaten Nouwen en Kousemaker probeerde Kotalla de druk op andere manieren op te voeren. In het najaar van 1976 werd een gedramatiseerd dagboekfragment van Kotalla ter publicatie aangeboden aan het *Nederlands Juristenblad*.

Dagboek J.J. Kotalla 31ste jaar van gevangenschap 17e week

Rechterbeen werd zwart (vermoedelijk door bloedprop), hevige pijn, een dag absolute rust, na enkele dagen geen pijn meer. Ik maak

mij zorgen om Margrete [*sic*]. Zij kan de situatie lichamelijk en psychisch steeds minder aan sinds de 12e juli. Als zij de verre reis heeft gemaakt om mij te bezoeken is zij zelf volkomen uitgeput. Omdat het spreken mij steeds slechter afgaat verstaat zij mij dan nauwelijks, en het gesprek, woord voor woord, is moeizaam. Eigenlijk zijn deze bezoeken voor ons beiden een kwelling.

Ook de logopaediste vond dat het spreken achteruit is gegaan. Zij heeft de spraakles nu maar teruggebracht van één uur per week tot één uur in de veertien dagen. Ik kan niet meer lezen. Schrijfoefeningen kosten mij veel inspanning.

De warme maaltijd moest ik enkele keren laten staan omdat de groente niet was gesneden en ik ook het vlees niet meer kauwen kan. Dat probleem is echter voor mij het minst belangrijk.

Hoogtepunt in mijn bestaan: de bezoeken van de kapelaan die mij de brieven voorleest, een stuk uit de krant, die mij helpt dit op te schrijven en die mij nog de moed geeft door te gaan.

3 september 1976

In een paar verklarende noten werd Kotalla's strafverloop uiteengezet, zijn lichamelijke toestand beschreven, teruggegrepen op zijn besluit in juli zijn medicijngebruik te stoppen en te hervatten, aangegeven dat zijn vrouw op 900 kilometer van Breda woonde en uitgelegd dat de genoemde kapelaan al dertien jaar zijn zielzorger was.⁷⁷

Met het dagboekfragment wilde Kotalla aandacht vragen voor zijn uitzichtloze en inhumane situatie. Zijn poging slaagde niet. De redactie van het *Nederlands Juristenblad* wees het stuk af. De vorm was ongeschikt voor het juridisch weekblad, luidde het oordeel. In een persoonlijke toelichting aan advocaat Kousemaker waarschuwde redacteur G.E. Langemeijer, die als procureur-generaal bij de Hoge Raad met Kotalla's dossier te maken had gehad, dat de vorm van het stuk 'bijzonder kwetsbaar' was. Langemeijer stelde dat Kotalla geen voordeel zou hebben bij publicatie. Hij zag eerder een risico:

Het ligt wel voor de hand dat uit kring van de slachtoffers zou worden opgemerkt dat ook zij zeer treffende dagboekbladzijden zouden kunnen produceren. Ik ben dus overtuigd dat van een inzending van deze strekking slechts onheil zonder enig daartegenover staand voordeel voor K. te verwachten is.⁷⁸

Kousemaker leek gevoelig voor de waarschuwende woorden van Lange-meijer. Het dagboekfragment werd niet elders ter publicatie aangeboden. Het zou ongetwijfeld weinig moeite hebben gekost het relaas in een van de populaire dag- of weekbladen afgedrukt te krijgen.

In december 1976 werkte Kotalla mee aan een gezamenlijke schuldbekentenis van de drie van Breda die Ernst Wilm via persbureau ANP naar buiten bracht. In de korte verklaring, die door Kotalla, Fischer en Aus der Fünten zou zijn getekend, stond dat ze 'diep berouw' hadden en meeleefden met de familie van de oorlogsslachtoffers.

In de lange tijd van onze gevangenschap hebben wij erover nagedacht hoe afgrijselijk het plan van Hitler was alle Joden in Duitsland en de bezette landen te vernietigen, in het bijzonder in Nederland. Wij hebben er diep berouw over dat wij hieraan hebben meegewerkt, al was het ook onder dwang van het bevel.⁷⁹

In de Nederlandse kranten werd kort melding gemaakt van de late schuldbekentenis, maar veel geloof of waarde werd er niet aan gehecht.⁸⁰ De toevoeging 'al was het ook onder dwang van het bevel' leek volgens een van de kranten eerder bedoeld om hun schuld te verzwakken. 'Dat is niet de taak van hem die schuld belijdt.'⁸¹ Het debat over de vrijlating van de oorlogsmisdadigers laaide niet opnieuw op.

Kotalla takelde niet alleen fysiek af. Hij leed ook aan hevige depressies. Deze werden volgens pater Verheijen deels veroorzaakt door de lange gevangenschap en het klimmen der jaren, waardoor zijn incasseringsvermogen was verminderd. Misschien wel de belangrijkste reden voor zijn depressies waren de verschillende keren dat zijn hoop op vrijlating de grond in was geboord en de haat die voortdurend tegen hem werd gedemonstreerd in de samenleving, stelde de pater.⁸² Eind 1977 richtte hij zich in al zijn wanhoop tot paus Paulus vi. Kotalla, die zich de laatste jaren weer tot het katholicisme had bekeerd, verzocht de paus nederig alles te proberen zodat hij tenminste in vrijheid kon sterven. 'Over het vonnis wil ik niet klagen. Wel over het feit dat alle Nederlanders die voor dezelfde feiten veroordeeld waren – reeds 15 jaar vrij zijn.' Aan het feit dat hij niet klaagde over zijn vonnis, moet niet al te veel betekenis worden toegekend. Het was niet zo dat hij zijn veroordeling na decennia van strijd had geaccepteerd. Het leek er meer op dat hij afzag van kritiek op zijn vonnis om de paus voor zich te winnen.

Het was niet de eerste keer dat Kotalla zich tot Rome wendde. Hij had ook

aan de twee voorgangers van Paulus VI geschreven. Antwoord had hij nooit gekregen. Het maakte hem moedeloos. 'Ben ik dan niet alleen door mijn eigen volk en door het Nederlandse volk, maar ook door mijn kerk afgeschreven?' Hij stelde dat de jaren in gevangenschap, waarbij vaak van officiële zijde hoop op vrijlating gegeven werd, niet makkelijk te dragen waren. Kotalla:

Nu komt daar nog bij dat ik lijd aan een hevige hartkwaal en in '75 een hersenbloeding gehad heb waardoor ik halfzijdig verlamd ben en bijna niet kan spreken – wel wat lezen maar niet schrijven. Het ergste is nog dat ik nu aan het einde van mijn krachten ben en niet alleen ik, maar ook mijn vrouw, die vanuit Fulda waar ze woont, mij regelmatig komt opzoeken. Wij kunnen dit leven echt niet meer verdragen. Nederland heeft het Europees Verdrag aangaande de mensenrechten ondertekend, alleen voor ons schijnt men hier een uitzondering te maken.

Kotalla had zijn hoop op de paus gevestigd omdat deze er eerder dat jaar in was geslaagd de in Israël voor wapensmokkel veroordeelde aartsbisschop Hilarion Capucci vervroegd vrij te krijgen. Ruim een jaar later, in maart 1979, kwam er antwoord van het Vaticaan in de vorm van een brief aan bisschop Ernst van het bisdom Breda. Ernst kreeg het advies Kotalla 'troost en hulp' te bieden.⁸³ Op een interventie van de paus hoefde Kotalla niet te rekenen. Hij werd opnieuw teleurgesteld.

Het grote publiek kreeg in februari 1979 een glimp van de aftakelende oorlogsmisdadiger te zien. Het weekblad *EXTRA* publiceerde een foto van Kotalla in zijn elektrische rolstoel in de centrale hal van de Koepel. Een oude, netjes geklede man (pullover, stropdas) kijkt verschrikt in de camera. Zijn linkerhand rust op de bedieningsknop van zijn rolstoel. Zijn rechterarm hangt werkloos voor zijn lichaam langs. In het begeleidende artikel schreef journalist A. Eikenaar dat achter de schermen van de Haagse politiek Kotalla's 'mogelijkheden en kansen gewikt en gewogen, besproken en afgetast' werden. De foto was met instemming van Kotalla gemaakt, mogelijk door zijn advocaat. Kotalla kreeg 500 gulden van *EXTRA* voor de foto.⁸⁴

De laatste foto van Kotalla voor zijn dood die op 23 februari 1979 in *EXTRA* verscheen. *De Telegraaf*

Vechten tegen de bierkaai

Het duurde tot juni 1979 voordat het ministerie van Justitie een onafhankelijk specialist vroeg Kotalla medisch te onderzoeken. Kousemaker had hier ruim een halfjaar eerder al om gevraagd. Het onderzoek werd uitgevoerd door de Bredase cardioloog D.N. van Paassen. De cardioloog, die zowel in het Diakonessenziekenhuis als het Laurensziekenhuis werkte, concludeerde dat Kotalla leed aan een vergevorderde vorm van slagaderverkalking. Dit was ook de oor-

zaak geweest van zijn beroerte in 1973, die tot verlamming van de rechterzijde van zijn lichaam had geleid. De doorbloeding van Kotalla's benen was sterk verminderd, waardoor hij slechts twaalf meter in een zeer laag tempo kon lopen. In de buikslagader stelde Van Paassen een aneurysma vast. De prognose van deze plaatselijke verwijding van de slagader noemde de cardioloog 'niet gunstig'. Kousemaker had gehoopt dat hij met het onderzoek van Van Paassen in de hand de minister van Justitie kon overtuigen van de noodzaak om Kotalla vrij te laten. Maar ondanks het vrij ernstige ziektebeeld was het eindoordeel van de cardioloog dat de patiënt 'redelijk stabiel' was. Hij paste op onderdelen Kotalla's medicijngebruik aan en drukte zijn verpleger op het hart dat hij zoutloos moest eten. Voor een operatie kwam Kotalla niet meer in aanmerking, maar opname in het gevangenisziekenhuis, waar hij de benodigde zorg kon krijgen, was raadzaam, stelde Van Paassen.⁸⁵ De gevangenisarts Nijeholt, die rond dezelfde tijd een medisch rapport opstelde en dat naar het ministerie van Justitie stuurde, kwam tot een tegenovergestelde conclusie. Volgens hem was Kotalla's gezondheid dermate verslechterd dat van een 'naderend einde' gesproken zou kunnen worden.⁸⁶

Pater Verheijen en advocaat Kousemaker waren er aan het begin van de zomer van 1979 in elk geval van overtuigd dat Kotalla niet lang meer had te leven. Na lang aandringen kregen ze op 5 juli een onderhoud in Den Haag met Job de Ruiter, die in december 1977 in het kabinet-Van Agt was agetreden als minister van Justitie. Gesteund door het rapport van de gevangenisarts wisten Verheijen en Kousemaker de CDA-bewindsman te overtuigen dat Kotalla stervende was. De Ruiter handelde snel en liet dr. Hers bellen.⁸⁷ Vooruitlopend op de bevindingen van de vertrouwensarts van het COVVS werd een Koninklijk Besluit opgesteld waarin stond dat Kotalla's levenslange gevangenisstraf werd opgeschort in afwachting van een beslissing op zijn gratieverzoek. Met dit besluit kon hij verwijderd worden. Alleen de datum en de handtekening van de koningin ontbraken nog.⁸⁸

Hers bezocht Kotalla op 6 juli. Kotalla was toen net verhuisd van zijn cel naar het kantoor van de humanistisch geestelijk verzorger. Het kantoor op de begane grond bestond uit twee cellen waar de tussenmuur uit was gebroken. De twee ramen van de cel waren weliswaar van tralies voorzien, maar konden open. Kotalla's meubilair en persoonlijke spulletjes verhuisden mee van zijn cel naar de ruime 'ziekenkamer'. De zorg voor Kotalla werd gedeeld door een verpleegkundige van de Koepel, Knook, en de zusters van de congregatie Alles voor Allen in Breda. De verpleging van zieken en ouderen was een belangrijke doelstelling van de kloostergemeenschap.⁸⁹

Een dag na zijn bezoek aan de Koepel bracht Hers op een gezamenlijke

bijeenkomst verslag uit aan de minister en de vertrouwenscommissie van het covvs. Volgens de arts was Kotalla een ‘wrak’ en verkeerde hij in een ‘deplorabele toestand’. Een van zijn hartkleppen ging niet meer geheel dicht, hij had vocht in de longen en zijn halsslagader was ernstig vernauwd. Kotalla kon nog maar een paar passen lopen en lag meestal in bed. Zelfstandig wassen kon hij zich niet. Hij probeerde nog wel te lezen, maar niet alles drong meer tot hem door. Als hij een vrij man was, zou Kotalla opgenomen zijn in een verpleegtehuis, stelde Hers. Van het ‘vlerkerige gedrag’ dat hij zich van zijn eerste kennismaking in 1973 herinnerde, was niets meer te merken.

De uiteenzetting van Hers overtuigde de zeven leden van de vertrouwenscommissie niet. Zij wilden maar één ding weten: stond Kotalla in het oog van de dood? Ze wilden te allen tijde voorkomen dat de oorlogsmisdadiger na zijn vrijlating – net als Lages eerder – nog lange tijd in vrijheid zou leven. Hers antwoordde dat hij niet kon zeggen hoelang de patiënt nog te leven had. Er was sprake van een wankel evenwicht, maar geen acuut levensgevaar. Over Kotalla’s levensverwachting was meer te zeggen als hij optimaal zou worden verpleegd. Maar van overplaatsing naar het penitentiaire ziekenhuis in Scheveningen wilde Kotalla niets weten, aldus Hers. Voor de leden van de vertrouwenscommissie was duidelijk dat de oorlogsmisdadiger nog niet in het oog van de dood stond. Hij had volgens hen recht op een goede medische behandeling, maar niet op een terugkeer in de burgersamenleving.

De opstelling van het covvs verraste minister De Ruiter. Hij vroeg zich hardop af of de normering voor de invrijheidstelling (‘in het oog van de dood’) niet anders kon worden geformuleerd. Hers had immers aangegeven dat Kotalla een menselijk wrak was. Kon Kotalla dan helemaal niet worden vrijgelaten? vroeg de minister zich vertwijfeld af. Voorzitter Teengs Gerritsen antwoordde de bewindsman dat het uitgangspunt van het covvs altijd was geweest dat levenslang daadwerkelijk levenslang moest zijn. Oorlogsmisdadigers hadden hun recht op terugkeer in de vrije maatschappij verloren, vervolgde hij. De vertegenwoordigers van het verzet en slachtoffers van de nazi’s waren volgens hem niet uit op wraak, maar maakten zich grote zorgen over wat de vrijlating van Kotalla bij oud-verzetsmensen zou losmaken. Ze sloten niet uit dat invrijheidstelling tot ‘verkorting van de levensduur voor een of meer van hen kan betekenen’. Joop van Baaren van de Nederlandse Vereniging van Ex-Politieke Gevangenen (Expogé) voegde daaraan toe dat van vrijlating alleen sprake kon zijn als een arts met 98 procent zekerheid kon zeggen dat Kotalla binnen enkele uren of dagen zou overlijden.⁹⁰

Toen minister De Ruiter na het overleg met de vertrouwenscommissie van het covvs rond de tafel zat met een groep van zes vertrouwenslieden, had hij het besluit Kotalla niet te laten gaan, al genomen. Tegenover de vertrouwenslieden herhaalde hij dat van acuut levensgevaar geen sprake was. De groep discussieerde nog wel enige tijd over de vraag of Kotalla in aanmerking kwam voor strafonderbreking gevolgd door gratie, maar de uitkomst van de bijeenkomst had geen invloed meer op het besluit van de minister.⁹¹ Op 9 juli liet De Ruiter zijn collega-ministers weten dat hij ‘vooral nog niet van plan is een beslissing te nemen tot gratieverlening aan Kotalla’. ‘De huidige situatie zal blijven bestaan totdat zich nieuwe omstandigheden zullen voordoen.’⁹²

De nieuwe omstandigheden lieten niet lang op zich wachten. Een week nadat De Ruiter de ministerraad in het grootste geheim had geïnformeerd over het standpunt van het covvs, ging Kotalla’s gezondheid hard achteruit. ‘Het is wachten op een arts die verklaart dat hij nog maar een paar weken te leven heeft,’ noteerde pater Verheijen in de aantekeningen die hij in zijn agenda maakte. Volgens Verheijen werd er koortsachtig overlegd tussen Kousemaker, de directie van de Koepel en het ministerie van Justitie omdat niemand Kotalla in de gevangenis wilde laten sterven. Verheijen stelde Kotalla hiervan op de hoogte. Een beslissing bleef uit. De tijd verstreek. Na het weekeinde noteerde Verheijen dat het ‘iets beter’ ging met Kotalla. Met de komst van Margarete op woensdag 25 juli liepen de spanningen hoog op in de gevangenis. Zij was woedend over de in haar ogen slechte behandeling van haar man en eiste dat een arts hem ‘haftunfähig’ verklaarde.

Samen met Kousemaker vroeg Verheijen minister De Ruiter in een brief of de specialist die Kotalla eerder had onderzocht – Hers werd niet bij naam genoemd – opnieuw langs kon komen. ‘Deze specialist kan dan het verschil constateren tussen de toestand nog enkele weken terug en vandaag. Ondergetekenden zijn van mening dat ieder uitstel fataal kan zijn.’ Vanuit Den Haag kwam het bericht dat er geen actie van de minister was te verwachten aangezien de patiënt de dood nog niet in de ogen zag. Verheijen en verpleger Knook waren verbijsterd door de reactie uit Den Haag. De bevindingen van Hers van een kleine drie weken eerder waren nog altijd leidend. Volgens Knook was het ‘vechten tegen de bierkaai’.⁹³ In een brief aan een niet te achterhalen ontvanger schreef Verheijen: ‘Alles bijeen is de mening hier, van hoog tot laag, dat men de tijd voorbij heeft laten gaan om nog een enigszins honorabele oplossing te vinden voor dit drama. Het is gewoon te laat.’⁹⁴ In zijn agenda noteerde de pater op 28 juli: ‘Joop wil graag sterven. Waar? Geeft niet meer. Morgen gaan we Joop bedienen. Hij is erop voorbereid.’ De span-

ningen tussen Margarete en de gevangenisdirectie liepen intussen zo hoog op dat zij op maandag 30 juli woedend de gevangenis verliet. Verheijen, die had geprobeerd te bemiddelen, zegde haar toe elke avond te bellen.

Toen de pater haar de volgende avond belde, was het onvermijdelijke gebeurd. Kotalla was om 21.15 uur overleden. Verheijen noteerde over zijn laatste dag, 31 juli 1979:

Joop sliep 's middags uitgeput. Rechtervoet pikzwart met uitlopend vocht. Rechterbeen wit. Vocht in de longen. Heb een halfuur bij hem gezeten. Dokter zou nog komen. Tegen 6 uur pijn. [Zuster] Marie Louise heel de dag aanwezig. Later Salvatrix en [verpleger] Knook. Zuster Salvatrix teruggedreden om dekenboog te halen. Joop groette: 'Tot morgen'. Voor zij buiten was, was hij dood. Zuster Humilia was bij het sterven.⁹⁵

De rol van Hers

Kotalla was in het oog van de dood niet vrijgelaten. Hij was in gevangenschap gestorven. Levenslang was voor hem doodstraf op termijn geworden. De man die in de laatste periode van Kotalla's leven de sleutel tot zijn vrijlating in handen had, was vertrouwensarts Hers van het covvs. Hij weigerde na zijn bezoek aan de doodzieke Kotalla op 6 juli een uitspraak te doen over zijn medische toestand. Zonder duidelijkheid over zijn levensverwachting durfde minister De Ruiter Kotalla niet vrij te laten. De bewindsman overwoog wel zelf een beslissing te nemen, maar taxeerde dat vrijlating politieke zelfmoord zou zijn. De Tweede Kamer had hem naar huis gestuurd als hij zonder instemming van vertegenwoordigers van het voormalig verzet en oorlogsslachtoffers Kotalla had laten gaan, was zijn stellige overtuiging. De Ruiter beschuldigde Hers naderhand de zaak te hebben getraineerd, net zo lang tot Kotalla in de gevangenis stierf.⁹⁶ Had de bewindsman gelijk of was er meer aan de hand?

Hers haatte en verachtte Kotalla. Hij sprak met afschuw en walging over de oorlogsmisdadiger. Aan zijn onderzoek in het Leyenburgziekenhuis in Den Haag verklaarde hij een 'vieze smaak' overgehouden te hebben 'vanwege het feit dat mijn handen het lichaam van deze ter dood veroordeelde elendeling dienden te beroeren'.⁹⁷ Hers had ook geen enkele compassie met Kotalla of de andere twee Duitse oorlogsmisdadigers die nog in Breda vastzaten. 'De duizenden gevangenen in de Duitse kampen mochten ook niet naar huis om te sterven.'⁹⁸ Bij de oud-verzetsman was de dorst naar wraak 34 jaar na de oorlog nog niet geleest. Dit stond een objectief medisch oordeel

over de patiënt Kotalla in de weg, maar was niet de enige reden dat hij geen duidelijke uitspraak deed.

Hers liet zich later een paar keer uit over zijn rol als vertrouwensarts. Voor het uitblijven van een duidelijke inschatting over Kotalla's levensverwachting gaf de internist een dubbele verklaring. Hij had er niets voor gevoeld de politiek een medisch advies te leveren waarmee ze zich voor de vrijlating van Kotalla konden verontschuldigen. Kabinet en parlement moesten hun verantwoordelijkheid nemen en een knoop doorhakken, stelde hij. Het was volgens Hers ook een onmogelijke opgave vast te stellen hoelang iemand nog te leven heeft. In een interview zei hij:

Zelfs specialisten met ruime ervaring zullen nooit een uitspraak doen over de tijd die een zieke nog heeft te gaan voor zijn overlijden, omdat zo'n uitspraak er volkomen naast kan zijn, onafhankelijk van de ziekte waaraan betrokkene lijdt.⁹⁹

Naast zijn afkeer van Kotalla, het bezwaar tegen zijn opdracht en de onmogelijkheid hiervan had Hers te maken met de druk die het covvs op hem legde. Na het dramatische verlopen gratiedebat in de Tweede Kamer in 1972 was de stem van het voormalig verzet en de oorlogsslachtoffers leidend. Volgens Jolande Withuis deden zich vanaf de jaren zeventig omslagen voor in het denken, de sociale gevoeligheid en het woordvoerderschap inzake oorlogsgevolgen. Niet alleen de bestuurders maar ook de slachtoffers zelf maakten duidelijk wat in het belang van 'hun geestelijke gezondheid was'. 'Behandelaars, politici en beleidsmakers traden steeds meer in hun voetspoor.'¹⁰⁰ Vertegenwoordigers van het covvs hadden bij herhaling aangegeven dat het belang van de zieke Kotalla ondergeschikt was aan dat van de oorlogsslachtoffers. Een van de leden van de vertrouwenscommissie, Herman Milikowski, verwoordde dat aldus: 'Men kan of humaan zijn voor de beul of humaan voor de slachtoffers. De keuze is duidelijk.'¹⁰¹ De speelruimte voor Hers was derhalve beperkt.

Tien jaar na Kotalla's dood voegde Hers een opvallende episode toe aan zijn rol tijdens de laatste dagen van de oorlogsmisdadiger. De internist bevestigde in 1989 in een interview in *HN Magazine* dat hij Kotalla op de dag van zijn overlijden had bezocht. Hij trof hem toen in een dusdanig slechte conditie aan dat hij besloot de medicatie te stoppen. Zodoende versnelde hij het overlijden van Kotalla. Hers greep naar eigen zeggen in onder toezicht oog van de gevangenisarts, de nachtbroeder en de medisch adviseur van het ministerie van Justitie die hem naar de Koepel had gebracht. 'Hij was in zo'n slechte conditie, dat hij de batterij pillen die hij moest slikken weer uitspuw-

de. Ik zei: dit is onzin, je moet deze therapie gewoon staken. “Ja, maar dan heb je wel kans dat hij gauw doodgaat,” zeiden ze. Ik zei: “Nou, daar kunnen we dan ook niks aan doen, hij spuwt ze nu toch uit.”” Hers erkende dat het stopzetten van Kotalla’s medicatie een vorm van euthanasie was, maar spijt van zijn handelen had hij niet. ‘Zij dorsten die beslissing niet te nemen. Ik wel. Ze waren het met me eens, maar wilden het zelf niet doen.’¹⁰²

Het niet langer behandelen van een stervende patiënt gold eind jaren zeventig van de twintigste eeuw als ‘passieve euthanasie’. Het was geen ongebruikelijke medische praktijk en een dergelijk handelen werd niet als een strafbaar feit gezien.¹⁰³ In 2004 kwam Hers terug op zijn uitspraken in *HN Magazine*. De vertrouwensarts beweerde niet volledig te zijn geciteerd. Hij zou hebben gezegd dat het stoppen van medicijnen een vorm van euthanasie was, maar dat hiervan bij Kotalla geen sprake was omdat hij stervende was.¹⁰⁴

In 1999 werd Hers voor de camera van de NPS gevraagd in hoeverre bij het stoppen van Kotalla’s medicatie sprake was van euthanasie. Hers antwoordde daarop: ‘Als je dat woord wilt gebruiken, dan heb ik dus passieve euthanasie toegepast, ik heb dus bepaalde dingen aan hem onttrokken.’ Ook deze uitspraak bestreed Hers in 2004. Hij noemde de montage van zijn uitspraken in de documentaire een ‘schandelijke leugen’ en ‘een verdraaiing van de waarheid’. Er was in zijn ogen geen sprake van passieve euthanasie en in die termen had hij er nooit over gesproken. ‘Ik heb tijdens mijn laatste bezoek aan Kotalla gezegd: “dit is geen behandeling meer, daar moet je mee ophouden”. Daarop had de gevangenisarts gevraagd: “Durft u dat te doen?” Ik antwoordde: “Ja,” en heb vervolgens in het medisch dossier een aantal medicijnen aangegeven die moesten worden stopgezet, met daaronder mijn paraaf. Ik vond het een schande voor de geneeskunde wat daar gebeurde!’¹⁰⁵

Hers hield het dus op stopzetten van een aantal medicijnen. De vraag is echter of de vertrouwensarts Kotalla daadwerkelijk bezocht op de dag van zijn dood. Pater Verheijen stelde in zijn dagboek rond het overlijden van Kotalla dat het ministerie nooit had gereageerd op het verzoek Hers een tweede keer langs te laten komen, zodat hij kon zien hoe slecht Kotalla eraan toe was.¹⁰⁶ Het is ook moeilijk voor te stellen dat een van de zusters die aan Kotalla’s bed waakten, Verheijen niet hadden verteld van het bezoek van Hers. De vertrouwensarts verklaarde dat hij op 31 juli ’s avonds laat naar Breda was gegaan. Toen hij ’s nachts om halfvier thuiskwam – Hers was van Breda naar Den Haag gereden om minister De Ruiters over zijn bezoek aan de gevangenis bij te praten – zou hij zijn gebeld door de secretaris-generaal van het ministerie met de mededeling dat Kotalla ‘zoiets was overleden’.¹⁰⁷ Kotalla stierf echter al vroeg op de avond, om 21.15 uur.¹⁰⁸

Alles wijst erop dat Hers het bezoek op Kotalla's sterfdag en de passieve euthanasie die hij toepaste, heeft verzonnen. Waarom hij dit deed is niet met zekerheid te zeggen. Mogelijk dat hij terugkijkend niet gelukkig was met zijn weigering een uitspraak te doen over Kotalla's levensverwachting en zodoende zijn vrijlating had tegengehouden. Het stopzetten van de medicatie bracht Hers later nadrukkelijk als een daad van medemenselijkheid naar voren.

Een stervende man die nog met medicijnen werd volgepropt terwijl er verder geen behandeling was. Ik vond het bespottelijk dat hij nog zoveel medicijnen kreeg, met een tong van leer en een lichaam dat niets meer opnam.¹⁰⁹

Naar huis

Het stoffelijk overschot van Kotalla werd nog op de avond van zijn dood overgebracht naar het mortuarium van het bejaardentehuis Huize Elisabeth in Zundert, waaraan pater Verheijen was verbonden als rector. Agenten in burger postten 's nachts bij het mortuarium. Woensdagochtend 1 augustus werden de Duitse ambassadeur en advocaat Nouwen, hij verving Kousemaker, die met vakantie was, en de voorzitter van de Commissie van toezicht van de gevangenis geïnformeerd. Om 10.15 uur deed de Rijksvoorlichtingsdienst een kort persbericht uitgaan waarin opmerkelijk genoeg stond dat Kotalla 'onverwacht' was gestorven.¹¹⁰

Woensdagavond mocht Margarete haar man nog een keer zien. De volgende ochtend werd de kist verzegeld en werd met een korte uitvaartdienst afscheid genomen van Josef Johann Kotalla. Gevangenisdirecteur Spiering bleef weg bij het laatste afscheid. Nadat hij dinsdagavond over de telefoon al was geschoffeerd door Margarete, had zij woensdagochtend bij aankomst in Breda opnieuw ruzie met hem gemaakt. Zij verweet Spiering dat Josef niet thuis had mogen sterven.¹¹¹ Na de dienst vertrok de lijkwagen richting het crematorium aan de Haagweg in Breda. Een ritje van nog geen 15 kilometer. Kotalla had begin 1968 in een codicil bepaald dat zijn lichaam na zijn dood moest worden verast. Later had hij daar in een brief aan toegevoegd dat hij in Nederland wilde worden gecremeerd en dat zijn as vervolgens moest worden overgebracht naar de Zentralfriedhof in Fulda, de woonplaats van Margarete.

Achter de lijkwagen volgden de auto's van pater Verheijen met Margarete, haar broer en zijn vrouw en zuster Salvatrix.¹¹² Andere belangstellenden vertrokken op verzoek van de politie ruim voor de lijkwagen vanuit Zundert naar Breda. De politie volgde de korte rouwstoet onopvallend. In het crema-

torium vond een tweede, korte plechtigheid plaats. Een agent voor de ingang van het crematorium moest eventuele nieuwsgierigen weren. Het ministerie had er via pater Verheijen bij Margarete op aangedrongen het afscheid van haar man in alle stilte en in strikte beslotenheid plaats te laten vinden. Het ministerie wilde elke vorm van commotie voorkomen. Margarete gaf graag gehoor aan het verzoek van het ministerie. De ophef rond haar huwelijk met Josef in 1966 was ze nog niet vergeten. De plechtigheid in het crematorium werd omlijst met drie muziekstukken die pater Verheijen op grammofoonplaten had aangeleverd. De gevangenis noch het ministerie van Justitie had voor bloemen gezorgd.¹¹³

Margarete reisde op 6 augustus terug naar Fulda. Voordat ze vertrok, kreeg ze uit handen van pater Verheijen 7211 gulden en 28 cent (vandaag de dag ongeveer 7500 euro), het bedrag dat op Kotalla's gevangenisrekening stond.¹¹⁴ Kotalla had Margarete in zijn testament erfgenaam gemaakt van al zijn waardevolle bezittingen. Ze kreeg niet alleen het geld dat hij in Nederlandse gevangenschappen had verdiend en gespaard, maar werd ook de eigenaar van zijn twee bankrekeningen bij de Stadt Sparkasse Bremen. Ze werd tevens de begunstigde van de (pensioen)uitkering die hij van de Bundesversicherungsanstalt für Angestellte kreeg. Een vergoeding die Kotalla van de stad Kleve verwachtte voor geleden oorlogsschade – de aanvraag hiervoor was nog niet afgehandeld –, moest ook aan zijn vrouw ten goede komen. In zijn 'bij volle bewustzijn en zonder enige dwang' met de hand geschreven testament liet Kotalla zijn Graetz-transistorradio, Adler-kofferschrijfmachine, twee scheerapparaten, Junghans-polshorloge, gouden trouwring en acht zwarte ordners met processtukken, correspondentie en krantenartikelen ook aan zijn vrouw na.¹¹⁵ Margarete nam niet alles wat haar toekwam mee naar huis. De voor Kotalla zo belangrijke ordners liet ze achter in Breda.¹¹⁶ Het oorlogsverleden van haar man had haar nooit geïnteresseerd. Daar had zijn dood niets aan veranderd.

De as van Kotalla werd pas een maand later naar de Zentralfriedhof Fulda verzonden. Voordat de urn de grens over kon, moest zijn achternaam worden verbeterd. De in Nederland gehanteerde achternaam met een umlaut was in Duitsland onbekend. Ook volgens de burgerlijke stand in Breda en de West-Duitse ambassade in Den Haag moest het 'Kotalla' zijn in plaats van 'Kotälla'. Wat Kotalla bij leven niet was gelukt, gebeurde wel na zijn dood. Hij kreeg zijn familienaam terug. Op bevel van de officier van Justitie in het arrondissement Breda werd de umlaut geschrapt, zodat de as van Josef Kotalla op 5 september kon worden verzonden naar Duitsland. Op de begraafplaats in Fulda werd de urn bijgezet in het graf van zijn schoonvader.¹¹⁷

Het graf van Kotalla in Fulda. Grünflächen-, Umwelt- und Friedhofsamt, Fulda.

Het graf van Kotalla in Fulda. *Richard Hoving*

Slot

Na zijn overlijden was Josef Kotalla nog één keer voorpaginanieuws. In de berichtgeving in de kranten werd zijn slechte reputatie niet alleen bevestigd, maar ook groter gemaakt. Met de waarheid nam een aantal dag- en weekbladen het wederom niet zo nauw. Volgens de voormalige verzetskrant *Het Parool* was Kotalla tot aan zijn dood een nazi gebleven.¹ In weekblad *Vrij Nederland* werd door ‘gevangene 2014’ het verzonnen zaagincident opgerakeld.² *De Telegraaf* schreef: ‘Hij sloot mensen eenzaam op in een bunker, zonder eten of drinken en stuurde bloedhonden op gevangenen af.’ De krant deed er vervolgens een schepje bovenop door Kotalla te citeren: ‘Je beleeft zoveel plezier aan het vertrekken van die gezichten wanneer je je pistool op hen richt.’ In het krantenartikel werd niet duidelijk wanneer en tegen wie hij deze woorden over het executeren van gevangenen had geuit.³

Josef Kotalla was de beul van Amersfoort. Hij maakte het leven van veel gevangenen in Kamp Amersfoort tussen november 1942 en april 1945 tot een hel. Voor de gevangenen was de kleine ss’er ongrijpbaar. Zij noemden hem een ‘monster’ en een ‘mensch-duivel’. Dit beeld werd na de oorlog stevig verankerd in krantenartikelen en herinneringen van oud-gevangenen. Aan het begrijpen van de keuzes die Kotalla in zijn leven maakte en wat hem dreef tot zijn gewelddadige optreden, droeg het telkens herhalen van dit git-zwarte beeld niet bij. Zijn motieven bleven zodoende lange tijd uit het zicht.

De vraag die bovenal in deze biografie wordt beantwoord, is wat Kotalla tot de beul van Amersfoort maakte. In aansluiting op de hedendaagse Täterforschung is gekeken hoe de omstandigheden en Kotalla’s persoonlijke aanleg op elkaar inwerkten en welke handelingsvrijheid en -mogelijkheden hij hierbinnen had. Als we de omstandigheden beschouwen waarin Kotalla zich bevond in zowel Scheveningen als Amersfoort, zien we factoren terug die door de Amerikaanse psycholoog Zimbardo als sterk bepalend worden gezien om te vervallen tot ‘het kwaad’. In zijn rol als bewaarder in de Polizeifängnis en later als kampbewaker en plaatsvervangend commandant in Kamp Amersfoort had Kotalla de plicht de vrijheid van anderen in te per-

ken. Hij hield strak vast aan de regels waaraan gevangenen zich moesten houden, met als ultieme regel dat overtreders van regels moesten worden gestraft.

Kotalla onttrok zich aan de verantwoordelijkheid voor zijn optreden door de mishandelingen en executies te zien als onderdeel van de taak die hem van hogerhand was opgedragen. Hij voerde plichtsgetrouw en met veel ijver en emotie zijn werk uit. Over de vraag of zijn optreden gerechtvaardigd was, dacht hij niet na. Hij volgde tot het einde van de oorlog elk bevel gehoorzaam op. Dat laatste leidde er in het voorjaar van 1945 toe dat hij, terwijl de geallieerde troepen naderden, vanuit het Duitse Zwickau terugkeerde naar Amersfoort. In plaats van in de anonimiteit te verdwijnen meldde hij zich weer om zijn taak in het kamp uit te voeren.

Met een andere belangrijke factor die Zimbardo aandraagt – de onderdrukte groep beschouwen als minderwaardig – maakte Kotalla kennis gedurende zijn opleiding als ss-Mann. Tijdens zijn scholing in de schaduw van concentratiekamp Buchenwald leerde hij dat gevangenen inferieure wezens waren waar ‘gewelddadig’ en ‘gevoelloos’ tegen moest worden opgetreden. In Scheveningen en in Amersfoort handelde hij hiernaar. Hoewel niet met zekerheid is te zeggen of Kotalla tijdens zijn diensttijd in Polen heeft deelgenomen aan de gruwelijkheden van het Duitse leger, heeft deze korte periode hem wel verhard. Ook deze ervaring nam hij als ss'er mee naar Nederland.

De omstandigheden waren sterk bepalend voor Kotalla's handelen, maar verklaren niet waarom hij een stap verder ging in het gebruik van geweld dan andere ss'ers in Scheveningen en Amersfoort. Nagenoeg alle Duitsers die in de Polizeigefängnis en in het concentratiekamp in aanraking kwamen met gevangenen, maakten zich schuldig aan mishandelingen en vernederingen. In Amersfoort gingen de bewakers in hun hardhandige optreden veel verder dan commandant Berg ze opdroeg. Kotalla spande in aard en omvang van het geweld de kroon. Hij ontwikkelde met de ‘Kotalla-trap’ en het loslaten van zijn hond op gevangenen zijn eigen methodes om te kwellen. Waarom was hij bereid verder te gaan dan de anderen? Voor het antwoord hierop moeten we kijken naar Kotalla's persoonlijke dispositie. Wat maakte hem in de woorden van socioloog De Swaan ‘geschikter dan anderen als materiaal voor de compartimenten van vernietiging’?⁴

Kotalla's jeugd en eerste volwassen jaren kenmerkten zich door tegenslagen en mislukkingen. Het vormde hem tot een onevenwichtige man met een groot minderwaardigheidsgevoel. Uit alle psychiatrische rapporten die tijdens zijn gevangenschap werden opgesteld, kwam hij naar voren als een persoon die weinig oog had voor de gevoelens van anderen. Laat staan dat hij

zich in hen kon verplaatsen. Zijn burgercarrière was mislukt toen hij in november 1939 werd opgeroepen voor zijn dienstplicht. Dit was een keerpunt in zijn leven. In de periode dat hij in de opleidingskazerne net buiten concentratiekamp Buchenwald was gelegerd, maakte hij voor het eerst kennis met de wijze waarop de nazi's met tegenstanders van het regime omgingen. De ss bood hem ook de kans zichzelf te bewijzen tegenover met name zijn vader en zijn jongere broers.

Een hogere plek in de hiërarchie in de Polizeigefängnis in Scheveningen en in Kamp Amersfoort kon hij bereiken door hard te werken en gewelddadig op te treden tegen gevangenen. Beide leverden hem waardering op van zijn meerderen en respect en aanzien van zijn collega's. Met gevangenen die aan zijn gezag tornden, had hij geen mededogen. Ten koste van hen kon hij carrière maken. Zijn dwangneurotische karakter, een gevolg van de hersenbeschadiging die hij op 9-jarige leeftijd opliep, was een katalysator voor zijn gewelddadige optreden.

De combinatie van omstandigheden en persoonlijke aanleg maakte dat Kotalla uitgroeide tot de beul van Amersfoort. Zijn dispositie had grote invloed op zijn handelen. Maar anders dan in de herinneringen van oud-gevangenen was Kotalla niet 'compleet gestoord'. Door zijn dwangneurotische karakter was hij verminderd toerekeningsvatbaar tijdens zijn daden, maar dat maakte hem niet tot een 'monster' of 'mensch-duivel'. Kotalla werd, net als het overgrote deel van de ongeveer 1500 daders die socioloog Mann onderzocht, gedreven door een mix van motieven. Hij was geen willoos werktuig in de handen van zijn superieuren. Hij was vatbaar voor de kameraadschap binnen de ss en deed mee met de groep ('meegaande moordenaars'). Daarnaast had Kotalla angst bevelen te weigeren ('angstige moordenaars'). Hoewel Joodse gevangenen het geregeld moesten ontgelden, was antisemitisme geen belangrijke persoonlijke drijfveer. Hij greep bewust naar geweld tegen gevangenen omdat het harde optreden hem wat opleverde. Mann spreekt in dit verband over daders die werden gedreven door geldelijk gewin of carrièrekansen. Dit laatste gold nadrukkelijk ook voor Kotalla.

De keuze van Kotalla om in het voorjaar van 1945 uit het Duitse Zwickau terug te keren naar Nederland hoewel het Derde Rijk op instorten stond, was een keerpunt voor zijn naoorlogse leven. In plaats van een gezinsleven in vrijheid met Annerose wachtte hem een leven achter tralies. Met de ineenstorting van het Derde Rijk verloor Kotalla niet alleen al zijn macht en aanzien, maar ook de controle over zichzelf. In de bunkercel van het kamp waar hij het leven van gevangenen tot een hel had gemaakt, was hij ervan overtuigd dat de kogel hem wachtte. Het duurde maanden voordat hij psychisch

weer in balans was. In de aanloop naar zijn proces had hij zich voldoende opgericht om zich actief met zijn verdediging te bemoeien. Op grond van het Besluit Buitengewoon Strafrecht was er op 14 december 1948 voldoende juridische basis om Kotalla ter dood te veroordelen. Door deel te nemen en leiding te geven aan executies had hij zich schuldig gemaakt aan misdrijven waarop volgens het Buitengewoon Strafrecht de doodstraf stond. Uitgebreid onderzoek voor deze biografie heeft voor het eerst aangetoond dat Kotalla ten onrechte is veroordeeld voor het doodslaan en -schoppen van gevangenen. Alle getuigenissen hierover tijdens zijn proces waren, al dan niet bewust, onjuist. Nader onderzoek leverde een mogelijk slachtoffer op: Antonius Lambertus Smeenk. De 30-jarige tapijtwever stierf negen dagen na het beruchte strafappel op nieuwjaarsdag 1945. Maar of het Kotalla was die Smeenk de fatale klappen toediende of een van zijn twee Nederlandse handlangers blijft onduidelijk. Dit maakt Kotalla niet tot een onschuldige, maar stelt onze kennis van zijn optreden wel bij. De beul van Amersfoort sloeg niet eigenhandig gevangenen dood.

Onderzoek naar Kotalla's rechtsgang toont aan dat binnen de bijzondere rechtspleging niet altijd sprake was van een eerlijk en afgewogen proces en dat de geselecteerde rechters niet altijd bij machte waren feit en fictie zoals die door getuigen naar voren werden gebracht in de rechtszaal, van elkaar te scheiden. Het voormalig verzet en oorlogsslachtoffers hadden in verschillende verschijningsvormen een stevige stem in de berechting van Kotalla. In kranten als *Het Parool*, *Trouw* en *De Waarheid*, die na de oorlog bovengronds verder waren gegaan, verschenen al ruim voordat hij terechtstond verhalen waarin zijn optreden werd aangezet en uitvergroot. De rechters die onderzoek deden naar zijn misdaden in Kamp Amersfoort, hadden zich tijdens de oorlog doen gelden in de ondergrondse strijd tegen de Duitsers. Twee van de drie mannen die de meeste getuigen hoorden, hadden enige tijd gevangengezeten in Kamp Amersfoort. Zij waren erop gebrand Kotalla en andere Duitse kamp-ss'ers veroordeeld te krijgen. Dit stond geregeld op gespannen voet met waarheidsvinding. De leden van het Bijzonder Gerechtshof en de aanklager waren actief geweest in het verzet. President Van Hamel was met het verlies van zijn twee zoons zwaar getroffen door de oorlog. Onder de oud-gevangenen die getuigden tegen Kotalla, waren meerdere mannen die konden bogen op een verzetsverleden. Deze getuigen werden door het hof met het grootst mogelijke respect behandeld. Alleen als onomstotelijk vaststond dat werd gelogen – over het zaagincident – werd een getuigenis terzijde geschoven.

Tussen 1945 en 1952 stonden in Nederland 241 Duitse oorlogsmisdadigers

terecht. Het overgrote merendeel van hen werd veroordeeld. De straffen varieerden van drie maanden gevangenisstraf tot de doodstraf.⁵ De verdachten behoorden overwegend tot het lagere en middenkader van de bezettingsmacht. De architecten, ontwerpers en coördinatoren van de Duitse terreur bleven buiten schot of kwamen er met lage straffen van af.⁶ Deze onrechtvaardigheid deed zich niet exclusief voor bij de naoorlogse berechting in Nederland. Hetzelfde gebeurde in andere voormalige bezette landen alsook in beide Duitslanden. ‘Nergens was het justitiële apparaat toegerust voor de berechting van de criminaliteitsvorm die het naziregime tot perfectie had verheven: de door de overheid georganiseerde volkerenmoord.’ De vervolging richtte zich op de feitelijke uitvoerders van de terreur, de mannen met bloed aan hun handen die veroordeeld konden worden voor vertrouwde delictscategorieën zoals moord, doodslag, mishandeling en vrijheidsberoving.⁷ Kotalla was exemplarisch voor deze groep.

Kotalla, die niet hoger klom dan Oberscharführer, behoorde tot het lagere kader binnen de Sipo/SD in Nederland. In de verhoren en tijdens de zittingen bij het Bijzonder Gerechtshof en de Bijzondere Raad van Cassatie presenteerde hij zich nadrukkelijk als een onderofficier die te goeder trouw bevelen had opgevolgd. Kotalla begreep wel dat hij een deel van de schuld moest dragen van wat de nazi's Nederland tijdens de bezetting hadden aangedaan, maar zijn rol daarin was gering, luidde zijn verweer. Hij was in zijn ogen slechts ‘ein Atom in der deutschen Kriegsmaschine’.

Na de oorlog had Kotalla alle belang zijn aandeel in de mishandelingen en executies in Kamp Amersfoort – zijn periode in de Polizeigefängnis in Scheveningen speelde nauwelijks een rol tijdens zijn proces – zo klein mogelijk voor te stellen. Maar door de overvloed aan getuigenissen die tegen hem werden afgelegd, hield zijn verweer geen stand. Kotalla was de motor van de geweldsmachine in Kamp Amersfoort. Zijn straf begon echter te knellen toen in de jaren vijftig volop gratie werd verleend aan oorlogsmisdadigers. Duitsers die tot een levenslange gevangenisstraf of net als Kotalla in eerste instantie ter dood waren veroordeeld en gegratieerd tot levenslang, mochten de gevangenis verlaten. De misdaden die deze groep had gepleegd, waren niet minder ernstig dan waarvoor Kotalla was veroordeeld.

In het najaar van 1960 stokte de vrijlating van de Duitse oorlogsmisdadigers. De rechtsgeleerde Rüter heeft de vier Duitsers die na 1960 nog in de koepelgevangenis in Breda zaten opgesloten, een ‘toevallige restpost’ van het gratiebeleid genoemd.⁸ Historicus Dick de Mildt en rechtshistoricus Joggli Meihuizen vermoeden dat Kotalla min of meer toevallig is meegezogen in het kielzog van het lot van de overige drie in Breda, Franz Fischer, Ferdinand

aus der Fünten en Willy Lages. Zij stellen dat Kotalla van een ander ‘crimineel formaat’ was dan Fischer, Aus der Fünten en Lages. Deze drie waren aanmerkelijk hoger in rang en hadden een grote rol in de Jodenvervolging in Nederland.⁹ Maar dat uitgerekend Kotalla als een van de laatste oorlogsmisdadigers overbleef in Breda, was niet zonder reden.

Door te beweren dat hij min of meer toevallig werd meegezogen, wordt uit het oog verloren welke rol Kotalla in Kamp Amersfoort had gespeeld en welk beeld van hem bestond. De plaatsvervangend commandant werd tijdens zijn proces en in de publieke opinie niet als ondergeschikt gezien. Hoewel ook kampcommandant Karl Peter Berg terechtstond, spraken kranten van het ‘proces Kotalla’. Zijn criminele staat van dienst deed voor het Bijzonder Gerechtshof en het grote publiek niet onder voor die van de Jodenvervolgers Fischer, Lages en Aus der Fünten. Met name de onjuiste beschuldiging dat hij gevangenen had doodgeslagen, was hiervoor bepalend. Kotalla was van meet af aan de personificatie van het Duitse terreurbeleid in Nederland. Hij was een man met bloed aan zijn handen. Dat beeld werd naarmate zijn gevangenisstraf voortduurde – en de beschuldiging van het doodslaan van gevangenen werd herhaald – alleen maar sterker.

Kotalla’s dwangmatigheid, die zich tijdens de oorlog had geuit in woede-uitbarstingen en gewelddadig optreden, verdween niet toen hij zat opgesloten, maar uitte zich op een andere manier. Hij voerde een verbeterde strijd tegen alles en iedereen die hem in zijn ogen valselijk beschuldigde of ander onrecht aandeed. Alle juridische stappen die hij zette, hield hij nauwkeurig bij. Van officiële stukken, brieven en krantenartikelen die hij van belang achtte voor zijn strijd, maakte hij afschriften – soms meerdere – en borg deze nauwgezet op in mappen. Hoewel hij keer op keer in het ongelijk werd gesteld, wist hij niet van opgeven. Deze houding leverde Kotalla weinig sympathie op binnen de gevangensmuren en versterkte de afkeer van de publieke opinie tegen hem. Het maakte zijn leven binnen de gevangenis niet aangenaamer en bracht de vurig gewenste vrijheid niet dichterbij. Kotalla beseftte beide niet. Hij was een gevangene van zijn karakter, dat in sterke mate was bepaald door de hersenbeschadiging die hij in zijn jeugd had opgelopen.

Nadat koningin Juliana hem gratie van de doodstraf had verleend, spande Kotalla zich tot het uiterste in om een herziening van zijn proces te krijgen. Deze poging strandde. Er was onvoldoende juridische grond voor een herziening. Een tweede gratieverlening was de enige mogelijkheid om zijn vrijheid te krijgen. Maar na het emotionele Kamerdebat in 1972 was de weg naar gratie afgesloten. Hoewel de regering benadrukte dat de Kroon het recht hield tot individuele gratieverlening, zou een groep deskundigen uit kringen van de

illegaliteit en oorlogsgetroffenen om advies worden gevraagd als vrijlating aan de orde zou zijn. De groep deskundigen werd gevormd door de vertrouwenscommissie van het Centraal Orgaan Voormalig Verzet en Slachtoffers. Het covvs was gezaghebbend en wist zich gesteund door de Tweede Kamer. In de praktijk was gratie niet langer een zaak van de Kroon, maar van het voormalig verzet en de oorlogsslachtoffers. De opeenvolgende ministers van Justitie durfden geen besluit over gratie voor een van de drie oorlogsmisdadigers te nemen zonder dat de vertrouwenscommissie van het covvs daarmee instemde. Nadat het voormalig verzet en oorlogsslachtoffers in 1948 een nadrukkelijk aandeel hadden in Kotalla's veroordeling, kregen ze in 1972 een beslissende stem in zijn vrijlating. De vertrouwenscommissie was mordicus tegen vrijlating. Het openrijten van de oorlogswonden waartoe gratie in hun ogen zou leiden, achtten zij te pijnlijk. Deze opstelling vond steun binnen de Nederlandse samenleving, die het vasthouden van de laatste oorlogsmisdadigers zag als een gedeeltelijke inlossing van de schuld tegenover de Joodse bevolking, die ze onvoldoende tegen de Duitse bezetter had beschermd.¹⁰

Naarmate zijn lichamelijke gezondheid aftakelde viel Kotalla ten prooi aan depressies. De hoop om nog een paar jaar in vrijheid met zijn vrouw Margarete door te brengen, vervloog. Hij beseftte dat zijn levenslange gevangenisstraf het door hem geveesde doodvonnis op termijn was geworden. Alleen toen Kotalla stervende was, ontstond er een kleine opening. Als hij binnen afzienbare tijd zou overlijden, mocht de oorlogsmisdadiger de gevangenis verlaten. De door de oorlog getekende vertrouwensarts van het covvs Hers, die hierover moest oordelen, weigerde een uitspraak te doen. Hij was niet vrij van wraakgevoelens en de druk van het voormalig verzet en de oorlogsslachtoffers op hem was groot. Minister van Justitie De Ruiter waagde zich zonder uitspraak van Hers en instemming van de vertrouwenscommissie niet aan de vrijlating van de doodzieke Kotalla. Hij was gedoemd te sterven in de gevangenis.

Kotalla sleet 34 jaar van zijn leven in gevangenschap. In deze tijd verwoordde hij zijn aandeel in de Duitse oorlogsmachine op verschillende manieren, maar telkens kwam het erop neer dat hij zichzelf zag als een radertje in het geheel. Van een oprecht besef van schuld was geen sprake. Zijn schuld-bekentenis die in december 1976 door Ernst Wilm naar buiten werd gebracht, kwam te laat om geloofwaardig te zijn. Dat zijn wrede optreden deels werd bepaald door de keuzes die hij zelf had gemaakt, beseftte Kotalla niet. Hij zag zichzelf niet als een dader. De rol die hij in de oorlog had gespeeld, was hem naar zijn overtuiging overkomen. In de ogen van Kotalla was zijn voortdurende gevangenisstraf een vorm van wraak van 'verschillende groe-

peringen uit het volk'. Hij begreep niet dat er ruim veertig jaar na de ineenstorting van het Derde Rijk nog altijd mensen waren die het leed van de oorlog met zich meedroegen. Kotalla had tijdens zijn proces en tijdens zijn gevangenschap nooit oog gehad voor deze groep. Hij had zich nooit kunnen verplaatsen in de gevoelens van anderen. Voor Josef Johann Kotalla was er altijd maar één slachtoffer en dat was hijzelf.

Verantwoording

Toen de Duitse oorlogsmisdadiger Josef Kotalla stierf in de koepelgevangenis in Breda was ik 8 jaar oud. Van de Tweede Wereldoorlog wist ik niets. Ik moest nog beginnen aan de jeugdboeken van K. Norel, Piet Prins en Anne de Vries. De eerste keer dat ik van Kotalla hoorde, was in januari 1989. In de berichtgeving over de vrijlating van de laatste twee Duitse oorlogsmisdadigers in Nederland, Franz Fischer en Ferdinand aus der Fünten, werd veelvuldig gerefereerd aan Josef Kotalla, de plaatsvervangend commandant van Kamp Amersfoort, die tien jaar eerder in gevangenschap was overleden. Maar meer dan een naam in het nieuws was hij destijds niet. Kotalla ging voor mij pas leven toen ik als verslaggever aan de slag ging bij de regionale krant *AD Amersfoortse Courant*. Als afgestudeerd historicus mocht ik over historische nieuwsonderwerpen schrijven, zoals de nieuwe biografie van de in Amersfoort opgegroeide raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt, een langverwacht overzichtswerk van de geschiedenis van de stad, maar ook over de jaarlijkse herdenking van de overdracht van Kamp Amersfoort door de Duitsers aan het Rode Kruis op 19 april 1945.

In de journalistieke verhalen die ik over Kamp Amersfoort schreef, kwamen veelal oud-gevangenen aan het woord. Het gewelddadige optreden van Kotalla maakte vaak onderdeel uit van hun herinneringen. Op een koude decemberdag ontmoette ik in het bezoekerscentrum van Nationaal Monument Kamp Amersfoort aan de Loes van Overeemlaan oud-gevangene Jan Houtkamp uit Doorn.¹ De kwieke tachtiger, die nog dagelijks op de zolder van zijn woning in de ringen hing, was naar Amersfoort gekomen om zijn herinneringen aan het kamp voor de camera op te halen in het kader van een ooggetuigenproject van de stichting die de nalatenschap van het kamp beheert. Ik deed verslag voor de krant van de opname. Houtkamp praatte, praatte en praatte. Hij vertelde over zijn kamptijd alsof het zich allemaal gisteren had afgespeeld. 'Ik heb altijd over mijn kamptijd gepraat,' zei hij. 'Dat moet je doen. Je moet het van je afpraten.' Het dagelijkse ochtendappelp beschreef hij compleet met de Duitse bevelen. 'Achtung! Richt euch! Mütze

ab.’ Van alle bewakers had hij de slechtste herinneringen aan Josef Kotalla. ‘Een geschilderd figuur die altijd zijn herdershond bij zich had. Het was een mooi beest. Maar een keer heeft hij wel in mijn dijbeen gebeten. Gelukkig beet hij niet door.’²

Niet alleen de geschiedenis van Kamp Amersfoort tussen 1941 en 1945 kwam op mijn journalistieke pad. Begin 2008 schreef ik een artikel over het interneringskamp voor NSB’ers, Nederlandse SS’ers en ‘moffenhoeren’ dat na de oorlog werd ingericht in het voormalige Duitse concentratiekamp.³ Dit artikel was de opmaat tot een breder, wetenschappelijk onderzoek naar het interneringskamp Kamp Laan 1914, waarin ik Kotalla weer tegenkwam. Tot mijn verbazing las ik dat hij maandenlang opgesloten had gezeten in het naoorlogse kamp. Kotalla zat niet tussen de andere gevangenen in een van de barakken, maar in een van de bunkercellen. Er bestond zelfs een foto waarop hij zittend op de rand van zijn bed, de handen gevouwen, met een lege blik in de camera keek. In de hoek van zijn cel was de ton te zien waarop hij zijn behoefte kon doen. Het beeld van de wrede SS’er ontdaan van al zijn vroegere macht die zat opgesloten in zijn ‘eigen’ kamp, liet mij niet meer los. Na het verschijnen van mijn boek over het interneringskamp besloot ik onderzoek te gaan doen naar het leven van Josef Kotalla, de beul van Amersfoort.⁴ Dat niet iedereen dat begreep, werd mij al vrij snel duidelijk.

Toen ik begon met het inventariseren van de mogelijke bronnen en archieven voor mijn onderzoek, kwam ik in contact met de zoon van een oud-gevangene van Kamp Amersfoort. Ik had via via gehoord dat zijn vader archiefmateriaal had nagelaten dat informatie bevatte over Kotalla. Ik belde hem op een zaterdagochtend op in de hoop en verwachting dat ik op korte termijn bij hem langs mocht komen. Het liep anders. Het telefoongesprek was kort. Hij had geen archief van zijn vader en bovendien begreep hij niet waarom er een boek moest komen over Kotalla. ‘Die man was slecht.’ Einde gesprek. Ik zette mijn onderzoek voort, maar heb na het korte telefoongesprek met de zoon van de oud-gevangene nog herhaaldelijk moeten uitleggen waarom ik de biografie van een oorlogsmisdadiger schreef.

Biografendroom

Elke biograaf droomt ervan uniek materiaal te vinden dat nieuw of ander licht werpt op zijn protagonist. Mijn biografendroom leek al vroeg in mijn onderzoek uit te komen toen een vrijwilliger van de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort mij tipte dat op verkoopsite Marktplaats.nl ‘persoonlijke papieren’ van Kotalla te koop werden aangeboden. Een afspraak

was gauw gemaakt. De aanbieder bleek een Nieuwegeinse oorlogsverzamelaar te zijn, die de stukken op een veiling had gekocht. De oorspronkelijke eigenaar was een oud-medewerkster van het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam, waarvoor Kotalla na de oorlog terechtstond. Na de dood van de vrouw deed haar dochter de papieren met tussenkomst van een veilinghuis van de hand.⁵ De verzamelaar wilde het materiaal doorverkopen omdat hij geld nodig had voor de aankoop van een wapen uit de napoleontische tijd, zijn tweede verzamelhobby. De aanbieding op Marktplaats was geen omvangrijke archiefschat, maar bevatte wel uniek persoonlijk materiaal. Tussen de stukken zat een schoolschriftje met aantekeningen van *ss-Anwärter Josef Kotalla* over de wapens en munitie waarmee hij als aankomend ss'er was uitgerust.⁶ Voor ongeveer 100 euro wisselden de papieren van eigenaar.

Het geluk liet mij daarna niet in de steek. In het Katholiek Documentatie Centrum in Nijmegen vond ik korte tijd later het door mij spoorloos gewaande persoonlijke archief van Kotalla. De mappen met gratieverzoeken, processtukken, brieven, kalenders en ander persoonlijk materiaal die Kotalla's vrouw Margarete na zijn dood in Breda had achtergelaten, zaten 'verstopt' in het archief van J.T. van Vugt, voormalig hoofdalmoezenier van het gevangeniswezen van het ministerie van Justitie.⁷ In het archief van het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid in Hilversum bleken audiofragmenten terecht te zijn gekomen van het proces tegen de zeven beulen van Amersfoort voor het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam, waaronder de verdedigingsrede van Kotalla. Een uniek geluidsfragment.⁸

Het persoonlijke archief van Kotalla is een rijke bron. Toch is voorzichtigheid met het gebruik van dit archiefmateriaal geboden. De verzamelwoede van Kotalla was sterk gericht op documenten waarmee hij zijn onschuld meende te kunnen aantonen. Ze geven zodoende een subjectief beeld. Daarmee is het materiaal niet minder waardevol, maar de biograaf die een objectief zicht wil krijgen op zijn hoofdpersoon, heeft meer nodig dan egodocumenten van de gebiografeerde.

Verschillende overheidsinstanties legden sinds Kotalla's arrestatie in mei 1945 dossiers over hem aan. Zijn naoorlogse berechting werd uitvoerig gedocumenteerd en in de Koepel in Breda groeide met het klimmen der jaren een lijvig gevangenisdossier. Dit archiefmateriaal wordt bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag.⁹ Over Kotalla's leven voor de oorlog is de nodige informatie te vinden in het persoonsdossier dat door het Rasse- und Siedlungshauptamt ss in Berlijn over hem werd aangelegd.¹⁰

Naast de archieven bij officiële instellingen heb ik gebruik kunnen maken van meerdere particuliere archieven. Een dankbare bron als het ging om Ko-

talla's Amersfoortse periode was de nalatenschap van rechercheur Cornelis van den Beukel van de Politieke Opsporingsdienst (POD). De politieman verhoorde na de oorlog een groot aantal Nederlandse en Duitse bewakers van Kamp Amersfoort. De doorslagen van de verhoren nam hij mee naar huis en berusten vandaag de dag in een particulier archief in Zuid-Frankrijk.¹¹ De voormalige Bredase gevangenvaarder Ton Mink stelde het inschrijvingsregister van de Koepel, dat hij uit een ondergelopen kelder had gered, beschikbaar voor onderzoek. Door de rijkdom aan informatie in de papieren bronnen was het goed mogelijk het persoonlijke leven van Kotalla tijdens de oorlog en in gevangenschap in kaart te brengen. Gesprekken met mensen die hem direct hebben meegemaakt en gekend, onder wie oud-gevangenen van Kamp Amersfoort, Kotalla's advocaat W.A. Nouwen en gevangenvaarder Mink, vulden het beeld verder aan.

Kotalla's jonge jaren zijn schaars gedocumenteerd. Een winterse reis naar de Poolse stad Chorzów, waar het voormalige Bismarckhütte deel van uitmaakt, leverde aanvullend materiaal en indrukken op die het mogelijk maakten de jeugd van Kotalla deels te reconstrueren. Ik bezocht de kerk van de Hemelvaart van de Heilige Maagd Maria, die een belangrijke rol speelde in zijn kinderjaren, en dwaalde langs de familiehuizen van de Bismarckhütte in de ulica Racjonalizatorów (Lenzstrasse) op zoek naar Kotalla's geboortehuis. De oudste (Poolse) bewoner in de straat kon mij niet overtuigen toen hij het huis van de familie Kotalla aanwees. Toch was het in deze straat waar Kotalla in 1908 het levenslicht zag.

De gebouwen van de smelterij domineren nog altijd het straatbeeld in de wijk Chorzów Batory, de huidige naam van Bismarckhütte. Dag en nacht klinkt het geluid van staal. De uitstoot van de fabriek is tot in de wijde omgeving te ruiken. Het imposante hoofdkantoor van de smelterij de Bismarckhütte, waar Kotalla zijn administratieve werk deed, is vervallen en nagenoeg verlaten. Het kantoorwerk wordt grotendeels elders verricht. De Huta Batory, zoals de staalfabriek na de Tweede Wereldoorlog ging heten, maakt sinds 2005 deel uit van de Poolse staalgigant Alchemia SA, die in Warschau zetelt. Het industriële werk is achtergebleven in Chorzów Batory.

Directe nabestaanden van Josef Kotalla heb ik niet kunnen achterhalen. Het spoor naar mogelijke neven en nichten liep dood in het stadje Neuruppin, een kleine tachtig kilometer ten noorden van Berlijn. Ik had wel een ontmoeting met een nicht van Kotalla's eerste vrouw Annerose Kreikamp. Over haar tante Annerose en haar grootmoeder Erna ('Das war ein besonderer Typ') wilde ze aan het tuinhok van haar woning in het West-Duitse Hamm wel het een en ander vertellen, maar over Kotalla had zij nooit met

beiden gesproken. Toen ik afscheid van haar nam, drukte zij mij een map met papieren in handen. Het waren oude Geburtsurkunde en Sterbeurkunde. Stukken die meerdere generaties in de familie waren geweest. Ze leerden mij meer over de families Kreikamp en Laupert, de meisjesnaam van Kotalla's schoonmoeder.¹²

In Neuss, onder de rook van Düsseldorf, bracht ik een zomerse middag door op het balkon van een 83-jarige man die als kind aanwezig was op het huwelijksfeest van Josef en Annerose. Zijn vader was 'Sepps' getuige geweest tijdens de plechtigheid op het stadhuis. In Kleve spoorde ik de dochter van Anneroses beste vriendin op. Het was haar moeder die met kerst 1943 een wandelwagen cadeau had gekregen van Kotalla. In de jaren zeventig had ze samen met haar moeder nog een vergeefse poging gedaan Sepp in Breda te bezoeken. Ze waren geen familie en kwamen daarom niet verder dan de ontvangsthal van de Koepel.

In de zomer van 2017 toog ik naar de Zentralfriedhof in Fulda om Kotalla's laatste rustplaats te bezoeken. Op de parkachtige begraafplaats die in 1906 in gebruik werd genomen, deelt hij een graf met zijn schoonouders Georg en Lucie Samol en zijn tweede vrouw Margarete, die in 2007 stierf. Rondom de liggende marmeren grafsteen van Josef en Margarete bloeiden de witte knolbegonia's uitbundig. Nabestaanden van Margarete Samol, die het graf keurig onderhouden, wilden niet van een ontmoeting weten. Ondanks herhaaldelijke pogingen weigerden zij contact.¹³

De zweep van Kotalla

De kritische houding tegenover het archiefmateriaal dat Kotalla naliet was ook bij andere bronnen geboden. Een rijke bron aan informatie voor iedere historicus die onderzoek doet naar Kamp Amersfoort zijn ruim honderd interviews met oud-gevangenen die door medewerkers van de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort zijn afgenomen.¹⁴ In meerdere gesprekken komt Kotalla aan de orde. Maar de informatie over hem is niet altijd waarheidsgetrouw. Door het verstrijken van de tijd lopen herinneringen van oud-gevangenen en informatie waarvan ze later kennis hebben genomen door elkaar. Een goed voorbeeld hiervan zijn broer en zus Hendrik Jan en Wobbechien Hasper. Beiden hadden de Amerikaanse nationaliteit en werden enige tijd na de Duitse oorlogsverklaring aan de Verenigde Staten (11 december 1941) met ongeveer 150 Amerikaanse burgers geïnterneerd in Amersfoort. De Amerikanen verbleven in een stenen barak die met prikkeldraad was afgezet. Hun behandeling was aanzienlijk beter dan die van de

andere gevangenen in het kamp. Naar eigen zeggen werden Hendrik Jan en Wobbechien op 4 oktober 1942 met veertig Amerikanen naar huis gestuurd. Voordat ze het kamp verlieten werd de groep toegesproken door Kotalla, die ze op het hart drukte niets te vertellen over de omstandigheden in het ‘andere kamp’. Hendrik Jan en Wobbechien geven aan dat ze destijds niet wisten wie hen toesprak, maar dat ze na de oorlog aan de hand van een foto Kotalla in de Duitser herkenden.¹⁵ Hendrik Jan en Wobbechien zijn stellig, maar toch was het niet Kotalla die het woord tot ze richtte. In oktober 1942 sorteerde hij nog de post in het kamp. Zijn eerste stap in het gevangenenkamp zette hij pas een maand later.

Een opvallende plaats tussen de papieren en mondelinge bronnen nemen voorwerpen in die met Kotalla in verband worden gebracht. Het Amersfoortse Museum Flehite telt er drie in de collectie. In de permanente tentoonstelling over Amersfoort in de Tweede Wereldoorlog is een bruinleren zweep met een gevlochten handvat opgenomen. Volgens de collectiebeschrijving ‘zou’ de 74 centimeter lange zweep met een diameter van 3,5 centimeter door Kotalla zijn gebruikt in Kamp Amersfoort.¹⁶ In een overzicht van de vijftig topstukken van Flehite dat in 2007 verscheen en waarin de zweep is opgenomen, is de twijfel over de eigenaar weggenomen. Het woordje ‘zou’ ontbreekt in de beschrijving. ‘Hij is in Kamp Amersfoort gebruikt door de gewelddadige bewaker Joseph Kotälla.’ Hoe het martelwerktuig in de collectie van Flehite is terechtgekomen, is voor het museum niet te achterhalen. Het wordt voor waarschijnlijk gehouden dat een van de gevangenen die achterbleef nadat de Duitsers half april 1945 halsoverkop het kamp verlieten, de zweep mee naar huis heeft genomen en later aan het museum heeft geschonken.¹⁷ Het is goed mogelijk dat Kotalla met de zweep heeft gezwaaaid die in de vitrine ligt, maar zeker is het allerminst.

De zweep die Kotalla mogelijk gebruikte in Kamp Amersfoort. *Museum Flehite*

Het handvat van de zweep.
Museum Flehite

Over een tweede object in de collectie van Flehite dat aan Kotalla wordt gelinkt, is nog minder zekerheid. In het depot van het museum ligt een 90 kilo zware metalen deur opgeslagen. Het is een celdeur uit de koepelgevangenis in Breda. De deur werd in januari 2007 aan het museum geschonken door de AFVN/Bond van Antifascisten. De secretaris van de bond, Hein van Kasbergen, kocht de deur op een veilingssite. De deur had ‘educatieve waarde’, betoogde Van Kasbergen toen hij deze aan Flehite schonk. Van Kasbergen gaf toe dat hij niet honderd procent zeker wist of Kotalla achter de gekochte celdeur had gezeten. Maar er was volgens hem een gereede kans. ‘De deur komt van een rij cellen onderaan bij de trap, waar de oorlogsmisdadigers zaten.’¹⁸ Museumbezoekers kregen de celdeur tot nu toe echter niet te zien. De deur verdween in het depot en staat daar ruim tien jaar later nog altijd.

Een derde curieus object in de museumcollectie is een metalen slotplaat van de brandkast die Kotalla zou hebben gebruikt op de administratie in Kamp Amersfoort. In de kluis borg hij onder meer waardevolle bezittingen van geëxecuteerde gevangenen op. De brandkast was van Engelse makelij, afgaand op het wapen van het Verenigd Koninkrijk en de naam van kluisen- en slotenmaker Chatwood’s Treble Patent Bolton op de ronde plaat. Het museum kreeg het voorwerp in 1988 in bruikleen. Van wie is niet te achterhalen.¹⁹ Net als de zweep en celdeur van de Koepel zegt ook de slotplaat weinig over het leven van Kotalla, maar dat een museum zelfs objecten be-

waart die ‘mogelijk’ met hem in verband kunnen worden gebracht, geeft wel aan welke historische betekenis aan Kotalla wordt toegekend.

Tijdens het schrijven, als ik aan de hand van biografische feiten het leven van mijn hoofdpersoon inzichtelijk probeerde te maken, heb ik meerdere malen gedacht: Wat zou Kotalla hiervan hebben gedacht? Zou hij een brief op poten hebben geschreven of aangifte tegen mij hebben gedaan van smaad en laster? Gezien het voorafgaande acht ik de kans groot dat hij zich niet had neergelegd bij zijn biografie en een advocaat op mij af zou hebben gestuurd (die hem ongetwijfeld tevergeefs had aangeraden de zaak te laten rusten). Ik ben er desondanks van overtuigd dat *De beul van Amersfoort* recht doet aan Josef Kotalla’s leven, zowel in vrijheid als in gevangenschap.

Woord van dank

Elke grote reis begint met de eerste stap. Voor deze biografie was dat een e-mail aan Hans Renders, hoogleraar geschiedenis en theorie van de biografie aan de Rijksuniversiteit Groningen en directeur van het Biografie Instituut. Op mijn aftasten of de biografie van Josef Kotalla – die toen nog Joseph Kotalla heette – een onderwerp zou zijn voor een promotieonderzoek, kwam al snel een positieve reactie. Ik stuurde een onderzoeksplan op en mocht langskomen. De reis was begonnen.

Na een paar eerste hoofdstukken begon ik aan het promotietraject. Naast Hans Renders trad dr. Hinke Piersma, als onderzoeker verbonden aan het Nederlands Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOG), op als promotor. Tevens mocht ik mij verheugen op het commentaar en de suggesties van Hans Blom, emeritus hoogleraar Nederlandse Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en oud-directeur van het NIOG. Alle drie ben ik zeer veel dank verschuldigd voor hun kritische, maar altijd opbouwende commentaar en suggesties tijdens onze bijeenkomsten aan de Herengracht in Amsterdam.

Ik dank universitair docenten mr. dr. Lydia Dalhuisen en drs. Timon den Boer van het Willem Pompe Instituut voor Strafrechtswetenschappen van de Universiteit Utrecht voor hun adviezen bij mijn interpretatie en weergave van de psychiatrische rapporten over Josef Kotalla. Historicus drs. Ria Blom-Hoving las tijdens het schrijfproces de verschillende hoofdstukken en voorzag deze van nuttige kritiek.

Voor mijn onderzoek bezocht ik kleine en grote archiefinstellingen in Nederland, Duitsland en Polen. Overal waar ik kwam, trof ik uiterst behulpzame en meedenkende medewerkers. Een aantal van hen ben ik extra veel dank verschuldigd. In het Poolse Chorzów loodste Anna Piontek mij langs de bureaucratische klippen van het stadsmuseum. Bij de Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort deed ik nooit tevergeefs een beroep op Eddy van der Pluijm, René Veldhuizen en Remco Reiding.

Naast het materiaal van archiefinstellingen heb ik kunnen putten uit een

aantal particuliere archieven. Teus Glismeyer gaf mij ruimhartig toegang tot het archief van zijn voormalige schoonvader Cornelis van den Beukel en becommentarieerde het hoofdstuk waarin Kotalla's eerste jaren in gevangenschap worden beschreven. Oud-gevangenenbewaarder van de Koepel Ton Mink stelde niet alleen zijn archiefmateriaal beschikbaar, maar leidde mij ook rond in de gevangenis in Breda, waar hij jarenlang met Kotalla werkte. Bij de medewerkers van uitgeverij Prometheus ontmoette ik vanaf de eerste kennismaking enthousiasme voor het uitgeven van *De beul van Amersfoort*.

Het onderzoek naar Josef Kotalla vergde de voorbije jaren veel van mijn aandacht. Het ging geregeld ten koste van mijn tijd voor familie en vrienden. Ik dank iedereen voor zijn of haar geduld en steun. Wim ter Keurs en Jaap Förch wil ik speciaal noemen, omdat zij altijd maar weer luisterden naar mijn verhalen over Kotalla en mij aanmoedigden door te gaan.

Tot slot wil ik mijn gezin bedanken. Alien, Job en Ruth maakten mijn reis vanaf het begin af aan mee. Job was twee jaar toen ik het plan opvatte de biografie van Josef Kotalla te schrijven. Ruth – nu vijf jaar – was nog niet geboren. Beiden hebben mij de afgelopen jaren vaker dan mij lief was moeten missen. Ik dank Alien voor haar geduld en rotsvaste geloof in een goede afloop van mijn project. Ze las, becommentarieerde en redigeerde de verschillende versies van alle hoofdstukken. Zonder haar onvoorwaardelijke steun had deze biografie er nu niet gelegen. Mijn dank en waardering hiervoor zijn groot.

Summary

New Year's Day, 1945. Approximately one thousand prisoners of the German concentration camp outside the Dutch city of Amersfoort stood outside for a roll call. In front of them stood ss-*Mann* Josef Kotalla and two of his Dutch comrades. Kotalla ordered the men to lie down and to stand up. Again and again. After a while the prisoners were forced to crawl along the frozen ground. Kotalla beat the defenceless men with a bludgeon and jumped on their backs. The roll call took several hours. When Kotalla ordered the men back to their barracks, approximately one hundred of them were wounded and had to go to the hospital barrack.

As a deputy camp commander in Amersfoort, the short Kotalla was extremely cruel and led several firing squads. Shortly after the war, the former resistance newspaper *Het Parool* labelled him a 'human devil'. The paper reported on the excavation of Kotalla's victims in the vicinity of Amersfoort concentration camp in November 1945.

After a brief trial, a special court for war criminals sentenced Kotalla to death for extensive maltreatment and murder of camp prisoners in 1948. Three years later, the death sentence was changed to life imprisonment due to diminished responsibility. He eventually died in prison in July 1979. More than thirty years after his death, Kotalla is still known in the Dutch collective memory as the embodiment of evil. He is commonly regarded as one of the worst Germans in the Netherlands during World War II.

As clear and definite the image of Kotalla is, as little research has been done on his life and actions during the war. This biography fills the gap. It examines situational and dispositional factors in Kotalla's life and tries to explain his behaviour during the war. The biography gives a detailed outline of Kotalla's problematic youth in Upper Silesia, a region that was dominated by ethnic conflicts. The study continues by describing and analyzing his career in the German army during the war. After a brief period at the front in Poland, he was transferred to the Netherlands. In the Polizeigefängnis in Scheveningen and later on in Amersfoort concentration camp, Kotalla man-

aged to make a career. Despite a nervous breakdown he became second in command in Amersfoort. Camp commandant Karl Peter Berg rewarded Kotalla's hard work and harsh action towards inmates.

Kotalla's cruel behaviour went beyond his tasks ordered by Berg. He used extensive violence towards inmates because it advanced his career. For the first time in his life Josef Kotalla was able to make progress. He was accepted by his fellow ss men and feared by the prisoners in the concentration camp. His ss training and the circumstances in Scheveningen and Amersfoort, combined with Kotalla's character and ambitions, resulted in his evil behaviour towards prisoners of the Nazi regime.

His post-war trial was neither fair nor balanced. Several former prisoners took revenge and made false testimonials in court. Kotalla's trial ended with capital punishment for the executions he took part in and for beating prisoners to death. As this biography shows, this latter accusation was not true. He was cruel and mean towards the inmates but there is no proof of deadly violence by Kotalla.

However, stories of how Kotalla beat prisoners to death kept popping up. Many times he tried to defend himself against these allegations, but it was in vain. During his years in captivity Kotalla did not change his mind about his role during World War II. He persisted in seeing himself as 'ein Atom in der Kriegsmaschine'. He never denied that he executed prisoners. In defence he stated he was ordered to do so and that, as far as he knew, the victims were all sentenced to death by court.

His years in prison were dominated by the constant hope of being released. In 1966 he married for the second time. Kotalla dreamed of living a few years in freedom with his wife Margarete Samol. In 1972 he was convinced that he could go home. After an emotional debate, the majority of the Dutch parliament refused to release the three remaining German war criminals in the Netherlands. The politicians were influenced by the outburst of anger in Dutch society about the possibility that they would be released.

When his health was deteriorating and his death was unavoidable there was still no willingness in the Netherlands to end Kotalla's captivity. The government decided that organizations of the former resistance and victims of the war had a say in Kotalla's release from prison. These organizations were not willing for him to be let go, for fear of offending the feelings of all those people who were still suffering from the war.

Kotalla – the executioner from Amersfoort – died on 31st July 1979 in prison. He was the only German war criminal in the Netherlands to die in captivity.

Noten

Proloog

- 1 Brief van oud-gevangene J. Nijmeijer aan advocaat-fiscaal van het Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 21 november 1948, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), nummer toegang 2.09.09, inv.nr. 540; Jan van der Meulen, *Een Holtense jongen in oorlogstijd*, Oudheidkamer Hoolt'n: Holten 2010, p. 95.
- 2 De voor- en achternaam van Josef Kotalla wordt in de bronnen en in de literatuur op verschillende manieren geschreven. Met uitzondering van citaten en titels van archiefstukken hanteer ik de schrijfwijze die hij zelf consequent gebruikte.
- 3 Processen-verbaal E.J.W. Velthuis, 31 maart 1948, S.H.A.M. Zoetmulder, 3 januari 1946, F.H. Sixma, 26 november 1945 en W. Hoonhout, 30 november 1945, NL-HaNA, Justitie /CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540; Jan van Galen, *Theun de Vries. Een schrijversleven 1907-1945*, Aspekt: Soesterberg 2011, p. 508-509.
- 4 Akte van overlijden A.L. Smeenk, Het Utrechts Archief, Burgerlijke stand van de gemeenten in de provincie Utrecht, toegangsnummer 1221, inv.nr. 1592, aktenummer 7.

Inleiding

- 1 *Het Parool*, 29 november 1945.
- 2 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8*, Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage 1978, p. 589 en p. 620-621.
- 3 Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, Mets & Schilt: Amsterdam 2003, p. 186 en p. 195-196.
- 4 Hinke Piersma, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap, 1945-1989*, Balans: Amsterdam 2005, p. 42-44 en p. 154-163.
- 5 Een van de eerste publicaties van een oud-gevangene is: J. Slots, *No. 1369. Zeven maanden in handen van de Duitse Sicherheitsdienst*, [Weert 1944].
- 6 Rik Valkenburg, *Een mens in haatuniform. Portret van Willy Engbrocks, ex-bewaker van Kamp Amersfoort*, T. Wever: Franeker 1974, p. 85.
- 7 Ton Mink, *De Drie van Breda. Ervaringen van een gevangenisbewaarder*, www.mijneigenboek.nl: Amsterdam 2005, p. 115.
- 8 Theo Gerritse, *Rauter. Himmlers vuist in Nederland*, Boom: Amsterdam 2018, p. 16-17.
- 9 Johannes Koll, *Arthur Seyß-Inquart und die deutsche Besatzungspolitik in den Niederlanden (1940-1945)*, Böhlau Verlag: Wien 2015; Joggli Meihuizen, *Richard Fiebig en de uitbuiting van de Nederlandse industrie 1940-1945*, Boom: Amsterdam 2018; Gerritse, *Rauter. Himmlers vuist in Nederland*.

- 10 Nanda van der Zee, *De Trein*, Aspekt: Soesterberg 2003; Lotte Bergen, *Albert Konrad Gemmeker. Commandant van Westerbork*, Aspekt: Soesterberg 2013.
- 11 Ad van Liempt, *Gemmeker. Commandant van Kamp Westerbork*, Balans: Amsterdam 2019.
- 12 Ad van Liempt, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden*, Balans: Amsterdam 2002; Inger Schaap, *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland 1943-1944*, Just Publishers: Hilversum 2010; Ad van Liempt en Jan H. Kompagnie (red.), *Jodenjacht. De ont-hutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog*, Balans: Amsterdam 2011.
- 13 Elisabeth Kohlhaas, 'Gertrud Slotke – Angestellte im niederländische Judenreferat der Sicher-heitspolizei', in: Klaus-Michael Mallmann/Gerhard Paul (Hrsg.), *Karrieren der Gewalt. Natio-nalsozialistische Täterbiographien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt 2004, p. 207-218.
- 14 Eva Letterman, *Täterhandeln im Nationalsozialismus. Ein Unterrichtsmodell zum historischen Lernen über die Shoah*, Peter Lang: Berlin 2016, p. 46-47.
- 15 Andrea Riedle, *Die Angehörigen des Kommandanturstabs im KZ Sachsenhausen. Sozialstruktur, Dienstwege und biografische Studien*, Metropol: Berlin 2011, p. 13.
- 16 Rudolf Höss, *Kommandant in Auschwitz – Autobiographische Aufzeichnungen*, Deutsche Ver-lags-Anstalt: Stuttgart 1958, p. 16-17.
- 17 Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem. De banaliteit van het kwaad*, Olympus: Amsterdam 2007[1963], p. 21.
- 18 Letterman, *Täterhandeln im Nationalsozialismus*, p. 49. Biograaf David Cesarani heeft overtui-gend aangetoond dat Arendt zich vergiste in Eichmann. Hij bleek een kille bureaucraat die veel sterker en actiever betrokken was bij de vernietiging van de Joden in Europa dan tot dusver werd aangenomen. Eichmann was geen onbetekenende ambtenaar, maar een ambitieus en toegewijd nationaalsocialist. Zie David Cesarani, *Eichmann. De definitieve biografie*, Anthos/Manteau: Amsterdam 2005, p. 350.
- 19 Christopher R. Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Penguin Books: Londen 1998[1992].
- 20 Daniel Jonah Goldhagen, *Hitlers gewillige beulen*, Van Reemst: Houten 1998[1996].
- 21 J.C.H. Blom, *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Boom: Amsterdam 2007, p. 109-110.
- 22 Gerhard Paul, 'Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und "ganz gewöhnlichen" Deut-schen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung', in: Gerhard Paul (Hrsg.), *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?*, Wallstein Verlag: Göttingen 2002, p. 13-90.
- 23 Letterman, *Täterhandeln im Nationalsozialismus*, p. 52.
- 24 Gregor Holzinger (Hg.), *De zwierte Reihe. Täterbiografien aus dem Konzentrationslager Maut-hausen*, New Academic Press: Wien 2016, p. 9-10.
- 25 Karin Orth, *Die Konzentrationslager-ss: Sozialstrukturelle Analysen und biographische Studien*, Wallstein Verlag: Göttingen, 2000, p. 88 en p. 151.
- 26 Michael Wildt, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptam-tes*, Hamburger Edition: Hamburg 2002, p. 601-606.
- 27 Letterman, *Täterhandeln im Nationalsozialismus*, p. 57.
- 28 Klaus-Michael Mallmann/Gerhard Paul, 'Sozialisation, Milieu und Gewalt. Fortschritte und Probleme der neueren Täterforschung', in: Mallmann/Paul (Hrsg.), *Karrieren der Gewalt*, p. 1-32.

- 29 Michael Mann, 'Were the perpetrators of genocide "Ordinary Men" or "Real Nazis"? Results from fifteen hundred biographies', in: *Holocaust and Genocide Studies* 3(2000)14, p. 331-366.
- 30 Mann, 'Were the perpetrators of genocide "Ordinary Men" or "Real nazis"? Results from fifteen hundred biographies', in: *Holocaust and Genocide Studies* 3(2000) 14, p. 331-366.
- 31 Philip Zimbardo, *Het Lucifer Effect. Hoe gewone mensen zich laten verleiden tot het kwaad*, Lemniscaat: Rotterdam, p. 29-30.
- 32 Zimbardo, *Het Lucifer Effect*, p. 308.
- 33 Zimbardo, *Het Lucifer Effect*, p. 316.
- 34 Zimbardo, *Het Lucifer Effect*, p. 323.
- 35 Ik volg de definitie die Zimbardo hanteert van kwaad. 'We spreken van kwaad wanneer iemand onschuldige anderen opzettelijk schaadt, misbruikt, vernedert, ontmenselijkt of vernietigt – of zijn eigen gezag en systematische macht ten eigen voordele aanwendt om anderen daartoe aan te zetten of hen zulks toe te staan.' Zie Zimbardo, *Het Lucifer Effect*, p. 44.
- 36 Abram de Swaan, *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders*, Prometheus/Bert Bakker: Amsterdam 2014, p. 201 en p. 243.
- 37 Von Frijtag, *Kamp Amersfoort*, J.L. Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, Uitgeverij Bekking: Amersfoort 1990; Armando, Hans Verhagen en Maud Keus, *Geschiedenis van een plek. Concentratiekamp Amersfoort*, Armando Museum: Amersfoort 2000; Ad van Liempt, *Verzetshelden en moffenvrienden*, Balans: Amsterdam 2011.
- 38 Valkenburg, *Een mens in haatuniform*.
- 39 Piersma, *De drie van Breda*; Harald Fühner, *Nachspiel. Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern, 1945-1989*, Waxman: Münster 2005.
- 40 Hans Renders, 'De biografische methode', in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*, Kossmann Instituut Rijksuniversiteit Groningen: Groningen 2006, p. 39-42.
- 41 Simone Lässig, 'Introduction. Biography in Modern History – Modern History in Biography', in: Volker R. Berghahn en Simone Lässig (red.), *Biography between Structure and Agency. Central European Lives in International Historiography*, Berghahn Books: New York/Oxford 2008, p. 1-26.
- 42 Hans Renders en Sjoerd van Faassen, 'Biographies as multipliers: The First World War as turning point in the lives of modernist artists', in: Hans Renders, Binne de Haan en Jonne Harmasma (red.), *The Biographical Turn. Lives in history*, Routledge: Londen en New York, 2017, p. 91-103.
- 43 Robert Gerwarth, *Hitlers beul. Leven en dood van Reinhard Heydrich 1904-1942*, Balans: Amsterdam 2014, p. 7.
- 44 Gerwarth, *Hitlers beul. Leven en dood van Reinhard Heydrich 1904-1942*, p. 7-8.
- 45 Hans Renders, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten*, Bert Bakker: Amsterdam 2008, p. 48.
- 46 Volker R. Berghahn, 'Structuralism and Biography: Some Concluding Thoughts on the Uncertainties of a Historiographical Genre', in: Volker R. Berghahn & Simone Lässig (red.), *Biography between structure and agency*, p. 234-250.
- 47 Gitta Sereny, *De duisternis tegemoet. Bekentenissen van Franz Stangl, commandant van Treblinka*, Het Spectrum: Utrecht 2001, p. 371.
- 48 Berghahn, 'Structuralism and Biography: Some Concluding Thoughts on the Uncertainties of a Historiographical Genre', in: Berghahn & Lässig (red.), *Biography between structure and agency*, p. 234-250.

- 49 Sereny, *De duisternis tegemoet*, p. 373.
- 50 Joachim Fest, *Speer. Eine biographie*, Alexander Fest Verlag: Berlin, 1999; Albert Speer, *Erinnerungen*, Ullstein Verlag: Berlin 1969.
- 51 Berghahn, 'Structuralism and Biography: Some Concluding Thoughts on the Uncertainties of a Historiographical Genre', in: Berghahn & Lässig red., *Biography between structure and agency*, p. 234-250.
- 52 Magnus Brechtken, *Albert Speer. Een Duitse carrière*, Thomas Rap: Amsterdam 2018.
- 53 Hans Renders, *Zo meen ik dat ook jij bent. Biografie van Jan Hanlo*, Arbeiderspers: Amsterdam 1998, p. 537.

1 Een mislukte jeugd

- 1 Verslag proces J. Kotalla, 20 november 1948, p. 51, Katholiek Documentatie Centrum, Archivalia J.T. van Vugt, Drie van Breda, inv.nr. 28.
- 2 J.P. van der Bel, *Het concentratiekamp 'Amersfoort'. Hoe wij daar leefden en wat wij daar meemaakten. Een ex-gevangene vertelt*, z.p. [1945], p. 6; H.D. Slort, *Herinneringen uit de bezettingstijd*, Dordrecht 1947, onuitgegeven manuscript verschenen als bijlage bij *Nieuws Nationaal Monument Kamp Amersfoort*, (2014)40, p. 1-8; Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 51, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.
- 3 Idesbald Goddeeris en Louis Vos, *De strijd van de witte adelaar. Geschiedenis van Polen (966-2004)*, Acco: Leuven en Voorburg 2005, p. 21-22.
- 4 Norbert Conrads, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, Siedler Verlag: Berlin 1994, p. 418-424.
- 5 Bismarckhütte is vandaag de dag de wijk Chorzów Batory in de Poolse stad Chorzów.
- 6 De doopakte van Kotalla vermeldt als voornamen Josef Walter. De akte is een afschrift uit het registerboek van de kerk van de Hemelvaart van de Heilige Maagd Maria in Chorzów. Bij de inschrijving in 1908 of bij het maken van een afschrift van de akte moet een fout zijn gemaakt. De tweede voornaam Walter komt verder namelijk niet voor in de archieven met betrekking tot Josef Kotalla. Doopakte Josef Walter Kotalla, Archiwum Archidiecezjalne Katowicach, Księgi Metrykalne, Chorzów, pw. Wniebowzięcia NMP, Chrztu (1904-1910) sygn. 50/1092.
- 7 Doopakte Alfred Josef Kotalla, Archiwum Archidiecezjalne Katowicach, Księgi Metrykalne, Chorzów, pw. Wniebowzięcia NMP, Chrztu (1904-1910) sygn. 50/1092.
- 8 R.u.S. Fragebogen, Lebenslauf J. Kotalla, Bundesarchiv Berlin, Berlin Document Center, Personenakten des Rasse- und Siedlungshauptamt-ss, Josef Kotalla, 142488; Voorlichtingsrapport van de voorlichtingsambtenaren bij de Psychiatrische Observatiekliniek van het Gevangeniswezen Huis van Bewaring te Utrecht, 7 mei 1951, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 142.
- 9 *Bismarckhütte, 1872-1922*, Eckstein Biographischer Verlag: Berlin 1922, p. 7.
- 10 Jacek Kurek i Zbigniew Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, Pphu Rococo: Bytom 1997, p. 43.
- 11 *Bismarckhütte, 1872-1922*, p. 11.
- 12 *Bismarckhütte, 1872-1922*, p. 69-70.
- 13 Kurek i Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, p. 41.
- 14 URL: <http://www.verwaltungsgeschichte.de/beuthen.html>, [21-01-2018].
- 15 Kurek i Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, p. 42-43.
- 16 Huwelijksakte Josef Kotalla en Agnes Pyrczyk, Archiwum Archidiecezjalne Katowicach, Księgi Metrykalne, Chorzów, pw. Wniebowzięcia NMP, Śluby (1904-1934), sygn. 50/1098.

- 17 ss-Erbgesundheitsbogen, BAB, SS RUSHA, Kotalla, 142488; Voorlichtingsrapport van de voorlichtingsambtenaren bij de Psychiatrische Observatiekliniek, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 142.
- 18 *Bismarckhütter Zeitung*, 16 januari 1921; Katarzyna Łakomy i Anna Steuer-Jurek, 'Bismarckhütte team greenery – relevance to contemporary landscape of industrial', in: *Przestrzeń Urbanistyka Architektura*, (2015)2, p. 87-102.
- 19 Voorlichtingsrapport van de voorlichtingsambtenaren bij de Psychiatrische Observatiekliniek, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 142.
- 20 Akte van overlijden Alfred Kotalla, Archiwum Archidiecezjalne Katowicach, Księgi Metrykalne, Chorzów, pw. Wniebowzięcia NMP, Pogrzeby (1904-1913) sygn. 50/1103.
- 21 Doopakte Paul Peter Kotalla, Archiwum Archidiecezjalne Katowicach, Księgi Metrykalne, Chorzów, pw. Wniebowzięcia NMP, Chrztu (1904-1910) sygn. 50/1092.
- 22 Doopakte Alfred Alois Eduard Kotalla, Archiwum Archidiecezjalne Katowicach, Księgi Metrykalne, Chorzów, pw. Wniebowzięcia NMP, Chrztu (1911-1913) sygn. 50/1093.
- 23 Doopakte Ewald Johann Kotalla, Archiwum Archidiecezjalne Katowicach, Księgi Metrykalne, Chorzów, pw. Wniebowzięcia NMP, Chrztu (1913-1916) sygn. 50/1090.
- 24 Rapport H.C. Rümke en P.A.H. Baan Psychiatrische Observatiekliniek van het Gevangeniswezen, 5 juni 1951. Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie; Archiefbescheiden betreffende orlogsmisdadigers, nummer toegang 2.09.106, inv.nr. 72.
- 25 Rapport zenuwarts R. Vedder, 5 oktober 1949, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 26 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 27 Kurek i Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, p. 44.
- 28 Rapport zenuwarts J. Lindner, 18 maart 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 29 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 30 Conrads, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, p. 610-613.
- 31 *Bismarckhütte, 1872-1922*, p. 11-12; Kurek i Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, p. 44.
- 32 *De Telegraaf*, 1 november 1917; *Bismarckhütte, 1872-1922*, p. 11-13.
- 33 Conrads, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, p. 621.
- 34 *Bismarckhütter Zeitung*, 15 februari 1921.
- 35 T. Hunt Tooley, *National Identity and Weimar Germany. Upper Silesia and the eastern border, 1918-1922*, University of Nebraska Press: Lincoln en Londen 1997, p. 136-137.
- 36 *Bismarckhütter Zeitung*, 20 maart 1921.
- 37 Conrads, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, p. 621.
- 38 Kurek i Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, p. 45.
- 39 Richard Blanke, *Orphans of Versailles. The Germans in Western Poland 1918-1939*, The University Press of Kentucky: Lexington 1993, p. 27.
- 40 Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 28.
- 41 Hunt Tooley, *National Identity and Weimar Germany. Upper Silesia and the eastern border, 1918-1922*, p. 254.
- 42 Conrads, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, p. 621; Hunt Tooley, *National Identity and Weimar Germany. Upper Silesia and the eastern border, 1918-1922*, p. 256.
- 43 *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 13 mei 1921.
- 44 Hunt Tooley, *National Identity and Weimar Germany. Upper Silesia and the eastern border, 1918-1922*, p. 257.

- 45 Conrads, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, p. 621-622; Hunt Tooley, *National Identity and Weimar Germany. Upper Silesia and the eastern border, 1918-1922*, p. 255-258.
- 46 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus /OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 47 Kurek i Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, p. 55 en p. 66.
- 48 Jacek Kurek, *Historia Wielkich Hajduk*, Radzionków, Pphu Rococo: Bytom 2001, p. 11.
- 49 Kurek i Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, p. 46; *The New York Times*, 13 september 1922; *Arnheimsche Courant*, 20 september 1922.
- 50 URL: <http://siliusradicum.pl/>, [08-02-2018].
- 51 URL: <https://bs.sejm.gov.pl/>, [08-02-2018].
- 52 URL: <http://siliusradicum.pl/>, [08-02-2018].
- 53 Winson Chu, *The German minority in interwar Poland*, Cambridge University Press: Cambridge 2012, p. 79-80.
- 54 URL: <http://siliusradicum.pl/>, [08-02-2018].
- 55 Łakomy i Steuer-Jurek, 'Bismarckhütte team greenery – relevance to contemporary landscape of industrial', in: *Przestrzeń Urbanistyka Architektura*, p. 87-102.
- 56 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus /OMD, 2.09.106, inv.nr. 72; Rapport Vedder, NL-HaNA, Jus /OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 57 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus /OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 58 Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 104-105.
- 59 Paul Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, Laumann Verlag: Dülmen 1994, p. 200-201.
- 60 *Kattowitzer Zeitung*, 31 december 1939.
- 61 Kurek i Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, p. 71.
- 62 Winson Chu, *The German minority in interwar Poland*, p. 171-172; Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 163-164.
- 63 R.u.S. Fragebogen, Lebenslauf, BAB, SS RUSHA, Kotalla, 142488.
- 64 Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 170-172.
- 65 Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 207; Ian Kershaw, *Hitler, 1889-1936: hoogmoed*, Het Spectrum: Utrecht 1999, p. 706.
- 66 Ian Kershaw, *Hitler 1936-1945: vergelding*, Het Spectrum: Utrecht 2000, p. 248.
- 67 Kershaw, *Hitler 1936-1945: vergelding*, p. 290-292.
- 68 Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 218-220.
- 69 Kurek i Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, p. 66-67.
- 70 Lebenslauf Josef Kotalla, 12 september 1962, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 82.
- 71 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72; Lebenslauf Kotalla, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR inv.nr. 82.
- 72 Kershaw, *Hitler 1936-1945: vergelding*, p. 324.
- 73 Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, p. 450; Schmidt (red.), *Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*, Verlag für Social Politik, Wirtschaft und Statistik: Berlin 1941, p. 141.
- 74 Blanke, *Orphans of Versailles*, p. 232 en p. 236.
- 75 Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, p. 452; Schmidt (red.), *Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*, p. 152.
- 76 Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, p. 453.
- 77 Kershaw, *Hitler 1936-1945: vergelding*, p. 361-362.
- 78 Czesław Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945*, Pahl-Rugenstein: Köln 1988, p. 17.

- 79 Kurek i Hojka, *Śląski Machabeusz. Ksiądz Józef Czempiel i jego parafia*, p. 161-164.
- 80 R.u.S. Fragebogen, BAB, SS RUSHA, Kotalla, 142488.
- 81 Schmidt (red.), *Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*, p. 151.
- 82 *Kattowitzer Zeitung*, 31 december 1939.
- 83 Verklaring Hinrich Wilhelm Kopf, 18 januari 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 84 Proces-verbaal Josef Johann Kotalla, 20 februari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540; R.u.S. Fragebogen, BAB, SS RUSHA, Kotalla, 142488.
- 85 Georg H. Stein, *De Waffen-ss*, Aspect: Soesterberg 2010, p. 24.
- 86 Nikolaus Wachsmann, *Kl: A history of the nazi concentration camps*, Farrar, Straus and Giroux: New York 2015, p. 192-193.
- 87 Stein, *Waffen-ss*, p. 53-54; Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen en Peter Scharff Smith, *De Waffen-ss. Het Europese leger van de nazi's*, Ad. Donker: Rotterdam 2016, p. 273.
- 88 Wolfgang Sofsky, *Die ordnung des terrors das Konzentrationslager*, S. Fischer Verlag: Frankfurt am Main 1993, p. 128-129.
- 89 R.u.S. Fragebogen, Lebenslauf Kotalla, BAB, SS RUSHA, Kotalla, 142488.
- 90 Harry Stein (Hrsgb), *Konzentrationslager Buchenwald 1937-1945*, Wallstein Verlag: Göttingen 1999, p. 33.
- 91 Bundgård Christensen, Bo Poulsen en Scharff Smith, *De Waffen-ss*, p. 83.
- 92 Harry Stein (Hrsgb), *Konzentrationslager Buchenwald 1937-1945*, p. 37.
- 93 Wachsmann, *Kl: A history of the nazi concentration camps*, p. 219-220.
- 94 Volkhard Knigge (Hrsgb), *Buchenwald Ostracism and violence 1937 to 1945*, Wallstein Verlag: Göttingen 2017, p. 36.
- 95 Schriftje ss-Anwärter Josef Kotalla 3/10 T. Reg. 11 grüppe, Collectie Richard Hoving.
- 96 Chris Bishop, red., *The Encyclopedia of Weapons of World War II*, MetroBook: New York 1998, p. 216.
- 97 Schriftje ss-Anwärter Josef Kotalla, Collectie Hoving.
- 98 Rapport Lindner, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 99 *Kattowitzer Zeitung*, 31 december 1939.
- 100 *Kattowitzer Zeitung*, 2 januari 1940.
- 101 Rapport Lindner, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 102 Of Josef Kotalla de begrafenis van zijn vader bijwoonde, heb ik niet kunnen achterhalen.
- 103 Akte van overlijden Josef Kotalla, Archiwum Archidiecezjalne Katowicach, Księgi Metrykalne, Chorzów, pw. Wniebowzięcia NMP, Pogrzeby (1923-1940) sygn. 50/1105; *Kattowitzer Zeitung*, 3 januari 1940.
- 104 Michael H. Kater, *Weimar: From Enlightenment to the Present*, Yale University Press: New Haven en Londen 2014, p. 267-268; Steffen Grimm, *Die ss-Totenkopfverbände im Konzentrationslager Buchenwald*, Diplomica Verlag: Hamburg 2011, p. 67-69.
- 105 Verzoek Kotalla aan RUSHA, 25 februari 1940, BAB, SS RUSHA, Kotalla, 142488; RUSHA aan Kotalla, 1 maart 1940, BAB, SS RUSHA, Kotalla, 142488.
- 106 Proces-verbaal Kotalla, 20 februari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 107 Charles W. Sydnor jr., *Soldiers of destruction. The ss Death's Head Division, 1933-1945*, Princeton University Press: Princeton 1977, p. 43.
- 108 Requisitoir en woordelijke verslagen gemaakt door het RIOD van het proces tegen E.E. Alscher,

- K.P. Berg, E. Brahm, J.J. Kotälla, E.G. May, J. Oberle en H.H. Wolf, 16 november-14 december 1948, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam, Collectie Gevangenen en Kampen – deelcollectie Amersfoort, Polizeiliches Durchgangslager, toegangsnummer 250f, inv.nr. 236.
- 109 Verdediging van Kotalla door mr. Hovius, 29 november 1948, NIOD, Collectie personen, 248, inv.nr. 957.
- 110 In 't Veld, *De ss en Nederland: documenten uit ss-archieven 1935-1945*, p. 490.

2 Een gemeen fatje

- 1 Herman van Amersfoort en Piet Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied*, Boom: Amsterdam 2012, p. 127, p. 185 en p. 310.
- 2 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4*, Martinus Nijhoff: Den Haag 1972, p. 28-29.
- 3 Koll, *Arthur Seyß-Inquart und die deutsche Besatzungspolitik in den Niederlanden (1940-1945)*, p. 37-53 en p. 61.
- 4 Gerritse, *Rauter*, p. 141-143.
- 5 Marnix Croes, 'Verscherpt verhoord', in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zevende jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, Walburg Press: Zutphen 1996, p. 111-131.
- 6 N.K.C.A., in 't Veld, *De ss en Nederland: documenten uit ss-archieven 1935-1945*, Martinus Nijhoff: Den Haag 1976, p. 107-108; Kurt Mehner, *Die Waffen-ss und Polizei 1939-1945. Führung und Truppe*, Militär-Verlag Klaus D. Patzwall: Norderstedt 1995, p. 297-299.
- 7 Verdedigingsschrift Josef Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 8 G.B. Janssen, *Van bolwerk tot bunker. Militaire complexen in Arnhem*, Matrijs: Utrecht 2000, p. 37-38.
- 9 L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1*, Martinus Nijhoff: Den Haag 1969, p. 597; Amersfoort en Kamphuis, *Mei 1940*, p. 77.
- 10 M. Kruidenier, *Dwarsblik militaire kazernes 1850-1940*, De Onderste Steen: Amersfoort 2003, p. 7.
- 11 *Het Vaderland: staat- en letterkundig nieuwsblad*, 30 maart 1939.
- 12 Janssen, *Van bolwerk tot bunker. Militaire complexen in Arnhem*, p. 37; Kruidenier, *Dwarsblik militaire kazernes 1850-1940*, p. 7.
- 13 Helmut Günther, *Von der Hitler-Jugend zur Waffen-ss. Die Generation der Verdammten*, Nation Europa Verlag: Coburg 2001, p. 149; Ingrid D. Jacobs, *Arnhem 40/45*, Wbooks: Zwolle 2014, p. 36.
- 14 Verdedigingsschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 15 René Rohrkamp, *Weltanschaulich gefestigte Kämpfer. Die Soldaten der Waffen-ss 1933-1945*, Ferdinand Schöningh: Paderborn 2010, p. 328.
- 16 In 't Veld, *De ss en Nederland: documenten uit ss-archieven 1935-1945*, p. 107.
- 17 Paul Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, p. 453 en p. 494-495.
- 18 Klaus-Dieter Aliche, 'Aus der Geschichte jüdischer Gemeinden im deutschen Sprachraum Königshütte (Oberschlesien)', URL: www.juedische-gemeinden.de/index.php/gemeinden/k-l/1095-koenigshuette-oberschlesien, [5-1-2015].
- 19 Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, p. 268 en p. 271.

- 20 Schmidt (red.), *Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*, p. 300-301.
- 21 Schmidt (red.), *Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*, p. 302 en p. 306-307.
- 22 Schmidt (red.), *Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*, p. 297.
- 23 Rother, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, p. 548-549.
- 24 Verdedigingschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 25 Marnix Croes, 'Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland', in: Henk Flap en Wil Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*, Amsterdam University Press: Amsterdam 1997, p. 139-155.
- 26 De Grenzpolizeischule Pretzsch an der Elbe zou in het voorjaar van 1941 de verzamelplaats worden voor de Einsatzkommando's die in het kielzog van het Duitse leger dood en verderf zaaiden in Rusland. Zie Christopher R. Browning en Jürgen Matthäus: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*, University of Nebraska Press: Lincoln 2007, p. 226-227.
- 27 Jens Banach, 'Die Rolle der Schulen der Sicherheitspolizei und des SD', in: Florian von Buttlar (red.), *Fürstenberg-Drögen: Schichten eines verlassenen Ortes*, Hentrich: Berlin 1994, p. 88-96.
- 28 Verdedigingschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540; Croes, 'Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland', in: Flap en Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*, p. 139-155.
- 29 Geraldien van Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland*, Bert Bakker: Amsterdam 1999, p. 57-61.
- 30 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8*, p. 260.
- 31 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4*, p. 92-93.
- 32 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8*, p. 262, E.P. Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, 2de uitgebreide editie, H. Nelissen: Amsterdam 1947, p. 23.
- 33 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4*, p. 306-307.
- 34 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, p. 313.
- 35 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8*, p. 263.
- 36 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 21-24.
- 37 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, p. 313.
- 38 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8*, p. 262.
- 39 J.H. Heijenbroek en G.H.P. Steenmeijer, *Bouwhistorische aantekening Dodencel 601 in het Penitentiair complex Scheveningen, Pompstationsweg 32 's-Gravenhage*, Rijksgebouwendienst Bureau Rijksbouwmeester: 's-Gravenhage 2001, p. 10.
- 40 Heijenbroek en G.H.P. Steenmeijer, *Bouwhistorische aantekening Dodencel 601 in het Penitentiair complex Scheveningen, Pompstationsweg 32 's-Gravenhage*, p. 7; Jan Maarten Terwiel, *Bajes in de Duinen. Kroniek van het Penitentiair Complex Scheveningen 1880-2000*, Penitentiair Complex Scheveningen: Scheveningen 1998, p. 39-40.
- 41 Terwiel, *Bajes in de Duinen. Kroniek van het Penitentiair Complex Scheveningen 1880-2000*, p. 58; Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, p. 23.
- 42 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, p. 24.
- 43 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, p. 298.
- 44 Dirk Willem Folmer, *Dagboek uit Kamp Amersfoort, 1942*, Walburg Pers: Zutphen 2005, p. 222 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, p. 24-25.
- 45 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, p. 24-26 en p. 259-266; Louis van Bunge, *Scheveningen, Het Hooghuis*: Eindhoven 1945, p. 15-23.

- 46 Bas von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel. Een Duitse geschiedenis in Scheveningen*, Querido: Amsterdam, 2019, p. 68.
- 47 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjehotel'*, p. 335.
- 48 Von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, p. 379.
- 49 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjehotel'*, p. 313.
- 50 Von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, p. 248.
- 51 Proces-verbaal J. Schweiger, 14 januari 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 74201.
- 52 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjehotel'*, p. 314.
- 53 Von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, p. 219.
- 54 Proces-verbaal J. Schweiger, 14 januari 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 74201.
- 55 Nikolaus Wachsmann, *Hitlers gevangenen. De rechtsorde in nazi-Duitsland*, De Bezige Bij: Amsterdam 2005, p. 75.
- 56 Ralf Futselaar, *Gevangenen in oorlogstijd 1940-1945*, Boom: Amsterdam 2015, p. 239-240.
- 57 E.F.K. Michielsen, *Tegen de vlagen van den Oostenwind*, A.W. Sijthoff's Uitgeverijmaatschappij: Leiden 1945, p. 259-260.
- 58 Harry Paape, *De Geuzen*, Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels/CPBN: Amsterdam 1965, p. 122-123 en p. 144-145.
- 59 Verklaring W.J. Engbrocks, januari 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 107707.
- 60 Von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, p. 96. De eerste persoon die in bezet Nederland werd gefusilleerd door de Duitsers, was de naar Nederland gevluchte Joodse emigrant en eigenaar van een ijssalon in Amsterdam Ernst Cahn. Hij werd op 3 maart 1941, nadat hij kort gevangen was gehouden in het Oranjehotel, doodgeschoten op de Waalsdorpervlakte. Zie Ben Braber, *Zelfs als wij zullen verliezen. Joden in verzet en illegaliteit 1940-1945*, Balans: Amsterdam 1990, p. 67-68.
- 61 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8*, p. 264.
- 62 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjehotel'*, p. 235.
- 63 Verklaring J.J. Montfoort, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 74201.
- 64 Verklaring J.J. Kotalla, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 74201.
- 65 Verklaring W.N.J. van Donge, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 74201.
- 66 Verklaring J.W.H.G. Timmermans, 20 oktober 1947, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Commissies tot Opsporing van Oorlogsmisdadigers [COOM], (1942) 1944-1949 (1984), nummer toegang 2.09.61, inv.nr. 3588; Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjehotel'*, p. 301.
- 67 L.E. van Holk en I. Schöfer, *Gedenkschriften prof. mr. R.P. Cleveringa betreffende zijn gevangenschap in 1940-1941 en 1944*, E.J. Brill/Universitaire Pers Leiden: Leiden 1983, p. 165.
- 68 Verklaring J.A. van Dijk, 30 november 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 69 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjehotel'*, p. 298.
- 70 Wachsmann, *Hitlers gevangenen*, p. 87.
- 71 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjehotel'*, p. 257-258.
- 72 Von Benda-Beckmann, *Het Oranjehotel*, p. 417.

- 73 Verklaring J.J. Kotalla in proces-verbaal onderzoek misdragingen Duitse beamtten in de Cellenbarakken, 5 juli 1948, NIOD, Collectie personen, toegangsnummer 248 (Doc I), inv.nr. 639.
- 74 *Het Vrije Volk*, 22 augustus 1969.
- 75 Paul Arnoldussen en Hans Olink, *Twee broers, drie levens. Henri & Anton Pieck*, Uitgeverij Bas Lubberhuizen: Amsterdam 2008, p. 156.
- 76 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, p. 407.
- 77 Tekening Cotella, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Collectie Henri Pieck, BG C18/85.
- 78 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 71.
- 79 Pleun van den Berg, *Vijf jaar herinneringen van 9 mei 1940 tot 5 juni 1945*, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie Dagboeken en Egodocumenten, toegangsnummer 244, inv.nr. 1382.
- 80 Weber, *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, p. 24.
- 81 Stukken betreffende personeelsaangelegenheden van de Strafanstalt Utrecht, E. Kreikamp NIOD, Collectie Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, nummer toegang 20, inv.nr. 2325.
- 82 *De Zwerver*, 1 juni 1946.
- 83 Dagboek M. Talland/R. Hoogland, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie Gevangenen en Kampen – deelcollectie gevangenen in Nederland, toegangsnummer 250b, inv.nr. 399.
- 84 E.Th.J.B. van Heemstra, *In hun greep. Dagboek van mijn gevangenschap*, Sijthoff: Leiden 1945, p. 224.
- 85 R.u.S. Fragebogen A. Kreikamp, Bundesarchiv Berlin, RUSHA, Josef Kotalla, 14288.
- 86 Gertrud Albrecht, *Das Pflichtjahr*, Junker und Dünnhaupt Verlag: Berlin 1942, p. 11 en p. 14-15.
- 87 Albrecht, *Das Pflichtjahr*, p. 18.
- 88 R.u.S Fragebogen A. Kreikamp, Bundesarchiv Berlin, RUSHA, Josef Kotalla, 14288.
- 89 Rapport Linder, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 90 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 91 Verteidigungsschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 92 Verklaring ss-Sturmabführer Joseph Schreieder, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 378-II.
- 93 Verklaring W. Harster, Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 378-I.
- 94 Verklaring Kotalla, 28 januari 1948, proces-verbaal J.J. Gombert, Collectie Van den Beukel.
- 95 Rapport Lindner, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72; Raport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 96 Dagboek Talland/Hoogland, NIOD, Collectie G&K – deelcollectie gevangenen, 250b, inv.nr. 399.
- 97 Verteidigungsschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.

3 De ergste van allemaal

- 1 Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, p. 147.
- 2 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 30.
- 3 Terwiel, *Bajes in de duinen*, p. 62.

- 4 Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 29.
- 5 Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 30-32.
- 6 Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 36-37.
- 7 Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 31-32.
- 8 Van Valkenburg, *Een mens in haatuniform*, p. 20-21; Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 32-35.
- 9 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72; Rapport Vedder, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 10 Folmer, *Dagboek uit Kamp Amersfoort*, p. 44; C.P. Gunning, *Op de schoolbanken in het P.D.A. Wat ik heb ervaren en geleerd in het concentratiekamp te Amersfoort. Januari-april 1942*, Elsevier: Amsterdam 1946, p. 101.
- 11 Van Valkenburg, *Een mens in haatuniform*, p. 22.
- 12 José Hurdeman, *Bij de beuk linksaf. Een jongen van zeven haalt samen met zijn vader schillen op in kamp Amersfoort. Niemand weet wat zij nog meer doen...*, Historische Kring Leusden: Leusden 2004, p. 59.
- 13 Proces-verbaal J. van Hemmen, 16 december 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 97586.
- 14 De omgekomen mannen waren de 18-jarige radiotechnicus Jacques Jakobs en de 20-jarige boekbinder Leon Zadick. Zie Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort, In memoriam lijst.
- 15 Proces-verbaal Josef Johann Kotalla, 20 februari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 16 Wachsmann, *Kl: A history of the nazi concentration camps*, p. 28-29.
- 17 Wachsmann, *Kl: A history of the nazi concentration camps*, p. 32.
- 18 Wachsmann, *Kl: A history of the nazi concentration camps*, p. 36.
- 19 Wachsmann, *Kl: A history of the nazi concentration camps*, p. 38-40.
- 20 Sofsky, *Die ordnung des terrors das Konzentrationslager*, p. 45.
- 21 Wachsmann, *Kl: A history of the nazi concentration camps*, p. 39.
- 22 Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 37-38; Jos M. Th. Govaert, *Ondergedoken in het Concentratiekamp. Priesterleven in het P.D.A.*, Dekker & Van de Vegt: Utrecht en Nijmegen, 1949, p. 57.
- 23 Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 99-100.
- 24 Wachsmann, *Kl: A history of the nazi concentration camps*, p. 157-158.
- 25 Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 93-97.
- 26 Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 55.
- 27 Kommandanturbefehl Nr. 8/42, NIOD, Polizeiliches Durchgangslager, 25of, inv.nr. 79.
- 28 Sofsky, *Die ordnung des terrors das Konzentrationslager*, p. 125.
- 29 Von Freitag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 181.
- 30 Brief J.H. Klomp aan Kotalla, 1 augustus 1949, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 134.
- 31 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72; Rapport Vedder, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 32 Bianca Stigter, *De bezette stad. Plattegrond van Amsterdam 1940-1945*, Athenaeum Polak & Van Gennep: Amsterdam 2005, p. 163.
- 33 Rapport Lindner, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72; Nadere pleitnota G.N. Hovius, 14 november 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.

- 34 Mededeling medische directie Academisch Medisch Centrum Amsterdam, december 2018.
- 35 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 107, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.
- 36 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 127.
- 37 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 158-161.
- 38 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 186.
- 39 Proces-verbaal K.P. Berg, 14 januari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 527 II.
- 40 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8*, p. 589 en p. 620-621.
- 41 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 33-34.
- 42 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 196.
- 43 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 167-168.
- 44 Proces-verbaal H.A. Dohmen, 18 maart 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 222.
- 45 Proces-verbaal Brahm, 2 september 1946, NIOD, Polizeiliches Durchgangslager, 25of, inv.nr. 250; Onderzoek naar de gedragingen van de Oberscharführer van de SD Edmund Brahm, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3591.
- 46 Proces-verbaal J. Oberle, 23 januari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 531.
- 47 Verklaring H. Melkman, 3 oktober 1947, NIOD, Polizeiliches Durchgangslager, 25of, inv.nr. 50.
- 48 Verklaring J. Driessen, 4 maart 1948, NIOD, Polizeiliches Durchgangslager, 25of, inv.nr. 50.
- 49 Govaert, *Ondergedoken in het Concentratiekamp. Priesterleven in het P.D.A.*, p. 111.
- 50 Proces-verbaal Jan Koenraad Wageman, 24 november 1945 en proces-verbaal Sixma, 26 november 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 51 Govaert, *Ondergedoken in het Concentratiekamp*, p. 111-114.
- 52 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 150-152.
- 53 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 186; Inlasch requisitor, B.J. Besier, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 54 Levensloop met toelichting B.J. Westerveld, 12 juni 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 337; Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 187-188.
- 55 De eerste twee gevangentransporten die aankwamen na de heropening van het kamp in mei 1943 bestonden geheel uit Joden.
- 56 Proces-verbaal Kotalla, 20 februari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 57 Lijst met bevorderingen per 1 november 1943, Bundesarchiv Berlin, Polizeidienststellen in den Niederlanden, toegangsnummer R70, inv.nr. 57.
- 58 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 59 Levensloop met toelichting Westerveld, 12 juni 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 337.
- 60 Heiratsgesuch Josef Kotalla und Annerose Kreikamp, 4 oktober 1943, BAB, SS RUSHA, Kotalla, 142488.
- 61 R.u.S. Fragebogen, Lebenslauf J. Kotalla, BAB, SS RUSHA, Kotalla, 142488; Heiratsgesuch Kotalla und Kreikamp, BAB, SS RUSHA, Kotalla, 142488.
- 62 Stadtarchiv Kleve, Heiratsurkunde 182, 10 november 1943.

- 63 Sonderurlaub Erna Kreikamp, NIOD, Collectie Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 20, inv.nr. 2325.
- 64 Stadtarchiv Kleve, Heiratsurkunde 182, 10 november 1943.
- 65 Interview Klaus Offermans, zoon van Kotalla's getuige Heinrich Offermans, 24 juli 2018.
- 66 Afschrift verklaring Winfrid Kreikamp, 31 maart 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 67 Interview Hannelore Versteeg-Breitenfeld, dochter van vriendin van Annerose Kreikamp, 13 juni 2018.
- 68 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72. Waar Josef en Annerose woonden in Amerfoort staat niet vast, maar mogelijk dat ze in een verbouwd padvindersgebouw in het bos tegenover het kamp verbleven. Zie Huurdeman, *Bij de beuk linksaf*, p. 158, noot 3.
- 69 Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 12 oktober 1950, NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam, Archief C.H. Lüschen, toegangsnummer 517, inv.nr. 18.
- 70 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 71 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 72 *Amersfoortse Courant*, 3 mei 1985.
- 73 *Illustrierte Bierzeitung*, Archief Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort.
- 74 *Dagblad voor Amersfoort*, 17 december 1946, Strafdossiers L.J. van den Bogert NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 6840 en 54999.
- 75 J.L. Bloemhof, *Amersfoort '40-'45, Deel II*, Uitgeverij Bekking: Amersfoort 1995, p. 48-50.
- 76 Mededeling R. Vastenburg-de Bondt, woonde als meisje in de Van Campenstraat in Amersfoort, 18 oktober 2017.
- 77 'Genoelijke avond, Kothälla! Een Amersfoortse herinnering' is het enige verhaal dat de latere journalist en schrijver Willem Wittkamp (1924-1992) schreef over de periode dat hij in Kamp Amersfoort gevangen zat. Het verscheen op 20 oktober 1945 in *Het Parool*.
- 78 *Illustrierte Bierzeitung*, SNMKA.
- 79 *Dagblad voor Amersfoort*, 17 december 1946; Strafdossiers Van den Bogert, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 6840 en 54999.
- 80 *Amersfoortse Courant*, 3 mei 1985.
- 81 Stukken over proces tegen Erika Lüschen en Willem van der Neut, 1946-1949, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv.nr. 7.
- 82 Levensloop met toelichting Westerveld, 12 juni 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 337; Proces-verbaal G. IJzebaart, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 107650.
- 83 Verklaring P. Rombout, 14 februari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 84 Kershaw, *Hitler 1936-1945: vergelding*, p. 815.
- 85 Rapport over de activiteiten van Karl Peter Berg als commandant van de kampen Schoorl en Amersfoort, maart 1946, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, Collectie Gevangenen en Kampen – deelcollectie Schoorl, Polizeiliches Durchgangslager, toegangsnummer 250e, inv.nr. 17.
- 86 Verklaring F.M. la Chapelle, 6 januari 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540; Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, p. 154.
- 87 Ben ten Holter, *Manke Nelis*, Uitgeverij Rob Greve: Amsterdam 1987, p. 31.

- 88 Op 11 oktober gingen 601 Puttenaren op transport naar Neuengamme. 59 opgepakte mannen werden om uiteenlopende redenen in Amersfoort uit gevangenschap ontslagen. Van de afgevoerde Puttenaren overleefde nog geen 10 procent de ontberingen in de Duitse kampen. Zie Madelon de Keizer, *Putten. De razzia en de herinnering*, Bert Bakker: Amsterdam 1999.
- 89 Interview J. Priem, 18 augustus 2010, Getuigenissen, Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort.
- 90 Rapport over de activiteiten van Karl Peter Berg, NIOD, Collectie G&K – deelcollectie Schoorl, 250e, inv.nr. 17 NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540; Brief oud-gevangene Nijmeijer aan advocaat-fiscaal; Processen-verbaal, Velthuis, Zoetmulder, Sixma en Hoonhout, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 91 Rapport over de activiteiten van Karl Peter Berg, NIOD, Collectie G&K – deelcollectie Schoorl, 250e, inv.nr. 7.
- 92 Nadere pleitnota G.N. Hovius, 14 november 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 93 Norman Ohler, *Drugs in het Derde Rijk*, Luitingh-Sijthoff: Amsterdam 2015, p. 55-56 en p. 96-98.
- 94 Methamfetamine is vandaag de dag verboden, maar als drug in de vorm van crystal meth met name in de Verenigde Staten gewild.
- 95 Appèllijsen met namen van bewakers, november 1944-april 1945, NIOD, Polizeiliches Durchgangslager, 250f, inv.nr. 48.
- 96 SNMKA, In memoriam lijst.
- 97 Remco Reiding, *Kind van het Ereveld*, D33 Publicaties: Dalfsen 2012, p. 76-82 en p. 89-91.
- 98 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Het recht van de sterkste*, p. 213-218.
- 99 Albert Oosthoek, *Nieuw licht op liquidaties. Knokploegen in Rotterdam 1944-1945*, Aspekt: Soesterberg 2015, p. 361; Proces-verbaal betreffende verklaringen omtrent het opgraven van 108 lijken van gevangenen van het P.D.A. (voormalig concentratiekamp) welke verklaringen zijn afgelegd door de voormalige S.D.-bewaker Oberscharführer Josef Johann Kotalla, 1947, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3666.
- 100 Proces-verbaal betreffende verklaringen omtrent het opgraven van 108 lijken van gevangenen, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3666; A. Lammerts van Bueren, *De verwoesting van een oude keizersstad. Oorlogsrampen over Nijmegen 1940-1945*, De Koepel: Nijmegen [1946], p. 77-78.
- 101 Proces-verbaal betreffende verklaringen omtrent het opgraven van 108 lijken van gevangenen, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3666; Proces-verbaal betreffende getuigen verklaringen van voormalige bewakers en oud-politieke gevangenen van het P.D.A. (concentratiekamp) Laan 1914, contra den voormaligen kampcommandant Untersturmführer Karl Peter Berg, 9 mei 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 527 II.
- 102 Proces-verbaal betreffende verklaringen omtrent het opgraven van 108 lijken van gevangenen, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3666.
- 103 Proces-verbaal betreffende onderzoek en blootlegging van 33 graven waarin zich bevonden 459 lijken, in en in de nabijheid van het P.D.A. (concentratiekamp) Laan 1914 te Amersfoort, 11 april 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 337. De schilder Willem Schol (13-03-1916) stond niet op de lijst met negen namen, maar werd wel gefusilleerd. Petrus Schol (21-07-1916), bakker van beroep, werd 's avonds alsnog doodgeschoten, SNMKA, In memoriam lijst.

- 104 URL: www.rijper.home.xs4all.nl/sjoukerijper, [03-2016]; Proces-verbaal betreffende verklaringen omtrent het opgraven van 108 lijken van gevangenen, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3666.
- 105 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 120, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.
- 106 Proces-verbaal Berend Johan Westerveld, 14 oktober 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 337; Proces-verbaal betreffende getuigen verklaringen van voormalige bewakers en oud-politieke gevangenen van het P.D.A. (concentratiekamp) Laan 1914, 9 mei 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 527 II.
- 107 www.rijper.home.xs4all.nl/sjoukerijper, [03-2016]; Verklaring A.M.C. Rijper-Ros, ongedateerd, Collectie Van den Beukel.
- 108 URL: www.rijper.home.xs4all.nl/sjoukerijper, [03-2016]; Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, p. 229-230.
- 109 Proces-verbaal betreffende onderzoek en blootlegging van 33 graven waarin zich bevonden 459 lijken, 11 april 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 337.
- 110 Proces-verbaal betreffende verklaringen omtrent het opgraven van 108 lijken van gevangenen, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3666.
- 111 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 199.
- 112 Proces-verbaal betreffende verklaringen omtrent het opgraven van 108 lijken van gevangenen, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3666.
- 113 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 199.
- 114 Proces-verbaal betreffende verklaringen omtrent het opgraven van 108 lijken van gevangenen, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3666.
- 115 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 118.
- 116 Proces-verbaal W. Hoonhout, 30 november 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 117 Proces-verbaal J. van den Hoek, 3 juni 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 118 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 112-115, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.
- 119 Proces-verbaal Berg, 6 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 527 I.
- 120 Norbert Peschke en Lorenz Zentgraf, *Das Kriegsende in der Zwickauer Region 1945*, Sutton Verlag: Erfurt 2005, p. 13.
- 121 Voorlichtingsrapport van de voorlichtingsambtenaren bij de Psychiatrische Observatiekliniek, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 142; Niet verstuurd brief van Kotalla aan Annerose, 12 oktober 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 527 I.
- 122 Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, p. 285-287.
- 123 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 152.
- 124 Proces-verbaal Kotalla, 25 augustus 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 125 Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, p. 165.
- 126 Proces-verbaal Martinus Petrus Cornelis van den Heuvel, 2 oktober 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 127 S.H.A.M. Zoetmulder, 'Gestel op reis', in: *Gedenboek gijzelaarskamp Beekvliet St. Michielsgestel*, H.A.M. Roelants, Schiedam [1947], p. 315-321.

- 128 Proces-verbaal Kotalla, 25 augustus 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 129 Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, p. 165.
- 130 Armando, Verhagen en Keus, *Geschiedenis van een plek*, p. 155.
- 131 Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, p. 168.
- 132 Proces-verbaal Kotalla, 25 augustus 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540; Proces-verbaal Oberle, 23 januari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 531.
- 133 Huurdeman, *Bij de beuk linksaf*, p. 71.
- 134 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 130.
- 135 *De Vonk*, 10 november 1942.
- 136 Slots, No. 1369. *Zeven maanden in handen van de Duitse Sicherheitsdienst*, p. 25-26.
- 137 *Paraat*, 1 maart 1945.
- 138 *Mededeelingen*, 1 mei 1945.
- 139 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 99.
- 140 Valkenburg, *Een mens in haatuniform*, p. 84-85.

4 Aan de andere kant van het prikkeldraad

- 1 Verdedigingschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 2 Brief officer-tolk der B.S. E. Smedes aan chef staf Prins Bernhard, 22 juni 1945, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Binnenlandse Zaken: Bureau voor Nationale Veiligheid (BNV), nummer toegang 2.04.80, inv.nr. 6; *Haarlems Dagblad*, 6 maart 2010.
- 3 W.E Meiboom, *Bijzonder bestraft. Context, analyse en waardering van de bijzondere rechtspraak door de Kamer van Groningen van het Bijzonder Gerechtshof Leeuwarden en van cassaties in Groningse zaken*, Bestsellersaanzee.nl: Noordwijk 2016, p. 94.
- 4 Proces-verbaal Oberle, 23 januari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 531; Brief officer-tolk der B.S. E. Smedes aan chef staf Prins Bernhard, 22 juni 1945, NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 6.
- 5 Verdedigingschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 6 Verdedigingschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 7 Armando, Verhagen en Keus, *Geschiedenis van een plek*, p. 164, *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 september 1946.
- 8 M.W. Mouton, *Oorlogsmisdrijven en het internationale recht*, A.A.M Stols: 's-Gravenhage 1947, p. 142.
- 9 A.D. Belinfante, *In plaats van bijltesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*, Van Gorcum: Assen 1978, p. 484-485.
- 10 Mouton, *Oorlogsmisdrijven en het internationale recht*, p. 172.
- 11 De oprichting van een internationaal tribunaal voor de berechting van zware oorlogsmisdrijven werd vastgelegd bij de Overeenkomst van Londen op 8 augustus 1945.
- 12 Belinfante, *In plaats van bijltesdag*, p. 489.
- 13 Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1944-1955*, De Haan: Houten 1989, p. 52-56; W.E Meiboom, *Bijzonder bestraft*, p. 92-95.

- 14 *Trouw*, 28 april 1970.
- 15 Proces-verbaal betreffende verklaringen omtrent het opgraven van 108 lijken van gevangenen, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3666.
- 16 Armando, Verhagen en Keus, *Geschiedenis van een plek*, p. 164. *Nieuwsblad van het Noorden*, 12 september 1946.
- 17 Verdedigingschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 18 Proces-verbaal Oberle, 23 januari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 531.
- 19 Archief Eemland, Beeldbank, inv.nr. AFT002000165.
- 20 Archief Eemland, Gemeentepolitie te Amersfoort, toegangsnummer 0025, inv.nr. 248.
- 21 Archief Eemland, Gemeentepolitie te Amersfoort, 0025, inv.nr. 249.
- 22 *Het Parool*, 28 juli 1945.
- 23 Theun de Vries, 'Kotalla wenst ons nieuwjaar', in: *De Vrije Katheder* 5(1945)9, p. 4-5.
- 24 Van der Bel, *Het concentratiekamp "Amersfoort"*, p. 6.
- 25 Van der Bel, *Het concentratiekamp "Amersfoort"*, p. 12 en p. 14.
- 26 Anton van der Hoef, *Mijn Kamp. Gedichten uit het concentratiekamp, Amersfoort, Drukkerij Werkman: Groningen [1945]*, p. 28.
- 27 Van der Hoef, *Mijn Kamp*, p. 7.
- 28 Van der Hoef, *Mijn Kamp*, p. 14.
- 29 Overzicht van verzetswerk verricht door Cornelis van den Beukel ten behoeve van Stichting 1940-1945, 26 september 1970, Collectie Van den Beukel.
- 30 Jan Jaap Kelder, *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit*, Veen uitgevers: Utrecht en Antwerpen 1990, p. 23.
- 31 Overzicht van verzetswerk verricht door Cornelis van den Beukel, Collectie Van den Beukel.
- 32 Kelder, *De Schalkhaarders*, p. 82.
- 33 Overzicht verzetswerk verricht door Cornelis van den Beukel, Collectie Van den Beukel; Personeelsdossier C. van den Beukel, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal Bijzondere Rechtspleging, personeelsdossiers, nummer toegang 2.09.70, inv.nr. 1253.
- 34 Bloemhof, *Amersfoort '40-'45, Deel II*, p. 192.
- 35 Bloemhof, *Amersfoort '40-'45, Deel II*, p. 118-123.
- 36 Bloemhof, *Amersfoort '40-'45, Deel II*, p. 124-125.
- 37 Bloemhof, *Amersfoort '40-'45, Deel II*, p. 129-132.
- 38 Armando, Verhagen en Keus, *Geschiedenis van een plek*, p. 164.
- 39 Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, p. 234.
- 40 Verklaring Wolthuis in strafdossier Gerben Nolke van Asperen, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 76636.
- 41 Verdedigingschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 42 Brief Kotalla aan weekblad *Nieuwe Revu*, 26 januari 1970, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 43 Verdedigingschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 44 Rapport inzake de persoon en sociale achtergronden van Josph, Johanna Kotalla, Katholieke Reclasseringsvereniging Breda, mei 1965, SNMKA, Archief Kotalla.

- 45 Vonnis arrondissementsrechtbank Rotterdam C. Van den Beukel, 28 mei 1946 en R. Wolthuis, juli 1946, Nationaal Archief, Den Haag, Arrondissementsrechtbank; Raad van Beroep Sociale Verzekeringen en Ambtenarengerecht te Rotterdam [periode 1940-1949], nummer toegang 3.03.77, inv.nr. 88.
- 46 Rapport mishandeling Kamp Crailo, 21 december 1947, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR), 1945-1952 (1983), nummer toegang 2.09.08, inv.nr. 1485.
- 47 *Het Parool*, 29 november 1945.
- 48 Armando, Verhagen en Keus, *Geschiedenis van een plek*, p. 165.
- 49 Proces-verbaal betreffende verklaringen omtrent het opgraven van 108 lijken van gevangenen, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3666.
- 50 *Het Parool*, 29 november 1945; Strafdossier Westerveld, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 337.
- 51 Richard Hoving, *Het 'foute' kamp. Interneringskamp Laan 1914 (1945-1946)*, Ad. Donker: Rotterdam 2011, p. 42.
- 52 Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 43-45.
- 53 Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 48.
- 54 Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 56-59.
- 55 Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 67-68.
- 56 Interview J. Helversteijn, 6 oktober 2010, Getuigenissen, SNMKA; Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 74.
- 57 Verdedigingschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 58 Interview W. Dam 6 september 2010, Getuigenissen, SNMKA.
- 59 Verdedigingschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 60 Rapport Kotalla, Katholieke Reclasseringsvereniging Breda, mei 1965, SNMKA, Archief Kotalla.
- 61 Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 73.
- 62 Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 123.
- 63 Helen Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België*, Balans: Amsterdam 2013, p. 156-158, p. 166-167.
- 64 Aan het eind van 1945 telde Kamp Laan 1914 281 medewerkers. Meer dan de helft van het personeel, 152, was belast met de bewaking van de gevangenen. Het overgrote deel van hen had niet meer dan zes jaar lagere school doorlopen. Ze hadden beroepen als schilder, sigarenmaker, slager, visser, metselaar, tuinman, chauffeur, grondwerker, bakkersknecht, stoffeerder en schoenmaker. Zie Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 99-100.
- 65 Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, p. 162-163.
- 66 Verklaring P.T. Frima, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 653-I.
- 67 Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, p. 156-158.
- 68 Rapport over kamp van politieke delinquenten te Amersfoort, naar aanleiding van mededelingen gedaan door Mevr. Van Overeem, Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries AOK en AZ, Kabinet van de Minister-President, nummer toegang 2.03.01, inv.nr. 1359.
- 69 Armando, Verhagen en Keus, *Geschiedenis van een plek*, p. 164-167.
- 70 Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 79-80.
- 71 Niet verstuurd brief van Kotalla aan Annerose, 12 oktober 1945, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 527 I.

- 72 Proces-verbaal Josef Johann Kotalla, 20 februari 1946, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 73 Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 135.
- 74 Verdedigingsschrift Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 75 Hoving, *Het 'foute' kamp*, p. 140.
- 76 Verklaring J. Tepe gericht aan de president van het Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 5 december 1948, Archief Kousemaker.
- 77 Brief J. Hazelet aan president aan advocaat-fiscaal van Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 22 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540; *Dagblad van Rotterdam*, 24 juni 1942.
- 78 Verklaring Tepe, Archief Kousemaker.
- 79 Verklaring J.P. Spruit, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Stukken Van Tuyl van Serooskerken: Verzameling Misstanden Bewaringskampen; Proces te Neurenberg, nummer toegang 2.09.10, inv.nr. 11 (pv 78).
- 80 Rapport Cornelis van den Beukel, 27 december 1946, SNMKA, Archief Roel Wolthuis, doos 5, map 5.1.
- 81 Proces-verbaal betreffende onderzoek en blootlegging van 33 graven waarin zich bevonden 459 lijken, 11 april 1947, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 337.
- 82 NL-HaNA, Bur. Nationale Veiligheid, 2.04.80, inv.nr. 3794.
- 83 Douwe Koen, *Stelling van Honswijk. Vestinglandschap aan de Lek*, Stoterkade: Amsterdam 2015, p. 158-159 en p. 162-168.
- 84 Rapport Kamp Fort Honswijk, 9 oktober 1945, NL-HaNA, Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 799; Rapport betreffende den hygiënische toestand in fort Honswijk, 13 juni 1945, NL-HaNA, Collectie BRIOP/archieven van OD en de BS, 2.13.208, inv.nr. 2373.
- 85 Brief Districtsarts VII aan Gewestelijk Commandant Gewest 8, 6 juni 1945, NL-HaNA, Collectie BRIOP/archieven van OD en de BS, 2.13.208, inv.nr. 2373.
- 86 Rapport Kamp Fort Honswijk, NL-HaNA, Militair Gezag, 2.13.25, inv.nr. 799.
- 87 Lijst met gevangenen die niet zijn opgenomen in Nederlands bevolkingsregister, 10 april 1947, Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht, Archief van het Gemeentebestuur Tull en 't Waal, 1818-1961, nummer toegang 113, inv.nr. 532.
- 88 Verklaring Spruit, NL-HaNA, Justitie/Van Tuyl van Serooskerken, 2.09.10, inv.nr. 11; H.W. van der Vaart Smit, *Kamptoestanden 1944-'45-'48*, Keizerskroon: Haarlem 1949, p. 18 en p. 34.
- 89 Brief Kotalla aan Procureur-fiscaal bij het Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, 31 januari 1947, Collectie Hoving.
- 90 De Duitse politieman A.L.W. Ahlbrecht werd op 19 juni 1946 door het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem ter dood veroordeeld.

5 Het proces

- 1 Het proces tegen de zeven beulen, Archief Beeld en Geluid Hilversum, Polygoon Hollands Nieuws, weeknummer 48-49; dragernummer WEEKNUMMER484-HRE0000DF13, *Het Vrije Volk*, 17 november 1948.
- 2 *De Spiegel. Christelijk nationaal weekblad*, 12 oktober 1946.
- 3 Romijn, *Streng, snel en rechtvaardig*, p. 164 en 212.
- 4 Dick de Mildt en Joggli Meihuizen, 'Nederland en zijn Duitse oorlogsmisdadigers', in: *Pro*

- Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8(2006)1, p. 3-52.
- 5 Besluit op de Bijzondere Gerechtshoven (D62), artikel 16; Meiboom, *Bijzonder bestraft*, p. 112.
 - 6 De Mildt en Meihuizen, 'Nederland en zijn Duitse oorlogsmisdadigers', in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8(2006)1, p. 3-52.
 - 7 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 486.
 - 8 De Mildt en Meihuizen, 'Nederland en zijn Duitse oorlogsmisdadigers', in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8(2006)1, p. 3-52.
 - 9 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 485; De Mildt en Meihuizen, 'Nederland en zijn Duitse oorlogsmisdadigers', in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8(2006)1, p. 3-52.
 - 10 Artikel 6 (b) *Oorlogsmisdrijven*: namelijk schendingen van de wetten of gebruiken van den oorlog. Zoodanige schendingen zullen omvatten, doch niet beperkt zijn tot moord, mishandeling, of deportatie, met het oog op slavenarbeid of voor eenig ander doel, van de burgerbevolking van of in bezet grondgebied, moord of mishandeling van krijgsgevangenen of van personen op zee, het doden van gijzelaars, plundering van openbaren of particulieren eigendom, willekeurige vernietiging van steden, plaatsen of dorpen, of verwoesting, welke niet door militaire noodzaak gerechtvaardigd was; Artikel 6 (c) *Misdrijven tegen de menselijkheid*: namelijk moord, uitroeiing, het in slavernij voeren, deportatie en andere onmenselijke handelingen, die vóór of gedurende den oorlog bedreven zijn tegen burgerbevolking; of vervolgingen op grond van politiek, ras of godsdienst ter uitvoering van of in verband met eenig misdrijf behorende tot de rechtsmacht van de Rechtbank, onverschillig of deze geschieden al dan niet in strijd met het nationale recht van het land, waar deze daden werden bedreven.
 - 11 De Mildt en Meihuizen, 'Nederland en zijn Duitse oorlogsmisdadigers', in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8(2006)1, p. 3-52; Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 272-273.
 - 12 De Mildt en Meihuizen, 'Nederland en zijn Duitse oorlogsmisdadigers', in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8(2006)1, p. 3-52.
 - 13 Tussen 1945 en 1952 zijn 241 Duitsers en Oostenrijkers in Nederland berecht voor oorlogsmisdrijven. August Louis Wilhelm Ahlbrecht werd nadat zijn vonnis door de Bijzondere Raad van Cassatie was vernietigd opnieuw berecht door het Bijzonder Gerechtshof in Arnhem. Hij werd ter dood veroordeeld. In 1949 bracht de Bijzondere Raad van Cassatie dit terug tot een levenslange gevangenisstraf. URL: <https://www.expostfacto.nl>, [1-5-2018].
 - 14 Brief J.H. de Pont aan Hoofd van de P.R.A. te Utrecht, 24 april 1947; NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3586.
 - 15 Rapport Cornelis van den Beukel, 27 december 1946, SNMKA, Archief Roel Wolthuis, doos 5, map 5.1.
 - 16 Brief Annerose Kreikamp aan Buro Opsporing oorlogsmisdadigers in Amsterdam, 1 april 1947, NL-HaNA, Cie. Opsporing oorlogsmisdadigers 2.09.61, inv.nr. 3586.
 - 17 Erika Lüschen werd in het najaar van 1947 door het Tribunaal in Amersfoort veroordeeld tot een voorwaardelijke gevangenisstraf van zes maanden met een proeftijd van drie jaar. Behalve haar werk in Kamp Amersfoort werd haar aangerekend dat zij bij twee nationaalsocialistische organisaties dienst had genomen, de Nederlandsche Arbeidsdienst en de Kraftfahrt Transport Dienst. Na de uitspraak kwam ze op vrije voeten.
 - 18 Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 17 augustus 1950, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv.nr. 18.

- 19 Bep de Boer, *Het Larens alfabet. Wetenswaardigheden van het dorp Laren*, Van Wijland: Laren 2009, p. 74.
- 20 Inschrijvingsregister gevangenen Havenstraat/Nieuwer Amstel, Noord-Hollands Archief, Archieven van het College van Regenten over en de directies van gevangenen te Amsterdam, 1815-1978, nummer toegang 313, inv.nr. 918.
- 21 Brief Kotalla aan pastoor Tepe, 20 augustus 1948, NIOD, Polizeiliches Durchgangslager, 250f, inv.nr. 256.
- 22 L.J. van Holk, *De Bergrede*, In den Toren: Naarden [1941], p. 5-6.
- 23 Brief Kotalla aan pastoor Tepe, 20 augustus 1948, NIOD, Polizeiliches Durchgangslager, 250f, inv.nr. 256.
- 24 Brief A. Kokkelkoren aan procureur-generaal Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 27 september 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 25 Brief waarnemend advocaat-fiscaal aan A. Kokkelkoren, 30 september 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 26 Brief J. Kotalla aan G.N. Hovius, 27 oktober 1948, NIOD, Polizeiliches Durchgangslager, 250f, inv.nr. 256.
- 27 Mels de Jong, *A.M. de Jong, schrijver*, Querido: Amsterdam 2001, p. 401 en p. 420; *Nieuwsblad van het Noorden*, 17 januari 1949; *Leeuwarder Courant*, 18 januari 1949.
- 28 Verdediging van Kotalla door mr. Hovius, 29 november 1948, NIOD, Collectie personen, 248, inv.nr. 957.
- 29 Brief van Kotalla aan G.N. Hovius, 1 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 30 Gerechtig schrijven procureur-fiscaal Bijzonder Gerechtshof Amsterdam voor Joseph Johann Kotalla, 29 oktober 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 31 *Algemeen Handelsblad*, 26 oktober 1945; *De Waarheid*, 9 november 1945.
- 32 Meindert van der Kaaij, *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer (1870-1960)*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2012, p. 411.
- 33 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 97; C.G. Roelofsen, 'Hamel, Joost Adriaan van (1880-1964)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, URL: resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/hamelja, [30-05-2016]; Inleiding archief J.A. van Hamel, Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 179 J.A. van Hamel, 1632-1964, nummer toegang 2.21.081.
- 34 Han Kortling, *Lodo. Het korte leven van de eerste geheim agent uit Londen in de Tweede Wereldoorlog*, Uitgeverij Ondine: z.p. 2012, p. 85-93.
- 35 Kortling, *Lodo*, p. 107 en p. 111.
- 36 Kortling, *Lodo*, p. 117-118 en p. 129.
- 37 Kortling, *Lodo*, p. 175.
- 38 Inleiding archief J.A. van Hamel, NL-HaNA, Hamel, van, 2.21.081.
- 39 Joggli Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad. De bestrafing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, Boom: Amsterdam 2003, p. 195-196.
- 40 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 196.
- 41 Raymund Schütz, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, Boom: Amsterdam 2016, p. 107.
- 42 *Het Parool*, 28 oktober 1947; *Algemeen Handelsblad*, 4 juni 1958.
- 43 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 97.

- 44 De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8*, p. 123.
- 45 Beschrijving archief B.J. Besier, Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie, Amsterdam, archief mr. B.J. Besier, toegangsnummer 271.
- 46 *De Gooi- en Eemlander*, 16 november 1948.
- 47 Proces-verbaal Bijzondere Gerechtshof te Amsterdam 1e Kamer, 16 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540; Dagvaarding Joseph Johann Kotalla, getekend op 20 oktober 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 48 Proces-verbaal Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam 1e Kamer, 16 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 49 Proces-verbaal Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam 1e Kamer, 16 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 50 Proces-verbaal Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam 1e Kamer, 20 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 51 Proces kampbewakers Amersfoort. Fragmenten zitting Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam. Het laatste woord aan de verdachten, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, dragernummer AEN5575409P.
- 52 Proces-verbaal Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam 1e Kamer, 20 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 53 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 84-89, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv. nr. 28.
- 54 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 98.
- 55 Godert van Colmjon, 'Moordenaars gezocht voor Monne de Miranda. De heilloze politisering van een kampdrama', in: *De Gids*, 170(2007)10, p. 991-1003.
- 56 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 89-90, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv. nr. 28.
- 57 Verzoek A.E. van Eijl aan procureur-fiscaal Bijzondere Gerechtshof Amsterdam, 4 november 1948, 5 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540; Bericht advocaat-fiscaal B.J. Besier aan Van Eijl, 5 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 58 KDC, Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 74-84, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.
- 59 Opnamekaart ziekenbarak J. de Haan, Archief Kampadministratie, Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort.
- 60 *De Waarheid*, 22 november 1948; *Trouw*, 22 november 1948.
- 61 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 96, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.
- 62 Verklaring Tepe, Archief Kousemaker.
- 63 Armando, Verhagen en Keus, *Geschiedenis van een plek*, p. 165.
- 64 Harald Welzer, *Daders. Hoe heel normale mensen massamoordenaars worden*, Anthos: Amsterdam 2005, p. 29.
- 65 Lijst met namen en voorvallen ten gunste van Kotalla, opgesteld door Kotalla, 27 juli 1959, Archief Kousemaker.
- 66 Brief E. Reemst aan mr. G.N. Hovius, 12 november 1948, NIOD, Collectie personen, 248, inv.nr. 957.
- 67 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 1, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.

- 68 Pleitnota Hovius, 16 mei 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 69 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 57-74, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.
- 70 *Het Vrije Woord*, 22 november 1948.
- 71 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 92-94, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.
- 72 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28; *De Waarheid*, 22 november 1948.
- 73 Brief J. Hazelet aan president aan advocaat-fiscaal van Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 22 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 74 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 100-103, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv. nr. 28.
- 75 Von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort*, p. 114.
- 76 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 105-110, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv. nr. 28.
- 77 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 110, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.
- 78 *Trouw*, 22 november 1948; *Parool*, 22 november 1948; *Algemeen Handelsblad*, 22 november 1948.
- 79 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 112-115, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv. nr. 28.
- 80 Verslag proces Kotalla, 20 november 1948, p. 128, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 28.
- 81 *De Tijd*, 22 november 1948.
- 82 Proces-verbaal Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, 1e Kamer, 27 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 83 Inlasch requisitor, B.J. Besier, 29 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 84 Requisitoir B.J. Besier, 29 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540; *Amersfoortse Courant*, 29 november 1948.
- 85 The Testimony of ss General Otto Ohlendorf, Einsatzgruppe D International Military Tribunal January 3, 1946, URL: law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/Ohlentestimony.html, [20-08-2016]; Robbert Gellately (red.), *Neurenberg-gesprekken. Nazi's en hun psychiater Leo Goldensohn*, J.M. Meulenhof: Amsterdam 2008, p. 419.
- 86 *Amersfoortse Courant*, 29 november 1948.
- 87 Het proces tegen de zeven beulen, Polygoon Hollands Nieuws, weeknummer 48-49, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, dragernummer WEEKNUMMER484-HRE0000DF13.
- 88 Verdediging van Kotalla door mr. Hovius, 29 november 1948, NIOD, Collectie personen, 248, inv.nr. 957.
- 89 Verdediging van Kotalla door mr. Hovius, 29 november 1948, NIOD, Collectie personen, 248, inv.nr. 957.
- 90 Replik B.J. Besier, 30 november 1948, Requisitoir en woordelijke verslagen proces, 16 november-14 december 1948, NIOD, Polizeiliches Durchgangslager, 250f, inv.nr. 236.
- 91 Proces kampbewakers Amersfoort. Fragmenten zitting Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, dragernummer AEN575409M.

- 92 *Nieuwsblad van het Noorden*, 1 december 1948; *De Waarheid*, 1 december 1948.
- 93 *De Waarheid*, 1 december 1948.
- 94 Proces kampbewakers Amersfoort. Fragmenten zitting Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, dragernummer, AEN5575409L.
- 95 De Nederlandse mariniers Smit, De Hoog en Stokking weigerden in augustus 1947 de Oost-Javaanse kampong Soetodjajan in brand te steken. In het voorjaar van 1948 waren de drie in hoger beroep veroordeeld tot respectievelijk 2,5, 2 en 1,5 jaar cel voor het niet opvolgen van een dienstbevel. Zie Aanhangsel Tweede Kamer 1948-1949 nummer 21, URL: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>.
- 96 Proces kampbewakers Amersfoort. Fragmenten zitting Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, dragernummer, AEN5575409P.
- 97 Brief Theun de Vries aan B.J. Besier, 17 november 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 98 Bij een transport van honderd Indonesische gevangenen in drie afgesloten goederenwagens kwamen in november 1947 in Bondowoso (Oost-Java) 46 gevangenen door verstikking om het leven. De verantwoordelijke Nederlandse militairen hadden geen aandacht geschonken aan de toestand waarin de gevangenen zich bevonden. Voor een reconstructie van de Bondowoso-affaire zie Ad van Liempt, *De lijkentrein. Waarom 46 gevangenen de reis naar Surabaya niet overleefden*, Sdu Uitgevers: Den Haag 1997.
- 99 Proces kampbewakers Amersfoort. Fragmenten zitting Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, dragernummer, AEN5575409P.
- 100 Proces kampbewakers Amersfoort. Fragmenten zitting Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, dragernummer, AEN5575409P.

6 De laatste kans

- 1 *Trouw*, 15 december 1948.
- 2 *De Volkskrant*, 15 december 1948.
- 3 May werd op 31 december 1949 veroordeeld tot een gevangenisstraf van tien jaar.
- 4 In de sententie stelde het Bijzonder Gerechtshof dat Kotalla's raadsman een verzoek had gedaan een onderzoek in te stellen naar diens geestesvermogens. Uit een audiofragment van het proces blijkt echter dat Hovius hiervan afzag. Zie Proces kampbewakers Amersfoort. Fragmenten zitting Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, dragernummer AEN5575409M.
- 5 S.P. Tammenoms Bakker, 'De psychiatrische beoordeling van politieke delinquenten', in: *Psychiatrisch Juridisch Gezelschap*, 28(1948), p. 20-27.
- 6 J. Hofman, *De collaborateur. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter*, Boom: Amsterdam 1981, p. 175-176.
- 7 Bram Enning en Helen Grevers, 'Kollaboration als Pathologie? Psychiatrische Gutachten beim Umgang mit politischen Delinquenten in den Niederlanden nach 1945', in: Ulrike Winkler, Babette Quinkert en Paul Rauh (red.), *Krieg und Psychiatrie. Beiträge zur Geschichte des Nationalsozialismus*, 26, Wallstein Verlag: Göttingen 2010, p. 165-188.
- 8 Sententie Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 14 december 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 9 Sententie Bijzonder Gerechtshof Amsterdam, 14 december 1948, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.

- 10 Proces kampbewakers Amersfoort. Fragmenten zitting Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, dragernummer AEN5575409S.
- 11 *De Waarheid*, 14 december 1948; *De Tijd*, 15 december 1948; *Nieuwsblad van het Noorden*, 14 december 1948; *De Gooi- en Eemlander*, 14 december 1948.
- 12 *De Tijd*, 29 april 1948.
- 13 C.F. Rüter, *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid*, University Press Amsterdam: Amsterdam 1973, p. 115
- 14 Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad*, p. 202-203.
- 15 Inschrijvingsregister gevangenen Havenstraat/Nieuwer Amstel, NHA, Gevangenen Amsterdam, 313, inv.nr. 918.
- 16 Brief Josef Kotalla aan Loes van Overeem, februari 1949, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 17 Brief Josef Kotalla aan Loes van Overeem, februari 1949, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 18 Brief Kotalla aan Loes van den Bogert 28 februari 1949, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 19 Brief Loes van den Bogert aan Kotalla, 22 maart 1949, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 20 Briefwisseling met oud-gevangenen februari/maart 1949, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 134.
- 21 Verklaring J.L. Kiesouw, 8 februari 1949, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 22 *Het Parool*, 13 oktober 1947, *Het Parool*, 27 oktober 1947.
- 23 Verklaring Adolf Ochmann, 23 februari 1949, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 24 Verklaring Franz Hyppa, 23 februari 1949, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 25 Pleitnota Hovius, 16 mei 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 26 Als represaille voor het oppakken van 2400 Duitsers in Nederlands-Indië voerden de Duitsers tussen juli en oktober 1940 ongeveer vierhonderd (prominente) Nederlanders als gijzelaar af naar het concentratiekamp Buchenwald. De groep was in het Duitse kamp ondergebracht in twee stenen barakken afgezonderd van de overige gevangenen. Zie Sytze van der Zee, *De gouden driehoek van Buchenwald. Gesprekken met oud-gevangenen*, Sijthoff: Alphen aan den Rijn 1982.
- 27 C.G. Roelofsen, 'Verzijl, Jan Hendrik Willem (1888-1987)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/verzijl>, [09-05-2018].
- 28 Meiboom, *Bijzonder bestraft*, p. 111-113; Vonnis Bijzondere Raad van Cassatie, 5 december 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 29 Pleitnota Hovius, 16 mei 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 30 *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant en Vrije Twentsche Courant*, 17 mei 1949.
- 31 Verdedigingschrift Josef Kotalla Bijzondere Raad van Cassatie, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 32 *Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant en Vrije Twentsche Courant*, 23 mei 1949
- 33 Brief Josef Kotalla aan Loes van Overeem, 2 juni 1949, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 34 Tussenarrest Bijzondere Raad van Cassatie, 27 juni 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.

- 35 J.A. van Belzen, *Zorg voor de ziel. Een selectie uit de verslagen van het Theologisch-Psychiatrisch Gezelschap 1945-1953*, Erasmus Publishing: Rotterdam 1995, p. 313.
- 36 *Haarlems Dagblad*, 8 augustus 1945.
- 37 R. Vedder, *Inleiding tot de Psychiatrie*, J.B. Wolters: Groningen 1947.
- 38 Vedder, *Inleiding tot de Psychiatrie*, p. 160.
- 39 Rapport Vedder, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 40 Nadere pleitnota G.N. Hovius, 14 november 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 41 Vonnis Raad van Cassatie, 5 december 1949, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 42 Aantekeningen nadere zitting J.H.W. Verzijl, 14 november 1949, NIOD, Collectie Verzijl, 271b, inv.nr. 48.
- 43 *De Telegraaf*, 6 december 1949; *Trouw*, 6 december 1949; *Het Parool*, 6 december 1949.
- 44 Brief Josef Kotalla aan Erna Kreikamp, 3 januari 1950, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv. nr. 2.

7 Tussen hoop en vrees

- 1 *Elseviers Weekblad*, 10 maart 1950.
- 2 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 32.
- 3 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 513.
- 4 Brief Kotalla aan Erna en Annerose Kreikamp, 22 oktober 1949, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 5 Gratieverzoek Annerose Kotalla, 6 december 1949, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 6 Gratieverzoek ingediend door Agnes Kotalla, 14 december 1949, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 7 Gratieverzoek ingediend door Rosa Laupert, 14 december 1949, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 8 Gratieverzoek ingediend door Johann Neuhäusler, 30 januari 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 9 Gratieverzoek ingediend door inwoners van Kleve, 15 december 1949, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 10 Gratieverzoek Georg Rockstein, 12 december 1949, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 11 Brief Kotalla aan pater Hoeke, 28 mei 1950, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 12 Op 15 januari 1944 werden 91 vrouwen opgesloten in twee kleine cellen van het bunkercomplex in concentratiekamp Vught. Tien vrouwen overleefden de nacht niet. Zie Marieke Meeuwenoord, *Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van Kamp Vught*, Bezig Bij: Amsterdam 2014, p. 240-244.
- 13 Heinrich Stöver werd in mei 1950 alsnog door de Bijzondere Raad van Cassatie ter dood veroordeeld. In januari 1951 werd deze straf omgezet in levenslang. Zie Rüter, *Enkele aspecten*, p. 130.
- 14 Gratieverzoek Josef Kotalla, 16 december 1949, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 15 De 70-jarige leraar Duits en beëdigd vertaler Johannes Fritz Alfred Sparre trad tijdens het proces bij het Bijzonder Gerechtshof in Amsterdam op als tolk. De in Keulen geboren Sparre was in 1933 naar Nederland gekomen. Zie Stadsarchief Amsterdam, Archief van het Bevolkingsregister: gezinskaarten, NL-SAA-2507937.

- 16 Gratieverzoeken J.J. Kotälla, Bijzondere strafkamer arrondissements-rechtbank te Amsterdam, 25 januari 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 17 Gratie-advies J.J. Kotälla, Bijzondere Raad van Cassatie, 14 april 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 18 P.F. Maas (red.), *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951). Band B. Anticommunisme, rechts-herstel en infrastructurele opbouw*, Gerard Noodt Instituut: Nijmegen 1991, p. 501-502.
- 19 Piersma, *De drie van Breda*, p. 36 en p. 38; Notitie De drie van Breda, 13 maart 1972, Nationaal Archief, Den Haag, Collectie 417 Struycken, 1936-1979, nummer toegang 2.21.217, inv.nr. 47.
- 20 Hans Daalder, *Drees en Soestdijk. De zaak-Hofmans en andere crises 1948-1950*, Balans: Amsterdam 2006, p. 37; Jolande Withuis, *Juliana. Vorstin in een mannenwereld*, De Bezige Bij: Amsterdam en Antwerpen 2016, p. 463.
- 21 Notitie De drie van Breda, NL-HaNA, Struycken, 2.21.217, inv.nr. 47.
- 22 J.J.M. Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel iv. Het kabinet Drees II 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis*, Gerard Noodt Instituut: Nijmegen 1999, p. 507; *Nieuwsblad van het Noorden*, 5 juli 1950.
- 23 Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel iv. Het kabinet Drees II 1951-1952*, p. 507; *Het Vrije Volk*, 13 januari 1951.
- 24 Notitie De drie van Breda, NL-HaNA, Struycken, 2.21.217, inv.nr. 47; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Deel 5*, Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage 1974, p. 61.
- 25 Notitie De drie van Breda, NL-HaNA, Struycken, 2.21.217, inv.nr. 47.
- 26 Koos Groen, *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog*, Just Publishers: Hilversum 2009, p. 669.
- 27 Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel iv. Het kabinet Drees II 1951-1952*, p. 507-509.
- 28 Gratieverzoek Annerose Kotalla, 2 augustus 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 29 Gratieverzoek Georg Lokay, 4 augustus, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 30 Brief Kotalla aan pater Hoeke, 5 december 1949, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 31 Meiboom, *Bijzonder bestraft*, p. 230-231.
- 32 Eugenius Lodewijk van Emden kon bogen op 45 jaar ervaring als advocaat. In 1941 was hij door de Duitsers aangewezen als verdediger van Joden voor het Duits gerecht. Zie J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945. Eerste deel*, Staatsuitgeverij: 's-Gravenhage 1965, p. 118-119; H.M. Mensonides (red.), *Jaarboekje Die Haghe 1965*, Tri: 's-Gravenhage 1965, p. 146. J. Th. Vermeulen had August Leonard Neuhauser, de leider van de Grenzpolizei in Delfzijl, verdedigd voor de Kamer Groningen van het Bijzonder Gerechthof Leeuwarden en de Bijzondere Raad van Cassatie. Zie Meiboom, *Bijzonder bestraft*, p. 226.
- 33 Brief Kotalla aan Hoeke, 22 januari 1950, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 34 F.A.M van Riet, *Handhaven onder de nieuwe orde: de politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Aprilis: Zaltbommel 2008, p. 250.
- 35 *Het Vrije Volk*, 6 december 1949.
- 36 Gratieverzoek M.C. van der Poel, 24 januari 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 37 J. Lindner, *Heimwee. Een patopsychologisch onderzoek*, H.J. Paris: Amsterdam 1940, p. 122; Handelingen gemeenteraad van Leiden, 24 november 1939, URL: <https://leiden.courant.nu>, [15 mei 2018].
- 38 Rapport J. Lindner, 18 maart 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 39 H. Stroeken, *Psychoanalytisch woordenboek*, Boom: Amsterdam 2008, p. 156.

- 40 Gratieverzoek J.J. Kotalla, 23 maart 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 41 Advies Bijzondere Raad van Cassatie, 14 april 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 42 M. Reckman, *Een celdeur slaat dicht*, Engelhard Van Emden & Co: Amsterdam 1950, p. 153-154.
- 43 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 485; L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12*, Martinus Nijhoff: Leiden 1988, p. 566.
- 44 Gerritse, *Rauter. Himmlers vuist in Nederland*, p. 13.
- 45 Belinfante, *In plaats van bijltjesdag*, p. 497; *De Waarheid*, 22 november 1949.
- 46 Brief Kotalla aan Zentrale Rechtsschutzstelle Bonn, 30 juni 1950, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 47 Piersma, *De drie van Breda*, p. 62.
- 48 Brief Kotalla aan Zentrale Rechtsschutzstelle Bonn, 30 juni 1950, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 49 Brief Kotalla aan Hans Gawlik, 26 augustus 1950, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 50 Arrest Bijzondere Raad van Cassatie, Tweede Kamer, 16 september 1950, NL-HaNA, Justitie/CA Bijzondere Rechtspleging, 2.09.09, inv.nr. 540.
- 51 Brief Gawlik aan Kotalla, 4 oktober 1950, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 52 Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 12 oktober 1950, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv.nr. 18.
- 53 Laetitia M.L. van Rijckevorsel, *Karel van Rijckevorsel. Strijder tegen onrecht*, Couvée: Den Haag 2004, p. 22.
- 54 Gerritse, *Rauter. Himmlers vuist in Nederland*, p. 509-510.
- 55 Gerritse, *Rauter. Himmlers vuist in Nederland*, p. 574.
- 56 Van Rijckevorsel, *Karel van Rijckevorsel. Strijder tegen onrecht*, p. 27-28.
- 57 Brief Kotalla aan Van Rijckevorsel, 3 november 1950, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv. nr. 156.
- 58 Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 1 november 1950, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv.nr. 18.
- 59 Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 12 november 1950, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv. nr. 18.
- 60 Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 10 december 1950, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv. nr. 18.
- 61 Brief Kotalla aan ministerie van Justitie, 22 december 1950, Gevangenis museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. M3142a.
- 62 Annejet van der Zijl, *Anna*, Querido: Amsterdam, (15de druk) 2014, p. 195; Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 10 december 1950, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv.nr. 18.
- 63 Brief Van der Poel aan minister Struycken, 9 december 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv. nr. 72.
- 64 Brief Van der Poel aan L. van der Horst, 9 december 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72; W.J. Wieringa (red.), *Een halve eeuw arbeid op psychiatrisch-neurologisch terrein 1910-1960*, Gebr. Zomer & Keunings: Wageningen 1960, p. 66.
- 65 Brief Van Rijckevorsel aan minister van Justitie, 28 december 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 66 Brief Van Rijckevorsel aan minister van Justitie, 28 december 1950, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.

- 67 Brief Van Rijckevorsel aan minister van Justitie, 13 januari 1951, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 68 Brief mr. J. le Poole, directeur Stichting Toezicht Politieke Delinquenten, aan de president van de Bijzondere Raad van Cassatie, 26 juni 1948, NIOD, Collectie Verzijl, 271b, inv.nr. 50.
- 69 Brief minister van Justitie aan Van Rijckevorsel, 19 januari 1951, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 70 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 71 Commissie Fick, *Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen*, Staatsdrukkerij: Den Haag 1947, p. 9-17.
- 72 P.A.H. Baan, 'Rapport Gevangeniswezen II', in: *Maandblad voor berechting en reclassering* 27(1948), p. 80-83.
- 73 A.W.M. Mooij, F. Koenraadt, J.M.J. Lommen-van Alphen, *De persoon van de verdachte. De rapportage pro justitia vanuit het Pieter Baan Centrum*, Goud Quint: Arnhem 1989, p. 124.
- 74 Mooij, Koenraadt, Lommen-van Alphen, *De persoon van de verdachte*, p.124.
- 75 Ruud Abma, 'Baan, Pieter Aart Hendrik (1912-1975)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn6/baan>, [18 mei 2018].
- 76 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 24 november 1949.
- 77 De Franse hoogleraar strafrecht Jean Léauté betitelde de samenwerking tussen Pompe, Baan en Kempe in 1959 als 'de Utrechtse School'. Zie J. Léauté (red.), *Une nouvelle école de science criminelle: l'École d' Utrecht*, Cujas: Parijs, 1959.
- 78 Abma, 'Baan, Pieter Aart Hendrik (1912-1975)', in *Biografisch Woordenboek van Nederland*, URL: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn6/baan>, [18 mei 2018].
- 79 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 80 Jos M.Th. Govaert, *Ondergedoken in het concentratiekamp. Priesterleven in het P.D.A.*, Dekker & Van de Vegt: Utrecht en Nijmegen 1949. Voor Kotalla's exemplaar zie KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 31.
- 81 Govaert verwijst hier naar de 18-jarige Johannes Hendrikus Scholten, die volgens de kampadministratie op 19 november 1943 op de vlucht werd doodgeschoten. Zie NIOD, Polizeiliches Durchgangslager, 250f, inv.nr. 75.
- 82 Govaert, *Ondergedoken in het concentratiekamp. Priesterleven in het P.D.A.*, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 31.
- 83 *Kwik*, 12 januari 1967.
- 84 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 85 Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 4 maart 1951, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv.nr. 18.
- 86 Meihuizen, *Richard Fiebig en de uitbuiting van de Nederlandse industrie 1940-1945*, p. 286.
- 87 Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 4 maart 1951, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv.nr. 18.
- 88 Advies Bijzondere Raad van Cassatie, 28 september 1951, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 89 Advies J.A. van Hamel aan minister van Justitie, 28 augustus 1951, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 90 Brief Van Rijckevorsel aan minister van Justitie H. Mulderije, 5 oktober 1951, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 91 Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 26 augustus 1951, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv.nr. 18.
- 92 Brief Kotalla aan Erika Lüschen, 4 november 1951, NIOD, Lüschen, toegangsnummer 517, inv.nr. 18.
- 93 Memo Struycken, 10 december 1951, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.

- 94 Brief Kotalla aan Baan en Rosenburg, 21 december 1951, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 95 Memo Struycken, 10 december 1951, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 96 *De Waarheid*, 12 december 1951.
- 97 Memo raadadviseur Kazemier, 17 december 1951, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 98 *De Waarheid*, 15 december 1951.
- 99 *Het Vrije Volk*, 15 december 1951.
- 100 *Dagblad voor Amersfoort*, 15 december 1951; *Dagblad voor Amersfoort*, 22 december 1951; *Dagblad voor Amersfoort*, 29 december 1951.
- 101 Chris van der Heijden, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, Uitgeverij Contact: Amsterdam 2011, p. 220-221.
- 102 Ramakers (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel iv. Het kabinet Drees-II 1951-1952*, p. 515.
- 103 HEK 1951-1952, p. 678 en 689, URL: www.statengeneraaldigitaal.nl, [16 mei 2018].
- 104 Brief Kotalla aan Hovius, 14 december 1951, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 105 Brief Kotalla aan minister van Justitie, 30 september 1969, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 1.
- 106 De levenslange gevangenisstraf werd gemiddeld na 15 tot 17 jaar omgezet in een tijdelijke straf van circa 23 jaar. Na het uitzitten van twee derde van zijn straf die door een gratiebesluit was vastgesteld, kwam een veroordeelde voorwaardelijke invrijheidstelling in aanmerking. De daadwerkelijke duur van de detentie kwam hierdoor gemiddeld op 17 jaar. Zie O.E. Schravendijk, 'Praktijk der levenslange gevangenisstraf. Enige gegevens omtrent het verloop sinds 1886 van de aan commune delinquenten opgelegde levenslange gevangenisstraf', in: *Maandschrift voor het gevangeniswezen*, 8(1957), p. 194-200.
- 107 W. van Hattum, 'Het huidige debat over de levenslange gevangenisstraf in Nederland', in: *Fatik: Tijdschrift voor Strafbeleid en Gevangeniswezen*, 33(2016)151, p. 12-18.
- 108 Notitie De drie van Breda, NL-HaNA, Struycken, 2.21.217, inv.nr. 47.

8 Een leven achter tralies

- 1 Inschrijvingsregister verpleegden juli 1948/oktober 1952, Drents Archief, Norgerhaven, aanvulling archief gevangenis, nummer toegang 0137.03, inv.nr. 29.
- 2 Gerben E. de Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995*, Gouda Quint: Arnhem 1995, p. 205.
- 3 H. Stouten, *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politiek delinquenten, 1940-1945*, Stubeg: Hoogezand 1986, p. 25-27; De Vries, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995*, p. 206.
- 4 Persoonsbeschrijving J.J. Kotalla opgesteld door de directeur 2^e klasse v.h. Gevangeniswezen en Psychopatenzorg, tevens belast met de selectie van de veroordeelde politieke gevangenen, 8 februari 1952, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 5 Persoonsbeschrijving J.J. Kotalla, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 6 Geïnterneerde mijnwerkers kregen hetzelfde loon als vrije mijnwerkers en mochten een groot deel van hun verdiensten overmaken aan hun vrouw of gezin. Zie Marcel Krutzen, 'Over strafkampen voor "foute Nederlanders" en het mijnkamp Julia te Eygelshoven [1947-1957]', in: *Land van Herle* 55(2010)4, p. 147-162.
- 7 Persoonsbeschrijving J.J. Kotalla, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.

- 8 *Die Deutsche Soldaten Zeitung*, 15 november 1951.
- 9 General der Flieger Friedrich Christiansen was als verantwoordelijke voor de razzia van Putten tot twaalf jaar veroordeeld. Kort voor kerst 1951 kreeg hij vanwege zijn slechte gezondheid gratie; *Die Deutsche Soldaten Zeitung*, 15 november 1951.
- 10 Afschrift brief minister van Justitie Mulderij aan minister van Buitelandse Zaken Beyen, 19 december 1951, Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Ambassade in de Bondsrepubliek Duitsland te Bonn en de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad Berlijn, nummer toegang 2.05.55, inv.nr. 363; Stouten, *Naar verkeerd spoor*, p. 116.
- 11 Afschrift brief Mulderij aan Beyen, 19 december 1951, NL-HaNA, Ambassade Duitsland en Militaire Missie, 2.05.55, inv.nr. 363; Stouten, *Naar verkeerd spoor*, p. 116.
- 12 Stouten, *Naar verkeerd spoor*, p. 9.
- 13 Archief Nederlandse Rode Kruis, Den Haag, Duitse gevangenen in Nederland, map 2.
- 14 Het archief van zowel J.H. Scheeps als A. Mozer berust bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam. In beide archieven komt het rapport over Norgerhaven niet voor.
- 15 *Algemeen Handelsblad*, 6 oktober 1952; *De Waarheid*, 7 oktober 1952; *Nieuwsblad van het Noorden*, 7 oktober 1952; *Dagblad voor Amersfoort*, 7 oktober 1952.
- 16 Schriftje over gedrag van J. Kotalla, Gevangenismuseum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427p.
- 17 Inschrijvingsregister Strafgevangenis Breda, Binnengekomen Oorlogsmisdrijven 18-4-1947 t/m 18-8-1957, collectie Ton Mink.
- 18 Stouten, *Naar verkeerd spoor*, p. 113-114.
- 19 *Het Vrije Volk*, 30 januari 1952; *De Tijd*, 31 januari 1952.
- 20 Schriftje over gedrag van J. Kotalla, Gevangenismuseum Veenhuizen, Archief Kotalla, inv.nr. A2427p.
- 21 Anoniem, *Gevangene 1113 onthult. Verbeteren onze rechtspraak en gevangenen de mens?*, Scheltens & Giltay: Amsterdam 1960, p. 153-154.
- 22 Schriftje over gedrag van J. Kotalla, Gevangenismuseum Veenhuizen, Archief Kotalla, inv.nr. A2427p.
- 23 *De Waarheid*, 7 oktober 1952.
- 24 Brief Der Bundesminister für Vertriebene aan Kotalla. 27 februari 1952. KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 2.
- 25 Brief Pater Hoeke aan directeur Stouten, 9 mei 1952, Gevangenismuseum Veenhuizen, Archief Kotalla inv.nr. A2427hh; Brief Stouten aan pater Hoeke, 16 mei 1952, Gevangenismuseum Veenhuizen, Archief Kotalla inv.nr. A2427gg.
- 26 De laatste brief van Kotalla aan Erika Lüschen dateert van 4 november 1951.
- 27 HEK 1952-1953, 6 januari 1953, URL: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>.
- 28 Inschrijvingsregister Strafgevangenis Breda, collectie Ton Mink.
- 29 *PI Breda, 'De Koepel'. Bajes met een ziel*, Dienst Justitie Inrichtingen PI Breda: Breda 2014, p. 10-14.
- 30 Inschrijvingsregister Strafgevangenis Breda, collectie Mink.
- 31 André de Rooij, *Vuilen jatten, schone handen. Episodes uit het leven van een onverbeterlijke beroeps crimineel*, Elmar: Rijkswijk 2003, p. 107.
- 32 Brief minister van Buitenlandse Zaken aan minister van Justitie te 's-Gravenhage, 29 november 1952, NL-HaNA, Ambassade Duitsland en Militaire Missie, 2.05.55, inv.nr. 363.

- 33 Codetelegram Beyen aan ambassadeur Bonn, 18 november 1952, NL-HaNA, Ambassade Duitsland en Militaire Missie, 2.05.55, inv.nr. 363.
- 34 Brief van Annerose aan Kotalla, 10 januari 1953; Gevangenis­museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427f.
- 35 Brief E. Frotscher aan ministers Luns en Beyen, 28 november 1952, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 101; Gabriele Hoffmann, *NS-Propaganda in den Niederlanden: Organisation und Lenkung der Publizistik unter deutscher Besatzung, 1940-1945*, Verlag Dokumentation: München-Pullach/Berlin 1972, p. 90.
- 36 Brief Luns aan Frotscher, 18 december 1952, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 101.
- 37 De zeven ontsnapte gevangenen waren: Klaas Carel Faber, Herbertus Bikker, Willem Polak, Antoine Touseul, Jacob de Jonge, Willem van der Neut en Sander Borger.
- 38 Arnold Karskens, *Het beestmensch. De jacht op Nedernazi Klaas Carel Faber*, Augustus: Amsterdam 2012, p. 162-165.
- 39 HEK 1952-1953, 6 januari 1953, URL: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>.
- 40 Rapport Joseph Johann Kotalla, 26 januari 1956, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117; Mink, *De Drie van Breda*, p. 115-116.
- 41 Kas- en adresboek Norgerhaven en Breda, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 39.
- 42 Rapport inzake betrekkingen en beleid in de strafgevangenis voor politieke delinquenten en oorlogsmisdadigers te Breda, 1956, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 72.
- 43 Toestemmingsbrieven Hoofdonderwijzer, november 1955, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 86.
- 44 Rapport betreffende betrekkingen en beleid in de strafgevangenis voor politieke delinquenten en oorlogsmisdadigers te Breda, 1956, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 72.
- 45 Rapport Joseph Johann Kotalla, 26 januari 1956, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 46 Rapport betreffende betrekkingen en beleid in de strafgevangenis voor politieke delinquenten en oorlogsmisdadigers te Breda, 1956, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 72.
- 47 Rapport inzake betrekkingen en beleid in de strafgevangenis voor politieke delinquenten en oorlogsmisdadigers te Breda, 1956, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 72.
- 48 *Het Vrije Volk*, 30 november 1955.
- 49 Brief Kotalla aan Officier van Justitie bij de arrondissementsrechtbank te Rotterdam, 21 februari 1956, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 36.
- 50 Brief Procureur-generaal bij het Gerechtshof te 's-Gravenhage aan Kotalla, 28 mei 1958, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 36.
- 51 *Neue Ruhr Zeitung*, 10 december 1955.
- 52 Beschluss Amtsgericht Essen, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 36.
- 53 Brief G.W.A. Bary aan Kotalla, 7 augustus 1956, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 124.
- 54 Brief Kotalla aan Bary, 10 januari 1957, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 124.
- 55 Brief van Bureau van Consultatie bij de Arrondissements-rechtbank te Breda aan Kotalla, 4 oktober 1957, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 124.
- 56 Correspondentie Kotalla en tandarts Van den Heuvel, juni-juli 1959, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 57 Rapport Joseph Johann Kotalla, 23 september 1959 NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 58 *Het Vrije Volk*, 30 april 1970. Voor krantenartikelen die Kotalla bewaarde zie Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 87.
- 59 Rapport inzake bezit naaktfoto's door Joseph Kotalla, Gevangenis­museum Veenhuizen, Ar-

- chief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427u; Brief Kotalla aan directeur van gevangenis, 10 februari 1960, Gevangenis­museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427pp.
- 60 Rapport inzake bezit van een horloge door Joseph Kotalla, december 1960, Gevangenis­museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427t.
- 61 Brief Annerose aan directeur gevangenis, 13 december 1954, Gevangenis­museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427oo.
- 62 Aantekening in Persoonsdossier Joseph J. Kotalla, 17 december 1954, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 63 Brief directeur gevangenis aan Annerose, 18 december 1954, Gevangenis­museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427oo.
- 64 Brief Kotalla aan tante Cläre Melchior, 14 maart 1954, Gevangenis­museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427n; Verzameling briefjes Bewijs van toegang tot Joseph Kotalla, Gevangenis­museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427yy.
- 65 Brief minister van Justitie aan Directeur van de gevangenis te Breda, 3 maart 1959, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 66 Rapport Joseph Johann Kotalla, 23 september 1959 NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.

9 Nieuw geluk

- 1 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 2 Na opheffing van de Bijzondere Raad van Cassatie op 1 januari 1952 behandelde de Hoge Raad der Nederlanden cassatieberoepen van de bijzondere rechtspleging.
- 3 Brief Van Rijckevorsel aan Kotalla, 23 februari 1953, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 4 Brief Zentrale Rechtsschutzstelle aan Kotalla, 9 september 1954, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 121.
- 5 URL: <https://www.depont.nl>, [25 mei 2018]; Jan Meyers, *Mussert. Een politiek leven*, De Arbeiderspers: Amsterdam 1984, p. 279.
- 6 Brief De Pont aan Kotalla, 9 juni 1955; brief Kotalla aan De Pont, 18 september 1955; brief De Pont aan Kotalla, 8 oktober 1955, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 121.
- 7 Brief Kotalla aan De Pont, 18 november 1955, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 121.
- 8 Brief De Pont aan Kotalla, 9 maart 1956; brief De Pont aan Kotalla, 26 april 1956, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 121.
- 9 In 1953 kreeg de Britse luchtmaarschalk, die eerder geweigerd had in de adelstand te worden verheven, de titel Baronet.
- 10 Brief Kotalla aan De Pont, 7 februari 1957, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 121.
- 11 Brief De Pont aan Kotalla, 20 april 1957, brief Kotalla aan De Pont, 24 april 1957, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 121.
- 12 Brief De Pont aan Kotalla, 1 mei 1957, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 121.
- 13 Brief Kotalla aan Hovius, 25 mei 1957, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 14 Brief Hovius aan Kotalla, 13 augustus 1957, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 15 Brief Kotalla aan de Dekan der Orde van Advocaten Amsterdam, 4 november 1958, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 16 Brief M.A. Suijling, lid van Raad van toezicht der Orde van Advocaten Amsterdam aan Kotalla, 12 november 1958, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 17 Brief Kotalla aan Hovius, 15 november 1958; Brief Hovius aan Kotalla, 21 november 1957, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.

- 18 Brief Kotalla aan Hovius, 5 januari 1959; Brief Kotalla aan Hovius, 9 februari 1959, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 19 Brief Hovius aan Kotalla, 2 mei 1959, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 20 Brieven Kotalla aan Hovius, 7 mei, 9 mei en 31 mei 1959, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 21 Brief Kotalla aan Hovius, 19 juli 1959, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156; Lijst met namen en voorvallen ten gunste van Kotalla, opgesteld door Kotalla, 27 juli 1959, Archief Kousemaker.
- 22 Brief Hovius aan de Procureur-generaal bij de Hoge Raad, 30 juli 1959, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156
- 23 Brief Hovius aan Kotalla, 30 september 1959, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 24 Brief Kotalla aan Hovius, 2 augustus 1959, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 25 Brief Kotalla aan de Raad van toezicht der Orde van Advocaten Amsterdam, 14 augustus 1960; Brief M.A. Suijling, lid van de Raad van toezicht der Orde van Advocaten Amsterdam, aan Kotalla, 25 augustus 1960, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 26 Brief Kotalla aan Hovius, 26 augustus 1960; Brief Kotalla aan Raad van toezicht der Orde van Advocaten Amsterdam, 15 oktober 1960, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 27 Hovius doelde mogelijk op Johannes Franciscus Kemperman en Antonius Fitters. Kemperman en Fitters legden beiden een ongeloofwaardige getuigenis af voor het Bijzonder Gerechtshof. Hun namen komen niet voor in de administratie van de tweede periode van Kamp Amersfoort [e-mail Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort, 6 juli 2018]. Het is echter niet uit te sluiten dat Kemperman en Fitters voor de tijdelijke sluiting in maart 1943 gevangen hebben gezeten in het kamp en Kotalla zodoende toch korte tijd hebben meegemaakt.
- 28 Brief Hovius aan Kotalla, 23 februari 1961, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 156.
- 29 Artikel 338 van het Wetboek van Strafvordering luidt: Het bewijs dat de verdachte het telastegelegde feit heeft begaan, kan door den rechter slechts worden aangenomen, indien hij daarvan uit het onderzoek op de terechtzitting door den inhoud van wettige bewijsmiddelen de overtuiging heeft bekomen.
- 30 Artikel 357, lid 2 van het Wetboek van Strafvordering luidt: Het vonnis behelst voor zooveel mogelijk naam en voornamen, leeftijd, geboorteplaats, beroep en woon- of verblijfplaats van den verdachte.
- 31 Gratieverzoek J.J. Kotalla, 1 augustus 1959, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 143.
- 32 Brief Hovius aan minister Beerman van Justitie, 23 november 1959, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 143.
- 33 Rüter, *Enkele aspecten*, p. 125-126.
- 34 Inschrijvingsregister Strafgevangenis Breda, collectie Ton Mink.
- 35 Piersma, *De drie van Breda*, p. 65. Naast Kotalla ging het om J.F. Stöver, F. Fischer, J.W. Hoffmann, F. Frankenstein, B.G. Haasse, F. Bellmer, W.P.F. Lages en F.H. Aus der Fünten.
- 36 Piersma, *De drie van Breda*, p. 65; Rüter, *Enkele aspecten*, p. 125-126.
- 37 Piersma, *De drie van Breda*, p. 66.
- 38 Rüter, *Enkele aspecten*, p. 130.
- 39 Handelingen Tweede Kamer, Voorlopig verslag en memorie van antwoord, Rijksbegroting voor het dienstjaar 1960, Justitie, URL: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>.
- 40 Gratie-advies Hoge Raad der Nederlanden, 13 maart 1962, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 71.
- 41 Brief van de Duitse Ambassade aan gevangenisdirecteur, april 1961, Gevangenis museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427tt.
- 42 Overzicht verloop gratiezaak J.J. Kotalla, opgesteld door Hoofd van de hoofdafdeling Publiek-

- recht minister van Justitie, 18 maart 1963, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
- 43 Nader advies Hoge Raad, 28 februari 1963, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 44 Rüter, *Enkele aspecten*, p. 131.
- 45 De eerste aflevering van *De Bezetting* werd door de NTS op 6 mei 1960 uitgezonden. De 21ste en laatste aflevering verscheen op 4 mei 1965 op de televisie.
- 46 Rüter, *Enkele aspecten*, p. 132.
- 47 J.M. van Bemmelen en W.P.J. Pompe, 'Gratie aan politieke delinquenten', *Nederlands Juristenblad*, 38(1963)1, p. 11-12.
- 48 J.E. Jonkers, 'Opmerkingen en mededelingen. Gratie aan politieke delinquenten', *Nederlands Juristenblad*, 38(1963)2, p. 25-26; Piersma, *De drie van Breda*, p. 70.
- 49 *Algemeen Handelsblad*, 8 januari 1963.
- 50 Brief minister van Justitie aan directeur van de gevangenis te Breda, 22 oktober 1964, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 51 Rapport G.G.F. Pareau Dumont, zenuwarts bij de Psychiatrische Observatiekliniek voor het Gevangeniswezen te Utrecht, 27 december 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 73.
- 52 Stadtarchiv Kleve, Heiratsurkunde 182, 10 november 1943.
- 53 Brief directeur Beens van de koepelgevangenis aan minister van Justitie, 3 juni 1966, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 54 Rapport Rümke en Baan, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 55 Rapport Pareau Dumont, 27 december 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 73.
- 56 Mededeling Stadsarchief Kleve, 4 februari 2014.
- 57 Brief Beens aan minister van Justitie, 3 juni 1966, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 58 *Haagse Post*, 7 januari 1967; Brief Margarete Kotalla aan hoofdalmoezenier mgr. H.A.J.A. Verheggen, 30 november 1969, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 158.
- 59 Briefje voor toegang tot Kotalla, Gevangenis museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv. nr. A2427x, De eerste keer dat de naam Samol op de kalender van Kotalla voorkomt is op 7 september 1961, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 119.
- 60 *Kwik*, 12 januari 1967; *Haagse Post*, 7 januari 1967.
- 61 Brief Beens aan minister van Justitie, 3 juni 1966, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 11.
- 62 *Haagse Post*, 7 januari 1967.
- 63 *Kwik*, 12 januari 1967.
- 64 *Dagblad De Stem*, 29 december 1966; *Kwik*, 12 januari 1967.
- 65 Nationaal Archief, Den Haag, Fotocollectie Algemeen Nederlands Fotopersbureau (ANEFO), Negatieven Zwart/Wit Grootformaat, nummer toegang 2.24.01.04, inv.nr. 183.
- 66 *Utrechtsch Nieuwsblad*, 24 december 1966; *Het Vrije Volk*, 24 december 1966; *Limburgs Dagblad*, 27 december 1966.
- 67 *De Waarheid*, 28 december 1966.
- 68 *Dagblad De Stem*, 29 december 1966; Huwelijksakte Josef Kotalla en Margarete Adelheid Samol, 28 december 1966, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 155.
- 69 *Het Vrije Volk*, 28 december 1966; *Dagblad De Stem*, 29 december 1966; *De Telegraaf*, 29 december 1966; *Haagse Post*, 7 januari 1967.
- 70 Brief Kotalla aan directeur strafgevangenis Breda, 29 december 1957, Gevangenis museum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427a.
- 71 *Algemeen Handelsblad*, 28 december 1966; *De Telegraaf*, 29 december 1966; *NTS Journaal*, 28 december 1966, taak id 470555, dragernummer FHD00Zo5HOX.

- 72 *Nieuwsblad van het Noorden*, 28 december 1966.
- 73 *Haagse Post*, 7 januari 1967.
- 74 *Farce Majeur*, 21 januari 1967, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, taak id 277404, dragernummer FHDooZo23C2.

10 De gebeten hond

- 1 *Het Vrije Volk*, 30 april 1970.
- 2 Verzameling briefjes Bewijs van toegang tot Joseph Kotalla, Gevangenismuseum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427yy, Bewijs van toegang tot Joseph Kotalla, Gevangenismuseum Veenhuizen, Archief Joseph Kotalla, inv.nr. A2427ee.
- 3 Rapport inzake Kotalla, Katholieke Reclasseringsvereniging Breda, mei 1965, SNMKA, Archief Kotalla.
- 4 Antrag auf Schadenfeststellung nach dem Feststellungsgesetz (FG), april 1973, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 119.
- 5 Overzicht Weihnachtspost 1963-1972, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 68.
- 6 Mink, *De Drie van Breda*, p. 24-27.
- 7 Bibliotheek NIOD, Jip de Graaf, *Over China gesproken*, Chi 115.
- 8 Mink, *De Drie van Breda*, p. 69-70; interview Ton Mink, 23 november 2013.
- 9 Brief Kotalla aan Botschaft Bundesrepublik Deutschland, 12 maart 1969, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 85.
- 10 Ontvangen gelden, 10 januari 1974, Gevangenismuseum Veenhuizen, Schenking Koepelarchief Breda, inv.nr. M8432.
- 11 Rapport inzake Kotalla, Katholieke Reclasseringsvereniging Breda, mei 1965, SNMKA, Archief Kotalla.
- 12 Piersma, *De drie van Breda*, p. 78.
- 13 Piersma, *De drie van Breda*, p. 88-92; Fühner, *Nachspiel*, p. 252-254.
- 14 Piersma, *De drie van Breda*, p. 93.
- 15 Piersma, *De drie van Breda*, p. 95-96.
- 16 Piersma, *De drie van Breda*, p. 96.
- 17 *Vrij Nederland*, 4 oktober 1969; *Het Vrije Volk*, 21 augustus 1969.
- 18 Aantekeningen Kotalla op brief van F. aus der Fünten aan gevangenisdirecteur Beens, 25 mei 1970, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 87.
- 19 *De Telegraaf*, 6 september 1969.
- 20 Brief van de minister van Justitie aan de Tweede Kamer, 29 september 1969, HTK 1969-1970, kamerstuknummer 10329, ondernummer 1, URL: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>.
- 21 Brief minister van Justitie aan Kotalla, 29 september, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv. nr. 1.
- 22 *Het Vrije Volk*, 30 april 1970.
- 23 Brief van Kotalla aan minister Polak, 30 september 1969, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 1.
- 24 Piersma, *De drie van Breda*, p. 101-103; HTK 1969-1970, 21 oktober 1969; HTK 1969-1970, 22 oktober 1969. URL: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>.
- 25 Brief Kotalla aan Verheggen, 30 november 1969, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 87.
- 26 Rapport Kotalla, Katholieke Reclasseringsvereniging Breda, mei 1965, SNMKA, Archief Kotalla.
- 27 Brief Kotalla aan Verheggen, 30 november 1969, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 87.

- 28 Afschrift notulen ministerraad, 12 september 1969, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Code-archief 1965-1974, nummer toegang 2.05.313, inv.nr. 25094.
- 29 *Het Vrije Volk*, 30 april 1970.
- 30 Brief Kotalla aan Botschaft Bundesrepublik Deutschland, 8 januari 1970, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 85.
- 31 Theun de Vries, *Dolle Dinsdag. 5 Erzählungen*, Nation Verlag: Berlin 1967, p. 33. In de Nederlandse vertaling luidde de beschrijving: Hij is een allerliefst sierlijk kereltje met boter in zijn ledematen en kleine handen, waar hij meer bloed van zou kunnen afwassen dan een slachtersknecht uit Chicago van zijn bieftengels en dan geen varkensbloed. Zie Theun de Vries, *Doodskoppen en kaalkoppen. Vijf verhalen uit een doorgangskamp*, P.N. van Kampen & zoon: Amsterdam 1966, p. 41.
- 32 Notitie cardioloog dr. G.A. Gussenhoven, 30 januari 1968, Archief Kousemaker.
- 33 Brief Kotalla aan *Unser Oberschlesien*, 9 januari 1973, briefje *Unser Oberschlesien* aan Josef Kotalla, 12 januari 1973, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 87; kalender *Unser Oberschlesien* 1973, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 119.
- 34 *Trouw*, 6 februari 1970; Valkenburg, *Een mens in haatuniform*, p. 50-51.
- 35 Brief Kotalla aan W.J. Engbrocks, 15 februari 1970, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 79.
- 36 Brief Engbrocks aan Kotalla, 19 februari 1970, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 79.
- 37 Brief Kotalla aan Engbrocks, 21 februari 1970, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 79.
- 38 *Geestelijk Weerbaar*, 31 oktober 1969; *Vrij Nederland*, 4 oktober 1969.
- 39 ‘Gevangene 2014’ was oud-verzetsman Jan Kreeuwen (1922-2016). De radiotechnicus uit Voorburg zat volgens de kampadministratie van 7 oktober 1943 tot 2 februari 1945 in Amersfoort gevangen. Opvallend is dat hij al was weggevoerd naar Duitsland toen Arie Elisa van Eijl, de gevangene die het zaagincident verzoon, in Kamp Amersfoort belandde.
- 40 *Limburgs Dagblad*, 20 september 1969.
- 41 Brief L.G.M. van Buchem aan Officier van Justitie J.H.W. Houben, 31 maart 1970, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 79.
- 42 *Nieuwe Revu*, 24 januari 1970; *Nieuwe Revu*, 7 maart 1970.
- 43 *Elseviers Magazine*, 17 oktober 1970.
- 44 *Elseviers Magazine*, 31 oktober 1970.
- 45 *Elseviers Magazine*, 28 november 1970.
- 46 Nota Hoofd van de directie Gevangeniswezen, 13 november 1970, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
- 47 *De Tijd*, 20 augustus 1969.
- 48 *Limburgs Dagblad*, 4 februari 1967.
- 49 Nota Het hoofd van de directie Gevangeniswezen aan staatssecretaris van Justitie, 13 november 1970, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
- 50 Telefoonnotitie Gevangenis Breda, Beens, 16 november 1970, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
- 51 *Elseviers Magazine*, 12 december 1970; *Elseviers Magazine*, 26 december 1970.
- 52 Interview A.A.M. van Agt, 6 september 2018; Piersma, *De drie van Breda*, p. 110.
- 53 Afschrift gratieverzoek Joseph Johann Kotalla, 1 oktober 1971, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 117.
- 54 Gratieadvies Bijzondere Strafkamer Arrondissementsrechtbank Amsterdam 22 december, 1971; Gratieadvies Hoge Raad der Nederlanden, 6 januari 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 71.

- 55 Rapport Pareau Dumont, 27 december 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 73.
- 56 Pleitnota Kousemaker, 22 juli 1975, Archief Kousemaker.
- 57 Piersma, *De drie van Breda*, p. 144-155.
- 58 HTK, 28 oktober 1971, URL: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>.
- 59 Interview Van Agt, 6 september 2018.
- 60 Piersma, *De drie van Breda*, p. 116.
- 61 Piersma, *De drie van Breda*, p. 117 en p. 121.
- 62 Piersma, *De drie van Breda*, p. 126; *De Tijd*, 26 februari 1972; *Het Vrije Volk*, 26 februari 1972.
- 63 Mink, *De Drie van Breda*, p. 138-139.
- 64 In het Italiaanse Gaeta zaten de ss-officieren Herbert Kappler en Walter Reder een levenslange gevangenisstraf uit wegens oorlogsmisdrijven. De Duitser Kappler wist in 1977 toen hij was opgenomen in een militair ziekenhuis in Rome te ontsnappen en keerde terug naar zijn vaderland. Hij overleed op 9 februari 1978. De Oostenrijker Reder werd in 1985 vrijgelaten. Zes jaar later overleed hij in Wenen.
- 65 Peter Bootsma, Peter van Griensen en Johan van Merriënboer, *Van Agt. Tour de Force. Biografie*, Boom: Amsterdam 2008, p. 138-139.
- 66 Mink, *De Drie van Breda*, p. 138-139.
- 67 HTK, 29 februari 1972, URL: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>.
- 68 Mink, *De Drie van Breda*, p. 140.
- 69 Piersma, *De drie van Breda*, p. 135.
- 70 Piersma, *De drie van Breda*, p. 138.

11 In het oog van de dood

- 1 Rapport Pareau Dumont, 27 december 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 73.
- 2 Gespreksnotitie directeur Katholieke Reclasseringsvereniging Breda Y. Postma, 26 juni 1972, Archief Kousemaker.
- 3 Scriptie strafrecht W.L. Nouwen, *Commentaar op de antwoorden van acht gevraagden wat moet er met de drie van Breda gebeuren*, Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen, Archief van Agt, toegangsnummer 1049, inv.nr. 14; interview W.L. Nouwen, 2 november 2013.
- 4 *NRC Handelsblad*, 16 april 1987.
- 5 Archief Kousemaker; NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 61; interview Nouwen, 2 november 2013.
- 6 Rapport Pareau Dumont, 27 december 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 73.
- 7 Rapport Pareau Dumont, 27 december 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 73.
- 8 Piersma, *De drie van Breda*, p. 138.
- 9 Nota Hoofd van de directeur Gevangeniswezen, 20 november 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 73.
- 10 Rapport Pareau Dumont, 27 december 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 73.
- 11 Advies geneesheer-directeur van de Psychiatrische Observatiekliniek van het Gevangeniswezen te Utrecht F.H.L. Beyaert, 14 november 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 73.
- 12 Mink, *De Drie van Breda*, p. 144.
- 13 *De Telegraaf*, 25 januari 1973.
- 14 Een openlijke doodsb bedreiging ('Als we de kans krijgen leggen we ze neer') kwam van Wim Kicken, de voorzitter van de Haagse afdeling van de Landelijke Organisatie van Oud Illegale Strijders. Zie *Het Vrije Volk*, 18 februari 1972. Kicken zou in 1969 al betrokken zijn geweest bij

- een moordcommando dat de laatste Duitse oorlogsmisdadigers wilde liquideren als ze vrijkwamen door de wetswijziging die minister Polak voorstelde. Zie *Algemeen Dagblad*, 29 januari 1971. Kicken was een omstreden verzetsman die na de oorlog werd veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf, omdat de roofovervallen en moorden die hij met zijn knokploeg pleegde met name voor eigen gewin waren. Zie Jochem Botman, 'Een omstreden Haagse illegaal', in: *De Oud-Hagenaar*, 10(2018)11, p. 13.
- 15 Afwijzingsbeslissing Sociale Verzekeringsbank, 14 juli 1973, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 113.
 - 16 HTK, Aanhangsel Tweede Kamer 1968-1969 nummer 720, URL: <http://www.statengeneraaldigitaal.nl/>.
 - 17 *De Waarheid*, 17 april 1969.
 - 18 Brief Y. Postma aan vvd-Kamerlid W.J. Geertsema, 16 september 1969, Archief Kousemaker.
 - 19 Pleitaantekeningen Kousemaker, 2 april 1974, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 113.
 - 20 Aantekeningen mondelinge uitspraak Raad van Beroep inzake J.J. Kotälla en het bestuur der Sociale Verzekeringsbank, 17 april 1974, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 113.
 - 21 Uitspraak Centrale Raad van Beroep in het geding tussen J.J. Kotälla en het bestuur van de Sociale Verzekeringsbank, 29 april 1975, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 113.
 - 22 Pleitnotitie mr. W.J.C. Piet, 1 oktober 1975, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 113.
 - 23 Uitspraak Hoge Raad der Nederlanden, 26 november 1975, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 113.
 - 24 *De Waarheid*, 3 april 1974.
 - 25 *Limburgs Dagblad*, 4 april 1974
 - 26 *De Waarheid*, 4 april 1974.
 - 27 Brief Korps Rijkspolitie district 's Gravenhage aan ministerie van Justitie, 5 november 1973, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
 - 28 Telegram Ernst Wilm aan ministerie van Justitie, 1 november 1973, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
 - 29 Anet Bleich, *De stille diplomaat. Max van der Stoep 1924-2011*, Balans: Amsterdam 2018, p. 239.
 - 30 Verslag Ernst Wilm, 15 juli 1976, Landeskirchlichen Archiv Bielefeld, Nachlässe Wilm, D. Ernst, best 3.2, fd.num. 299.
 - 31 Bleich, *De stille diplomaat*, p. 240-241.
 - 32 Brief Kousemaker aan Van Agt, 14 november 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
 - 33 De vertrouwenscommissie bestond uit: J.G. van Baaren (Expogé), E. Furth-Halverstad (Nederlands Auschwitz Comité), A.J. Kliet (Landelijke Kontaktgroep Verzetsgepensioneerden), S. Korper (Verenigd Verzet 1940-1945), P. Maliepaard (Stichting Vriendenkring Oud-Dachauers), H.Ph. Milikowski (Sachsenhausen Comité) en H.J. Teengs Gerritsen (Natzweiler Comité).
 - 34 Verslag overleg covvs met minister van Justitie, 30 augustus 1972, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 61.
 - 35 Hinke Piersma, 'In Memoriam Hans Hers (1917-2006)', *Cogiscope* 4(2006)6, p. 36-37.
 - 36 *De affaire. De vier van Breda*, 15 januari 1999, Beeld en Geluid, Hilversum, taak id 247647, dragernummer AFL5DEVIERVAN-HRE00037E73; Jos Teunissen, 'Kotälla ontving me met "Heil Hitler"', in: *HN Magazine*, 45(1989)25, p. 5-9.
 - 37 Brief Kousemaker aan hoofdaalmoezener, 30 juni 1979, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 65.

- 38 *De affaire*, Beeld en Geluid, Hilversum, taak id 247647, dragernummers AFL5DEVIER-VAN-HRE00037E73; 'Kotälla ontving me met "Heil Hitler"', in: *HN Magazine*, 45(1989)25, p. 5-9.
- 39 Verslag bespreking Centraal Orgaan Voormalig Verzet en Slachtoffers, Hers en minister Van Agt, 29 november 1973, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 60.
- 40 Brief Geneesheer-directeur F.G.W.E. Trijssenaar aan ministerie van Justitie, 15 januari 1974, NL-HaNA, Jus /OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
- 41 Bericht ambassadeur in Bonn aan minister van Buitenlandse Zaken te 's-Gravenhage, 30 september 1974, Nationaal Archief, Den Haag, Nederlandse Ambassade en Consulaten in Bondsrepubliek Duitsland, nummer toegang 2.05.149, inv.nr. 1101.
- 42 *Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt*, 24 februari 1974.
- 43 Bericht ambassadeur J.G. de Beus in Bonn aan minister van Buitenlandse Zaken te 's-Gravenhage, 8 maart 1974, NL-HaNA, Ambassade en Consulaten Duitsland, 2.05.149, inv.nr. 1102.
- 44 Fühner, *Nachspiel*, p. 316.
- 45 Vervolgnotitie betreffende Kotälla, ministerie van Justitie, 5 december 1974, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
- 46 Correspondentie J. Kotälla, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 87.
- 47 Mink, *De Drie van Breda*, p. 27.
- 48 Brief geneeskundig inspecteur E. Meulenbeld aan loco-secretaris-generaal ministerie van Justitie, 28 februari 1974, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
- 49 Interview Mink, 23 november 2013.
- 50 Correspondentie over aankoop transistorradio, Gevangenis museum Veenhuizen, Schenking Koepelarchief Breda, inv.nr. M7516H.
- 51 Mink, *De Drie van Breda*, p. 59-60.
- 52 Mink, *De Drie van Breda*, p. 150.
- 53 Aantekeningen Kotalla over studie, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 69.
- 54 Brief Kotalla aan Zentraler Kundendienst Braun AG, 20 maart 1975, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 87.
- 55 Brief Braun Aktiengesellschaft aan Kotalla, 7 april 1975, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 87.
- 56 Brief Kotalla aan Braun, 15 april 1975, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 87.
- 57 Brief geneeskundig inspecteur Meulenbeld aan loco-secretaris-generaal ministerie van Justitie, 28 februari 1974, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
- 58 Brief W.L. Nouwen aan Van Agt, april 1975, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 1.
- 59 Vertrouwelijk rapport directeur Breda, 9 juni 1975, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44.
- 60 Mink, *De Drie van Breda*, p. 150-151.
- 61 Brief Nouwen aan Van Agt, 23 april 1975, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 1.
- 62 Veiligheidsmaatregelen kort geding Kotälla 22 juli 1975, 18 juli 1975, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 44; interview Nouwen, 2 november 2013.
- 63 De Berkelse huisarts Johan Opdam werd in 1954 tot levenslang veroordeeld voor de moord op zijn vrouw. In de gevangenis bracht hij een medegevangene om het leven en werd hij voor de tweede maal tot levenslang veroordeeld. Opdam kreeg in 1975 gratie. Zie Lennaert Nijgh, *Moord en doodslag. Twaalf beroemde Nederlandse moordzaken*, Conserve: Schoorl 1990, p. 78-87.
- 64 De laatste Nederlandse oorlogsmisdadiger in gevangenschap was F.E. Lammers. Hij werkte in de oorlog voor de Sicherheitsdienst in Leeuwarden. Lammers werd in 1949 door het Bijzonder

- Gerechtshof in Leeuwarden ter dood veroordeeld. In 1950 kreeg hij gratie en werd zijn straf gewijzigd in levenslang. In 1962 werd hij op jaren gesteld en kreeg hij uitzicht op de vrijheid.
- 65 Pleitnota Kousemaker, 22 juli 1975, Archief Kousemaker.
- 66 Pleitnota Droogleever Fortuyn, 22 juli 1975, Archief Kousemaker, Piersma, *De drie van Breda*, p. 152-154.
- 67 Uitspraak rechtbank Den Haag, 29 juli 1975, Archief Kousemaker.
- 68 *Accent*, 2 augustus 1975.
- 69 Uitspraak Gerechtshof Den Haag, 22 februari 1976, Archief Kousemaker.
- 70 Uitspraak Hoge Raad, 11 februari 1977, aangehaald in Uitspraak Europese Commissie voor de Rechten van de Mens Straatsburg, 6 mei 1978, Archief Kousemaker.
- 71 Uitspraak Europese Commissie voor de Rechten van de Mens Straatsburg, 6 mei 1978, Archief Kousemaker.
- 72 Brief Kousemaker aan Kotalla, mei 1978, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 32.
- 73 Brief A. Verheijen aan onbekende ontvanger, 23 juli 1976, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 49.
- 74 Brief W.L. Nouwen aan Van Agt, 22 juli 1976, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 20.
- 75 Brief minister van Justitie aan Nouwen, 3 augustus 1976, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 49.
- 76 Brief Nouwen aan Van Agt, 6 augustus 1976, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 49.
- 77 Dagboek J.J. Kotalla 31ste jaar van gevangenschap 17e week, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 30.
- 78 Brief G.E. Langemeijer aan Kousemaker, 30 september 1976, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 30.
- 79 Schuldbekentenis Drie van Breda, 9 december 1976, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 72.
- 80 *NRC Handelsblad*, 10 december 1976, *Het Vrije Volk*, 10 december 1976.
- 81 *Trouw*, 14 januari 1977.
- 82 Brief Verheijen aan Kousemaker, 29 augustus 1977, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 20.
- 83 Correspondentie Kotalla met Paus Paulus VI, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 9.
- 84 *EXTRA*, 23 februari 1979; brief W.G.A. Kousemaker aan J.J. Kotalla, 22 maart 1979, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 7.
- 85 Brief D.N. van Paasen aan Kousemaker en Nijeholt, 13 juni 1979, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 20.
- 86 Medisch rapport opgesteld door J.E.B. Nijeholt, 17 juni 1979, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 60.
- 87 Verslag bijeenkomst covvs en minister van Justitie, 7 juli 1979, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 60.
- 88 Concept schorsing straf J.J. Kotalla, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 59.
- 89 Mink, *De Drie van Breda*, p. 155; Stadsarchief Amsterdam, Archief Tom de Booy, toegangsnummer 1423, inv.nr. 984; Piersma, *De drie van Breda*, p. 154-155.
- 90 Verslag bijeenkomst covvs en minister van Justitie, 7 juli 1979, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 60.
- 91 De zes vertrouwenslieden waren: minister van Staat dr. M.A.M. Klompé, oud-Kamerlid en socioloog dr. H. Verwey Jonker, oprichter van het Humanistisch Verbond prof. dr. J.P. van Praag, theoloog en ethicus prof. J. de Graaf, hoogleraar sociale psychiatrie prof. dr. N. Speyer en oud-verzetsman en burgemeester van Groningen H.G. Buiters; verslag bijeenkomst vertrou-

- wenslieden in verband met eventuele vrijlating J. Kotälla, 7 juli 1979, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 60.
- 92 Notulen ministerraad, 9 juli 1979, Nationaal Archief, Den Haag, Ministerraad, nummer toegang 2.02.05.02, inv.nr. 2953.
- 93 Agenda A.Verheijen met verslag laatste dagen J. Kotalla, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 167.
- 94 Brief A. Verheijen, 30 juli 1979, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 65.
- 95 Agenda A. Verheijen met verslag laatste dagen, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 167.
- 96 Piersma, *De drie van Breda*, p. 160.
- 97 'Kotälla ontving me met "Heil Hitler"', in: *HN Magazine*, 45(1989)25, p. 5-9.
- 98 Piersma, *De drie van Breda*, p. 160.
- 99 'Kotälla ontving me met "Heil Hitler"', in: *HN Magazine*, 45(1989)25, p. 5-9.
- 100 Jolande Withuis, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, De Bezige Bij: Amsterdam 2002, p. 46.
- 101 Verslag bespreking covvs, Hers en minister Van Agt, 29 november 1973, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 60.
- 102 'Kotälla ontving me met "Heil Hitler"', in: *HN Magazine*, 45(1989)25, p. 5-9.
- 103 John Griffiths, Alex Bood en Heleen Weyers, *Euthanasia and law in the Netherlands*, Amsterdam University Press: Amsterdam 1998, p. 60.
- 104 Piersma, *De drie van Breda*, p. 158.
- 105 Piersma, *De drie van Breda*, p. 160.
- 106 In een brief aan een niet bij naam genoemde collega schrijft Verheijen in 1981 dat op het verzoek van advocaat Kousemaker en hem aan de minister van Justitie om Hers nog eens te sturen 'geen enkel antwoord' kwam. KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 38.
- 107 'Kotälla ontving me met "Heil Hitler"', in: *HN Magazine*, 45(1989)25, p. 5-9; *De affaire*, aflevering 5, Beeld en Geluid, Hilversum, taak id 247647, dragernummers AFL5DEVIERVAN-HRE00037E73.
- 108 Bewijs van overlijden Josef Kotälla, SNMKA, Archief Kotälla.
- 109 Piersma, *De drie van Breda*, p. 160.
- 110 Nota ministerie van Justitie Gang van zaken na overlijden gedetineerde J. Kotälla, 2 augustus 1979, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 59; Draaiboek Overlijden J.J. Kotälla, SNMKA, Archief Kotälla; agenda A.Verheijen met verslag laatste dagen J. Kotalla, KDC, Archivalia J.T. van Vugt, DRBR, inv.nr. 167.
- 111 Margarete bleef niet lang kwaad op Spiering. Op 7 augustus bedankte ze hem in een brief voor de goede zorg voor haar man, SNMKA, Archief Kotälla.
- 112 Of Kotalla's broer Alfred nog leefde in 1979 is niet te achterhalen. Hij was in elk geval niet aanwezig bij de crematie.
- 113 Nota ministerie van Justitie Gang van zaken na overlijden gedetineerde J. Kotälla, 2 augustus 1979, NL-HaNA, Jus/OMD, 2.09.106, inv.nr. 59.
- 114 Verklaring Margarete Kotalla over ontvangst nalatenschap, 1 augustus 1979, Gevangenismuseum Veenhuizen, Schenking Koepelarchief Breda, inv.nr. M8434.
- 115 Testament Josef Kotalla, ongedateerd, SNMKA, Archief Kotälla.
- 116 De inhoud van de acht ordners alsmede andere persoonlijke papieren van Josef Kotalla zijn verspreid terug te vinden in het archief van J.T. van Vugt, voormalig hoofdzaamzoener van Justitie, dat wordt bewaard bij het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) in Nijmegen.

- 117 Bewijs van overlijden Josef Kotalla; Bewijs van verzending as J. Kotalla naar Friedhof Fulda, 5 september 1979, SNMKA, Archief Kotalla.

Slot

- 1 *Het Parool*, 2 augustus 1979.
- 2 *Vrij Nederland*, 11 augustus 1979.
- 3 *De Telegraaf*, 2 augustus 1979.
- 4 De Swaan, *Compartimenten van vernietiging*, p. 243.
- 5 Een overzicht van de Duitsers die terechtstonden, staat op de website van het Justiz un NS-Verbechen-project van de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam, URL: <https://www.expostfacto.nl>, [7 juni 2018].
- 6 Rüter, *Enkele aspecten*, p. 116-117.
- 7 De Mildt en Meihuizen, 'Nederland en zijn Duitse oorlogsmisdadigers', in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8(2006)1, p. 3-52.
- 8 Rüter, *Enkele aspecten*, p. 129.
- 9 De Mildt en Meihuizen, 'Nederland en zijn Duitse oorlogsmisdadigers', in: *Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8(2006)1, p. 3-52.
- 10 Piersma, *De drie van Breda*, p. 194.

Verantwoording

- 1 De naam van de Appelweg, waaraan Kamp Amersfoort lag, werd op 18 april 2008 gewijzigd in Loes van Overeemlaan.
- 2 *AD Amersfoortse Courant*, 9 december 2010.
- 3 *AD Amersfoortse Courant*, 26 februari 2008.
- 4 Hoving, *Het 'foute' kamp*.
- 5 Mededeling nabestaande M.A. van Steenbergen, 28 april 2014 en 31 oktober 2014; Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal Bijzondere Rechtspleging, Personeelsdossiers, nummer toegang 2.09.70, inv.nr. 24999.
- 6 Schrijfte ss-Anwärter Josef Kotalla, Collectie Hoving.
- 7 Katholiek Documentatie Centrum Nijmegen, Archivalia J.T. van Vugt, archief DRBR.
- 8 Proces kampbewakers Amersfoort. Fragmenten zitting Bijzonder Gerechtshof te Amsterdam, Archief Beeld en Geluid, Hilversum, dragernummers AEN5575409M, AEN5575409L.
- 9 Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), nummer toegang 2.09.09; Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie; Archiefbescheiden betreffende Oorlogsmisdadigers, nummer toegang 2.09.106.
- 10 Bundesarchiv Berlin, Rasse- und Siedlungshauptamt-ss (RUSHA), Josef Kotalla, 142488.
- 11 De collectie Cornelis van den Beukel wordt beheerd door Teus Glismeyer, die getrouwd was met de dochter van Van den Beukel.
- 12 Urkunden Laupert-Kreikamp, Collectie Richard Hoving.
- 13 Mededeling Grünflächen-, Umwelt- und Friedhofsamt Fulda, e-mail 22 september 2016.
- 14 De Stichting Nationaal Kamp Amersfoort besloot in 2009 zo veel mogelijk oud-gevangenen te interviewen. Het project Getuigenissen werd in 2016 afgesloten nadat 106 gesprekken waren vastgelegd.
- 15 Interview H.J. Hasper en W. Hasper, 10 december 2011, Getuigenissen, SNMKA.

- 16 Collectie Museum Flehite, <https://museumflehite.nl>, [29 januari 2017].
- 17 Lydia Edelkoort-van der Vlerk, Manon Mesdag, Gerard Raven (red.), *Schatten van Amersfoort. 50 topstukken uit Museum Flehite*, Stichting Flehite Publicaties: Amersfoort 2013, p. 105.
- 18 *Amersfoortse Courant*, 30 januari 2007.
- 19 Collectie Museum Flehite, <https://museumflehite.nl>, [29 januari 2017]; Mededeling Museum Flehite, e-mail 21 januari 2019.

Literatuurlijst

- Abma, Ruud, 'Baan, Pieter Aart Hendrik (1912-1975)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn6/baan>.
- Albrecht, Gertrud, *Das Pflichtjahr*, Junker und Dünhaupt Verlag: Berlin 1942.
- Alicke, Klaus-Dieter, 'Aus der Geschichte jüdischer Gemeinden im deutschen Sprachraum Königshütte (Oberschlesien)', www.juedische-gemeinden.de/index.php/gemeinden/k-l/1095-koenigshuette-oberschlesien.
- Amersfoort, Herman van en Piet Kamphuis (red.), *Mei 1940. De strijd op Nederlands grondgebied*, Boom: Amsterdam 2012[1990].
- Anoniem, *Gevangene 1113 onthult. Verbeteren onze rechtspraak en gevangenen de mens?*, Schelkens & Giltay: Amsterdam 1960.
- Arendt, Hannah, *Eichmann in Jeruzalem. De banaliteit van het kwaad*, Olympus: Amsterdam 2007[1963].
- Armando, Hans Verhagen en Maud Keus, *Geschiedenis van een plek. Concentratiekamp Amersfoort*, Armando Museum: Amersfoort 2000.
- Arnoldussen, Paul en Hans Olink, *Twee broers, drie levens. Henri & Anton Pieck*, Uitgeverij Bas Lubberhuizen: Amsterdam 2008.
- Baan, P.A.H., 'Rapport Gevangeniswezen II', in: *Maandblad voor berechting en reclassering* 27(1948), p. 80-83.
- Banach, Jens, 'Die Rolle der Schulen der Sicherheitspolizei und des SD', in: Florian von Buttlar (red.), *Fürstenberg-Drögen: Schichten eines verlassenen Ortes*, Hentrich: Berlin 1994, p. 88-96.
- Bel, J.P. van der, *Het concentratiekamp 'Amersfoort'. Hoe wij daar leefden en wat wij daar meemaakten. Een ex-gevangene vertelt*, z.p. [1945].
- Belinfante, A.D., *In plaats van bijltjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog*, Van Gorcum: Assen 1978.
- Belzen, J.A. van, *Zorg voor de ziel. Een selectie uit de verslagen van het Theologisch-Psychiatrisch Gezelschap 1945-1953*, Erasmus Publishing: Rotterdam 1995.
- Bemmelen, J.M. van en W.P.J. Pompe, 'Gratie aan politieke delinquenten', in: *Nederlands Juristenblad*, 38(1963)1, p. 11-12.
- Benda-Beckmann, Bas von, *Het Oranjehotel. Een Duitse geschiedenis in Scheveningen*, Querido: Amsterdam 2019.
- Bergen, Lotte, *Albert Konrad Gemmeker. Commandant van Westerbork*, Aspekt: Soesterberg 2013.
- Berghahn, Volker R., 'Structuralism and Biography: Some Concluding Thoughts on the Uncertainties of a Historiographical Genre', in: Volker R. Berghahn & Simone Lässig (red.), *Biography between structure and agency. Central European lives in international historiography*, Berghahn Books: New York en Oxford 2008, p. 234-250.

- Bishop, Chris (red.), *The Encyclopedia of Weapons of World War II*, MetroBooks: New York 1998.
- Bismarckhütte, 1872-1922, Eckstein Biografischer Verlag: Berlin 1922.
- Blanke, Richard, *Orphans of Versailles. The Germans in Western Poland 1918-1939*, The University Press of Kentucky: Lexington 1993.
- Bleich, Anet, *De stille diplomaat. Max van der Stoep 1924-2011*, Balans: Amsterdam 2018.
- Bloemhof, J.L., *Amersfoort '40-'45*, Uitgeverij Bekking: Amersfoort 1990.
- Bloemhof, J.L., *Amersfoort '40-'45, Deel II*, Uitgeverij Bekking: Amersfoort 1995.
- Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland*, Boom: Amsterdam 2007.
- Boer, Bep de, *Het Larens alfabet. Wetenswaardigheden van het dorp Laren*, Van Wijland: Laren 2009.
- Bootsma, Peter, Peter van Griensen en Johan van Merriënboer, *Van Agt. Tour de Force. Biografie*, Boom: Amsterdam 2008.
- Botman, Jochem, 'Een omstreden Haagse illegaal', in: *De Oud-Hagenaar*, 10(2018)11, p. 13.
- Braber, Ben, *Zelfs als wij zullen verliezen. Joden in verzet en illegaliteit 1940-1945*, Balans: Amsterdam 1990.
- Brechtken, Magnus, *Albert Speer. Een Duitse carrière*, Thomas Rap: Amsterdam 2018.
- Browning, Christopher R. en Jürgen Matthäus: *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi Jewish Policy, September 1939-March 1942*, University of Nebraska Press: Lincoln 2007.
- Browning, Christopher R., *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Penguin Books: Londen 1998[1992].
- Bueren, A. Lammerts van, *De verwoesting van een oude keizersstad. Oorlogsrampen over Nijmegen 1940-1945*, De Koepel: Nijmegen [1946].
- Bundgård Christensen, Claus, Niels Bo Poulsen en Peter Scharff Smith, *De Waffen-ss. Het Europese leger van de nazi's*, Ad. Donker: Rotterdam 2016.
- Bunge, Louis van, *Scheveningen*, Het Hooghuis: Eindhoven 1945.
- Cesarani, David, *Eichmann. De definitieve biografie*, Anthos/Manteau: Amsterdam 2005.
- Chu, Winson, *The German minority in interwar Poland*, Cambridge University Press: Cambridge 2012.
- Colmjon, G. van, 'Moordenaars gezocht voor Monne de Miranda. De heilloze politisering van een kampdrama', in: *De Gids*, 170(2007)10, p. 991-1003.
- Commissie Fick, *Rapport van de commissie voor de verdere uitbouw van het gevangeniswezen*, Staatsdrukkerij: Den Haag 1947.
- Conrads, Norbert, *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Schlesien*, Siedler Verlag: Berlin 1994.
- Croes, Marnix, 'Verscherpt verhoord', in: *Oorlogsdocumentatie '40-'45. Zevende jaarboek van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie*, Walburg Press: Zutphen 1996, p. 111-131.
- Croes, Marnix, 'Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst in Nederland', in: Henk Flap en Wil Arts (red.), *De organisatie van de bezetting*, Amsterdam University Press: Amsterdam 1997, p. 139-155.
- Daalder, Hans, *Drees en Soestdijk. De zaak-Hofmans en andere crises 1948-1950*, Balans: Amsterdam 2006.
- Edelkoort-van der Vlerk, Lydia, Manon Mesdag en Gerard Raven (red.), *Schatten van Amersfoort. 50 topstukken uit Museum Flehite*, Stichting Flehite Publicaties: Amersfoort 2013.
- Enning, Bram en Helen Grevers, 'Kollaboration als Pathologie? Psychiatrische Gutachten beim Umgang mit politischen Delinquenten in den Niederlanden nach 1945', in: Ulrike Winkler, Babette Quinkert en Paul Rauh (red.), *Krieg und Psychiatrie. Beiträge zur Geschichte des Natio-*

- nalsozialismus*, 26, Wallstein Verlag: Göttingen 2010, p. 165-188.
- Fest, Joachim, *Speer. Eine biographie*, Alexander Fest Verlag: Berlin 1999.
- Folmer, Dirk Willem, *Dagboek uit Kamp Amersfoort, 1942*, Walburg Pers: Zutphen 2005.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Het recht van de sterkste. Duitse strafrechtspleging in bezet Nederland*, Bert Bakker: Amsterdam 1999.
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Kamp Amersfoort*, Mets & Schilt: Amsterdam 2003.
- Fühner, Harald, *Nachspiel. Die niederländische Politik und die Verfolgung von Kollaborateuren und NS-Verbrechern, 1945-1989*, Waxman: Münster 2005.
- Futselaar, Ralf, *Gevangenen in oorlogstijd 1940-1945*, Boom: Amsterdam 2015.
- Galen, Jan van, *Theun de Vries. Een schrijversleven 1907-1945*, Aspekt: Soesterberg 2011.
- Gellately, Robbert (red.), *Neurenberg-gesprekken. Nazi's en hun psychiater Leo Goldensohn*, J.M. Meulenhof: Amsterdam 2008.
- Gerritse, Theo, *Rauter. Himmlers vuist in Nederland*, Boom: Amsterdam 2018.
- Gerwarth, Robert, *Hitlers beul. Leven en dood van Reinhard Heydrich 1904-1942*, Balans: Amsterdam 2014.
- Goddeeris, Idesbald en Louis Vos, *De strijd van de witte adelaar. Geschiedenis van Polen (966-2004)*, Acco: Leuven en Voorburg 2005.
- Goldhagen, Daniel Jonah, *Hitlers gewillige beulen*, Van Reemst: Houten 1998[1996].
- Govaert, Jos M. Th., *Ondergedoken in het Concentratiekamp. Priesterleven in het P.D.A.*, Dekker & Van de Vegt: Utrecht en Nijmegen 1949.
- Grevers, Helen, *Van landverraders tot goede vaderlanders. De opsluiting van collaborateurs in Nederland en België*, Balans: Amsterdam, 2013.
- Griffiths, Johan, Alex Bood en Heleen Weyers, *Euthanasia and law in the Netherlands*, Amsterdam University Press: Amsterdam 1998.
- Grimm, Steffen, *Die ss-Totenkopfverbände im Konzentrationslager Buchenwald*, Diplomica Verlag: Hamburg 2011.
- Groen, Koos, *Fout en niet goed. De vervolging van collaboratie en verraad na de Tweede Wereldoorlog*, Just Publishers: Hilversum 2009.
- Gunning, C.P., *Op de schoolbanken in het P.D.A. Wat ik heb ervaren en geleerd in het concentratiekamp te Amersfoort. Januari-april 1942*, Elsevier: Amsterdam 1946.
- Günther, Helmut, *Von der Hitler-Jugend zur Waffen-ss. Die Generation der Verdammten*, Nation Europa Verlag: Coburg 2001.
- Hattum, W. van, 'Het huidige debat over de levenslange gevangenisstraf in Nederland', in: *Fatik: Tijdschrift voor Strafbeleid en Gevangeniswezen*, 33(2016)151, p. 12-18.
- Heemstra, E.Th.J.B. van, *In hun greep. Dagboek van mijn gevangenschap*, Sijthoff: Leiden 1945.
- Heijden, Chris van der, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland*, Uitgeverij Contact: Amsterdam 2011.
- Heijenbrok, J.H. en G.H.P. Steenmeijer, *Bouwhistorische aantekening Dodencel 601 in het Penitentiair complex Scheveningen, Pompstationsweg 32 's-Gravenhage*, Rijksgebouwendienst Bureau Rijksbouwmeester: 's-Gravenhage 2001.
- Hoef, Anton van der, *Mijn Kamp. Gedichten uit het concentratiekamp, Amersfoort*, Drukkerij Werkman: Groningen [1945].
- Hofman, J., *De collaborateur. Een sociaal-psychologisch onderzoek naar misdadig gedrag in dienst van de Duitse bezetter*, Boom: Amsterdam 1981.
- Hoffmann, Gabriele, *NS-Propaganda in den Niederlanden: Organisation und Lenkung der Publizis-*

- tik onder deutscher Besatzung, 1940-1945*, Verlag Dokumentation: München-Pullach/Berlin 1972.
- Holk, L.E. van en I. Schöfer, *Gedenkschriften prof. mr. R.P. Cleveringa betreffende zijn gevangenschap in 1940-1941 en 1944*, E.J. Brill/Universitaire Pers Leiden: Leiden 1983.
- Holk, L.J. van, *De Bergrede*, In den Toren: Naarden [1941].
- Holter, Ben ten, *Manke Nelis*, Uitgeverij Rob Greve: Amsterdam 1987.
- Holzinger, Gregor (Hg.), *De zwiete Reihe. Täterbiografien aus dem Konzentrationslager Mauthausen*, New Academic Press: Wien 2016.
- Höss, Rudolf, *Kommandant in Auschwitz – Autobiographische Aufzeichnungen*, Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart 1958.
- Hoving, Richard, *Het 'foute' kamp. Interneringskamp Laan 1914 (1945-1946)*, Ad. Donker: Rotterdam 2011.
- Hunt Tooley, T., *National Identity and Weimar Germany. Upper Silesia and the eastern border, 1918-1922*, University of Nebraska Press: Lincoln en Londen 1997.
- Hurdeman, José, *Bij de beuk linksaf. Een jongen van zeven haalt samen met zijn vader schillen op in kamp Amersfoort. Niemand weet wat zij nog meer doen...*, Historische Kring Leusden: Leusden 2004.
- Jacobs, Ingrid D., *Arnhem 40/45*, Wbooks: Zwolle 2014.
- Janssen, G.B., *Van bolwerk tot bunker. Militaire complexen in Arnhem*, Matrijs: Utrecht 2000.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 1*, Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage 1969.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4*, Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage 1972.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 5*, Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage 1974.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 8*, Martinus Nijhoff: 's-Gravenhage 1978.
- Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 12*, Martinus Nijhoff: Leiden, 1988.
- Jong, Mels de, A.M. *de Jong, schrijver*, Querido: Amsterdam 2001.
- Jonkers, J.E., 'Opmerkingen en mededelingen. Gratie aan politieke delinquenten', in: *Nederlands Juristenblad*, 38(1963)2, p. 25-26.
- Kaaij, Meindert van der, *Een eenzaam staatsman. Dirk de Geer (1870-1960)*, Uitgeverij Verloren: Hilversum 2012.
- Karskens, Arnold, *Het beestmensch. De jacht op Nedernazi Klaas Carel Faber*, Augustus: Amsterdam 2012.
- Kater, Michael H., *Weimar: From Enlightenment to the Present*, Yale University Press: New Haven en Londen 2014.
- Keizer, Madelon de, *Putten. De razzia en de herinnering*, Bert Bakker: Amsterdam 1999.
- Kelder, Jan Jaap, *De Schalkhaarders. Nederlandse politiemannen naar nationaal-socialistische snit*, Veen uitgevers: Utrecht en Antwerpen 1990.
- Kershaw, Ian, *Hitler, 1889-1936: hoogmoed*, Het Spectrum: Utrecht 1999.
- Kershaw, Ian, *Hitler 1936-1945: vergelding*, Het Spectrum: Utrecht 2000.
- Knigge, Volkhard (Hrsgb), *Buchenwald Ostracism and violence 1937 to 1945*, Wallstein Verlag: Göttingen 2017.

- Koen, Douwe, *Stelling van Honswijk. Vestinglandschap aan de Lek*, Stoterkade: Amsterdam 2015.
- Kohlhaas, Elisabeth, 'Gertrud Slottke – Angestellte im niederländische Judenreferat der Sicherheitspolizei', in: Klaus-Michael Mallmann/Gerhard Paul (Hrsg.), *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt 2004, p. 207-218.
- Koll, Johannes, *Arthur Seyß-Inquart und die deutsche Besatzungspolitik in den Niederlanden (1940-1945)*, Böhlau Verlag: Wien 2015.
- Korting, Han, *Lodo. Het korte leven van de eerste geheim agent uit Londen in de Tweede Wereldoorlog*, Uitgeverij Ondine: z.p. 2012.
- Kruidenier, M., *Dwarsblik militaire kazernes 1850-1940*, De Onderste Steen: Amersfoort 2003.
- Kurek, Jacek i Zbigniew Hojka, *Śląski Machabeusz. Książd Józef Czempiel i jego parafia*, Pphu Rococo: Bytom 1997.
- Kurek, Jacek, *Historia Wielkich Hajduk, Radzionków*, Pphu Rococo: Bytom 2001.
- Krutzen, Marcel, 'Over strafkampen voor "foute Nederlanders" en het mijnkamp Julia te Eygelshoven [1947-1957]', *Land van Herle* 55(2010)4, p. 147-162.
- Łakomy, Katarzyna i Anna Steuer-Jurek, 'Bismarckhütte team greenery – relevance to contemporary landscape of industrial', in: *Przestrzeń Urbanistyka Architektura*, (2015)2, p. 87-102.
- Lässig, Simone, 'Introduction. Biography in Modern History – Modern History in Biography', in: Volker R. Berghahn en Simone Lässig (red.), *Biography between Structure and Agency. Central European Lives in International Historiography*, Berghahn Books: New York/Oxford 2008, p. 1-26.
- Léauté, J. (red.), *Une nouvelle école de science criminelle: l'École d' Utrecht*, Cujas: Paris 1959.
- Letterman, Eva, *Täterhandeln im Nationalsozialismus. Ein Unterrichtsmodell zum historischen Lernen über die Shoah*, Peter Lang: Berlin 2016.
- Liempt, Ad van, *De lijktrein. Waarom 46 gevangenen de reis naar Surabaya niet overleefden*, Sdu Uitgevers: Den Haag 1997.
- Liempt, Ad van, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden*, Balans: Amsterdam 2002.
- Liempt, Ad van en Jan H. Kompagnie (red.), *Jodenjacht. De onthutsende rol van de Nederlandse politie in de Tweede Wereldoorlog*, Balans: Amsterdam 2011.
- Liempt, Ad van, *Verzetshelden en moffenvrienden*, Balans: Amsterdam 2011.
- Liempt, Ad van, *Gemmeker. Commandant van Kamp Westerbork*, Balans: Amsterdam 2019.
- Lindner, J., *Heimwee. Een patopsychologisch onderzoek*, H.J. Paris: Amsterdam 1940.
- Maas, P.F. (red.), *Het kabinet-Drees-Van Schaik (1948-1951). Band B. Anticommunisme, rechtsherstel en infrastructurale opbouw*, Gerard Noodt Instituut: Nijmegen 1991.
- Madajczyk, Czesław, *Die Okkupationspolitik Nazideutschlands in Polen 1939-1945*, Pahl-Rugenstein: Köln 1988.
- Mallmann, Klaus-Michael/Gerhard Paul, 'Sozialisation, Milieu und Gewalt. Fortschritte und Probleme der neueren Täterforschung', in: Klaus-Michael Mallmann/Gerhard Paul (Hrsg.), *Karrieren der Gewalt. Nationalsozialistische Täterbiographien*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft: Darmstadt 2004, p. 1-32.
- Mann, Michael, 'Were the perpetrators of genocide "Ordinary Men" or "Real Nazis"? Results from fifteen hundred biographies', in: *Holocaust and Genocide Studies* 3(2000)14, p. 331-366.
- Meeuwenoord, Marieke, *Het hele leven is hier een wereld op zichzelf. De geschiedenis van Kamp Vught*, De Bezige Bij: Amsterdam 2014.
- Mehner, Kurt, *Die Waffen-ss und Polizei 1939-1945. Führung und Truppe*, Militair-Verlag Klaus D. Patzwall: Norderstedt 1995.

- Meiboom, W.E., *Bijzonder bestraft. Context, analyse en waardering van de bijzondere rechtspraak door de Kamer van Groningen van het Bijzonder Gerechtshof Leeuwarden en van cassaties in Groningse zaken*, Bestsellersaanzee.nl: Noordwijk 2016.
- Meihuizen, Joggli, *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*, Boom: Amsterdam 2003.
- Meihuizen, Joggli, *Richard Fiebig en de uitbuiting van de Nederlandse industrie 1940-1945*, Boom: Amsterdam 2018.
- Mensonides, H.M. (red.), *Jaarboekje Die Haghe 1965*, Tri: 's-Gravenhage 1965.
- Meulen, Jan van der, *Een Holtense jongen in oorlogstijd*, Oudheidkamer Hoolt'n: Holten 2010.
- Meyers, Jan, *Mussert. Een politiek leven*, De Arbeiderspers: Amsterdam 1984.
- Michielsens, E.F.K., *Tegen de vlagen van den Oostenwind*, A.W. Sijthoff's Uitgevermaatschappij: Leiden 1945.
- Mildt, Dick de en Joggli Meihuizen, 'Nederland en zijn Duitse oorlogsmisdadigers', in: *Pro Memoria. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden* 8(2006)1, p. 3-52.
- Mink, Ton, *De Drie van Breda. Ervaringen van een gevangenisbewaarder*, Mijneigenboek.nl: Amsterdam 2005.
- Mooij, A.W.M., F. Koenraadt en J.M.J. Lommen-van Alphen, *De persoon van de verdachte. De rapportage pro justitia vanuit het Pieter Baan Centrum*, Goud Quint: Arnhem 1989.
- Mouton, M.W., *Oorlogsmisdrijven en het internationale recht*, A.A.M. Stols: 's-Gravenhage 1947.
- Nijgh, Lennaert, *Moord en doodslag. Twaalf beroemde Nederlandse moordzaken*, Conserve: Schoorl 1990.
- Ohler, Norman, *Drugs in het Derde Rijk*, Luitingh-Sijthoff: Amsterdam 2015.
- Oosthoek, Albert, *Nieuw licht op liquidaties. Knokploegen in Rotterdam 1944-1945*, Aspekt: Soesterberg 2015.
- Orth, Karin, *Die Konzentrationslager-ss: Sozialstrukturelle Analysen und biographische Studien*, Wallstein Verlag: Göttingen, 2000.
- Paape, Harry, *De Geuzen*, Vereniging ter bevordering van de belangen des boekhandels/CPNB: Amsterdam 1965.
- Paul, Gerhard, 'Von Psychopathen, Technokraten des Terrors und "ganz gewöhnlichen" Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung', in: Gerhard Paul (Hrsg.), *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?*, Wallstein Verlag: Göttingen 2002, p. 13-90.
- Peschke, Norbert en Lorenz Zentgraf, *Das Kriegsende in der Zwickauer Region 1945*, Sutton Verlag: Erfurt 2005.
- PI Breda, *'De Koepel'. Bajes met een ziel*, Dienst Justitie Inrichtingen PI Breda: Breda 2014.
- Piersma, Hinke, *De drie van Breda. Duitse oorlogsmisdadigers in Nederlandse gevangenschap, 1945-1989*, Balans: Amsterdam 2005.
- Piersma, Hinke, 'In Memoriam Hans Hers (1917-2006)', in: *Cogiscope* 04(2006)06, p. 36-37.
- Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945. Eerste deel*, Staatsuitgeverij: 's-Gravenhage 1965.
- Ramakers, J.J.M. (red.), *Parlementaire geschiedenis van Nederland na 1945. Deel IV. Het kabinet Drees II 1951-1952. In de schaduw van de Koreacrisis*, Gerard Noodt Instituut: Nijmegen 1999.
- Reckman, M., *Een celdeur slaat dicht*, Engelhard Van Emden & Co: Amsterdam 1950.
- Reiding, Remco, *Kind van het Ereveld*, D33 Publicaties: Dalfsen 2012.
- Renders, Hans, *Zo meen ik dat ook jij bent. Biografie van Jan Hanlo*, Arbeiderspers: Amsterdam 1998.

- Renders, Hans, 'De biografische methode', in: Gerrit Voerman en Dirk Jan Wolffram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek*, Kossmann Instituut Rijksuniversiteit Groningen: Groningen 2006, p. 39-42.
- Renders, Hans, *De zeven hoofdzonden van de biografie. Over biografen, historici en journalisten*, Bert Bakker: Amsterdam 2008.
- Renders, Hans en Sjoerd van Faassen, 'Biographies as multipliers: The First World War as turning point in the lives of modernist artists', in: Hans Renders, Binne de Haan en Jonne Harmsma (red.), *The Biographical Turn. Lives in history*, Routledge: Londen en New York 2017, p. 91-103.
- Riedle, Andrea, *Die Angehörigen des Kommandanturstabs im KZ Sachsenhausen. Sozialstruktur, Dienstwege und biografische Studien*, Metropol: Berlin 2011.
- Riet, F.A.M. van, *Handhaven onder de nieuwe orde: de politieke geschiedenis van de Rotterdamse politie tijdens de Tweede Wereldoorlog*, Aprilis: Zaltbommel 2008.
- Rijckevorsel, Laetitia M.L. van, *Karel van Rijckevorsel. Strijder tegen onrecht*, Couvée: Den Haag 2004.
- Roelofsen, C.G., 'Hamel, Joost Adriaan van (1880-1964)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/hamelja.
- Rohrkamp, René, *Weltanschaulich gefestigte Kämpfer. Die Soldaten der Waffen-SS 1933-1945*, Ferdinand Schöningh: Paderborn 2010.
- Romijn, Peter, *Snel, streng en rechtvaardig. Politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1944-1955*, De Haan: Houten 1989.
- Rooij, André de, *Vuile jatten, schone handen. Episodes uit het leven van een onverbeterlijke beroeps-crimineel*, Elmar: Rijkswijk 2003.
- Rother, Paul, *Chronik der Stadt Königshütte Oberschlesien*, Laumann Verlag: Dülmen 1994.
- Rüter, C.F., *Enkele aspecten van de strafrechtelijke reactie op oorlogsmisdrijven en misdrijven tegen de menselijkheid*, University Press Amsterdam: Amsterdam 1973.
- Schaap, Inger, *Sluipmoordenaars. De Silbertanne-moorden in Nederland 1943-1944*, Just Publishers: Hilversum 2010.
- Schmidt, Richard (red.), *Kleines Stadtbuch von Königshütte Oberschlesien*, Verlag für Social Politik, Wirtschaft und Statistik: Berlin 1941.
- Schravendijk, O.E., 'Praktijk der levenslange gevangenisstraf. Enige gegevens omtrent het verloop sinds 1886 van de aan commune delinquenten opgelegde levenslange gevangenisstraf', in: *Maandschrift voor het gevangeniswezen*, 8(1957), p. 194-200.
- Schütz, Raymund, *Kille mist. Het Nederlandse notariaat en de erfenis van de oorlog*, Boom: Amsterdam 2016.
- Sereny, Gitta, *De duisternis tegemoet. Bekentenissen van Franz Stangl, commandant van Treblinka*, Het Spectrum: Utrecht 2001.
- Slort, H.D., *Herinneringen uit de bezettingstijd*, Dordrecht 1947, onuitgegeven manuscript verschenen als bijlage bij *Nieuws Nationaal Monument Kamp Amersfoort*, (2014)40, p. 1-8.
- Slots, J., No. 1369. *Zeven maanden in handen van de Duitse Sicherheitsdienst*, [Weert 1944].
- Sofsky, Wolfgang, *Die Ordnung des Terrors das Konzentrationslager*, S. Fischer Verlag: Frankfurt am Main 1993.
- Speer, Albert, *Erinnerungen*, Ullstein Verlag: Berlin 1969.
- Stein, Georg H., *De Waffen-SS*, Aspekt: Soesterberg 2010.
- Stein, Harry (Hrsgb), *Konzentrationslager Buchenwald 1937-1945*, Wallstein Verlag: Göttingen 1999.
- Stigter, Bianca, *De bezette stad. Plattegrond van Amsterdam 1940-1945*, Athenaeum Polak & Van Gennep: Amsterdam 2005.

- Stouten, H., *Naar verkeerd spoor. Achtergronden van Nederlandse politiek delinquenten, 1940-1945*, Stubeg: Hoogezand 1986.
- Stroeken, H., *Psychoanalytisch woordenboek*, Boom: Amsterdam 2008.
- Swaan, Abram de, *Compartimenten van vernietiging. Over genocidale regimes en hun daders*, Prometheus/Bert Bakker: Amsterdam 2014.
- Sydnor jr., Charles W., *Soldiers of destruction. The ss Death's Head Division, 1933-1945*, Princeton University Press: Princeton 1977.
- Tammenoms Bakker, S.P., 'De psychiatrische beoordeling van politieke delinquenten', in: *Psychiatrisch Juridisch Gezelschap*, 28(1948), p. 20-27.
- Terwiel, Jan Maarten, *Bajes in de Duinen. Kroniek van het Penitentiair Complex Scheveningen 1880-2000*, Penitentiair Complex Scheveningen: Scheveningen 1998.
- Teunissen, Jos, 'Kotalla ontving me met "Heil Hitler"', in: *HN Magazine*, 45(1989)25, p. 5-9.
- Vaart Smit, H.W. van de, *Kamptoestanden 1944-'45-'48*, Keizerskroon: Haarlem 1949.
- Valkenburg, Rik, *Een mens in haatuniform. Portret van Willy Engbrocks, ex-bewaker van Kamp Amersfoort*, T. Wever: Franeker 1974.
- Vedder, R., *Inleiding tot de psychiatrie*, J.B. Wolters: Groningen 1947.
- Veld, N.K.C.A. in 't, *De ss en Nederland: documenten uit ss-archieven 1935-1945*, Martinus Nijhoff: Den Haag 1976.
- Vries, Gerben E. de, *Honderd jaar gemeenschapsregime in Esserheem Veenhuizen 1895-1995*, Gouda Quint: Arnhem 1995.
- Vries, Theun de, 'Kotalla wenst ons nieuwjaar', in: *De Vrije Katheder* 5(1945)9, p. 4-5.
- Vries, Theun de, *Dolle Dinsdag. 5 Erzählungen*, Nation Verlag: Berlin 1967.
- Vries, Theun de, *Doodskoppen en kaalkoppen. Vijf verhalen uit een doorgangskamp*, P.N. van Kampen & zoon: Amsterdam 1966.
- Wachsmann, Nikolaus, *Hitlers gevangenen. De rechtsorde in nazi-Duitsland*, De Bezige Bij: Amsterdam 2005.
- Wachsmann, Nikolaus, *Kl: A history of the nazi concentration camps*, Farrar, Straus en Giroux: New York 2015.
- Weber, E.P., *Gedenkboek van het 'Oranjestad'*, 2de uitgebreide editie, H. Nelissen: Amsterdam 1947.
- Welzer, Harald, *Daders. Hoe heel normale mensen massamoordenaars worden*, Anthos: Amsterdam 2005.
- Wieringa, W.J. (red.), *Een halve eeuw arbeid op psychiatrisch-neurologisch terrein 1910-1960*, Gebr. Zomer & Keunings: Wageningen, 1960.
- Wildt, Michael, *Generation des Unbedingten. Das Führungskorps des Reichssicherheitshauptamtes*, Hamburger Edition: Hamburg 2002.
- Withuis, Jolande, *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur*, De Bezige Bij: Amsterdam 2002.
- Withuis, Jolande, *Juliana. Vorstin in een mannenwereld*, De Bezige Bij: Amsterdam en Antwerpen 2016.
- Zee, Nanda van der, *De Trein*, Aspekt: Soesterberg 2003.
- Zee, Sytze van der, *De gouden driehoek van Buchenwald. Gesprekken met oud-gevangenen*, Sijthoff: Alphen aan den Rijn 1982.
- Zijl, Annejet van der, *Anna*, Querido: Amsterdam (15de druk) 2014.
- Zimbardo, Philip, *Het Lucifer Effect. Hoe gewone mensen zich laten verleiden tot het kwaad*, Lemniscaat: Rotterdam 2010.
- Zoetmulder, S.H.A.M., 'Gestel op reis', in: *Gedenkboek gijzelaarskamp Beekvliet St. Michielsgestel*, H.A.M. Roelants, Schiedam [1947], p. 315-321.

Bronnen

Archieven

Nationaal Archief (NA), Den Haag

Ministeries AOK en AZ, Kabinet van de Minister-President, 2.03.01

Ministerie van Binnenlandse Zaken: Bureau voor Nationale Veiligheid (BNV), 2.04.80

Nederlandse Ambassade in de Bondsrepubliek Duitsland te Bonn en de Nederlandse Militaire Missie bij de Geallieerde Bestuursraad Berlijn, 2.05.55

Ministerie van Buitenlandse Zaken: Code-archief 1965-1974, 2.05.313

Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal voor de Bijzondere Rechtspleging (DGBR), 1945-1952 (1983), 2.09.08

Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983), 2.09.09

Ministerie van Justitie: Stukken Van Tuyl van Serooskerken: Verzameling Misstanden Bewaringskampen; Proces te Neurenberg, 2.09.10

Ministerie van Justitie: Commissies tot Opsporing van Oorlogsmisdadigers (COOM), (1942) 1944-1949 (1984), 2.09.61

Ministerie van Justitie: Directoraat-Generaal Bijzondere Rechtspleging, Personeelsdossiers, 2.09.70

Ministerie van Justitie: Archiefbescheiden betreffende Oorlogsmisdadigers, 2.09.106

Militair Gezag, 2.13.25

Collectie van het Bureau Registratie en Informatie Ontslagen Personeel (BRIOF), gevormd uit archieven van de Ordedienst, de Binnenlandse Strijdkrachten, het Militair Gezag en van andere organisaties, 2.13.208

Collectie 179 J.A. van Hamel, 1632-1964, 2.21.081

Collectie 417 Struycken, 1936-1979, 2.21.217

Fotocollectie ANEFO, 2.24.01.09

Arrondissementsrechtbank; Raad van Beroep Sociale Verzekeringen en Ambtenarengerecht te Rotterdam [periode 1940-1949], 3.03.77

Rode Kruis, Den Haag

Duitse gevangenen in Nederland

Drents Archief, Assen

Norgerhaven, aanvulling archief gevangenis, 0137.03

Het Utrechts Archief, Utrecht

Burgerlijke stand van de gemeenten in de provincie Utrecht, 1221

Katholiek Documentatie Centrum, Nijmegen

Archivalia J.T. van Vugt

Archief Van Agt, 1049

Gevangenis­museum Veenhuizen

Archief Joseph Kotalla

Schenking Koepelarchief Breda

NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, Amsterdam

Collectie Generalkommissariat für Verwaltung und Justiz, 020

Collectie Gevangenen en Kampen – deelcollectie gevangenen in Nederland, 250b

Collectie Gevangenen en Kampen – deelcollectie Schoorl, Polizeiliches Durchgangslager, 250e

Collectie Gevangenen en Kampen – deelcollectie Amersfoort, Polizeiliches Durchgangslager,
250f

Collectie United Nations War Crimes Commission, 269a

Archief mr. B.J. Besier, 271

Collectie J.H.W. Verzijl, 271B

Archief C.H. Lüschen, 517

Stadsarchief Amsterdam

Archief van het Bevolkingsregister: gezinskaarten

Archief Tom de Booy, 1423

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Collectie Henri Pieck

Regionaal Historisch Centrum Zuidoost Utrecht

Archief van het Gemeentebestuur Tull en 't Waal, 1818-1961, 113

Archief Eemland, Amersfoort

Beeldbank

Gemeentepolitie te Amersfoort

Noord-Hollands Archief, Haarlem

Archieven van het College van Regenten over en de directies van gevangenen
te Amsterdam, 1815-1978, 313

Archief Beeld en Geluid, Hilversum

Farce Majeur

NTS Journaal

Polygoon Hollands Nieuws

Proces kampbewakers Amersfoort. Fragmenten zitting Bijzonder Gerechtshof Amsterdam

Stichting Nationaal Monument Kamp Amersfoort

Archief Kampadministratie

Archief Roel Wolthuis
Archief Kotälla
Illustrierte Bierzeitung
In memoriam lijst
Getuigenissen, interviews oud-gevangenen

Bundesarchiv, Berlin
Rasse- und Siedlungshauptamt ss (RuSHA)
Polizeidienststellen in den Niederlanden

Landeskirchlichen Archiv Bielefeld
Nachlässe Wilm, D. Ernst

Stadtarchiv Kleve
Heiratsurkunde

Archiwum Archidiecezjalne Katowicach (Archief Aartsbisdom Katowice)
Śięgi Metrykalne, Chorzów, pw. Wniebowzięcia NMP

Archieven in particulier bezit
Teus Glismeijer
Richard Hoving
W.G.A. Kousekamer †
Ton Mink

Digitale bronnen

bs.sejm.gov.pl/
www.depont.nl
www.expostfacto.nl
museumflehte.nl
www.rijper.home.xs4all.nl/sjoukerijper
siliusradicum.pl/
statengeneraaldigitaal.nl
www.verwaltungsgeschichte.de/beuthen.html
law2.umkc.edu/faculty/projects/ftrials/nuremberg/Ohlentestimony.html
leiden.courant.nu

Periodieken

AD Amersfoortse Courant
Algemeen Handelsblad
Arnhemsche Courant
Bismarckhütter Zeitung
Dagblad De Stem
Dagblad van Rotterdam
Dagblad voor Amersfoort

De Gooi- en Eemlander
De Spiegel. Christelijk nationaal weekblad
De Telegraaf
De Tijd
Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt
De Volkskrant
De Vonk
De Waarheid
De Zwerver
Die Deutsche Soldaten Zeitung
Elseviers Weekblad
 EXTRA
Haagse Post
Haarlems Dagblad
Het Parool
Het Vaderland
Het Vrije Volk
Het Vrije Woord
Kattowitzzer Zeitung
Kwik
Leeuwarder Courant
Limburgs Dagblad
Nieuwe Revu
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Mededeelingen
Nieuwsblad van het Noorden
NRC Handelsblad
Paraat
The New York Times
Trouw
Twentsch Dagblad Tubantia en Enschedesche Courant en Vrije Twentsche Courant
Utrechtsch Nieuwsblad

Interviews en gesprekken

Gabriele Eisleben-Kreikamp
 Teus Glismeijer
 Jan Houtkamp †
 W.L. Nouwen
 Ton Mink
 Klaus Offermans
 M.A. van Steenberghe
 R. Vastenburg-de Bondt
 Hannelore Versteeg-Breitenfeld

Personenregister

- Agt, Dries van 268-270, 274, 276, 281-282, 284,
289-291, 293-294, 299
- Ahlbrecht, August Louis Wilhelm 135-136
- Alscher, Erwin Ernst 133, 143, 159, 163
- Amalia, prinses van Saksen Weimar 49
- Arendt, Hannah 12
- Baan, Pieter 196, 198-200, 202-206, 208, 233,
247, 273
- Baar, Hilbrand 112
- Baaren, Joop van 300
- Bary, G.W.A. 230
- Batory, koning Stefan 36
- Beens, A.R. 248, 250, 268, 272
- Beerman, A.Ch.W. 240, 242-246
- Biesheuvel, Barend 268, 270
- Bel, J.P. van der 110
- Bemmelen, J.M. 245-246, 256
- Benda-Beckmann, Bas von 56
- Bent, Adrianus Rudolphus van den 142,
152-154, 166
- Berg, Frans van de 169
- Berg, Karl Peter 79-80, 84-86, 92-99, 102-104,
108, 117, 126, 129, 133, 143-144, 146, 151-156,
159-161, 163-165, 172-174, 178, 183, 191, 200,
263-264, 310, 314
- Berghahn, Volker R. 19
- Bernhard, prins 53
- Besier, Bernard Joan 142-143, 148, 155-159, 161,
163, 184
- Beukel, Cornelis van den 112-115, 124, 126, 137
- Beus, J.G. de 285
- Beyaert, F.H.L. 277
- Beyen, J.W. 216, 221, 223
- Bismarck, Otto von 24
- Blaskowitz, Johannes 45
- Bloemers, H.P.J. 49
- Bogert, Louisa Johanna (Loes) van den 91-92,
101, 121, 167-168
- Boost, A.G. 49
- Borst, Jacobus Gerardus Gerbrant 144
- Boy, Willi 57
- Brahm, Edmund 81, 83, 96, 98, 102, 133, 143,
152, 159, 163-164, 218
- Brauchitsch, Walther von 45
- Bree, Gerardus Cornelis van 194
- Bronkhorst, Johannes 96
- Broszat, Martin 12
- Browning, Christopher 13
- Buchem, L.G.M. 264
- Capucci, Hilarion 297
- Caris, Clemens Joseph 151-152
- Carp, E.A.D.E. 188
- Cate, Hendrik Popo ten 144
- Chapelle, Felix Marie la 93
- Christiansen, Friederich 185, 206
- Claudemans, Piet 155
- Cleveringa, Rudolph 60
- Czempiel, Józef 33, 38-39
- Dalen, Johannes Franciscus van 96
- Dam, Willem 120
- Darowski, Ludwik 34
- Dijk, Jacobus Anton van 60-61
- Dobbe, Theo 113
- Dohmen, Heinrich Anton 80, 83
- Donker, L.A. 220, 224, 243
- Driessen, Josephus 82-83
- Driest, P.A. van 170

- Dumont, G.G.F. Pareau 275-276
- Eichmann, Adolf 12, 245-246
- Eicke, Theodor 76
- Eijl, Arie Elisa van (Johannes de Haan) 147-148, 155, 165, 236-238
- Eikenaar, A. 297
- Emden, E.L. van 187
- Engbrocks, Willy 10, 17, 74, 103, 263-264, 267
- Ernst, bisschop 297
- Faber, Klaas Carel 224
- Faber, Martien 224
- Falkenhausen, Alexander von 47
- Faulhaber, Michael von 181
- Fest, Joachim 19
- Fick, W.A.J.M. 197-198
- Fiebig, Richard 11, 201
- Fishböck, Hans 48
- Fischer, Franz 185-186, 220, 244-246, 250, 257-259, 268, 271-274, 276-277, 279, 282, 285, 288, 292, 296, 313-314
- Fitters, Antonius 144-145, 148, 165, 172
- Fortuyn, E. Droogleever 291-292
- Frank, Hans 47
- Frederik II van Pruisen, koning 23
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von 9-10, 103
- Fröhlich, Paul 97-98, 129, 218
- Frotscher, Emil 223
- Fünten, Ferdinand aus der 185-186, 244-246, 250, 257-259, 267-268, 271-274, 276-277, 282, 285, 288, 292, 296, 314
- Gawlik, Hans 192
- Geer, Dirk de 141
- Gemmeker, Albert Konrad 11, 183
- Gerritse, Theo 11
- Gerritsen, Hans Teengs 283, 300
- Gerwarth, Robert 18
- Goldhagen, Daniel Jonah 13
- Gombert, Johannes Jurrien 166
- Göring, Hermann 44, 141
- Govaert, Jos 83, 200
- Grzesik, Karol 34
- Gulik, Martinus van 143-144
- Haan, Johannes de *zie* Eijl, Arie Elisa van
- Hajduk, Ksoll 33
- Hamel, Gerard van 141
- Hamel, Joost Adriaan van 23, 140-144, 146-148, 150-152, 154, 157, 162-166, 174, 204, 312
- Hamel, Lodo van 141, 283
- Hanlo, Jan 20
- Harder, Harry 57
- Hardon, J. 78
- Harris, Arthur 235
- Harster, dr. Wilhelm 66, 71, 183, 254
- Heide, Jentinus ter 53, 57
- Heijden, Chris van der 207
- Heinemann, Ludwig 191
- Helle, Paul 96, 218
- Helsdingen, Hendrik Cornelis 7-8, 125, 161
- Hemmen, Johan van 74
- Hendrik, prins 49
- Hendriks, Fred 120, 122, 125
- Heinrich, Walther 71-72, 77-79, 81, 85
- Herdtmann, Julius 186, 201
- Herpers, Wil 118-119
- Hers, Hans 283-285, 299-305, 315
- Heydrich, Reinhard 18
- Himmler, Heinrich 41, 48, 76
- Hitler, Adolf 18-19, 36-38, 40, 42, 47-50, 57, 63, 66, 75, 86, 93, 101, 246
- Hoef, Anton van der 111
- Hoek, Jan van den 145-146, 148, 165, 172
- Hoeke, pater 182, 187, 191, 217, 220
- Hoekstra, Han 195
- Hoffmann, Johannes Wilhelmus 187
- Holk, L.J. van 138-139
- Hoogenraad, E.J. 244
- Hoogland, Riet 63
- Hoogstraten, A. van 268
- Horst, Lammert van der 195
- Höss, Rudolf 12
- Hovius, Gerard Nicolaas 140, 150, 157-160, 166-167, 170-172, 174, 177, 188, 190, 192-193, 201, 208, 235-240, 242, 267

- IJzebaart, Gerrie 92-93
- James, Karel Frederik Otto 53
- Jeuken-Levens, A. 265-266
- Joch, Hans 57, 62
- Jong, A.M. de 140
- Jong, Loe de 9, 11, 79-80, 245
- Jonkers, J.E. 246
- Juliana, koningin 180, 185-186, 206, 208, 213, 314
- Kallenborn, Claus 33-34
- Kaptein, Kees 192
- Kazemier, H.H. 205-206
- Kempe, Gerrit Th. 199
- Kemperman, Johannes Franciscus 146-148, 165, 172
- Kempis, Thomas a 139
- Kernkamp, W.J.A. 170
- Kettman, George 195
- Kiesouw, J.L. 169
- Kleinveld, Gerrit 107-108, 112-114, 124-125, 137, 143, 146-147, 194
- Klomp, Jan Hendrik 78, 147, 152, 158, 171
- Knol, Jacob 143
- Knook, verpleger 299, 301
- Köhler, Hubert 185
- Kokkelkoren, A. 139
- Kolfschoten, H.A.M.T. 197
- Kopp, Georg 25
- Kotalla, Alfred Alois Eduard 26-28, 38, 86, 124, 169, 201, 254
- Kotalla, Alfred Josef 26
- Kotalla, Ewald Johann 26-28, 38
- Kotalla, Johann 24
- Kotalla, Josef Johann *passim*
- Kotalla, Josef sr. 24-25, 28, 30, 33, 36, 38-39, 44, 83, 189, 241, 254, 311
- Kotalla, Paul Peter 26-28, 38, 44, 66, 85, 201-202, 249, 254
- Kotalla-Pyrcyzk, Agnes 24-26, 28, 180, 254
- Kousemaker, W.G.A. 274, 279, 281-282, 286, 292-296, 298-299, 301, 305
- Kreikamp, Annerose 63-66, 85-87, 89, 100, 123-125, 137-138, 170, 178, 180-181, 184, 187, 191-192, 194, 200-202, 205-206, 209, 215, 220-221, 229, 231-232, 234, 241, 246-247, 254, 311
- Kreikamp, Erna 63, 86, 137, 178, 181, 187, 205, 220
- Kreikamp, Winfrid 63
- Ksolla, Maksymilian 28
- Laar, Frans van de 133
- Laer, Johan van 195-196
- Lages, Willy 192, 207, 229-330, 244-246, 257, 278, 290, 300, 314
- Langemeijer, G.E. 142, 238-239, 282, 295-296
- Le Rond, Henri 30
- Lettermann, Eva 13
- Liempt, Ad van 11
- Lindner, J. 188-192, 195, 203, 236-238
- Lokay, Georg 187
- Lubbers, Antoon Gerard 142, 152, 166
- Luns, Joseph 223
- Lüschen, Erika 92, 137, 193-194, 205, 220
- Lüschen, Fokko 138, 194
- Maarseveen, J.H. van 136, 166, 185
- Manders, luitenant 130
- Mann, Michael 14-15, 103, 311
- May, Ernst Georg 133, 143, 159, 163
- Meihuizen, Joggli 166, 313
- Meijers, Eduard 60
- Melkman, Herman 81-82, 120
- Metzelaar, Johan Frederik 220
- Michielsen, Erik 58
- Mildt, Dick de 313
- Mink, Ton 10, 254
- Miranda, Monne de 146-147, 165
- Molenaar, O. 149
- Monkhorst, brigadier 108, 116
- Montfoort, Johannes Jacobus 59
- Mozar, Alfred 217-218
- Mulder, Kornelis 89
- Mulderije, Hendrik 186, 204, 206-207, 216
- Mussert, Anton 234
- Nagelhout, Leo 264
- Neuhäusler, Johannes 181

- Neut, Willem van der 7-8, 82, 92, 125, 137, 161, 166, 224
- Nijland, Albert 140
- Nitsch, Richard 200
- Nouwen, Wim 273-274, 286-287, 289-294, 305
- Oberle, Joseph 81, 83, 108, 129, 133, 138, 143, 159, 163-164, 218
- Obermayer, Adolf Max 281
- Ochmann, Adolf 169
- Oehlschlägel, Herbert 172
- Offerman, Heinrich 86
- Ohlendorf, Otto 156
- Ording, majoor 130
- Orth, Karin 14
- Oven, J.C. van 243
- Overeem, Loes van 84, 101, 150-151, 167-168, 172-173
- Paassen, D.N. van 298-299
- Palies, A.L.C. 244
- Paul, Gerhard 13
- Paulus VI, paus 296-297
- Pieck, Henri 62
- Piersma, Hinke 10
- Piet, W.C.J. 279-281
- Pieters, Cornelis 93
- Pilatus, Pontius 275
- Plasmeijer, W. 108
- Poel, M.C. van der 187-188, 190-193, 195
- Polak, C.H.F. 257, 259-261
- Pompe, W.P.J. 199, 245-246, 256, 260
- Pont, Johannes Henricus (Jan) de 137, 233-236
- Portheine, B.R.H. 61
- Postma, Ynte 267, 273-274
- Prager, K.W. 55
- Priem, Jannes 94
- Pyrczyk, Johann 26
- Rauter, Hanns Albin 11-12, 48, 99, 115-116, 137, 191, 193
- Reden, Friedrich Wilhelm Graf von 50
- Reemst, Evert 74, 102, 149-150, 238
- Reemst, Jan 74
- Renders, Hans 20
- Reuser, J.W.M. 192-193
- Ridder, Maximilian 243
- Rijckevorsel, Karel van 193, 195-196, 204, 233, 235-236
- Rijper, Anna 98
- Rijper, Frans 98
- Rijper, Klaas 98
- Rijper, Sjouke 98
- Roessel, J.J.A. van 166
- Rohling, F. 172
- Rombout, Paul 93
- Roos, Jeanne 195
- Rozendal, Jan 250, 255
- Ruiter, Job de 299-302, 304, 315
- Rümke, H.C. 174, 196, 202-206, 208, 233, 247, 275
- Rüter, C.F. 245, 313
- Rutgers, Rudolf 25
- Sachs, Walter Bernhard 256
- Salvatrix, zuster 302, 305
- Samkalden, Ivo 257
- Samol, Margarete Adelheid 247-252, 254-255, 269, 274-275, 277, 279, 281-282, 293-295, 301-302, 305-306, 315
- Santen, J. van 208
- Schaik, Theo van 260
- Scharf, pater 138
- Scheps, Johan 217-218, 265
- Schmidt, Annie M.G. 195
- Schneider, Ludwig 25
- Schols, Joep 116
- Scholtz Ubijng, R.H. 257
- Scholten, G. 170
- Scholten, Ynso 246, 252
- Schöngarth, Karl Eberhard 101
- Schröder, Ernst 50
- Schweiger, Johann 57-61, 103
- Sereny, Gitta 19
- Seyss-Inquart, Arthur 11-12, 47-48, 52
- Shakespeare, William 140
- Slots, Jean 102
- Smeenk, Antonius Lambertus 8, 312
- Soons, Pieter 125-126
- Speer, Albert 11, 19

Spierenburg, J.P. 168
Stangl, Franz 19
Steenwijk, R.H. de Vos van 208
Stokvis, Benno 186
Stomps, Benjamin Wilhelmus 151
Stouten, Henk 216-217, 219-220
Stöver, Johann Friedrich 71-72, 78-79, 86, 152,
172, 174, 183, 185, 225, 243, 254
Struycken, A.A.M. 185-186, 195-196, 208-209,
248-249
Swaan, Abram de 16, 18, 310

Tenkink, J.C. 141-142
Tepe, Johannes Bernardus Henricus Antonius
Melchior 126, 137-139, 148, 151, 182, 184
Trip, freule Laman 150-151
Tuyll van Serooskerken, A.M. baron van 173

Uyl, Joop den 285

Valkenburg, Rik 10
Vedder, Reinier 174-177, 188, 190, 195
Veegens, D.J. 170
Vellenga, predikant 59
Verheggen, H.A.J.A. 261
Verheijen, Antoon 250, 274, 288, 293-294, 296,
299, 301-302, 304-306
Vermeulen, J.Th 187
Verzijl, Jan Hendrik Willem 170, 172, 178
Vet, bisschop De 274
Voogd, dr. De 244

Voogd, Joop 272
Voorthuizen, Evert 113
Vos, R.H. de 208
Vries, Theun de 110, 161, 262

Weike, Ernst 218
Welzer, Harald 149
Wessel, Izak 144
Westerveld, Berend Johan 84-85, 92-93, 109,
117, 120-121, 126, 129, 138, 147, 151, 155
Wijers, Th.R.J. 184-185, 199
Wilde, Paul de 229-230
Wildt, Michael 14
Wilhelm I, keizer 23
Wilhelm II, keizer 24
Wilhelmina, koningin 191
Wilm, Ernst 271, 281, 285, 293, 296, 315
Wimmer, Friederich 48
Withuis, Jolande 303
Wittkampff, Willem 91
Wolf, Hugo Hermann 133, 143, 156, 159, 163
Wölk, Herbert Johannes 96
Wolthuis, Roel 107-108, 112-115, 124-125, 137,
143, 194
Wybenga, W. 226-227

Zaaijer, J. 281
Zernikow, Julius 171-172
Zimbardo, Philip 16, 309-310
Zoutendijk, J.P. 268
Zwol, Cees van 119-120, 122

